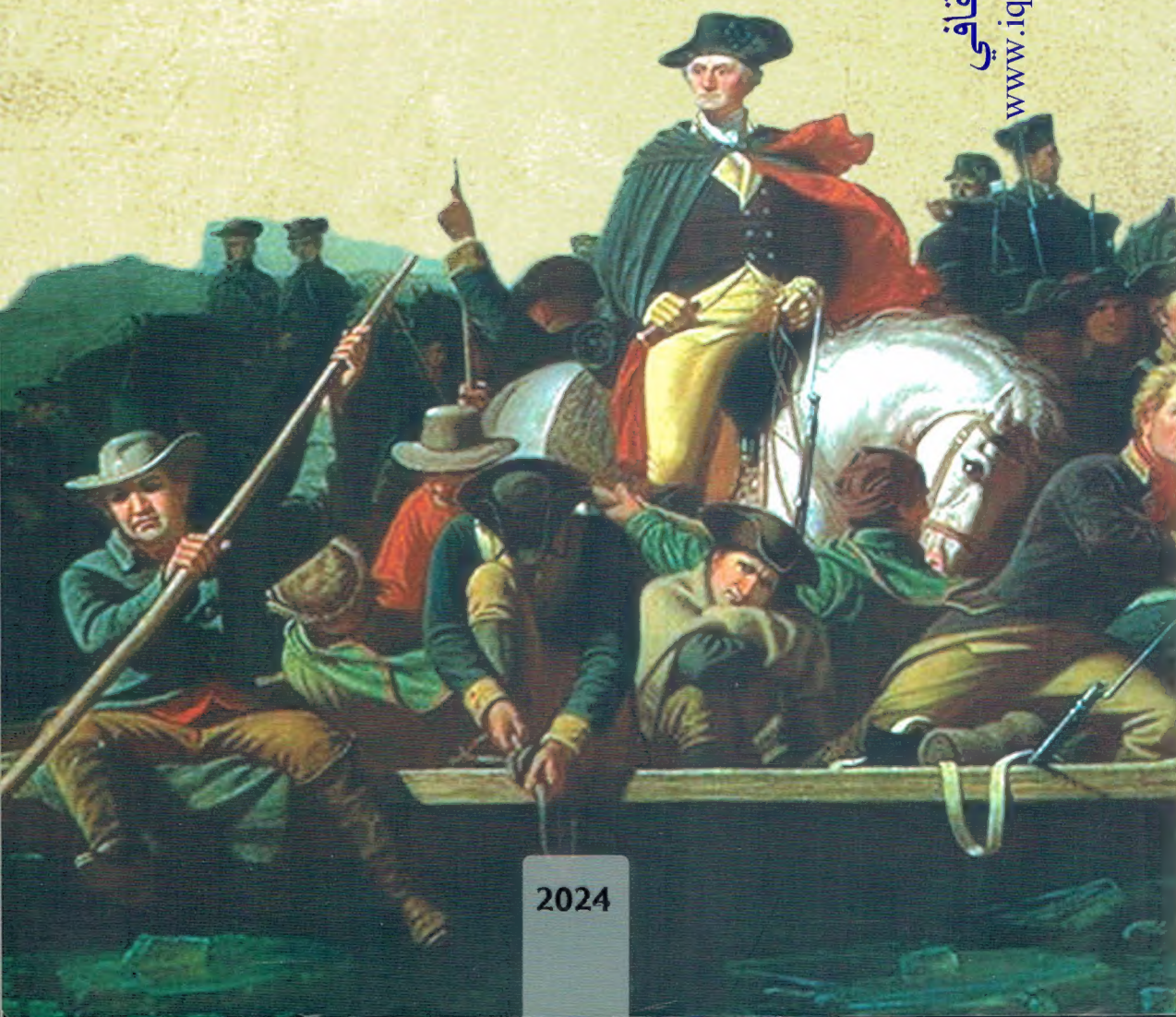

مېژووی ئەمریکا

پروڤیسور د. ئاراس زەینەل

مندی اقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

پروفیسور
د. ناراس زہینہ

میٹرووی ٹھمریکا

ناوی کتیب:
میژووی له مریکا

بابهت: میژوو

نووسه: پروفیسور د. ئاراس فهریق زهینه ل

دیزاینی بهرگ و ناوه وه: ئومید محه مه د

تیراژ: ۱۰۰۰ دانه

نۆبه تی چاپ: چاپی چواره م ۲۰۲۴

نرخ: ۶۰۰۰ دینار

چاپ: چاپخانه ی تاران

پروفیسور
د. ئاراس زەینەل

میزووی ئەمریکا

پیشکش

به دایک و باوکی خوالیخو شبووم

پېرست

- میژووی ئوروپا له سدهکانی ناوه پاست..... ۹
- بهشی یه کهم: میژووی ویلايه ته یه کگرتوهکانی ئه مریکا..... ۱۳
- بهشی دووهم: کوچکردن بو ئه مریکا..... ۴۳
- بهشی سینه م: جهنگی سهر به خوی ئه مریکا (۱۷۷۵ - ۱۷۸۳ز)..... ۷۵
- بهشی چوارهم: دهستووری ئه مریکا..... ۹۳
- بهشی پنجه م: ژيانی ئابووری و سیاسی و کومه لایه تی..... ۱۲۵
- بهشی شه شه م: یه کهم حکومه تی فیدرالی ئه مریکا..... ۱۴۳
- بهشی هه وته م: سهرده می جون ئادامس (۱۷۹۷ - ۱۸۰۱ز)..... ۱۵۵
- بهشی هه شته م: پارتیه سیاسییهکانی ئه مریکا..... ۱۶۹
- بهشی نۆیه م: جهنگی نتوان ئه مریکا و بهریتانیا (۱۸۱۲ز)..... ۱۹۳
- بهشی دهیه م: جهنگی ناوخی ئه مریکا (۱۸۶۱ - ۱۸۶۵ز)..... ۲۱۹
- بهشی یازدهیه م: ئه مریکا و جهنگی یه کهمی جیهانی (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ز)..... ۲۶۱
- بهشی دوازدهیه م: ئه مریکا و قهیرانی ئابووری (۱۹۲۹ - ۱۹۳۳)..... ۲۸۳
- بهشی سیازدهیه م: ئه مریکا و جهنگی دووهمی جیهانی (۱۹۳۹ - ۱۹۴۵ز)..... ۳۱۵
- بهشی چواردهیه م: ئه مریکا و جهنگی سارد..... ۳۴۳
- بهشی پازدهیه م: سیاسه تی ئه مریکا له رۆژه لات..... ۳۶۹
- لیستی سهرچاوهکان..... ۳۹۷

پیشەکی

ویلايه ته يه کگرتووه کانی ئەمریکا له دەستپێکی دۆزینهوه جوگرافیه کان و دۆزینهوهی جیهانی نویدا دۆزرایهوه، هەر له سهرهتاوه پانتاییهکی فراوانی له زهوی بهپیت و ژینگهیهکی رهخساو بۆ گهشه ی ژیان و جووله ی مرۆفایه تی له خۆگرتبوو، ئەمهش هۆکاری سهرهکی بوو بۆ ئەوهی به لیشاو خه لکی به جیاوازی ئاستی کۆمه لایه تییانه وه له هه موو ناوچه کانی جیهانه وه به تایبهت له ئەورووپای روژئاواوه پرووی تێکه ن و تیایدا بناغه ی ئەم دهوله ته به یزه ی ئەمرۆ دابریژن.

به هۆی فراوانی رووبه ره که ی و بیته ندازه دهوله مهن دیی خا که ی و نه بوونی ده سه لاتیک ی به هیز بۆ پاریزگار یکردنی، ئەمه وایکرد زله یزه کانی ئەو سهرده مه چاو بېر نه ئەم دیاریه به نرخه و ململانی بکه ن بۆ بردنه وه ی، له کۆتاییدا به ریتانیا که گه و ره زله یزی ئەو سهرده مه بوو توانی ده سته گریت به سه ر ئەو خا که ده وله مهن ده تازه دۆزرا وه دا.

وه ک نه ریتی ئەو سهرده مه ی زله یزه کان له گه ل خه لکی ئەو ناوچه نه ی که داگیریان ده کرد به ریتانیا گه لی ئەمریکای له زۆر له مافه سهرتاییه کانی بېبه ش کرد و له ناو خاکی خۆیاندا وه ک ها ولاتی پله دوو مامه له یان له گه ل ده کردن، یه کێک له و رهفتاران ه ی به ریتانیه کان که مایه ی نیگه رانی زۆری ئەمریکه کان بوو ئەوه بوو که به در یژایی ئەو ماوه زۆره ی که به ریتانیا حو کمی ئەمریکای ده کرد ه یچ پله به رزیکی به ریتانیا (شا یان وه زیریک ی پله به رز) سهردانی ئەمریکایان نه کرد، له کۆتاییدا هه سته کردنی ئەمریکه کان به چه وسانه وه و ژێرده سته ی و هه موو ئەو سوکایه تیانه ی به رامبه ریان ده کرا بوون به هۆکاری سهره کی بۆ سهره لدانی شوێشی گه لی ئەمریکا له پێتاه و سه ره بخویدا.

خه باتی گه لی ئەمریکا له پێتاه و سه ره بخویدا هه نگاو یکی خیرا و سه رسو په یته ری له میژووی ئەو کیشه ره دا تو مار کرد، په ره سه ندن و خه ملینی گیانی نه ته وه یی و پچه رانی ره هیله کانی ژێرده سته ی، هه موو ئەمانه ژانگه لیک بوون دوا جار تاییه تکاره کانی نه ته وه یه ک و کۆمه لگه یه کی دروست و قه واره یه کی ئازادی هیتایه به ره هه م، دوا جار یش له رینگه ی ئەم شوێشه وه گه لی ئەمریکا توانییان ده سه لات ییگانه له ولاته که یان کۆتایی پێبه یزن و پاش کۆششیک ی زۆر سه ره بخو یی خۆیان به ده سته به یزن.

سەرکردەکانی شوپشی سەر بە خۆیی ئەمریکا وەک دڵسۆزترین کەسەکانی ئەو ولاتە ڕێگەیان ئەدا باری پشێوی ولاتە کەیان بەردەوام بێ و بە خێرای کاریان کرد بۆ پتەوکردنی بناغەی دەسەلاتە نوێیە کەیان، بۆ ئەو مەبەستەش وەک گرنکترین کار هەستان بە نووسینەوهی دەستووری ولاتە کەیان، نووسینی دەستوور وەرچەر خانیکێ زۆر گرنک بوو لە دۆخی ئەمریکا داو هەلیک بوو بۆ هاوڵاتیان تا پێناسەی بەها سەرەکیەکانیان بکەن و بەلگەنەهێ رابەر بۆ کۆمەلگەیەکی نوێ بنووسنەوه.

ئەو جیاوازیە گەورەیه کە لە رووی ئابووری و کۆمەلایەتیەوه لە نێوان ویلایەتەکانی باکوورو باشووری ئەمریکا دا هەبوو لەگەڵ ململانێی بەردەوامی باکوورو باشوور بۆ دەستبەسەرداگرتنی ئەو ویلایەتە نوێیانە کە لە رۆژئاوا دا دروست دەبوون، سەرەتاو هۆکاری سەرەکی بوون بۆ دروستبوونی نەخواراوترین و مەترسیدارترین رووداو لە میژووی ئەمریکا لەسەر خودی گەل و خاکی ئەو ولاتە کە ئەویش جەنگی ناوخۆیی بوو، ئەم جەنگە ترۆپکی ململانێی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و سەربازی بوو لە نێوان دوو گرووپدا لە چوارچێوەی یەک دەولهێدا بۆ دەستگرتن بەسەر سەرۆت و سامان و دەسەلاتی سیاسی لەو ولاتەدا، سەرباری زۆری زیانەکانی ئەم جەنگە بەلام خودی جەنگە کەش هێمای زالبوونی ئەمریکەکان بوو بەسەر گەورەترین قەیراندا لە میژووی ولاتە کەیاندا، کە لە کۆتاییدا بوو بە سەرەتای لە دایکبوونی نەتەوهی ئەمریکا و کۆماری نوێی فیدرالی لە جیهانی نوێدا.

بۆ ماوهیهکی زۆر ئەمریکا بەهۆی بنەماکانی مۆنرۆوه لە ترسی دەستیوەردانی دەرەکی لە کاروباری ناوخۆی ولات، بەدوور بوو لە هەموو ئەو رووداوانە کە لە جیهاندا بە گشتی و ئەوروپا بە تایبەتی روویان دەدا، بەلام زیادبوونی توانای سەربازی و ئابووری ئەمریکا و دەرکەوتنی وەک زلهێزێکی لاو لەسەر شانۆی سیاسی جیهان هۆکاری بوو بۆ ئەوهی ئەمریکا لەو کەنارگیریهی بێتەدەرەوهو بە پێی ویست و بەرژەوهندی خۆی رووداوهکانی جیهان ئاراستە بکات.

ویلایەتە یەكگرتووهکانی ئەمریکا لە مەیدانی جوگرافی و ئابووری و ئایینی و سیاسیدا ماوهیهکی بەرفراوانی گرتەوه و وای لێهاتووه بێهەلویست بوون بەرامبەری واتای خۆدزینەوهیه لەپاستی، بۆ ئاگاداربوون و شارەزایی لەم مەیدانە فرەلایەنەش پێویستە بگەرێننەوه بۆ رەگورێشهی میژوویی ئەم ولاتە، چونکە تا

بەرپەتە خەلکی ئەو ولاتەو پیکهاتە میژوویی و ئایینی و پاشخانی رابردووی سیاسی ئەمریکا نەزانین، ناتوانین بپاری تەواو لەسەر ئەمەریکی بەدەین .

سەرکردەکانی ئەمریکا لە هەلێک دەگەڕان تا هەژموونی ولاتەکیان بەسەر سیاسەتی نیۆدەولەتیدا بسەپین، ئەم هەلەشیان بە هەلگیرسانی هەردوو جەنگە جیهانیەکی بۆ رەخسار و توانییان لە هەردوو جەنگەدا رۆلی سەرەکی ببینن لە یەکلاکردنەوهی ئەنجامی جەنگەکان لە بەرژەوهەندی خۆیان و هاوپیماوەکانیان.

ئێتر لێرەو ئەمریکەکان نەک بە تەنها توانییان بەرژەوهەندیەکانی خۆیان لە جیهاندا بپاریزن، بەلکە توانییان هەژموونی خۆیان بەسەر جیهاندا بسەپین و زۆربەی رووداوەکانی جیهان بە شێوەیەک ئاراستە بکەن کە پێچەوانە نەبێت لەگەڵ سیاسەت و بەرژەوهەندیەکانیاندا، بەشێوەیەک ئەمەریکا بوو بە زلهێزە جیهانیەکی کە دەیهوێت لە پووی هیزی سەربازی و ئابووری و سیاسی و تەکنەلۆژیایە دەسلالات و سیستەمی جیهانگەراییی خۆی بەسەر جیهاندا پیاده و پراکتیک بکات، ئەوەی ئەمەریکا لەسەر شانۆی سیاسی جیهان روودەدات ئەمریکا بزۆیتەری سەرەکی زۆربەی هەرە زۆری رووداوەکانەو توانیویەتی لە زۆربەی ئەو گۆرانکاریانەکی کە لە ناوچە جیاوازهکانی دونیادا روودەدات بەرژەوهەندی خۆی بپاریزێت و رووداوەکان بەپێی بەرژەوهەندی خۆی ئاراستە بکات.

میژووی ئەمریکا رۆلێکی بالایی گێڕاوە لە میژووی مرقایەتیدا، هەرچەندە گەلی ئەمریکا خاوەنی میژوویەکی دیزین نیە ئەگەر بەروارد بکری لەگەڵ ولاتانی ئاسیاو ئەفریقاو ئەوروپا وەک نموونە، بەلام ئەو ئەزموونە گەورە و میژووییەکی گەلی ئەمریکای پیا تێپەری لە سەرەتای دروستبوونیەو تا ئەمەریکا شایەنی ئەوەیە کە بە وردی لیکۆلینەو و هەلوێستە لە میژووی ئەم نەتەوێە بکری.

ولایەتە یەكگرتووەکانی ئەمریکا کە لە سەدەیی بیست و یەكدا بەرەوام لەو پەری بەهیزی ونەشونمایدا، پێگەی تاکە هیزی گەورە جیهانی لەخۆگرتووە، رەشەبای جیهانگیریش پۆژ لە دواي پۆژ کاریگەری خۆی زیاتر دەکات، ئەرکی ویلايەتە یەكگرتووەکانی ئەمریکایە دەرەتە جیهانگیری لە بەرژەوهەندی گەلی ئەمریکی و دەولەتانی دیکە چوار دەوریدا (دۆست و هاوپیماوەکانی) بقۆزیتەو، (ساموئیل هانتکتون) لیکۆلینەوێەکی لەسەر گرنگی بەرەوامبوونی تا چارەسەر و سەقامگیری. دەلێت: "جیهان بەبێ رێبەری ویلايەتە یەكگرتووەکانی ئەمریکا دەبێتە جیهانیکی توندوتیژتر و پشێوی زیاتر و دیموکراتی کەمتر و گەشە ئابووری لاواز

دەبىت لەو جىھانى كە بە كارىگەرى ويلايەتەكان بەردەوامى دەخوازى، ئەو
ويلايەتەنى كارىگەرييان زياترە لە كارىگەرى ھەر دەولەتتىكى دىكە بۇ داپشتى
كاروبارى جىھانى.

پېشەنگى نۆودەولەتى بەردەوامخووزى ويلايەتە يەكگرتوكان پتويستە بۇ
خۆشگوزەرانى و ئاسايشى ئەمريكەكان و داھاتووى ئازادى و ديموكراتى و
ئابوورى كراو و سىستىمى نۆودەولەتى لە جىھاندا.

شتىكى سىروشتى سىتراتيژى ئەمريكى بۇ خىزمەتى بەرژەوھەندى ئەمريكەكانە،
ئەمريكا لە روانگەى جموجۆلى و شەرى دژ بەوھى كە بە (تيرۆرى جىھانى)
ناودەبرى و بەردەوام لە چەندىن ناوچەى جىھاندا ھەپەشە لە بەرژەوھەندى ئەمريكا
دەكات.

ئاراس فەرىق زەينەل

۲۰۲۴ / ۲ / ۲۴

به شی یه کم

میژووی ویلایه ته
یه کگرتووه کانی ئه مریکا

ناساندنیکی گشتی

ویلايه ته يه کگرتووه کانی ئەمريکا دهکه ويته نيوهندي کيشوهری ئەمريکاي باکور که به شيكه له سەر زه ميني جيهانی نوێ، ئەم ولاته له باکوورهوه که نه دا دراوسيه تي وولاتي مه کسيک و کهنداوی مه کسيکو دهکه ونه ديوی باشووريه وه و له پوژهه لاتيشيه وه زهريای ئەتله سي و له پوژئاواشه وه زهريای ئارام، ئەمه جگه له ويلايه تي هاوای و ئالاسکا، چونکه ويلايه تي هاوای دهکه ويته رۆژئاوای کيشوهری ئەمريکاي باکور له ناو زهريای ئارامدايه، ويلايه تي ئالاسکاش دهکه ويته ئەوپه پي باکووری رۆژهه لاتی کيشوهری ئەمريکاي باکور و هاوسنووره له گه ل رووسيا دا.

پووبه ري ويلايه ته يه کگرتووه کانی ئەمريکا نزيکه ي (٦٧٥.٨٢٦.٩) کيلۆمه تر چوار گۆشه يه، هاوکات دهکه ويته نيوان هيله کانی دريژي (٧٠-١٢٥) پله پوژئاوای گرينيچ و بازنه کانی پانی (٢٥-٤٩) پله باکووری هيلي يه کسانيه وه.

سروشتي زه ميني ئەمريکاي باکور جوړاو جوړه، له چيا و گردۆلگه و دهشت پيکهاتووه، دووری نيوان رۆخي رۆژهه لات و رۆژئاوای دهگاته (٤٨٢٧) کم.^(١)

ويلايه ته يه کگرتووه کانی ئەمريکا ههشت پووباري گه وري تيدايه، ئەوانيش (ميسيبي، ههسو، الاباما، السلام، بۆتوماک، ئوهايو. هتد.....)، گه وهره ترين پووباري ئەمريکا ميسيبييه، دريژييه که ي دهگاته (٣٩٧٤،٢٣) کم) ده پړي ته ناو پووباري ههسو نه وه، پاشان ههريه که له م رووبارانه ده پړي ته ناو زهريای ئەتله سي و کهنداوی مه کسيک و کهنداوی کاليفورنيا له پوژئاوای مه کسيک.^(٢)

ويلايه ته يه کگرتووه کانی ئەمريکا له (١٧٧٦/٧/٤) سه ره خوي خويان له ئينگلته را راگه ياند و پاش (٨) ههشت سال شه پ له گه ل به ريتانيا له (١٧٨٣/٨/٣) توانيان به ته وای سه ره خوي خويان به ده ست به ينن، به ريتانيا و فه ره نساو ولاتانی دي که ي تري جيهان دانياننا به و سه ره خوييه ي ئەمريکا دا، ئەمريکايه کان له پاش ئەم سه ره خوييه توانيان يه که م ده ستور بۆ ئەم ولاته دابنين و له (٣٠) ي نيسانی سالی (١٧٨٩) يه که م حکومه تي فيدپالي ئەمريکا دامه زرا به سه رۆکايه تي (جوړج واشنتن)

(١) د. نازاد محمد أمين: جغرافيه الامريکين، جامعة البصرة، ١٩٨٣، ص ٧-١٩.

(٢) مؤلف مجهول: معلومات وحقائق عن الولايات المتحدة الأمريكية، دون مكان الطبع، ص ٣.

و (جون ئادامس) وهك جيگري سهروك و (جيفه رسون) وهك وهزيري دهره وه و (الكسندر هاملتون) وهك وهزيري دارايي و (هنري نوکس) وهك وهزيري جهنگي (ئهدموند راندولف) وهك وهزيري داد و (چون چاي) وهك سهروكي دادگاي بالاي فيدرالي، شاري نيويورك كرايه پايتهختي ويلايهته يهكگرتووهكاني ئهريكا، پاشان له سالي (۱۸۰۱) شاري (واشنتن دي سي) يان دروستكرد و پايتهختيان گواسته وه ئه و شاره كه تايبهته به فرمانروايي ئهريكا، ئهوكات ژماره ي دانىشتواني ئهريكا ته نها (۳) سى مليون كهس بوو، ههروهه له (۱۳) ويلايهت پيگهاتبوو،^(۱) به لام ئيستا (۵۰) په نجا ويلايهته، له سالي (۲۰۲۳) ژماره ي دانىشتواني ئهريكا گه يشته زياتر له (۰۰۰.۸۰۰.۳۳۵) مليون كهس وچري دانىشتواني (۱۷۵) كهس له (۲۳) كيلومه تر چوار گوشه دا، پيژه ي گه شه كردنى دانىشتواني (۸۷٪) و ريژه ي مردن تيايدا (۰.۶٪) بووه، له پرووى په پيره و كردنى ئاينيه وه (۵۸٪) ي پروتستانت و (۲۶٪) ي كاسوليك و (۲٪) جوو و (۸٪) ي بى ئايين و (۶٪) ئاينيه كاني ديكه، ههروهه له پرووى زمانه وه جگه له زمانى ئينگليزي كه زمانى سه ره كيه له ولاتا چهندين زمانى جياوازي تيدايه وهك (فهره نسي، ئه لمانى، ئيتالى، چينى، ئيسپانى) و چهندين زمانى ديكه،^(۲) له پرووى ژيانى ئابووريه وه ئهريكا له ريزى پيشه وه ي ولاته كشتوكالى و پيشه سازيه كانه وه ديت، بو نمونه كشتوكال له ئهريكا له سه ر شيوازي كيلگه ي فراوان په پيره و دهكريت، هه ر له كه ناره كاني ئه تله سيبه وه تا داميتى چياكاني روكي به دهشتاييه كاني حوزى ميسيسيبه وه بو كيلگه ي دانه ويلاه ي وهك (گه نم و جو و گه نمه شامى) ته رخانكراوه، به جوړيك ويلايهته يهكگرتووه كاني ئهريكا زورجار به يه كه م ولاتى جيهان داده نريت له به ره مه ينانى گه نمدا، ههروهه له چهل تووك (برنج) له كه ناره كاني سه ر ئه تله سى و دهشتى ميسيسيبى به ره م دهه نريت و كويله كان به تايبهتى ره شپيسته كان ئه و كات به پله ي يه كه م پشتيان ده به ست به م به ره مه، ههروهه له پرووى به ره مه ي لوكهش به هه مان شيوه له ريزى پيشه وه ي ولاتانى جيهانه وه يه، هاوكات به ره مه

۱) فرحات زياده و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكى، تحت اشراف فيليب حتي، مطبعة برنستون، ۱۹۴۶، ص ۵۳-۶۲.

۲) لقمان خه يالى: بوخته يهك له ميژووى گه وره زله يزي جيهان، چاپخانه ي وه زاره تي روشنييري، سليمانى، ۲۰۰۵، ل ۱۸-۲۰.

كشتوكالیه‌كانی دیکه‌ی وه‌ک (توتن و قامیشی شه‌کر) له زۆربه‌ی ناوچه‌كانی ئەمریکا به‌ره‌م ده‌هێنرێت، له‌ پرووی ئازەل‌داریه‌وه ئەمریکه‌كان زۆر بایه‌خ به‌م بواره‌ ده‌ده‌ن، له‌سه‌ر شتیوازیکی پیشكه‌وتوانه‌ی هاوچه‌رخ مه‌پ و مالا‌ت به‌ خێوده‌که‌ن و به‌هۆی فرۆشتنی به‌ره‌مه‌كانیه‌وه داها‌تی باشیان ده‌ست ده‌که‌وێت، جگه‌ له‌ (ماسی) که‌ بۆ خۆی به‌شیکی گرنگی ژیا‌نی ئابووری دانیش‌توانی ئەمریکا پێکده‌هێنێت، ئەوه‌ش به‌هۆی ئەوه‌ی ئەمریکا خاوه‌ن که‌ناریکی ده‌ریایی فراوانه‌. ^(١)

ویلایه‌ته‌یه‌کگرتووه‌كانی ئەمریکا له‌ پرووی پیشه‌سازیه‌وه زۆر پیشكه‌وتوو به‌ تایبه‌تی له‌ پیشه‌ساز‌ی ئۆتۆمبیل و چه‌ک و که‌ره‌سته‌ی جه‌نگی به‌ هه‌موو شتیه‌كانیه‌وه و کۆمپیوته‌ر و له‌ بواره‌كانی ته‌کنه‌لۆژیا و پتیه‌ندیه‌كان و سیسته‌می ها‌توچۆدا سه‌رکه‌وتوو بووه، ئەمه‌ش وایکردوو که‌ ئابووری ناسان پێیان وایه ئەمریکا ته‌نها له‌ ڕیگه‌ی باج وه‌رگرتن و پارهی ئینتیه‌رنێت و ها‌توچۆدا ده‌توانیت بژیت، ئەمه‌ جگه‌ له‌ خزمه‌تگوزاری پزیشکی و بیناسازی و نه‌وت و هتد... ^(٢)

١) د. طلحه‌ الصیاح و د. راغب العلی: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، جامعة دمشق، ١٩٩٥، ص ٨ - ١٠.

٢) د. صالح زهر الدین: موسوعة الامبراطورية الأمريكية، المركز الثقافي اللبناني، ط ١، ٢٠٠٤، ص ٤٠.

دۆزىنەۋەى جىھانى نوئ

پېتويستە ئاماژە بۇ ئەۋە بىكەين كە (كرىستوفەر كۆلومبىس) يەكەم كەس نەبوو كىشۈەرى ئەمىركاى دۆزىيەۋە، بەلكو بەپىنى وتەى پېرۇفىسورى ئىنگلىزى (جىرازىۋى) ئاماژە بەۋە دەكات مىسرىيە كۆنەكان بۇ يەكەم جار لە سالى (۳۱۵۰.پ.ز) ئەمىركاىان دۆزىيەۋە بەۋى پەيۋەندىيەكانى نىۋان ھەردوۋلاۋە.^(۱)

دۆزىنەۋەى كىشۈەرى ئەمىركا لەلايەن ئەۋرۈپپەكانەۋە دەگەپىتەۋە، بۇ سەردەمى گەشەكردنى دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان لەئەۋروپا سەردەمى بوژانەۋەى ئەۋروپا كۆمەلىك دياردە و سىماى تايبەتى خۆى ھەبوو ۋەك دۆزىنەۋەى چاپ و زىندوكرىنەۋەى كلاسكىيەت و چاكسازى ئايىنى و دۆزىنەۋەى پىگەى جوگرافى و دورست بوۋنى كۆمەلىك كارى يەك لە دواى يەك و بەردەۋامى بىرمەندان و زاناىان و پىاۋانى ئايىنى و پىاۋانى سىياسى و رۇشنىبران بوۋن.^(۲)

دۆزىنەۋەى ئەمىركا و نىشتەجىتوۋن و فراۋانخۋازى تيايدا دياردەيەكى سەير نەبوو، جگە لە شەپۇلىك لە شەپۇلەكانى پېر جوۋلەى رەۋتى مرقۇفايەتى نەبىت، چونكە لە سەرەتاي مىژۋوۋەۋە ئەم شەپۇلانە ھەبوۋن، ھەندىكىان لە دواى ئەۋانى دىكە ھاتوۋن ئىتر لە شىۋەى كۆچى ھۆز و خىلەكان بوۋ بىت يان تىپەپىنى سوپاكان بوۋىت بە دەشت و كىت و پوۋبار و دەرياكاندا، دەبىت ئەۋ راستىيە قبول بىكەين كە ژيان بەردەۋام لە رەۋت و كۆچ و گۆراندایە، ھەريەك لەمانە (بابلى، سۆمەرى، مىسرى، ئىرانى، رۆمانىيەكان، كوردو... ھتد) ھاتن و سەردەمى خۇيان تەۋاۋكرد و مىژۋوش دوايان كەۋت، مىژۋو ھىزىكە لە سنورىكا ناۋەستىت، بەلكو بەردەۋام لە گەشەدایە، ھەركەس ھاۋناھەنگ و تەربىيى بىت ئەۋا بە زىندوۋىي و كاراىى دەمىتتەۋە،^(۳) ئەۋەش بەپىچەۋانەكەى گوزەرى كرد دوا دەكەۋىت و دەۋەستىت، ۋەك ھەموۋ ئەۋ ھىزە گەۋرانەى تىياچوۋن، چىرۆكى دۆزىنەۋەى

(۱) د. محمد محمد صالح: تاريخ اورپا من عصر النهضة و حتى الثورة الفرنسية (۱۵۰۰-۱۷۸۹) بغداد، ۱۹۸۱، ص ۱۰۹.

(۲) د. فرغلى علي تسن: تاريخ اورپا الحديث و المعاصر، جامعة العلاقات الدولية، دار الوفاء للطباعة والنشر الاسكندرية، ص ۴۰.

(۳) فرحات زىادة: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ۳ - ۵.

ئەمىرىكا و پاشترىش لەگەل مېژوو ھاوتەرىبە، دۆزىنەوھى ئەمىرىكا و پاشترىش لەگەل مېژوو وئەزمونى مېژوویدا گوزەرى کرد لەبەر ئەو ھەر لە دۆزىنەوھىو تا ئىستا پوو لە گەشەو شارستانىو بەو ئاراستە دەپوات. زۆرىک لە مېژوونوسان ئەوھيان دووبارە کردۆتەو ھەر لە گەشتەكەى كۆلۇمبس چەندىن پەوى دىكەى مرقۇفایەتى لە ناوچەكانى ئاسىا و ئەفرىقا و ئەوروپاوە گەيشتۆتە ناوچەكانى ئەمىرىكا.^(۱)

ھەرۆك لە ئەفسانە كۆنەكانىشدا ھەيە كە زۆربەيان دەگەپىنەو ھەر چاخە كۆنەكان و باس لە بوونى زەوىيەكى فراوان ئەكەن بە ئاراستەى رۆژئاوادا، ھەك ئەوھى لە كىتەبەكانى مېژوونوس (سىوبومبس) ھاووە، ئەم ئەفسانەيە لەسەر شىوھى دىالۆك لە نىوان (سلىنومىداس) دەپىنرئ، سلىن باس لەو دەكات كە ئاسىا وئەفرىقا وئەوروپا بە ئاو دەور دراو، ولە پشتى ئەو ئاوەو پووبەرىكى گەورەى زەوى ھەيە، چى دىكەش لەم بارەيەو و تراو ئەوھى كە مىسرىيە كۆنەكان و فىنقىي و باسك و كەتالۆنى و ئەلمانى و فەرەنسايى و ھىندىي و ژاپۆنى و رۆمانىەكان توانىويانە بگەنە ئەمىرىكاي ئەمرو، بەلام لە راستىدا ئەم بىر و باوەر و ئەفسانە ھىچيان پشتراستىكى زانستىيان نى، جگە لەوھش دەوترىت باكورىيەكانى ئەسكەندىنفايا يەكەم گروپ بوون گەيشتۆتە ئەمىرىكا، ئەمەش بە گەيشتۆتى (لىف ئەرىكسۆن) بۆ فاينلاندىان زەوىيەكانى (كرۆم) لە سالى (۱۰۰۳)، كە شوئەكەى دەكەوئە نزىك نىويوركى ئەمرو، پاشترىش براكەى (ئورفولدى) لە سالى (۱۰۰۸) دا دووبارە دەگاتەو فاينلاندى، دواترىش (تورفىن كارلسفنى) ئىرلەندى لە سالى (۱۰۱۱) - (۱۰۱۲) دا دەگاتە فاينلاندى.^(۲)

بەلام باكورىيەكانى ئەسكەندىنفايا ھىچ ئاسەوارىكان بەجى نەھىشتۆو كە گوزارشت و جەخت لەسەر ئەو بگەنەو گەيشتۆتە ئەو ناوچانە، ديارە ئەمەش پەنگە بگەپىتەو ھەر ژيانى سروشتى دەريايان و زۆربەى گەشتەكانيان زياتر لەبەر ئەوھش بىت كە ھىچ نوسىنىكان جى نەھىشتۆو كە باس لە بوونيان بكات يان شوئەوارىك كە پشت راستى ئەم پووداوە مېژوويەى ئەوان بكاتەو، زۆربەى

(۱) د. طليعة الصباح و د. راغب العلي: هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۲۷.

(۲) هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۲۷.

ئەو بۆچۈن و پايانەش لە بارەى گەشت و كۆششى ئەوانەو ھەيە كە ئەمريكايان دۆزىيىتەو ئەو ھەيە تەنھا لە پىنگەى گىزانەو ھەكانەو بۆيان ماو ھەتەو.^(۱)

جگە لە مانەش ھەندى لە سەرچاوەكان ئاماژە بەو ھەكەن كە زانا پوژھەلاتىەكان لە سەدەكانى ناو ھەستدا بە ئامادەكردن و ناردنى دەرياو ھەكان بە ئاراستەى رۆژئاوا دەستپىشخەرى و ئاسانكارىان كەردو ھە بۆ دۆزىنەو ھە ئەمريكا، ھەروەك ئەو ھە (ئىدىرىسى) گەرىدە باسى ھەكات كە ئامانجيان دۆزىنەو ھە ولاتىكى تازە بوو لە پوژئاوا، ھەروەك لە دواتر (كۆلومبىس) سوودى لىو ھەركتوون و ئاماژەش بەو ھەكات كە سوودى ھەركتووە لە پاي (فەرغانى) ئەستىرە ناس كە خاوەنى كىتەبى (المدخل الى علم الافلاك)، كە بەر لە ھەركەوتنى (كۆلومبىس) بە (۳۰۰) سال كراو ھە لاتىنى و رۆژئاويەكان لە گەشتەكانياندا سووديان لىو ھەركتووە، بەلام لەگەل ھەموو ئەو ھەولاندا لە راستىدا دۆزەرەو ھە راستەقىنەى ئەمريكا دەگەپىتەو ھە بۆ ھەولى دەرياو ھە ئىسپانىەكان.^(۲)

لە راستىدا گەران بە دواى شوين و ناوچەى ولاتى نوچ سىمايەكى ئەو سەردەمە بوو، بۆ ئەو مەبەستەش ھەريەك لە ولاتانى ھەك (ئىسپانيا و پورتوگال و ئىتاليا و ھولەندا و فەرەنسا و ئىنگلەتەرا... ھتد) يەك لە دواى يەك كەوتنە گەران و دۆزىنەو ھە پىنگە جوگرافىەكان، پاش ئەو ھە پورتوگالىيەكان پىنگايەكيان بەرەو ھند دۆزىيەو ھە بە خولانەو ھە دەورى ئەفريقادا، ئەو ھەبوو دەرياو ھە (دياز) توانى لە سالى (۱۴۸۶) بگاتە سەرى لوتكەى ھىوا (رأس الرجاء الصالح) لەو پەپى باشورى كىشورەى ئەفريقا، ھەروەھا (فاسكودىگاما) یش لە سالى (۱۴۹۸) توانى ئەو لوتكەىە بېرىت و بگاتە (كالىكوت) ى ھىندستان، ئەم چالاكيانە وای لە ئىسپانىەكان كەرد بۆ ھەمان مەبەست تىپكۆشن بۆ ئەو ھە بە ئاراستەى خۆرئاوا پىنگايەكى نوچى بازارگانی بەرەو چين و ھىند بدۆزنەو، چونكە مەلەبەندى بازارگانی بوو لە پوژھەلاتدا، ھاوكات بۆ كىپىركى كەردنى پورتوگالىيەكان، بۆيە ھەستان بە پشتگىرى كەردنى (كرىستوفەر كۆلومبىس) كە بە پەگەز ئىتالى و خەلكى شارى جەنەو ھە بوو، يەكەمىن كەسىك بوو لەم بوارەدا ناوبانگى ھەبوو و پاش

(۱) ھەمان سەرچاوە، ل ۲۸.

(۲) د.عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعنمى: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، دار النهضة العربية، بيروت، ص ۷-۸.

مشتومپښکی زور شا ژنی ئیسپانیا (ئیزابېلا) رازی بوو به وهی هه موو کومه کینکی بکات، (کریستوفه ر کولومبس) پاش به ده ستختی کومه لیک زانیاری جوگرافی و ده ریاوانی له (۳) ی ثابی سالی (۱۴۹۲) به سی که شتی ده ریایی و (۸۷) ده ریاوانه وه له به نده ری (پالس) ی ئیسپانیا وه که و ته پږی و له (۱۲) ی تشرینی یه که می ئه و ساله پاش ماندوو بونیکي زور و بیزاری که شتیوانه کان و ترس له ئه فسانه کان، که یشتنه دورگه ی (سان سلفادور) دواتر به ره و (کوبا و هایتی) به پښکه و تن، کاتیک که یشتنه کوبا و ایانزانی ئه مه ولاتی هینده و ناوی خه لکه که یان نا هیندیه سووره کان، چهند ماوه یه که له دورگه کانی ده ریای کاریبیدا سو رپا ه وه و له سه ره تای سالی (۱۴۹۳) که رپا ه وه ولاتی ئیسپانیا، و نه بیت ته نها ئیسپانه کان هه ولی دوزینه وه جوگرافیه کانیا ن دایت، به لکو پورتوگالیه کان و فره نسیه کان و ئینگلیزه کان له گه ل ئیسپانیه کان زور به ی ئه مریکای باکور و باشوریان دوزیه وه، خه لکی که یشته (رأس هورن) که دوا ویستگه ی ئه مریکای باشووره.^(۱)

له گه ل ئه و هه موو دوزینه وانه ی کولومبس، (کولومبس) یه که م ئه و روپی نه بووه که ئه مریکای دوزیینه وه، به لکو له پیشتر خه لکی باکووری ئه وروپا به نزیکه ی پینچ سه ده له پیش ئه و چوون بۆ ئه و شویتانه، له گه ل ئه وه شدا دوزینه وه که ی کولومبس بۆ جیهانی نوئ سه ره تایه کی گرنک بوو بۆ میژووی ئه مریکا، هه رچه نده هه ندیک نووسه ر پتیا ن وایه میژووی ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئه مریکا به دامه زرانندی داگیرگه ی ئینگلته را له سه ر که ناری رۆژه لاتی ئه مریکای باکور له سه ده ی حه فده هه مدا ده ست پتیه کات.^(۲) به م دوزینه وه مه زنه ش (کریستوفه ر کولومبس) شوپشیکي گه و ره ی له و سه رده مه به رپا کرد له جیهاندا، چونکه دواتر ئه م کیشوهره نوییه بووه نیشتمانی گه لیکي زیندوو و چالاک، هاوکات سروشتی جوگرافی له باریش له م کیشوهره هانده ریکی باشی ئه وروپییه کان بوو که به لیشاو کوچی بۆ بکه ن و تیایدا نیشته جی ببین. دوا ی گه رانه وه ی کولومبس له دوا یه مین گه شتی له سالی (۱۵۰۴) دا بۆ ئیسپانیا، (ئه مریکو فسیوتشی ۱۴۵۴-۱۵۱۲) به ره گز ئیتالیی وه که دۆزه ره وه یه کی ئیسپانی هه ستا به چهند گه شتیک و توانی که ناری به رازیل بدوزینه وه، دوا ی گه رانه وه ی بۆ ئه وروپا هه والی گه شته که ی بلاوکرایه وه ناوی له

(۱) فرحات زیاده: سه رچاوه ی پیشوو، ل ۳ - ۵.

(۲) د. اسماعیل احمد یاغی: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، مكتبة العبيکان، ط ۱، الرياض، ۲۰۰۱، ص ۱۱.

ناوی کۆلۆمبس زیاتر دەرکەوت. ئەمریکۆ رایگەیاندا ئەو ولاتەى بۆى چوو و لاتىكى تازەى و ژاپۆن و ھىندىيە، بەلكو زەوىيەكى تازەى و جىاوازى ھەيە، بەمەش جوگرافى ناسەكان ئەم جىھانە تازەيان ناونا (ئەمرىكا) بە ناوى ئەمرىكۆو.^(۱)

لە پاش دۆزىنەوہى کۆلۆمبس بۆ ئەمرىكا (جۆن كابوت) (۱۴۹۸-۱۴۶۱) پەيدابوو، كابوت وەك کۆلۆمبس و ئەمرىكۆ بە پەگەز ئىتالىيە و لە سالى (۱۴۹۰) پۆيشت بۆ ئىنگلتەرا و بوو بە بازىرگانىكى دەولەمەند، ھەستا بە گەشتىك بۆ ئەمرىكاي باكوور لەسەر پاسپاردەى پاشاي ئىنگلتەرا لە سالى (۱۴۹۷)دا، لە كەنارى رۆژئاواى ئەمرىكاي باكوور نزيك بوويەو و بچ دەچيت ئەو شويته (نيوفۆندلاند) ياخود (لابرۆ-درو) بىت. لەسەر بنچينەى گەشتەكانى كابوت پاشاي ئىنگلتەرا توانى پووبەرىكى فراوان بخاتە سەر ئەم جىھانە نوئيە.

ھەرچەندە فەرەنساش درەنگ كەوتە بوارى دۆزىنەوہ جوگرافىيەكان بە ھۆى سوربوونى فەرەنسا لە دامەزراندنى ئىمپراتورىيەتەكەيان لە ئەوروپا وەك لە جىھانى نوئى، بەلام دواتر لەسەر بنچينەى دوو گەشتەكەى (جاك كارتىيە ۱۴۹۱-۱۵۰۷) توانى ناوچەيەك لەسەر پووبارى (سانت لۆرانس) بدۆزيتەوہ و ناوى (مونترىالى) لى بنيت كە گوندىكى ھندى بوو.^(۲)

ئەمەش واى لە ئەوروپىيەكان كەرد بە لىشاو پووبكەنە ئەم خاكە نوئيە و لەگەل خۆياندا تۆوى دانەويئە و بەرھەمە كشتوكالىيەكانيان برد و دەستيانكردە كشتوكال كەردن، ھەروەھا ئازەل و ماسى و گيانەوەرە جۆراوجۆرەكانىش بە شتۆيەكى زۆر لە كىشورەكەدا بلأوبوونەوہ، دواترىش دەرکەوت كىشورەكە پەرە لە كانزاي (ئاسن، خەلۆز، مس، نەوت... ھتد). جگە لەمانەش چەند ھۆكارىكى دىكە يارمەتى گەشەكردنى نەتەوہى ئەمرىكياىندا لەوانەش زۆرى پووبارى گەورە كە وەك ھۆكارىكى كاراي گواستەوہ بەكاردەھيتران و زۆرى كەنداوەكانىش يارمەتى بنياتنانى (داگىرگە)ى بچوكيان دا و ھەريەك لەو دورگانە دواتر ھەولى پاراستنى سەربەخۆيى و قەوارەى تايبەت بەخۆياندا.^(۳)

زنجيرە چياكانى (اپلاتشىيان) بوونە لەمپەر لە بەردەم پەلھاويشتنى بەرەو خۆرئاوا، لە ھەمان كاتدا (داگىرگە)كانى خۆرھەلات جەمەيان دەھات لە خەلك و

(۱) د.عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعنعي: س- پ، ل ۱۷.

(۲) د.صلاح احمد هريدي: دراسات التاريخ الأمريكى، جامعة العلاقات الدولية، دار الوفاء للطباعة والنشر، ۲۰۰۰، ص ۳۷.

(۳) فرحات زیادة: س- پ، ل ۵.

مۆركى تايىبەت بە خۇيان وەرگرت، دواتر خەلک توانى لەم چىايە بپەيتتەو و چىتر خەلک بەرەو خۇرئاواى كىشورەكەش ملان ناو خەلکە كۆچبەرەكە لە دەشتەكانى خۇرەلاتدا نىشتەجى بوون، چونكە لە سەرەتادا ئاسان نەبوو بەرەو خۇرئاوا كۆچ بکەيت، دواتر بەھۆى چاک کردنى پىگاکانەو و پشتیوانى حكومت بە ناردنى سوپا و كۆمپانىكان بوو شتىكى ئاسايى.^(۱)

شارستانىيەتى ئەمريکا

بە درىژايى ميژووى ئەم سەر زەمىنە لەگەل پەيدا بوونى يەكەمىن مرقۇدا، مرقۇفايەتى توانيويەتى شارستانىيەت بۇ خۇى دروست بکات، قوناغ بە قوناغيش ئەم شارستانىيەتە گۆرپان و پەرەسەندىيان بەخۆو بىنيو و چەندىن شارستانىيەتى دەولەمەندىيان بنیات ناو کە دەتوانن ئەو گەل و مرقۇفانە شانازى پىو بەکن.

لە کوتايى چەرخى بەستەلەکدا بە مەبەستى راووشكارى كۆمەلنىك راوچى بۇ راوکردنى نيچىر بە گەروى بىرنىجداکە هەردو كىشورەى ئاسيا و ئەمريکاي باکور بەيەكەو دەبەستىتەو پەريونەتەو بۇ ئەمريکاي باکور، ئەمانە بە يەكەمىن مرقۇفەکان دادەنرىت لە هەردو ئەمريکادا ژيابن.

کۆچکردنى ئەو راوچيانە بۇ ئەمريکا ماوہيەكى زۆرى خاياندو، چەندىن شارستانىيەتى جياواز لەم ناوچەيەدا دروست بوو، هەر لە شارستانىيەتى دواکەوتوو و بەگرە تا ئەوپەرى شارستانىيەتى پىشکەوتوو.

شوينەوارناسەکان ئاماژە بە پىشکەوتنى گەلە پەسەنەکانى ئەمريکا دەکن، ئەمانە بەپى ئەو سەردەمەى تايادا ژياون خاوەنى چەندىن شارستانىيەتى پەسەن و پىشکەوتوو بوون، بە پى سەرچاو ميژووييەکان کە ئاماژەى پى دەدەن خاوەنى چەندىن پەرستگا و يارىگا و بىر و باخچە و شەقام و گۆرپەيان و شوينەوارى ژيان و کىلگەى کشتوکالى لە شاخ و دەشتەکانيدا بوون، ئىستاش شوينەوارى زۆربەى ئەو شارستانىيەتە هەر ماون.

ليترەدا هەولەدەين هەندىک لەو شارستانىيانە بخەينەپوو:

(۱) د. طلحة الصباح: س- پ، ل ۲ - ۴.

يەكەم. ئۆلۈمىكس:

وەك سەرچاۋەكان باسى دەكەن يەكەم شارستانىيەتى گەرەى ئەمريكايە و لە (۳۵۰۰)پ.زدا لە ناۋچەكانى مەكسىك وگواتىمالا(غواتىمالا) دەستى بە گەشە و پەرەسەندىن كىردوۋە، لە سالى (۱۱۵۰)پ.زدا شارى سان لۆرانزۆ دەكەنە مەلبەندىكى ئايىنى تا ئاھەنگە ئاينىيەكانىيان تيا ساز بكن و ژمارەيەكى زۆر لە پەيكەر و شتە پىرۆزەكانىيان تىادا جى كىردوۋەتەوۋە، بەلام ئەم شارە لە سالى (۹۰۰)پ.زدا بە ھۆكارىكى سىروشتى وىران بووۋە و سەرچەم پەيكەر و شتە پىرۆزەكانىيان لەناۋچوۋە، بەلام دواى سەد سالىك و لە سالى (۸۰۰)پ.زدا لە دوورگەيك بەناۋى (لافىنتا) زۆر دوور نەبوۋە لە (سان لۆرانزۆ)ى پوۋخاۋ، ھەمان مەلبەندى ئاينىيان دروست كىردوۋەتەوۋە بۇ ھەمان مەبەست و سەرلەنوئ سەرچەم پەيكەر و شتە پىرۆزەكانىيان دروستكىردەوۋە، ھەرەمىكى گەرەيان دروستكىرد، بەرزىيەكەى (۳۰) مەتر (۱۰۰) پى بووۋە، بەرزىيەكى بىناى سەردەمى خۇيان بووۋە لە ئەمريكاي ناوۋەراستدا و شارى (كوكىكولكو) لە رۆژئاۋاى (سان لۆرانزۆ) كىردوۋانەتە مەلبەندىكى بازىرگانى، ھەرۋەھا لە بوارى پەيكەرتاشىدا ئۆلۈمىكەكان پەيكەرى گەرەيان لە بەرد و پەيكەرى بچوكيان لە بەردى رەنگاۋرەنگ دروست دەكىرد، ھەرۋەھا زۆربەى ئەو دەسكەوتانەى گەلى (ئۆلۈمىكس) بە دەستىيان ھىتابوۋ لەلايەن گەلنى تى ئەمريكاوۋە سوۋدى لى ۋەرگىراۋە بۇ نمونە تۈپى پى ئەمريكى ئەمانە بووۋە، ھەربۆيە بە رۆشنىبىرى ئۆلۈمىكس دەوترىت (دايكى رۆشنىبىرىيەكان).^(۱)

دوۋەم. تەشافىيەكان

تەشافىيەكان چىاي (ئەندىز)يان لە سالى (۹۰۰)پ.زدا لە ناۋچەى پىرۆ بەكارھىناۋە بۇ نىشتەجى بوون و پىشتىيان دەبەست بە دەرياچەكان لە ئەمريكاي ناوۋەند، لە كاتىكدا ئۆلۈمىكسەكان لە ناۋچەكەدا ھەبوون، ھەرۋەھا گەشەيان دا بە شارستانىيەتى ئۆلۈمىكس. تەشافىيەكان ھەلدەسان بە چاندنى گەنم، ئەم جۆرە

---

(۱)تارىخ العالم لىسەر (C.D).

خواردنه دهيتوانى خواردنى شارهكه دابىن بكات بهبى تىكوشانىكى گهوره،^(۱) تهشافيهكان توانيان ئاميرى چنين بهكاربهينن بۇ چىنىنى جل و بهرگهكانيان سهرهپراى كه مى لۆكه، ههروهها له پيشهسازى قاپوقاچاغدا شارهزاييهكى زورىان ههبووه، ههنديك كات قاپوقاچاغهكانيان لهسهر شيوهى ئاژهل و بالنده دروست كردووه، تهشافيهكان له سالى (۸۵۰) پ.زدا شوينىكيان بۇ مهبهستى ئايىنى دۆزیهوه ناويان نا (تهشافين زى هونتار)، ئهميش پىكهاتووه له گۆرهپانىكى گشتى و شهقام و ديوارى ئهستور، ههروهها پهريستگايهكى بهردىنى گهوره كهوتبووه ناوهپاستى گۆرهپانهكه و له پهريستگاكهدا پهيكهريكى گهورهپان بۇ خواوهند (ئيل لاندون) دروست كردبوو.^(۲)

سىيهم. بۆلبۆ (ئاناسازيهكان)

له دهورهبهري سالى (۹۰۰) پ.زدا ئاناسازيهكان بهباو باپىراني هنديه سووره هۆپيهكانى ئهمرۆ دادهنرين لهو ناوچانهى ئىستا به باشوورى ويلايهته يهكگرتووهكانى ئهريكا دهناسرين دهستانكردووه به دروست كردنى گوند، بيناكانيان له شيوهى بالهخانهى سهير و بى ويته دابوون و پتيان دهوتن (بۆلبۆ). زۆربهى كات لهسهر تاويژه بهرده زههلاحهكان دروست دهكران و پىكهاتبوون له چهند قاتىك، ههر قاتىكىش چهند ژوورىكى تىدايه، بهناوبانگترين كۆشكهكانى (ميسافيرده) يه نزيكهى دووسه ژوورى تىدايه و دهكهويته ويلايهتى كلورادۆ. ئاناسازيهكان له بوارى كشتوكال و كارى دهستى و ههلكۆلين به توانا بوون، به خواوهندهكانيان دهوت (كيفا) و زياتر له بهشى خواوهوهى بۆلبوهكان دادهنران و ههر لهويش كارى پهريستيان ئهجامدهدا، ئهم گهله زياتر له ناوچهكانى ئهريزو و نيو مهكسيكو بوون.^(۳)

(۱) لاوريث سيجولانه: امريكا اللاتينية (الثقافات القديمة ما قبل الكولومبية، ترجمة- صالح علماني، ط ۱، المجلس الاعلى للثقافة، ۲۰۰۳، القاهرة، ص ۲۴۱.

(۲) تاريخ العالم، س- پ.

(۳) ب. رادين: الحضارات الهندية في امريكا، ترجمة- يوسف شلب الشام، دار المنارة، ط ۱، ۱۹۸۹، سوريا، ص ۳۰.

چارەم. ئەزتيك

دياره شارستانيه تي ئەزتيك يەكئىكە لە شارستانيه ته كۆنه كانى ئەمريكا كه لە پيش دۆزينه وه كان هه بوو و تاراده يەك لە زۆر لايه نه وه پيشكه وتوو بوون كه خەلكه كهى دانىشتوانى پەسەنى ئەمريكان و لە هيچ ولاتيكي ديكه كۆچيان بۆ ئەمريكا نه كردوو، ئەزتيك هۆزىكى هندی بوون لەمەكسيك، لەدۆلى مەكسيكو نيشته جي بوون خاوهن ئيمپراتوريه ت بوون لە نيو سالانى (۱۳۲۵-۱۵۲۱ز).

لە سەدهى سيارده لە دهشته كانى مەكسيك نيشته جي بوون هەر لە سەرەتاوه تووشى پيكدادان و شەر بوون لەگەل دانىشتوانه پەسەنه كانى ناوچه كه لەنزىك سەرووى دەرياچەى (تشكوکو) وه بالادەست بوون بەسەريان دا و بۆ خۆيان پايتەختيان بنيانناوه، دامەزراندنى (ئەزتيك) لەو شوينه دا بۆ خۆى گرنگ بوو، خانووه كانيان (كوخه كانيان) لە قاميش دروست كردوو، لە سەدهى (۱۵) يەمدا ئەمانه كهوتنه ململانى و هاوپهيمانى لەگەل دەرو دراوسێكانياندا تا ئەو ئاستهى توانيان پووبهريكى زۆر لە ناوهراستى ئەمريكا داگير بكەن، لە سالى (۱۴۴۰ز) بە داگيرکردن گەيشته دۆلى مەكسيك و توانيان مل بە ژماره يەك هۆزى ناوچه كه كەچ بكەن، لەم قوناغه دا پايتەخته كەيان گەشەى كردو دانىشتوانيان زيادى كرد تا ئەوهى ئيسپانيه كان سەريان سوڤما لە گەورهى ريك و پيكي و گەشەکردن و زيادکردنى خەلك.^(۱)

ئەم شارستانيه ته خاوهنى سيستمى سياسى و كۆمهلايه تى و پۆشنبيرى و هونەرى و تەلارسازى خۆيان بوون، سنوورى دەسلەتايان بە دريژايى كەنداوى مەكسيك بوو تا لە كەنارى ئوقيانوسى ئارام ئەم ئيمپراتوريه ته (۳۸) بەشى لە خۆگرتبوو، تيكرای ئەم بەشەنهى (ئەزتيك) بەخیر و بیری دەرامەته كشتوكال و پيشه سازيه كان دەژيان، شارستانيه تى (ئەزتيك) پايتەخته كهى ناوى (تنوگيلان) بوو كه شوينه وارناسه كان وايداهنن ئەم شارە يەكئىكە لە گەوره ترين ئەو شارانهى كه ئەمريكاى لەسەر بنيات نراوه لە سالى (۱۴۹۲) لە كاتيكدان ئەم پايتەخته دهكهويته ناوهراست دەرياچەى فليپ.^(۲)

(۱) د. طليعة الصباح: س- پ، ل ۲۹.

(۲) د. عبد العزيز سليمان: س- پ، ل ۲۱ - ۲۲.

له شارستانییه تی (ئه زتیک) دا سال (۱۸) مانگ بوو هه موو مانگیکیان (۲۰) روژ بووه، لهو قوناغه دا ئه زتیک له پووی زانستی گهردوون ناسیدا، پیشکه وتووتر بوون له ئه وروپاییه کان گهردوون ناسهکانی (ئه زتیک) چاودیژی هه لکشان و پووداوهکانی خۆر و مانگ و ئه سستیرهکانیان کردووه و وینهیان بۆ نهینی کیشاوه و پهینی خویان له پینگای زانست و وهرزشه وه ده ربپوه. له راستیدا گهشتی ئیسپانیا بۆ ولاتهکیان گه یاندیانه بهرترین قوناغی گه شهکردنی شارستانی ئه م گه له.^(۱)

پینجه م. مایا

په گه زی گه لی (مایا) ئه گه پیته وه بۆ گواتیمالا و باشووری ولاتی هندوراس، به لام له ناوچه و شاره ئاوه دانهکانی خویان کۆچیان کردووه و له سه ده ی شه شه م و حه وته مدا هۆکاره کهشی نه زانراوه، پیده چیت کۆچه کهیان بگه پیته وه بۆ بلاو بوونه وه ی نه خۆشی یاخود ئه و زه وییه ی که ده یانچاند بهشی پیداو یستییه سه ره کهیهکانی نه کردوون.

هه ندیک له م شارانه ی دروستیان کردبوو له ئاستیکی بهرزی گه شهکردن و پیشکه وتندا بوون وه ک شاری (palenquecopan)، به لام ئه مانه له سه ده ی شه شه مدا شار و گوندهکانیان به جی هیشتووه هه تا ئیستا هۆکاری ئه و چۆلکردنه نه زانراوه، له وانه یه به هۆی ترسیان بوو بیت له نه خۆشی په تای کۆلیتر که له ناوچه که بلاو بوو بۆوه، هه روه ها نه یانتوانیوه سوود له زه ویهکانیان وه ربگرن به ئامیره سادهکانیان، هه ربۆیه کۆچیان کرد بۆ ناوچهکانی (یوکاتان) و کردیانه ناوهندی ده سه لاتی رامیاری و ئایینی خویان، تیایدا شارستانییه ت و پۆشنییری خویان له هه موو ناوچهکانی ئه و نیمچه دوورگه یه بلاو کرده وه.^(۲)

له سه ده ی حه وته مدا ئه م ناوچه یه شیان به جی هیشت که هۆکاره که ی نه زانراوه، پاشان له سه ده کان (۱۱-۱۲) گه راونه ته وه هه مان ناوچه که به ئاوه دانتترین شارهکانی مه کسیک داده نرا، له پاش ئه وه ی له سه ده ی پانزه دا گه یشتبووه

(۱) د. صلاح احمد هریدی: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۱۵.

(۲) ب. رادین: الحضارات الهندية في أمريكا، ص ۳۷.

گه‌وره‌ترین ئاستی پیشکەوتن و گەشەکردنی ئاوەدانی ئەو ناوچەیه بۆ دواجار و کۆتایی ئەم ناوچەیه‌یان بەجێ هێشت.^(١)

لە سەده‌ی دوانزەشدا کۆچبەری نوێ ڤوویان تێکردووه، وه‌ک پیشتر ئاماژەمان پێدا ئەمانە ناوچەیه‌کی ره‌سه‌نیان لە گواتیمالا و باشووری هندوراسیدا هه‌یه که توانیویانە شاری گه‌وره و پیشکەوتوو دروست بکەن که ناوی (palenquecopan) دەلێن کۆچەکەشیان نەزانراوه، لە دوایدا به‌هۆی نەخۆشی و پەتای قورسەوه بووه ڤوویان کردۆته دورگە‌ی یۆکۆتانا و له‌وێ (chichentaza) کردە مه‌لەبەندی سیاسی و ئایینی خۆیان، لە دوایدا له‌بەر هۆکاری نادیار وازیان له‌و شارەش هێناوه دواتر توانیان مه‌کسیک دروست بکەن و گەشە‌ی پێ بدەن، شارەکانی ته‌لارسازی جوان و شه‌قامی پان و دارو دره‌ختی پازاوه‌ی تێدا‌بووه ئەمه‌ جگه‌ له‌ بوونی په‌رستگای گه‌وره که ناوی په‌رستگای (کوکولکان) بووه.

چەندین شاری دیکه‌یان له‌ مه‌کسیک دروست کردووه و بایه‌خی زۆریان به‌ ئاوەدانی داوه، به‌لام له‌ راستیدا به‌ر له‌ هاتنی ئیسپانیه‌کان بۆ ئەم ناوچەیه شه‌پری ناوخۆ ئەم شارستانییه‌یه‌ به‌ ته‌واوی وێران کرد، بیروباوه‌ریان فره‌خودایی بووه و تیایدا به‌رده‌وام ململانی نیوان خێر و شه‌پ هه‌یه و له‌ کۆتاییشدا به‌پێی ئەم بیروباوه‌ره‌ هێزی خێر سه‌رده‌که‌وت.^(٢)

ئەم شارستانییه‌ته‌ له‌ دوو ماوه‌دا پیشکەوتوووه‌ ماوه‌ی یه‌که‌م ئیمپراتۆری کۆن له‌ سەده‌ی چواره‌م تا سەده‌ی نۆیه‌م و ماوه‌ی دووه‌م له‌ ماوه‌ی ئیمپراتۆری تازه‌ له‌ سەده‌ی نۆیه‌م تا چواره‌ده‌ به‌نێسبەت ئیمپراتۆرییه‌تی تازه‌وه‌، هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ پیشکەوتنی به‌خۆیه‌وه‌ بینیه‌وه‌ و له‌ کاتێکدا هێزه‌کانی ئیسپانیا گه‌یشته‌ نیمچه‌ دوورگه‌که‌ له‌ سه‌ره‌تای سەده‌ی (١٥)یه‌م و ا‌ سه‌یریانکرد نیمچه‌ دورگه‌که‌ش له‌ حاله‌تێکی ناهه‌مواردايه‌، ئەو ده‌سنووسانه‌ که‌ له‌سه‌ر به‌رده‌کان جو‌ریک له‌ نووسینیان هه‌بووه‌ که‌ پێی ده‌وتریت هێرۆگلیفی، هه‌روه‌ها ئەم هۆزه‌ هه‌ستاوان به‌

(١) د.صلاح احمد هريدي: س- پ، ل ١٦.

(٢) د. عبد العزيز سليمان: س- پ، ل ٢٥.

دروستکردنی پهرستگا و کوشک و تهلار و بایه‌خیان داوه به ئاوه‌دانی و پازاندنه‌وه‌ی شاره‌کانیان.^(۱)

شه‌شهم. ئەنکا

له بنه‌په‌تدا وشه‌ی (Incas) بنه‌ماله‌ی فه‌رمانه‌وایانی ده‌گرت‌وه، پاشان ئەم وشه‌یه وایلیتهات هه‌موو دانیش‌توانی ده‌گرت‌وه، هه‌روه‌ک چۆن پیرۆیه کۆنه‌کان به ئیمپراتۆریه‌که‌ی خۆیان ده‌وت، هه‌ندیک ئەفسانه‌ش هه‌یه که دامه‌زراندنی ئەم شار‌سشتانی‌ته بۆ خواوه‌ند ده‌گه‌ریت‌وه، بۆ نموونه:

یه‌کێک له‌و ئەفسانه‌هه که له هه‌موو ئەفسانه‌کانی تر ناسراوتره ده‌لێن (مانکوکایاک) و خوشکه‌که‌ی (ماما‌و‌وکویو) باوکیان (خۆر) هه‌ردووکیانی نارد‌وه بۆ دامه‌زراندنی ئیمپراتۆریه‌ته‌که و ئەمانیش به‌راستی هه‌ستا‌ون به‌ دروستکردنی پایته‌ختی ده‌وله‌ته‌ نوێکه له (کوزکو) یان ناوه‌راستی جیهان یان (کیتشوا).^(۲)

زاراوه‌ی (اییو) که بناغه و بره‌په‌ی کۆمه‌لایه‌تیان بووه، ئەم زاراوه‌یه مه‌به‌ست لینی کۆمه‌له‌ خیزانیک بووه زه‌وییان چاند‌وه (کشتوکال)، به‌ شیوه‌یه‌کی گشتیش هه‌ستا‌ون به‌ چهند ئیشوکاریکی دیکه‌ش، پاش ئەوه‌ی ئەم خیزانانه کشتوکاله‌کانیان دوریوه‌ته‌وه، ئەنکا به‌شیکی کشتوکاله‌که‌ی بۆ خۆی برد‌وه، به‌شیکی دیکه‌یشی بۆ خواوه‌ند پۆشت‌وه، ئەوه‌شی ماوه‌ته‌وه به‌شکراوه له‌ نێوان ئەو خیزانانه‌ی که سه‌ر به‌ (اییو) بوون، هه‌ر شتیکیش له‌ سنووری ده‌سه‌لاتی (ئەنکادا) رووبدایه‌ ئەوا پیتی ده‌زانی، ئەمه‌ش به‌ هۆی چهند پێگایه‌که‌وه بوو که پایته‌ختی ده‌به‌سته‌وه به‌ هه‌موو ناوچه‌کانی تهره‌وه (الشکاسکیس) ئەو نێراوانه‌ی که راسپێزابه‌وون به‌ هه‌لگرتن و گواستنه‌وه‌ی هه‌وال و فه‌رمانه‌کانی بۆ ناوچه‌کانی تر ماوه‌یه‌کی زۆریان ده‌بهری بۆ ئەوه‌ی ئەم هه‌والانه‌ بگه‌یه‌ننه‌ شوینی مه‌به‌ست، هه‌واله‌کانیشیان له (کیبوس)ه‌کاندا کۆده‌کرده‌وه که ئەمه‌ش بریتی بوو له‌ ئامێریکی دروستکراو له‌ گرتی ره‌نگاوپه‌نگ، هه‌روه‌ها (ئەنکاس) ئەم ئامێره‌یان بۆ ژمێریاری کردنی کشتوکاله‌کانیان له‌ کاتی کۆکردنه‌وه و خه‌زنکردنیدا به‌کارهێناوه، هه‌روه‌ها بۆ ژماردنی ئەو سه‌ربازانه‌ی که

(۱) د.طیلة الصیاح: س- پ، ل ۳۲.

(۲) ب. رادین: س- پ، ل ۱۰۴.

دهنيران بۆ به شدارى كردن له شالاوله سه ربازييه كاندا، سه بارهت به (الاموتا) واته زانايان و ماموستا مه به ست لى ئى ئه وانه بوون سپىرابوون به له بهر كردنى كه لتوره كه يان و پاشان بلاو كردنه وهى به شىويه كه زاره كى، ئه نكا نوينه رايه تى بهر زترين ده سلاتى ده كرد، ههروه ها نوينه رى خورىشى ده كرد ههروهك چۆن له ميسر له هه ندىك له شارستانيه ته كان پوویداوه.^(۱)

نه ته وهى ئه نكا له چياكانى ئه ندىر نيشته جي بوون، له دهو روبه رى سه دهى (۱۰)ى زانى توانيان قه له مپه روى خويان له ناوچه كانى هاوسىياندا فراوان بكه ن، ئه و شارستانيه ته كۆنانه ي كه له پيش ئه مان له م ناوچانه دا هه بوون له ناو بهر ن بۆ نمونه:

له ناو بردنى هندية كانى كيشوو له سه دهى (۱۲)دا له سه ره تاى سه دهى (۱۶)دا ده سلاتى خويان به سه ر ولاتانى (پيرو، پولىفيا، ئىكوادور، به شىكى شيليدا) سه پاند، ئه م نه ته وانه له دهو روبه رى ده رياچه ي (تيتىكاكا) كه ده كه ويته بهر زاييه كانى چياى ئه ندىر له ولاتى پىرو وه له دهو روبه رى سه دهى (۱۰)ز به رى كه وتوون، وهك وتمان هه موو ده سلات و بهر ژه وه ندى نه ته وه و شارستانيه ته كانى پيش خويان كه له م ناوچانه دا هه بووه له ناو بردووه، پاشان شارى (كوزكو)يان كرد به پايته خت و بنكه ي ده سلاتيان، له بهر ئه وهش ئه مان داده نرين به ميراتگري شارستانيه ته كانى پيش خويان له م ناوچه يه دا، وهك شارستانيه ته كانى (Aymaras- auechva) كه بهر زاييه كانى چياى ئه ندىر دا دروست بوون.^(۲)

شارستانيه تى كه ناراهه كانى پىرو كه گه شانه وهى ئه م شارستانيه تيه ههروهك زاناي ئه مه ريكي (مينز) ده لىت له (۵)ى سه دهى يه كه مى زايينيدا بووه، پاشان ورده ورده بهر ژه وه ندى و ده سلاتيان زيادى كردووه، هه تا له سه ره تاى سه دهى (۱۶)ز دا هه موو ولاتى (پيرو، پولىفيا، ئىكوادور و به شىكى شيلى)يان گرته وه كه پيشتر ئاماره مان پىدا بوو.

ژماره ي دانىشتوانه كه ي نزىكه ي (۶۰۰۰) كه س بوو، له پىكهاته ي ئه م شارستانيه ته دا هۆز بريتي بووه له يه كه يه كى سياسى، سه ره پاى ئه ركه

(۱) لاورى ت سيجولانه: س- پ، ل ۲۱۸.

(۲) د. صلاح احمد هريدى: س- پ، ل ۱۷.

كۆمەلەپ تەكەي كە بىرىتى بوو لە ھەرەمىك لە سەر ھەرەمەكەو (ئانكا كوپى خۆر) بوو، پاشتر سەرۆكى يەكە كارگىزپەكان و ئەنجومەنى پراوژكارى و بەجۆرە تا خوارەو ھەرەمەكە دەكەتە چىنى تىشتى.

ياسا پەشتىيە توندەكەشيان لە سلاوكردى پۇژانەياندا ديار بوو ھەر لەناو ئەم ياسايەشدا ئەمانەشى تياوو (أماسوا، امايوکيا، أماکيا) واتە (دزى مەكە، درۆ مەكە، تەمەلەش مەبە) لەناو فەرمانپەرەواکانىشياندا بەپىتى مېژوونوسە ئىسپانىيەكان ھەندىك لەو فەرمانپەرەوايانەى (باتشاكوتک) و (بىراکونشا) و (ھوايانا كوياک).^(۱)

ھەوتەم. شىشا

ئەم شارستانىيەتە دەكەوئە بەرزايەكانى كۆلۇمبيا و دەولەتتىكى پاميارى بوو و چەند دەسەلاتدارىك فەرمانپەرەوايى كردوون، بۇ نموونە (زەبا) لە پاكتا و (زاك) لە تەنجا، دوو دەسەلاتدار بوون فەرمانپەرەوايى ئەم گەلەيان كردوو، گەلەش باوەرپان وابوو كە ئەم فەرمانپەرەوايانە لە پەگەزى خواوەندى پۇژ و مانگن.

شىشا تا پادەيەكى زۆر پىشكەوتوو بوو و ياساى ژمارەيى و نووسىنى وئەييان بەكارھىتاو، ھەرەھا بازىرگانىيەكى فراوانيان ھەبوو و خواوەنى چەندىن پىشەسازى بوون، لە پىشەسازى قابوقاچاغدا گەشتبوونە قۇناغىكى گەرەي پىشكەوتن، لە پىشەسازى زىردا دەستىكى بالايان ھەبوو و ھەرەھا لە دروستكردى پەرستگاندا تەختە و قامىشيان بەكارھىتاو.^(۲)

ھىندىيە سوورەكان

ھىندىيە سوورەكان كۆمەلە تىرەيەك بوون و ھەريەك لەو تىرانە بەجۆرى خۇيان بەرپو ھەبەرد، ئابوورىەكان خۇ بژيوى بوو پىشتيان بە پىشەيەك دەبەست، ئەمانە لە كىشورەى ئەمريكا لە سەرۋەندى كۆتايەكانى چاخى بەستەلەك نىشتەجى ببون، واتە لە سەردەمانىكدا ژيان كە بارودۇخى كەشناسى ئىجگار

---

(۱) ديب علي حسن: الولايات المتحدة الأمريكية من الخيمة الى الامبراطورية، مراجعة وتدقيق. اسماعيل الكردي، الاوائل للنشر، ط ۱، ۲۰۰۲، سوريا، ص ۱۰.
(۲) د. صالح زهر الدين: س- پ، ل ۵ - ۲۰.

سەخت و سارد بووه، له ژيانىكى سادەدا ژياون و شارستانى و ئاستى
شارستانىه تيان زۆر لاواز بووه.

ئەو كاتەى ئەوروپىيەكان گەشتە ئەمريكا هيندىيە سوورەكان له گشت
بەشەكانى ئەو كيشوهرەدا بوونيان هەبووه و زىاد له (٤٠٠) هۆز و زياتر له (١٦٠)
زمان و دىالىكى جياواز بوون، له پاستىدا نيشنگەى يەكەمى ئەو هۆزانەش
كيشوهرى ئەمريكا نەبووه و بىروبۆچوونى جياواز لەبارەى شوينى بنەپەتى ئەو
هۆزانە هەيه:

بۆچوونى يەكەم: كۆمەلەىك له لىكوۆلەرەوان پىيان وايە لەكيشوهرى ئاسياو
هاتوون.

بۆچوونى دووهم: شوينى بنەپەيتان دەگەپتەوه بۆ ئەفرىقا و پىيان وايە له
كيشوهرى ئەفرىقاو هەرە ناوچەى بە پىتى ئەمريكا هاتوون.^(١)

له بارەى مېژووى كۆچكردنەكەشيان پاى جياوازيان هەيه، هەندىك له
مېژوونووسان دەگپنەوه بۆ (٤٠) چل هەزار سال پيش ئىستا و هەندىكى دىكە بۆ
(٢٠) بىست هەزار سال و تا ئىستاش ئەو مېژووه يەكلا نەبۆتەوه، چونكە له
هەمانكاتدا كۆمەلەىك له شوينەوارناسان و ئەو كەسانەى دەربارەى مېژووى
كۆچكردنى هيندىيە سوورەكان دەكوۆلنەوه پىيان وايە هيندىيە سوورەكان (١٠٠٠)
سال پيش ئەوروپىيەكان له ئەمريكادا نيشتەجى بوون و ئەم بۆچوونەش لەو
سەرەلەدات كە له سەدهى (١١) كە (فايگنگ) يەكئىك بووه لەو دەرياوانانەى لەگەل
كۆمەلەىك لەو كەسانەى لەگەلیدا بوون بە دەرياكەدا گەشتى كردووه و گەشتۆتە
هەردوو ئەمريكاكە، لەو سەردەمەدا هۆزە هيندىيەكانى بىنيو كە لەویدا ژياون و
سەرقالى ژيانى سادە و ساكارى خويان بوون.

كاتىك هيندىيە سوورەكان هاتوونەتە ئەمريكا له سەرەتادا پرويان له باكوورى
ئەمريكا كردووه و بە ئاراستەى باشوورى پۆژەلات بلأوبوونەتەوه و نيشتەجى
بوون، دواتر بە هەمان ئاراستە چوونەتە نيو ئەمريكاي لاتىنەوه (باشوور) و بە
دریژاي كەنارەكانى پۆژئاوا و ناوچە شيوە دريژەكانى باكوور و باشوورى نيتوان
بەرزايیەكانى پۆكيدا بە دریژاي كەنارەكانى باشوور بلأوبوونەتەوه.^(٢)

(١) ديب على حسن: س- پ، ل ١٠.

(٢) عمر خوشناو: سرینه‌وه‌ى بەرامبەر له كەلتورى ئەمريكايەكاندا(هيندىيە سوورەكان)و كە نموونە، رۆژنامەى
بزوتتەوه‌ى ئىسلامى، سالى ٢٠٠٧.

ھۆكاری ناولیتانیان

((لیکۆلەر دیاسومیر و)) گەشتۆتە ئەو پاستیەیی دانیشتوانی یەكەمی ئەمریکا پەگەزی پەش بوون و گەشتوونەتە کەناری دەریاکانی بەرازیل و لە ئەفریقاووە بەرەو ئەمریکا ھاتوون و لەو خێلە ھیندییانە بوون کە ناویان بەن بە (الافتوفاکس، الارنب الکبیر، الناهاس، النولیتاکس، الکرایبس، الاینکایکا، الابلالاش)، ھەرۆھەا "ھیندیە سوورەکان" نە ھیندی بوون نە سووریش بوون، بەلکو ھۆکاری ناوھێنانەکیان دەگەرێتەووە بۆ ئەو بۆچوونەیی کۆلۆمبوس کە پیتی وابوووە گەشتۆتە ھند، لەبەرئەووە ناوی ئەوگەلەیی ناوہ ھیندیەکان.^(۱)

لە کاتیگدا دەربارەیی ناولیتانیان بە ھیندیە سوورەکان بۆچوونکی دیکەش ھەبە ئەویش ئەو ھۆکارەبە کە لە کاتیگدا ئەو ھۆزانە پووبەپرووی جەنگ بوونەتەووە بە بۆیەبەکی سووربا و دەم و چاویان پەنگ کردوووە یان دەمامکی سوورباویان کردۆتە سەریان و دەم و چاویان پێ داپۆشیووە کە ئەو دەمامکە بە بۆیەیی سوور پەنگ کراو، لەبەرئەووە پیتیان وابوووە کە مرقۆشی سوورن. ھۆکاری تریش ھەبە کە پیتی دەموچاوی ئەم ھۆزانەیی لە ئەمریکا دا نیشتەجێ بیون لەپیتی گەلنی ئەوروپا جیاوازیووە و پەنگیکی سوورباو بوو لە پیتی دانیشتوانی ئاسیا کە گەم پەنگە بوون نزیک بوو و اتە جیاوازی پەنگی دەم و چاویان وایکردوووە ئەو ناوہیان بەسەردا بسەپینریت.^(۲)

بارودۆخی گشتی ژانیان

کاتی کۆلۆمبوس گەشتۆتە ئەمریکا ھیندیەکان لە باکووری ئەمریکا و ناوچەکانی دیکەدا بلابوونەووە و ژانی ھۆزایەتی خۆیانیان ھەبوووە و پابەندی یاسا خێلەکیەکان بوون.

کۆلۆمبوس لە بارەیانەووە نووسیبووەتی: (زۆر لە نەتەوہی کەندا و زیرەکترن، مامەلەیان زۆر مەدەنی و لەسەرخۆ بوووە و لە پیکخستن و بەپێوہبردنی کاروبارەکانی خۆیان چ لە پرووی سیاسییەووە بیت یان لە پرووی ئابووری و

(۱) لوپس ی. لوماکس: ثورة الزوج، تر. ابراهيم عبود، نیویورک، ۱۹۶۲، ص ۱۲.

(۲) ديب علی حسن: س- پ، ل ۱۲.

كۆمەلەيەتەۋە تايىبەتمەندى خۇيان ھەيە، زۆر دەست پەنگىنن و جۆرە قوماشىك دروست دەكەن كەس ناتوانى بەو جوانىە دروستى بكات، پەرسىتگاكانيان بە شىۋەيەكى زۆر ناياب و ناوازە لە تەختە دروست كرابوون بە شىۋەيەك لەناو خۇماندا شتى لەو جۆرە بە خەونىش نايىنين).^(۱)

(لويس مۆرگان) لە بارەى يەككى لە خىلە سەرەتايىەكانى ئەمريكاي باكوورەۋە دەنووئى و دەلىن: (خاۋەنى ژيانى كۆمەلەيەتى و ئاكارىين و خۇيان سەرۆك ھەلدەبژىرن و خوشيان لايدەبەن و ھىچ كەس نەيتوانىۋە سنوورى ياساكانى بشكىنى، ھاوكارى يەكتىرى زۆر بەھىز بوۋە تا پادەى خۇبەقوربانى كردن، دىلى جەنگيان نەكوشتوۋە و ئەندامانى خىل يەكسان بوون و ۋەرگرتنى ئەندامىكى نوئ بەئاهەنگ بوۋە و دروشمەكانى ئايىنى خۇيان سەماكردن بوۋە و لە دەرکردنى بپاردا دەبوايە تەۋاۋى خىل پەزامەندى لەسەر دەرېبرن...)^(۲)

لەو پۆژگارەنى سېى پىستەكان ھاتوونەتە ئەمريكا سوورپىستەكان خەرىكى ژيانى سادەى خۇيان بوون و چەكى تايىبەت بەخۇيان ھەبوۋە، ئەو چەكانەى دروستيان دەكرد برىتى بوو لە پم و كىرد. بەخىوكردى گا لاي ھىندىيەكان زۆر بەنرخ بوۋە، چونكە سووديان لە پىستەكەى ۋەرگرتوۋە و لە دروستكردى (دەۋار) بەكارىان ھىتاۋە، شاخەكانى لە دروستكردى ئامىرى تايىبەت بەخۇيان كە زۆر سادەبوون بۆ كاروبارى پۆژانەى خۇيان بەكارىان ھىتاۋ جگە لە سوود ۋەرگرتن لە گۆشت و شىرەكەى.^(۳)

ھىندىيەكان باۋەپيان بە خورافىات ھەبوۋە و بەھىزى پۆخى ناويان بردوۋە و بۆچونيان وابوو ئەو ھىزە پۆخىە لەلايەن ھەندى كەسەۋە يان لە پىگەى ئاھەنگ گىرپانەۋە كە جۆرە مەراسىمىكى ئايىنى تايىبەت بەخۇيان بوۋە دەستەبەر دەكرى بپواشيان بە گواستەۋەى پۆخ لە يەكىكەۋە بۆ يەككى تر ھەبوو، ئەمەش چاكە و خراپەى دەرەخست، چونكە ئەو پۆخە چاكە و خراپەى كەسەكەى ديارى دەكرد.

(۱) د. محمد فؤاد ابراهيم و د. حسين فوزى: المعرفة، المجلد الخامس، بيروت، ۱۹۸۱، ص ۷۷۳.

(۲) سمير سمو: فەرھەنگى سەير و سەمەرەكانى جىھان، و.مستەفا سعید عەلى، چاپخانەى چوار چاراسلىمانى ۲۰۰۵، ل. ۱۹۶.

(۳) دىب علي حسن: س- ث، ل ۱۲.

هیندییه کان کاهینی خویان هه بووه، به لام له راستیدا کومه ئی فالچی و جادووگهر بوون که ئاههنگهکانیان دهگنرا و ههندیکی تریان چارهسهری نهخوشیان دهکرد، ههروهک باوهریان به پۆهی گهورهکانیان هه بووه، له پووی تهندروسهیهوه ههر پوویان لهوان دهکرد، لهکاتی ناوخوشیهکاندا بۆ دهرخستنی مهردبوونی خویان ئارامیان دهگرت و لهکاتی ئازاردا به پۆژ و دهبوون نوژیان بۆ رۆهی گهورهکانیان دهکرد.^(۱)

ژیانی هیندییه سوورهکان وهک کومهلگاکانی تر پۆلی سههرکی خویان گنراوه که پۆلی دایکایهتیه و له پیناویدا خویان بهکوشت داوه، له نهاریتهکانیان ئهوهبوو دایک کۆرپهی خۆی زۆر به توندی به تهختهیهکهوه دهپنچایهوه بۆ ئهوهی به ئاسانی کارهکانی خۆی جیبهجیبکات، لهوهش سهیرتر بهتایبهت له نێو هیندییهکانی باشووردا ئهگهر ژنیکیان مندالی بیوايه له کاتی زهیسانیدا له جیگهدا نهدهکوت، بهلکو مندالهکهی بهجی دههیشت و باوک له شوینی دایکهکهدا دهخوت به مهبهستی فریودانی گیانه شهپانهکانی بۆ ئهوهی که نهزانن مندالێکی تازه لهدایک بوو هیه و زیان به مندالهکه و دایکهکهشی بگهیهن.^(۲)

پۆلیکی دیکهی ژنان چیشتلێنان و کۆکردنهوهی دار بووه که ئهمهش ئهرکیکی قورسه، چونکه کهرهستهی پتوستان نهبووه و ئاویان دهکرد پتستهی ئازلهوه که له شێوهی قاپدا دروستکراوون و بهردی گهرمیان دهخسته ناو قاپهکهوه بۆ ئهوهی ئاوهکه گهرم بیت، لهگهڵ ئهم ئهرکه قورسهی سهرشانیان دهباويه لهکاتی جهنگهکاندا یارمهتیدههری پیاوهکانیان بن و پتدایستی پیاوهکانیان ئامادهبکن و پوو لهبههری جهنگ بکهن جلیان بۆ دروست دهکردن له پتستی گا و لۆکه، کههکانیش یارمهتیدههری دایکهکانیان بوون و میترد مندالهکانیش لهگهڵ پیاوهکاندا بهشداری پاویان دهکرد.^(۳)

له پووی کشتوکالکردنیشهوه هیندییهکان کشتوکالیان کردهوه، بهلام ئهوه بهروبوومانهی که دهیانچاند کهم بوون و چهند جۆریکی دیاریکراو بوون وهک

(۱) د. محمد فؤاد ابراهیم: س- پ، ل ۷۷۳.

(۲) الکسیس دی توکفیل: الديمقراطية في أمريكا، تر- امین مرسی قندیل، ط ۳، القاهرة، ۱۹۹۱، ص ۳۰۳ - ۳۰۴.

(۳) مسعود الخوند: الموسوعة التاريخية الجغرافية، الجزء الثالث، أوروبا، د- ص ۲۱۳.

(ئەنناس و گەنمەشامى و بىبەر و تەماتە و توتن)، ھىندىيەكان بوون كە ئەوروپىيەكانىيان فېرى بەكارھىتەنى توتن كەرد، ھىندىيەكانىش لە ئەوروپىيەكانەو ھەمەكى دروستكرابوون ھەك (دەمانچە و شەراب)، ھەرئەمانىش ھىندىيەكانىيان فېرى بەخىوكرەنى مەپ ومالات و ئەسپ كەردووە، چونكە لەكاتى كۆچكەردىيان بۆ ناو كىشووەر لەگەل خۇيان برەديانن ھۆكارى گواستەو ھەلە ھىندىيەكان برىتى بوو ھەلەمى بچووك كە خۇيان دروستيانكەردووە، بەلام كاتىك ئەوروپىيەكان ھاتنە ئەمريكا و لەگەل خۇيان ئاژەلى باركەردىيان ھىتا ھىندىيەكانىش فېرى بەكارھىتەنى عەرەبانە بوون و لە گواستەو ھەلە وشكانىدا بەكارىيان دەھىتا تەختەيان لە دروستكەردنى خاونوودا بەكارھىتاو، بەتايبەت لە ناوچەى جەنگەلەكان كە دواى بتولاي تىدابوو، بەلام لەناوچەكانى تردا ھەك دەشتەكان ھىندىيەكانى خاوەن گاي و ھەشى بوون خىوختيان لە پىستى گا بۆ ھەوانەو ھەيان خانوويان دروستكەردووە.^(۱)

لەگەل ئەو ھەلە ھىندىيەكان چەند بىكەيەكى بازەرگانىيان ھەبوو بۆ ھەموو شتەكان، بەلام پارەيان نەبوو، بەلكو بە گۆرپىنەو ھە قەرزەدان پىداويسستىەكانىيان دەستەبەركەردووە، لە ئەنجامى ئەو كۆچانەشدا ژمارەيەك لەو خىلانە لەناوچوون و ژمارەيەكى كەمىشيان كە ماون دووبارە نەگەراونەتەو بۆ ناوچەكەى خۇيان، چونكە لەناوچەكانى دىكەى ئەمريكادا بۆلۆبوونەو.^(۲)

ناوچەكانى نىشتەجى بوونىيان

خىلە ھىندىيەكان لە زۆربەى ناوچەكانى ئەمريكادا بوونىيان ھەبوو بەتايبەت لە دەورووبەرى دەرياکان و شارەكانى ئىستاي ئەمريكا. ناوچەكانى نىشتەجىبوونىيان بەرزايىيەكانى (گواتىمالا و مەكسىك و بۆلىفيا و پىرۆ و ئىكوادۆر و ھەندى لەناوچەكانى كۆلۆمبىيا و چىاي ئەندىز) بوون، كە لە باكوڕەو بۆ باشورى ئەمريكاي باشوور بۆلۆبوونەتەو ھەلە پىشى ناوچەكانى نىشتەجى بوونىيان پىشەكانىشيان گۆراو ھە كشتوكال و راوچىتى بوو ھەلە كەلتورى خۇيان ھەبوو ھە

(۱) گۆفارى ئەمريكا ناسى، ژمارە (۱)، سەنتەرى نما، ۲۰۰۵.

(۲) فرانك ال شوئل: امريكا چگونە امريكا شر، و.ابراهيم صدقيانى، ج ۳، چاپخانەى شېھر، تاران، ۱۳۸۲، ل ۱۷.

تایبه‌مه‌ندی که‌لتووره‌که‌شیان به‌پیی ناوچه‌کانیان گۆراوه، به‌لام به‌شیوه‌یه‌کی گشتی له‌پیشه‌سازی و داب و نه‌ریته‌کانیاندا هاوشیوه و چوونیه‌ک بوون. زۆریک له‌و هۆزانه له‌پیش هاتنی کۆچره‌ئه‌وروپیه‌کان بۆ ناوچه‌که‌یان به‌تایبه‌ت (نراجنت، موهیکان و خیله‌کانی تری پۆخی پووباری دبلایزیر) که‌پیش (۱۵۰) سال له‌ناوچه‌که‌دا ژیا‌بوون له‌ئێستادا گهر گه‌شتیاریک بگه‌پیت بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر تووشی هیندییه‌کی ئه‌و خیلانه‌نابیت، چونکه له‌لایه‌ن ئه‌وروپیه‌که‌انه‌وه ناچارکراون ناوچه‌که‌یان جیبه‌یلن و کوچ بکه‌ن.^(۱)

هیندییه‌کانی باکووری ئەمریکا

له‌ئهمریکای باکوور ژماره‌یه‌کی زۆر خێلی هیندی ئه‌ژیان، ژماره‌ی ئه‌و هندیانه‌ش نزیکه‌ی ملیۆنیک بوون به‌ زۆری له‌ به‌رزاییه‌کانی (مه‌کسیک و که‌نه‌دا) ئه‌و به‌ش‌ه‌ی که‌ له‌م‌پۆدا پیتی ده‌وتریت ویلایه‌ته‌یه‌که‌گرتووه‌کان ژیاون و به‌ هیندییه‌کانی باکوور و تراوه هیندی ده‌شته‌کی و له‌سه‌ر راوکردنی ئاژه‌لی گا ژیاون.^(۲) به‌ هیندییه‌ ده‌شته‌کیه‌کانیش و تراوه هیندییه‌کانی ناوچه‌ی کیتی، مه‌به‌ست له‌و کیتوه‌یه‌ش بوونی گای کیتی بووه که له‌و ناوچه‌یه‌دا بلا‌بوونه‌ته‌وه‌و له‌ وه‌رگایه‌کی که‌وره‌بووه و نزیکه‌ی (۱۵۰) جۆر ئاژه‌لی لئ بووه‌و، ئه‌م ئاژه‌لانه‌ش ریگربوون له‌ به‌رده‌م سووره‌پێسته‌کاندا تا کشتوکال بکه‌ن، بۆیه‌ ژیا‌نیان له‌سه‌ر راوکردن به‌ند بووه و راویان کردووه‌و له‌دروس‌تکردنی جل و به‌رگ و ته‌نانه‌ت به‌له‌میشدا گۆشته‌کانیان وشک کردۆته‌وه‌ به‌کاریان هیناوه و پیاوانی ئه‌م ناوچه‌یه‌ په‌ری دالیان له‌ شیوه‌ی کلایکدا ده‌چنی و ده‌یانکرد به‌ سه‌ریانه‌.

سوورپێسته‌کانی ناوچه‌ی کاریبو یان که‌نه‌دا که‌ سه‌رانسه‌ری زه‌وی که‌نه‌دای ئێستای ده‌گرتووه‌ راوی ئاژه‌لیان کردووه و گۆشتیان بۆ کاتی پێویست هه‌لگرتووه‌، له‌ دره‌خت خانوویان دروس‌تکردووه‌، بۆ پارێزگاریکردن له‌ خۆیان سه‌گیان راگرتووه و ئاژه‌لی بار راکی‌شانیان به‌خی‌وکردووه و له‌زستاندا سه‌گیان بۆ

(۱) د. رفعت غنیمي الشیخ: امریکا والعالم في تاريخ الحديث و المعاصر، عين للدراسات والبحوث، ۲۰۰۶، ص ۱۳.

(۲) تشارلز وماري بيرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، مكتبة الاطلس، دمشق، الجزء الاول، ص ۲۳.

پاكستانى عەرەبەنەكانىيان بەكارھىناو، ئەم خىلانە ئارەزووى بازىرگانىيان ھەبۈوھ لە گواستەنەوھى كەل وپەل و ھۆكارەكانى گواستەنەوھى سادە لە نىوان خىلە ھىندىيەكان و ئەوروپىيەكاندا لەوانە بەرىتانىيەكان و فەرەنسىيەكان پۆلى گەيەنەريان بىنيوھ.^(۱)

يەككە لەو خىلە ھىندىيانەى لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئىستاندا دەرژيان (ئەيروكو) يەكانن كە لە پۇرۇشاۋى نىرۋكى ئىستاندا نىشتەجى ببون، بە بەھىز ناسرابوون و ھەر لەبەر ئەو ھۆيەش بوو ھۆزەكانى دەوروپەر لىيان ترسابوون.

ھۆزى (جىفارۆ) لە ھەرىمى مۇنتان دەكەوئىتە خۆرھەلاتى ئىكوادۆر، لەگەل ئەوھى ئەمانە يەك ھۆزن، بەلام بۆ چەند گروپىك دابەشېبون كە بەردەوام لەمىلانئى ناوخويىدا بوون و لە سەردەمەكانى پىشۋودا بەكارى كشتوكالكردن و پاوكردن خەرىك بوون، ئەو بەروبوومانەى دەيانچاند توتن و گەنمەشامى بوو و لەكاتى پاوكردندا گىاي (بارباسكو)يان بەكاردەھىنا كە جۆرە گىايەكى بى ھۆشكەرىبوو، ماسىيەكانىيان بى بىھۆش دەكرد، بەمەش بەئاسانى دەيانتوانى راويان بكەن.^(۲)

سوورپىستەكانى ئەوراك لە ھۆزە ھىندىيە سەرەتايەكان بوون كە كۆلۈمبىس لە سالى (۱۴۹۲) لەكاتى گەشتنى بۆ كىشۋەرى ئەمىركاي باكوور دۆزىنيەو و باس لەم ھۆزە دەكات كە لەكاتىكا خۆى و ژمارەيەك لەو دەرياوانانەى لەگەلئىدا بوون لەكەنارەكانى ئەو كىشۋەردا دابەزىيون بەخۆيان و شمشىزەكانىيانەو بە زمانىكى جىاواز و نامۆ دواون كە جىاوازابوون لە زمانى ئەمان نەرواكىەكان سەريان لەو سې پىستانە سوورماو بەجۆرى كە كۆلۈمبىس لە بىروەريەكانى خۆيدا لە بارەيانەو دەنووسىت: ئەرواكىەكان چەكيان بەكارنەھىناو و نەشيانناسىو، كاتىك شمشىزەكانىيان بىنيو نەيانزانىو چۆن بەكارى بەھىنن كاتىك گرتوويانە بەدەستىيانەو دەستيان بېرىو، ئاسنىيان لەبەردەست نەبوو و قامىشيان بۆ دروستكردى چەقۇكانىيان بەكارھىناو، بەلام لەگەل ئەوھى ھۆزىكى سادە و ساكاربوون نەيانتوانىو بە ئارەزووى خۆيان ئەو ھۆزانە ژىردەستە بكەن و لە

(۱) د. محمد فؤاد ابراهيم: س- پ، ل ۷۷۰.

(۲) فرانك ال شول: س- پ، ل ۲۲.

كاروباره‌كانى خوياندا به‌كارىان بهيئن، له‌گه‌ل هه‌موو ئه‌و هه‌ولانه‌دا ته‌نيا (٥٠) كه‌سيان خست‌وته ژير ده‌سه‌لاتى خويانه‌وه.^(١)

هه‌ندىك جار ژماره‌ى دانىشتوانى هه‌ندى له‌ لادىكانى نه‌رواكه‌كان ده‌گه‌يشته (٣) هه‌زار كه‌س و لادىكانيان له‌ شيوه‌ى گومه‌زى ريخراودا بوون و جارى وا هه‌بووه گومه‌لى لادى له‌ ژير ده‌ستى يه‌ك سه‌رۆكدا بووه كه هه‌ندى جار (٨٠) دى له‌ياريه‌كى ره‌سميدا له‌ناويه‌كا پيشبركيتيان هه‌بووه توپىكى شيوه‌ لاسىكى دادنه‌را له‌ ياريگايه‌كدا كه به به‌رد ده‌وره درابوو به‌و پيشبركيتيه سه‌رۆك هوزيان ده‌ستنيشان ده‌كرد.

سوورپيستەكانى كه‌ناره‌كانى ئەمريكاي باكوور و ئوقيانوسى ئارام بۆ خوراك زۆرتر پششى به‌ كشتوكال نه‌به‌ستبوو، به‌لكو له‌سه‌ر راوكردى ماسيه‌كان له‌چ وه‌رزىكدا ديتە ناو ئاوى پووباره‌كان و راويانده‌كردن و هه‌ندى جار گوشتى ماسيان به‌ تازه‌ى به‌كارده‌هينا و هه‌ندى جاريش به‌ وشكى له‌دواى وشكرده‌وه‌ى له‌ وه‌رزىكى تردا به‌كارىان ده‌هينا.^(٢)

سوورپيستەكانى ناوچه‌ى دانه، كاليفورنياى ئىستا ده‌گريته‌وه، ناوچه‌ى ئەمانه زۆر وشك بووه، له‌ باشووره‌وه جگه له‌ پوه‌كىكى دېك كه به‌دركى (سپچ براش) ناسراوه هيجى ديكه‌ى تيدا نه‌بووه و دانىشتوانى ئەم ناوچه‌يه زۆر هه‌زار بوون و خواردنى سه‌ره‌كيان به‌روبوومى وه‌ك به‌روبوومه كه زۆر به‌دژوارى ده‌يتوانى له‌م ناوچه‌يه‌دا به‌ره‌م بـدات و ته‌نانه‌ت خوراكي پۆژانه‌يان به‌هوى وشكى ئاوه‌واكه‌يان وه هه‌ندى جار برىتى بووه له‌ مشك و كولله و هه‌زارپن و هه‌شهرات و په‌ناگه‌كانيان له‌شاخه‌كاندا بوه و جل و به‌رگيان له‌ پىستى ئاژه‌ل بووه، هه‌روه‌ها هه‌زه كه‌ناريه‌كانى زه‌رياي ئارام له‌گه‌ل مرواريدا ئاشنا‌بوون و له‌برى پاره به‌كارىان هيناوه، ئەمه‌ش گرنگى له‌وه‌دايه كه پيش چوونى ولاتانى داگيركه‌ر بازرگاني و ئالوگۆپكردن له‌و ناوچه‌يه‌دا هه‌بووه.^(٣)

(١) ديب علي حسن: س- پ، ل ١٤.

(٢) ب. راڊين: س- پ، ل ١٣- ١٥.

(٣) ميسلون هادي: من اساطير الهند الحمر، الموسوعة الصغيرة، بغداد، ص ٣٠.

یەکیکی تر لە خێڵەکانی باکوور خێلی (سیوێ) کە لە کەنارەکانی پرووباری ئۆهایی و ئاوریزگی پرووباری مەسیسی نیشتهجی ببوون و خواوەنی شارستانیەتیکی پیشکەوتوو بوون و بە ڕەگەزە توندەکانی هیندیەکان ناسرابوون، گرنگی زۆریان بە ژمارەیی دانیشتوان داوێ و هەولیانداوێ لەسەر حسابی خێڵەکانی دەورووبەریان ژمارەیان زیاد بکەن، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر لایەنی دیکەیی ژیاڵیان هاویشیوێی خێڵەکانی دیکەیی ویلایەتە یەگرتووێکان بوون، بەلام بەشیک نەبوون لەو شارستانیەتەیی کە لە ناوچەکانی باکووری (ربوگاندا) هەبوو، ناوچەیی تری باکووری خۆژاوا نیو مەکسیکو و ئەریزونا کە خواوەنی داب و نەریتی دەوڵەمەند بوو، لەهەندێی بیناکاری و دروستکردنی قاپ و گۆزەدا بەجۆریک پیشکەوتوو بوون. ناکرێ بەراوردی بکەین بەو شارستانیەتەیی کە لای خێڵەکانی دیکە هەبوون چونکە تاییبەت بوو بە خێڵەکانی باشووری پۆژاوا، دوو تاییبەتمەندی هەبوو کە لە نیوان سیوێکان و هاویشیوێکاندا:

یەکم/ گرنگیان بە کشتوکال هاوبەش بوو.^(۱) دووەم/ ڕیکخستنی کۆمەلگا.

لە پووی کشتوکالیوێ سیوێکان زۆر گرنگیان بە کشتوکال نەداوێ وەکو ناوچەکانی باشوور و ئەو خێلانەیی لە باشووری پۆژاوا دەژیا، و لە پووی کۆمەلایەتیوێ دابەشکردنی نازناو لەلای سیوێکان و خێڵەکانی باکوور بەپێی خێزان بوو. هەر خێزانیک بە ناوی ئاژەلیکەوێ دەناسران و زۆر جاریش کۆمەلێک یەک نازناویان هەبوو وەکو کۆمەلەیی ورچ یاں سیسرک یاں هەر ئاژەلیکی تر وە تاک نازناوی خێزانەکەیی وەرەگرت واته هەلگری ئەو نازناوێ بوو کە باوک وەریدەگرت، بەلام لای خێڵەکانی باشووری ئەمریکا بە پێچەوانە دەبوو تاک نازناوی دایکی وەرەگرت و ئەو خاسیەتەیی لای سیوێکان هەبوو بەهەمان شێوێ لای خێڵەکانی تری باکوور بەدی دەکریت، نەگونجاوی ئاوو هەوایی باکوور لەگەڵ

(۱) دیب علی حسن: س- پ، ل ۱۵.

جۆرى خاكهكهى ھۆكارى گرنگينه دانى خېلەكانى باكورور بووه به كشتوكال وهكو
خېلەكانى باشوور.^(۱)

شېرۆكېهكان يەكېكى ترن له خېلەكانى باكورور و له نېوهى ئىكۆتاي
كاروبارهكانى خۇيان به پېوه بردووه كه له سالى (۱۵۴۰) به ملاوه شوپنى
به پېوه بردنى بووه، له ئىستادا نيوئىكۆتاي ناوچهكانى كارۆلىناى باكورور و باشوور
دهگرېتهوه، شېرۆكېهكان له خېلە هه ره گه ورهكانى هيندييه سورهكان بوون كه
به ردهوام له شهردا بوون له گه ل خېلەكانى ترى دهو روبهريان و له كاتى هاتنى
ئه وروپيه كاندا له ململانېكانى نيوان ئىنگليز و فه رهنسيه كاندا واته (له جهنگى هوت
سالهى نيوان ئىنگليز و فه رهنسا كه له ئه نجامى شه ركه دا ئىنگليز توانى ده سه لاتى
فه رهنسا له ئه مريكاي باكورور و هيندستان نه هيليت و ببيت يه كه م ئيمپراتوريه تى
جيهان) دابويانه پال ئىنگليز و له سالى (۱۸۱۲) دا يانه پال ويلايه ته يه كگرتووه كان و
له ئىستاشدا له كارۆلىناى باكورور و له ناوچه يه كى تاييه ت به خۇيان ده ژين و
ژيانىكى ساده و خېلە كيان هيه و تېكه لى خه لكى ترى ئه مريكا نابن.^(۲)

هيندييه كانى باشوورى ئه مريكا

سورپېسته كانى كاريب، يه كېكن له ھۆزه كانى باشوورى ئه مريكا و شه رهنگيزن و
له دۆلى پووبارى ئه مازۆرن له زه وويه نزمه كانى (جهوانه) نزيه كى سالانى (۱۳۰۰)
كۆچيان كردووه له باشوورى ئه مريكا وه بۆ دروگه كى كاريبي كه ئه مرق به دورگه كى
(وندوراندا) ناسراوه و له دوايدا هيندييه كانى (نه رواك) ده ستيان به سه ر داگرتووه،
هيندييه كانى كاريبي تاراده يه ك پېتشكه وتوو بوون و كشتوكال و راوه ماسيان
كردووه و هه ندئ ئاژه لى بچووكيان به خيتو كردووه و له چه ند لاديه كى بچووك
بچووكدا ده ژيان و سه رۆك ھۆز و گه وره كى دييان به ردهوام نه بووه، به لام له كاتى
شه ردا به چه ند پېتشه وايه كى شاره زاو ليها توو له به كار هيتانى ئه و چه كانه كى
هه يانبوو به ژدار ده بوون له شه ركه كاندا و هه ر به بچووكى مندا له كانيان راده هيتا

(۱) ديب علي حسن: س-پ، ل ۱۶

(۲) ميسلون هادى: س-پ، ل ۳۸ - ۴۰.

لەسەر شەپکردن بۆئەوێ فێری داب و نەریتی جەنگ ببن و کاتیکیش گەرە دەبوون ناوێ منداڵەکانیان لادەبرا ناویکی تریان لێدەنرا.^(۱)

سورپێستەکانی شابان، کە لە پرووی جوگرافییەو دابەش ببون بۆ دوو کۆمەڵە شابای باشوور لە ناوچەکانی باشووری ئەمریکا دەژیان. سورپێستەکانی تیاھواناکۆ لە هیندیەکانی بۆلیفیان ئەمانە نزیکەی (۱۰) دە هەزار سال پێش ئێستا لە بۆلیفیدا ژیاون و شارستانیەتی خۆیان ھەبوو لە ناوچەی تیاھواناکۆ لە نزیک دەریاچەی تیتی کاکا نزیکەی (۱۰۰) سەد ھۆز کە ئایین و زمان و داب و نەریتی خۆیان ھەبوو، بە زمانی کیشوانی قسەیان نەکردوو، بەلام لە سەدەی (۱۴) چواردە ز کۆتایی بە شارستانیەتەکیان ھێنراوە لەلایەن ھۆزێکی تری هیندیەکانەو ئەوانیش ئیماراکانیان پێ دەوتن، دەستیان بەسەر بۆلیفیدا گرتوو دواتر ئیماراکانیانیش کۆتاییان پێھات لەلایەن دانیشتوانی (پیرۆ) ھووە کە لە سەدەی (۱۵) پانزە ز دەسلاتیان بەسەر بۆلیفیدا گرت و کردیانە بەشێک لە ئیمپراتۆریەتەکیان و زمان و داب و نەریتی خۆیان بەسەردا سەپاند کە زمانەکیان کیشوانە و ئەو زمانە کە لە ئێستادا ئەو ھۆزە قسەی پێ دەکەن.

ئەرواکیەکانیش ھۆزێکی تری هیندیەکانی باشوور بوون و لە دورگەی کاریبی و ھبانیولا و بۆرتۆریکووی ئەمپۆدا ژیاون و ھەر کۆمەڵێکی تری ئەرواکیەکان لە ھەوزی دەریای ئەمازۆرن و چەند بەشیکی تری ئەمریکای باشووردا بونیان ھەیە هیندیەکانی تانیویان پێ دەوتریت.^(۲)

---

(۱) دیپ علی حسن: س-پ، ل ۱۶

(۲) میسلون ھادی: س-پ، ل ۴۰

بەشى دووھم

كۆچكردن بۆ ئەمريكا

کۆچکردن بۆ ئەمریکا

سەرەتای دەستپیکردنی کۆچی ئەوروپەکان بۆ ئەمریکای باکور بە شیوەیەکی بەرفراوان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کاتەی کریستوفر کۆلمبس لە ساڵی (۱۴۹۲)دا توانی هەندیک دورگە لە دەریای کاریبیدا بدۆزێتەوە، هەرچەندە (فایکینگەکان)ی دانیشتونى ئەسکەندەنافیا بە (۵۰۰) سال پێش کۆلۆمبس کۆچیان بۆ ئەم جیهانە نوێیە کردووە.^(۱)

جگە لە هیندییهکان سەراپای گەلی ئەمریکا لە پێگای کۆچکردنەوە چوونەتە ئەو کیشوهره، یاخود ئەوێ کۆچبەرە کۆنەکانن، تا هەلسانی جەنگی ناوخوی ئەمریکا نزیکەی (۵) ملیۆن کۆچبەر لە (ئێرلەندە، ئینگلتەرە، ئەلمانیا و ولاتانی دیکە)وە روویانکردە ئەمریکا و لە نیوان سالاەکانی (۱۸۷۰ و ۱۹۲۰)دا نزیکەی (۲۰) ملیۆن کۆچبەری دی لە ئەمریکا نیشتەجێ بوون، زۆرتەری پێژەى کۆچبەریش لەو ناوچانەو بوو کە زیدی خۆیان یاخود باوباپیرانیان لە ئاراستەکانی خۆرەلات و باشووری ئەوروپا بوو، لە سەرەتادا ئەم کۆچکردنە لەسەر شیوازیکی کۆمەڵ کۆمەڵ و بچووک بوو، کە لە جێگەیەکی دادەبەزین و دەستیان دەکرد بە دروستکردنی شارۆچکەیهکی بچووک و دواتر قەلاو کلیسە و بینایەیان دروستکرد و سەرقالی کشتوکال کردن دەبوون،^(۲) بە شیوەیهکی گشتی گرنگیان دەدا بە چاندنی (توتن) کە نرخى لە بازارەکانی (لەندەن)دا زۆر بەرز بوو، بەم هۆیەو قازانجی زۆریان دەست دەکەوت بۆ نمونە دانیشتوانی (فرجینیا) لە دەورووبەری ساڵی (۱۶۱۹)دا لە (۲۰۰۰) کەس تێپەریان نەدەکرد، بەلام هەر لەو سالاەدا چەند کاروانیک گەیشتنە ویلايەتەکه یەکیکیان نزیکەی (۹۰) کچی لەگەڵ پەرسى (زواج)دا لەخۆ دەگرت و هەر کەسەش خوازیبێتی یەکیکیانی بکردایە دەبوو (۱۲۰) بوند (توتن) بدات بەرامبەر کرێی گواستەوێی لە ئینگلتەرەو بۆ ئەمریکا، هەر وەها لە (هۆلەندا)شەو کاروانیک کۆیلەى (زنج) گەشتنە ویلايەتەکه و لەلایەن خەڵکەو کپران، لە نیو میژوونوساندا بۆچونیک هەیه و پێیان وایە کە سەراپای دانیشتوانی

۱ - د. محمد محمود النیرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ط ۱، ۱۹۹۷، دار الثقافة الجديدة، الجزء الاول، القاهرة، ص ۲۵-۲۶.

۲ - صاموئیل البوت مورسیون: کریستوفر کولمبوس (المکتشف العظیم)، ترجمة -غوزي قېلوي، مطبعة دار مکتبة الحیاة، بیروت، ۱۹۵۹، ص ۴۷.

ئەمەرىكا بەر لە شۆرشی ئەمەرىكى خەلكى بەرىتانيا بوون،^(۱) بەلام پىندەچىت ئەم بۆچۈنە بەر پەھايىيە نەيىت، بەلام گومان لەو ەدا نىيە كە كۆچبەرە ئىنگلىزىيەكان رىژەيەكى زۆر بگرە ەەرە زۆرى كۆچبەرەكانىيان پىك دەھىنا و (داگىرگە) ئىنگلىزىيەكان زۆر زوو گەشەيان دەکرد و لە ئايارى سالى (۱۶۲۹) دا بەندەرى (لندن) پر بوو لە خەلك و نزيكەى (۴۰۰) كەسى پورىتاني لەگەل (۲۰۰) سەر مەپدا بەرەو ئەمەرىكا كەوتنەپى و لە نىوچەى (سايلىم) گىرسانەو و سالى دواتر واتە (۱۶۳۰) نزيكەى (۹۰۰) كەسى تر لەو نىوچەيە گىرسانەو و نزيكەى (۹) شارىيان بنىاتنا لەوانەش شارى (بوسطن)، جگە لەمەش بەرىتانيا (داگىرگەى) (نيويۆركى) والاكرە ەەرچەندە ەولەندا چەند ەەولكى خستەگەر كە لە دەوروبەرى (نيويۆرك) ناوچەيەك بۆ خۆى داپرىت،^(۲) بەلام بەرىتانيا بە زەبرى ەيز دەرى كردو ئالاي ئىنگلىزى لە سەرانسەرى ناوچەكە ەەلكرد و دواتر بوويە گەورەترىن شارى ئەمەرىكا و جىهان و پاشان ئىنگلىزەكان پەليان ھاويشت بۆ (فلورىدا)، ئىنگلىزەكان و كولۆنيالىستەكان سەرەتا پىيان خۆش نەبوو بىانييەكان پروبەكەنە (داگىرگەكان) تەنانت با سكوئەندى ياخود ئىرلەندىش بن، بەلام وردە وردە ئەم بەندوباو ەەلەشايەو سكوئەندىيە ئىرلەندىيەكانىش بە قەبارە و ژمارەيەكى نزيك لە ئىنگلىزەكان پرويانكرە ئەمەرىكا و لە (داگىرگە)كاندا نىشتەجى بوون و دزەيان كرده سنورە خۆرئاوايىيەكان و لەوى نرخی زەوى زۆر ەرزان بوو، توانيان كۆمەلگەيەكى بەھىزى دىموكراسى بنىات بنىن جگە لەمانىش پروتستانتە فەرنسىيەكان لە نيوان سالانى (۱۶۶۰-۱۶۹۰) دا پرويانكرە (داگىرگەكان) كە ئەوانە بە (ھيوگونت) ناسرابوون و خەلك بەچاوى رىزەو ەسەيرى دەكرەن، چونكە پىيان وابوو كشتوكال و بەروبوومى چاك دەھىتنە ناو ولاتەو،^(۳) ەروەھا بەھوى جەنگ و ەيرشى لويىسى (۱۴)ى فەرنەسا و شكستى ئەلمانىاو زۆربەى ئەلمانىەكانىش پرويانكرە ئەمەرىكا بەھوى ئەو ەى خويان بە سەرشۆر دەزانى و لە گەشتىار و پىشەوەر پىكدەھاتن و لە پىسلفانيا و مارىلند و فرجىنيا نىشتەجى بوون، جگە لەم

۱ - محمود محمد الحبيب، كولمبوس مكتشف امريكا، ط۱، بيروت، ۱۹۷۱، ص ۱۱-۱۲.

۲ - فرحات زىادە: س- پ، ل ۱۳-۱۵.

۳ - د. طليعة الصياح: س- پ، ل ۱۷ - ۱۸.

گەلە ئەوروپىيەدە دوو گەلى تر لە ئەمىرىكا دا دەژىن كە ھىندىيەكان و زىجىيەكان
بوون.

يەكەمىيان: خاوەنى پەسەنى ولاتەكە بوون.

دووەمىيان: كۆيلە بوون و لە ئەفرىقىاوە ھىنرا بوون.^(١)

ھۆكارى ئابوورى پۆلى سەرەكى ھەبوو لە زۆربوونى ژمارەى ئەم (زىج)يانەدا،
يەكەمجار كە كۆچبەرەكان پەرويانكردە ئەمىرىكا خۆيان لە چەند كەنارىكى چەرو
ئالسىكا و بە دارستاندا دەبينىيەو لە ھىندەكانەو ھەتتە ھۆكارەكانى كشتوكالكردن
و دروستكردنى (كوخ) و بەلەمى بچووك و پىستەخۆشكردن و دارتاشى دەبوون و
لەوانەو شىتوازى خۆگونجاندن لەگەل ئەم ژىنگەيەدا ھەتتە بوون، كۆچبەر لە يەك
كاتدا پىويست بوو پراوچى و چەكدار و جوتيار یش بىت و لە ھەموو كاروبارىكدا
پشت بە خۆى بىستىت.^(٢)

ئەوانەى پەرويانكردە ئەمىرىكا لە چەندچىن و توژىك پىكھاتبوون، لەوانەش
ئەندارە چەوساوەكان، سامان وىست و كەسە ئاواتخاوەكان، ھەزار و
كەمدەرامەتانى ولاتانى ئەوروپا لەگەل بەرھەلستكارانى سىياسەتى بەرىتانىا جگە لە
كۆيلە (زىج) يەكان كە بە زۆر دەھىنران و خەلكانىكىش كە پىساو ئابروو تكاو
بوون ياخود تاوانبار و قەرزاربوون لە ولاتى خۆيان ھەلەدەھاتن و پەرويانكردە
ئەمىرىكا.^(٣)

ھۆكارى كۆچكردنى ئەو ژمارە زۆرەى خەلكىش بۆ ئەم كىشورە بۆ چەند
فاكتەرىك دەگەرپىتەو.

---

١ - كارلھايتىس دىشن: تاريخ الولايات المتحدة، ترجمة محمد جديد، ط١، دار قدمس للنشر و التوزيع، سوريا،
ص ٥٥-٥٨.

٢ - د. محمود السيد: تاريخ اوربا و الامريكىن، مؤسسة شباب الجامعة، الاسكندرية، ٢٠٠٤، ص ١٢٨-١٣٥.

٣ - درأفت غنىمى الشىخ: امريكا والعالم، ص ١٢-١٣.

ھۆكۈمەت كۈچىدىن بۇ ئەمىرىكا

يەكەم: ھۆكۈمەت سىياسى

لە ئەنجامى ئەۋەتى كە (جىمىس)ى يەكەم سىياسەتتىكى بىزاركەرى دەگىرتەبەر كۆپىك لە پورىتانهكان لە ولات ھەلھاتىن و پرويانكرده ئەمىرىكا و بە ھىۋاى ولاتىكى ئازادەۋە كۆچىانكرده و بەرىتانىيان بەجى ھىشت بە ھۆى ناكۆكى رېچكەو رېبازى پروتستانت و كاسۆلىك، ژمارەيەكى زۆر لەم گروپە كۆچىان كىرد بۇ ئەمىرىكا تا لەۋى ئازادى رادەربېن بۇ خۇيان مسۆگەر بىكەن و ژيانىكى دوور لە چەوساندنەۋە بەدەست بېتىن، جگە لەۋە لەياساى (چارلى يەكەمدا) ھاتبوو رى لە كەس ناگىرىت بۇ كۆچىانكرده، ئەمەش ھاندانى خەلك دەگەيەنەت بۇ كۆچىانكرده، لە ھەرنسادا ھىگۈنتە پروتستانتەكان كەمىك ئازادى ئاينىان لەلايەن پاشاى ھەرنساۋە پىندرابوو، دەياتتوانى باس لە ئاينزاكەيان بىكەن، بەلام پاش ئەۋەى پاشاى ھەرنسا لە سالى (۱۶۸۵) ئەو رېژە ئازادىيە بە ئاينىيە سەندەۋە لىيان، كەوتنە بەر چەوساندنەۋەى كاسۆلىكەكان و ناچاركران كۆچ بىكەن بۇ جىھانى نوئى، چونكە كۆچىانكردىان بە دواچارەسەر دەزانى.^(۱)

لە ئەنجامى فراۋانخۋازىيەكانى لوىسى چۈاردەھەم و شكستى ئەلمانەكان، خەلكانىكى زۆر لە ئەلمانىيەكان پرويانكرده ئەمىرىكا، چونكە خۇيان بەسەرشۆر دەزانى و نەيان دەتوانى لە ولاتەكەى خۇياندا بىمىتنەۋە، ھەروەھا خەلكانىكى تر لە ئەۋروپا بە ھىۋاى ژيانىكى ئاسوودە و ئارام روويانكرده ئەمىرىكا تا لە بارودۇخى سىياسى نالەبارى ولاتەكەى خۇيان پزگارىيان بىت كە لە پاشماۋەى مەملەتتى پاشاۋ كلىسە و پەرلەمانى سەدەكانى ناۋەراست مابوۋە.^(۲)

دوۋەم: ھۆكۈمەت ئاينى

ئەم ھۆكۈمەت گىرىيەكى زۆرى ھەبوو، چونكە لە سەدەكانى ناۋەراستدا لە زۆربەى ناۋچەكانى ئەۋروپاى پۇژئاۋادا خەلك دواى يەك كەنىسە و رېباز كەۋتبوون، ئەۋىش رېباز و كەنىسەى كاسۆلىكى بوو، لادان لەو رېبازەش بە

۱ - فرىسىس فرىدمان: موجز التاريخ الامريكى، (د. ت)، (د. ط) ص ۱۱.

۲ - فرحات زىادە: س، پ، ۱۰.

تاوانیکی گه وره داده نرا، پاش هه لگيرساندنی شوړش له سهره تاکانی سده دی شانزه هم دږی پاپا و که نيسه ی کاسولیکی به ناوی (شوړشی چاکسازي و پروتستانی) له زور ولاتانی نه وروپی وهک (ئه لمانیا ، ئیتالیا و ئیسپانیا) زورینه ی خه لکی ئه م ولاتانه له سهر مه زه بی کاسولیکی مانه وه، به لام له فهره نسا شوړشه که به هیزتر بو،^(۱) دواي ئه وه ی پاشای فهره نسا له سالی (۱۵۹۸) دا به ئاگر به ستيک شهړه که ی کو تایی پته پناو ئازاديه کی که می سنوردارکراوی بو هوگو نته کان و شوینکه وتوانی (چون کالښ) له پروتستانیته کان پیدان، به لام زوری پی نه چوو ئه و ئازاديه سنورداره شیان لیسه ندرايه وه، به مهش شوینکه وتوانی کالښ نه خشه یان کیشا بو کوچکردن بو ئه مریکا، چونکه له شوینی خو یان بروایان به دهسه لاتی رځی پاشا نه بو، هه روه ها پاشا و سهرانی سهر به کاسولیکش دږی ئه وان ده وه ستانه وه،^(۲) بویه ده یانویست له ریگه ی ئه م کوچه یانه وه له ئه مریکا که نيسه یه کی سهر به خو بو خو یان دروست بکن، به لام له ئینگلته را جیاوازی بیروبو چوونی ئاینی روویه کیتري وهرگرت به ته واهوتی کوتایی به دهسه لاتی پاپا هینرا، هه روه ها له ده ستوری ئینگلترادا هاتووه که نيسه ی ده ولته ی که نيسه ی ئینگلیزیه، ئه مه یان بلاوکرده وه و وتیشیان هر که سیک شوین ئه م که نيسه یه نه که ویت تووشی لپرسینه وه و سزا ده بیت، ئه مهش بووه هو ی ده رکه وتنی کو مه لیک به ناوی پوریتانییه کان، نارہ زاییان له و بریاره ده ربړی و وتیان مافی هه موو کهس و کو مه لیکه که نيسه ی تایبه تی هه بیت یان شوین هیچ که نيسه یه که نه که ویت.^(۳)

زوریک له ئینگلیزه کان به هیواي بلاوکرده وه ی مه سیحیه ت به ره و ئه مریکا که وتنه ری و نیازمه ندبون هیندیه کانی ئه مریکا به پینه سهر ئایینی مه سیحی، جگه له وه ناکوکی نیوان ئاینزاکانیش رولی تایبه تی هه بوو که هه ریه ک ده یویست ئاینزاکه ی خو ی پیش ئه وی تر له و ناوچانه بلاوبکاته وه، کو مه لیک بانگخوازیان ده نارد بو ئه وه ی بت په رسته کانی ئه م جیهانه نوییه به پینه سهر ئاینزای خو یان، هه روه ها که مایه تی وهک هیگو نته کان و پوریتانیه کان به دوزینه وه ی ولات و

۱ - فرانک اش: موجز تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ترجمة - مهیبه مالکی الدسوقي، مطبعة دار الثقافة للطباعة والنشر، بیروت، ۱۹۵۴، ص ۱۲.

۲ - ستیفن قسننت بنیه: آمریکا، ترجمة - عبدالعزیز عبدالمجید، القاهرة، ۱۹۴۵، ص ۳۳.

۳ - ديب علي حسن: س- پ، ل ۹۷.

ناوچەيەكى ئازاد كۆچپان بۇ ئەمريكا كىرد بە ھۆى نا ئازادىيان لە ولاتى خۆيان، ھەروەھا ئىنگلەتەرەش دەيوست پزگارى بىت لە پۇرىتانيەكان و بە ھىچ شىۋەيەك پىگىرى نەدەكردن بۇ كۆچكردن.^(۱)

سىتھەم: ھۆكارى ئابوورى

ئەم ھۆكارەش لە گەلىك بوارى جۇراوچۇردا خۆى دەبىنىتەوہ لەوانەش زۇربوونى پىژەى بىكارى لە ئىنگلەتەرە و تىكچوونى سىستىمى ئابوورى و كشتوكالى و دەست بەسەرگرتنى دىر و زەوييەكانى كلىسەوہ، لە نىوان سالانى (۱۶۲۰-۱۶۳۵) گوشارىكى ئابوورى توند بەسەر ئىنگلەتەرە ھاتبوو، ژمارەيەكى زۇرى خەلك تووشى بىكارى ببوون، تەنانەت كەسانى لىھاتوو شارەزاش زۇر بە خراپى دەيانتوانى ژەمى پۇژانەيان بە دەست بەيىن، كەمى بەرھەمىش ئەوہندەى تر بارودۇخەكەى گران كىردبوو، تەنانەت لە سەردەمى شاژنە (ئىليزابىس) ئىنگلەتەرە جمەى دەھات لە ژن و پىاوى بىكار، شەقامەكانىان دەكىلا بۇ گەران بە دواى كارىكدا يان بۇ دۇزىنەوہى خۇراك، ئەمانەش واىكرد خەلكى بىر لە پىگەچارەيەك بىكەنەوہ تا چىتر ژانىيان بەو شىۋەيە بەفىرۇ نەروات، بۇيە كۆچكردنىان بۇ ناوچەكانى ئەمريكا بە چارەسەر دەزانى بۇ پزگاربوون لە بارودۇخى خراپى ئابوورى ولاتەكەيان،^(۲) جگە لەمانەش شۇرشى پىشەسازى، پىشەسازى نوئى چىنىنى ھىنابووہكايەوہ، بۇ بەردەوام بوونى خۇشى پىويستىيەكى زۇرى بە كەرستەى خاۋ لە خورى و پەموو ھەبوو تابىتوانىت درىژە بە خۆى بدات، خاۋەن كىلگەكانىش كىلگەكانى خۇيان جىھىشتبوو، گوندنىشىنەكانىشيان ناچاركىردبوو مەپ بە خىوبىكەن، بەمەش زۇرىنەى جوتيارەكان پوويانكردە شارەكان بۇ دەست كەوتنى كارو شارەكانىش جمەيان دەھات لە دانىشتوان، ھەموو ئەمانە واىكرد خەلكانىكى زۇر بۇ چاكردنى بارى ئابوورىيان و پەيداكردىنى سەرۋەت و سامان، كۆچ بىكەن بۇ ئەمريكا يان بۇ گەرانەوہى تواناى ئابوورىيان ئەو كۆچەيان دەكرد تابىتوانن ئابوورىيە پاشەكەوتوۋەكەيان بگەپىنەوہ بۇ دۇخى جارن، ھەروەھا زۇرىك لەوانەى خاۋەنى ھىچ نەبوون، بەپىى ئەو ھەوالانەى پىيان گەشتبوو لە

۱ - فرحات زىادە: س - پ، ل ۱۳.

۲ - ماكس لىرنر: آمريكا كحضارة، ترجمة - د. راشد البراوي، الجزء الاول، القاهرة، ۱۹۶۶، ص ۴۱-۴۲.

نیشنگەکان و ناوچەکانی ئەمریکا، لەوێ باس دەکەیت بە پێدانی زەوییهکی زۆر بە مەرجێک بۆ ماوەی پێنج سال کار بۆ گەورهکە بکات کۆچیان بۆ ئەمریکا کرد.^(۱) هەروەها بەمەبەستی بازرگانی، کۆیله پەشپێستەکانیان دەبرد بۆ ئەمریکا، لەوێ بۆ خەزمەتکردن و ئیش پێکردن سوودیان لێ دەبینین، بەم ھۆیەشەوە ئەوروپاییەکان پوویان دەکردە پەش پێستەکانی ئەفریقا و ژمارەیهکی زۆریان لێ راو دەکردن و دەیانگرتن و بە کەشتی باریان دەکردن و پەوانەیی ناوچەکانی ئەمریکایان دەکردن، بەمەش ئەم پەش پێستانە ئەوەندە پقیان جۆلابوو و حەزیان دەکرد بشکێن نەک بچەمێنەو و بەرامبەر ئارەزووی پیاو و سپی پێستەکان.^(۲)

چوارەم: ململانێی زەمێزەکان

بەر لە نیوێ سەدەیی شانزەھەم کۆلونیالیزم لە ژێر چنگی ئیسپانیا و پرتوگالدا بوو و تا توانیویانە ناوچەیان بۆ خویان داگیرکردوو، بەلام دواتر ئینگلتەرا وەک ھێزێکی کۆنترۆڵ دەکەوت و بە زۆر خەڵکی پەوانەیی ناوچە تازە دۆزراوەکان دەکرد و ھەرگیز پێگەی لە کۆچکردوان نەدەگرت بۆ کۆچکردنیان بۆ ئەمریکا، بەلکو چەندین کۆمپانیا لە ئینگلتەرا دروست ببوو بۆ پەوانەکردنی خەڵک بۆ ناوچەکانی ئەمریکا بەلام بەرامبەر بە کاریک، ھەروەھا ولاتانی دیکەش کەوتنە خویان وەک ھۆڵەندا و فەرەنسا و سوید و... ھتد تا ئەمانیش شوینی خویان لەم ململانێیە بکەنەو.^(۳)

پێنجەم: ھۆکاری کەسی

بیرۆکەی ژبانی باشتەر بەسەربردن لە ئەمریکا تەنھا لای ئاینزاکان نەبوو، بەلکو ھەندیک لەوانەیی کە پوویان دەکردە ئەمریکا ئاواتەخوازی نیوبانگ و پلە و پایەیی بلنڊبوون و ھەندیکیش رابردوویان پاک نەبوو دەیانویست بە کۆچ کردن بۆ ئەمریکا لاپەرەیهکی نوێ لە ژبانی خویان ھەلبەدەنەو و ھەندیکیش لە دادگا و بنکەکانی پۆلیس داواکراو بوون و لە ترسی گرتن یاخود بە فاکتەری تاوان ھەلدەھاتن بەرەو

۱ - د. رأفت غنيمي الشیخ: س - پ، ل ۲۳-۲۴.

۲ - محمود السید: س - پ، ل ۱۲۴.

۳ - جواھر لال نھرو: چاوپێداخشاندنیک بە میژووی جیھاندا، و. رۆوف محمد زوھدی، بەرگی یەکەم، ھەولێر،

ئەمريكا. خەلگانىكى زۆر ھەبوون دەگەرپان بە دواى ژيانىك لە ژىر ساىھى ئازادىدا بىت، تەننەت خەرىك بوو لە ميانەى كۆچكردنىان بۆ ئەمريكا زۆر بە ئاشكراى سىروشتى خۇيانىان دەچەسپاند، لەپال ئەم كۆچكردوانەشدا كۆمەلەك كەس جەربەزە و گەرۆك ھەبوون و خاوەنى وتەى بەھىز و پۆحى پەلاماردان بوون و ئەم خەسلەتەشيان پالى پتوھەنان رووھو دەريا وشكانىيەكان كۆچ بەن.^(۱)

شەشەم: ھۆكارى فەلسەفى

ھەندىك لە كۆچبەرەن برۆيان بەو ھەبوو دەكرىت كۆمەلگايەك بنىات بنرىت لە بەرزترىن پلەى نموونەدا بىت و لەو كۆمەلگا گەندەلانەى خۇيان پرگارىان بكات، واتە كۆمەلگايەك بىت دەسەبەرى دادپەرورەى و ئازادى و مافى مرقەھەكان بكات، ئەمەش دەبىنىن لە نوسىنەكانى (توماس مۆرۆ) (جۆن لۆك - ۱۶۳۲ - ۱۷۰۴) و (توماس ھۆبز - ۱۵۸۸ - ۱۶۷۹) و (دېفېد ھيوم - ۱۷۱۱ - ۱۷۷۶) و (مۆنتسېكيۆ - ۱۶۸۹ - ۱۷۵۵) ى فەرەنسى و سەرچەم فەيلەسوفەكانى ترى ئەوروپا كە پۆليان لەم كۆچكردنەى خەلكدا ھەبوو.^(۲)

ھەوتەم: ھۆكارى كۆمەلايەتى

دابەشبوونى كۆمەلايەتى چىنەكانى خەلك لە ئەوروپا بە پتودانگى سەدەكانى ناوەرەست دابەشبوونىكى گەندەل و زيانبەخش بوو بۆ زۆر كەس و لە ژىر فشارى ئەو بارە نالەبارەدا زۆر كەس ھەلھاتن، كاتىك ئەو خەلكە كۆچكردووە پوويانكرە كىشورەى نوئ ھەرىك لە ژىر بار و دۆخىكى سەختدا بوو كە پتويست بوو بەرەو باشكردنى ببات و لەم جىھانە نوئيەدا (پشت بەخۆ بەستن) وەك يەككە لە بنەما پتوھەكانى ئەو كۆمەلگا نوئيە چەسپاو، ئەمەش گيانى بەرەنگاربوونەو و نەفەس درىژى بەخشىيە ئەمريكايەكان و ھەول و خۆماندووكرەكانىان زۆر پىگاي لە بەردەمدا ئاسانكرەن.^(۳)

۱ - فريشته نورائى: مېژووى گۇرانكارىي كۆمەلايەتى و سياسىي ئەمريكا، وھورامان فەريق كرىم، چاپخانەى خانى، چاپى يەكەم، ۲۰۰۷، دھوك، ۱۲-۱۵.

۲ - لارى الوتيز. نظام الحكم في الولايات المتحدة، ترجمة - جابر سعيد عوض، ط ۱، القاهرة، ۱۹۹۶، ص ۲۱.

۳ - تشارلز ومارى بېرد: س- پ، ج ۱/ ل ۱۹.

به هزاران كۆچبهرىش به مهبهستى دهربازبوون له شهړ و ئاژاوهكان پوويان له ئهمريكا دهكرد و ئهوروپايان به جيتيشت، زورتيك له وانه مال و شمهكهكانيان به جتي دهيتشت، ههنديكيش به هوي تاوانه كۆمهلايهتبهكه يانه وه ههله هاتن، چونكه له دادگاوه بانگرايون ياخود زينداني بوون و ههلهاتييون، بويه كۆچيان كرد تا لاپهريهكي نوي له و پابردووهي ههيبووه ههلبداته وه.^(١)

مملانيكاني نيوان فهره نسا و بهريتانيا

بهر له هاتني كۆچهره ئينگليزهكان بۆ ئهمريكاي باكوور، فهره نسييهكان بهر له ئهوان به ماوهيهكي زور هاتوونه ته ئهم كيشوهره و تيايدا نيشته جتي بوون، له ناوه راستي سه دهي حه قده ههم شاري (كيوبيك) وهك يه كه م داگيرگهي فهره نسي دامه زرا به ناوي فهره نسا ي نوئي يان كه ندا، به لام دواي هاتني كۆچهره ئينگليزيهكان بۆ ئهم كيشوهره، ورده ورده ناكوكيان له م جيهانه نوويه دا دهستان پيكر، ناكوكي ئهمانيش بوته هوي زياتر گه شه سهندن و فراوانبووني داگيرگهكاني ئهمريكا.^(٢)

دياره مملاني و ناكوكي ئهم دوو زلهيزه ئهرووپيهكان به شيوهيهكي كورت بۆ ئهم چهند خالي خواره وه دهگهريته وه:

١. مملاني له پيناو به دهسته تاني ناوچهي به ره مهيتني فهرو و بازرگاني زياتر له ئهمريكا.

٢. پهنگدانه وهي مملاني سياسي ئهم دوو دهوله ته له ئهرووپاوه بۆ داگيرگهكانيان، ئهمهش دواي په ره سه ندي ناكوكي دامباري نيوان پاشا (وليم ئوف ئه ورانج) ئينگليزي له سالي (١٦٨٨) ز و ههلهاتي جيمسي دووهم لايهنگري كاتوليكهكان له لايه ن لويس چوارده پاشاي فهره نسا پشتگيري دهكرا.^(٣)

٣. گواسته نه وهي توند وتيزي ئاييني و ناكوكي نيوان ئاينزاكاني كاسوليک و پرۆتستانت بۆ ئهمريكا، ئهمهش ناكوكي نيوان داگيرگهكاني ئينگليز و فهره نسا ي زياتر كرد.

٤. يارمه تيداني فهره نسييهكان بۆ هندييه سوورهكان بۆ زياتر به تالانبردي داگيرگهكاني ئينگليز له ئهمريكا.

١ - درأفت غنيمي الشیخ، س- پ، ل ٢٤.

٢ - عبدالعزيز سليمان: س- پ، ل ٣٨-٤٠.

٣ - د. طليعة الصياح: س- پ، ل ٤٩.

۵. دامه‌زاندنی زنجیره‌یه‌ک ناوه‌ند و مه‌لبه‌ند و قولله‌ی پاریزگاری به‌ شیوه‌یه‌کی نیوه‌ بازنه‌یی له‌لایه‌ن فه‌ره‌نسیه‌کانه‌وه‌ بۆ‌گه‌مارۆدانی داگیرگه‌کانی ئینگلیز، ئه‌مه‌ش وایکرد به‌ره‌و پڕۆژاوا فراوانخوازی بکه‌ن.^(۱)

زۆرت‌رین ئه‌و جه‌نگانه‌ی له‌ نیوان داگیرگه‌کانی ئینگلیز و فه‌ره‌نسا پ‌وویانداوه‌، درێژه‌پێده‌ری جه‌نگه‌کانی نیوانیانه‌ که‌ له‌ ئه‌وروپا له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی چه‌فده‌ و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م پ‌وویاندا، له‌ گرنگ‌ترین ئه‌و جه‌نگانه‌ش:

یه‌که‌م: جه‌نگی پاشا ولیه‌م

پاشا هاتنی ولیه‌می سیتیهم بۆ سه‌ر ده‌سه‌لات له‌ ئینگلته‌را، له‌گه‌ڵ لویسی چوارده‌هه‌می فه‌ره‌نسیدا که‌وته‌ ناکوکیه‌وه‌ و شه‌ر و ناخۆشی له‌ نیوانیاندا درێژه‌ی کێشا، ئه‌م جه‌نگه‌ گرنگیه‌کی تایبه‌تی هه‌بوو بۆ ئه‌مریکا، به‌ جه‌نگی شا ولیه‌م (۱۶۸۹-۱۶۹۷) ناسراوه‌، له‌م جه‌نگه‌دا ئینگلیز توانی ده‌ست بگریت به‌سه‌ر (پۆرت ردیال)دا، که‌ پێشتر به‌ده‌ست فه‌ره‌نسی و هندییه‌ سووره‌کانه‌وه‌ بوو و هاوپه‌یمانی فه‌ره‌نسییه‌کان بوون، به‌پیتی په‌یماننامه‌ی (رایزفیک) ئه‌م دوو ناوچه‌انه‌ دران به‌ ئینگلته‌را.^(۲)

دووه‌م: جه‌نگی شاژن ئان

جه‌نگی بۆماوه‌یی ئیسپانی، ئه‌میش بۆ ئه‌مریکا جه‌نگیکی گرنگ بوو، به‌ جه‌نگی شاژنه‌ (ئان) (۱۷۰۲-۱۷۱۳) ناسراوه‌، له‌م جه‌نگه‌دا ئینگلیزه‌کان توانیان له‌ سالی (۱۷۰۲)دا ده‌ستبگرێ به‌سه‌ر (سان ئوگه‌ستین) له‌ فلۆریدا و بیسووتینن، له‌ سالی (۱۷۱۰)دا ده‌ست بگرێنه‌وه‌ به‌سه‌ر پۆرت رۆیاندا، له‌ هه‌مان کاتدا فه‌ره‌نسییه‌کان به‌ هاوپه‌یمانی هندییه‌ سووره‌کان هێرشیان ده‌کرده‌ سه‌ر ئینگلیزه‌کان به‌ درێژایی ئه‌و سنووره‌، له‌ سالی (۱۷۱۳)دا به‌ په‌یماننامه‌ی (ئه‌وته‌رخت) ئینگلیزه‌کان توانیان سه‌رجه‌م ئه‌و ناوچه‌انه‌ی ده‌یانویست به‌ده‌ستی به‌ینن و له‌ ناوچه‌که‌دا دانیان پێدا بنریت، هه‌روه‌ها فه‌ره‌نسا نیوفولاند و ناوچه‌ی ئه‌کادیا و ئورکواز بداته‌وه‌ به‌

۱ - اسماعیل احمد یاغی: س- پ، ل ۴۹.

۲ - د.طلیحة الصیاح: س- پ، ل ۵۱.

ئىنگلىزەكان، لەھەمان كاتدا ئىنگلىزەكان ئەو مافەيان بەخشىيە فەرەنسا بە پارىزگارى كردن لە دورگەى (سەرى برىتون) بۆ خۇيان.^(۱)

سىيەم: جەنگى بۆ ماوەى نەمساوى

ئەم جەنگە بە جەنگى (پاشا جۆرج) یش دەناسریت لە سالى (۱۷۴۳-۱۷۴۸) دا روويداوه، ئەم جەنگە پىچەوانەى رووداوهكانى ئەمريكا بوو، لە گرنگترین ئەنجامەكانى داگیرکردنى بنگەى جەنگى لويىزبورگ بوو لە كەنداوى برىتون، ھەروەھا ھىندىيە سوورەكان چىتر پىتويستىيەكانيان لە فەرەنسىيەكان نەكړى بەھوى بەرزى نرخی ئەو شەمەكانەو، لە ئەنجامى پچرانی پەيوەندى كەنەدا بەفەرەنساو، ئەمەش واىكرد كەل وپەل و پىتويستىيەكانيان لە ئىنگلىزەكان بكړن، بە پەيماننامەى (ئىكس لاشاپيل) كۆتايى پتەات.^(۲)

چوارەم: جەنگى ھەوت سالى نىوان بەرىتانيا و فەرەنسا (۱۷۵۶-۱۷۶۳)

جەنگى ھەوت سالى نىوان فەرەنسا و بەرىتانيا لە ئەمريكا كە لە نىوان سالانى (۱۷۵۶-۱۷۶۳) بەرپابوو، چەند ھۆيەكى ھەبوو بۆ ئەوھى ئەو شەپە رووبدات، يەككە لە گرنگترین ھۆيەكانى بەرپابوونى ئەو شەپە جياوازی نىوانيان بوو لەسەر خاوەندارىتى ئەمريكاي باكوور و كەنەدا، يەككى تر لە ھۆكارەكانى پيشبركى كۆنترۆلكردنى ئەلمانيا بوو كە ئەوكاتە دەولەتتىكى يەكگرتوو نەبوو.^(۳)

سەرچاوەى شەپى ھەوت سالى بەرىتانيا و فەرەنسا دەگەرپتەو بۆ شەپەكانى جىگرى ئۆترىش (۱۷۴۰-۱۷۴۸) كە دوو لايەنى سەرەكى فەرەنسا و بەرىتانيا و دوو لايەنى تەوەرەى لاوھكى ئۆترىش بوو، ئەمە جگە لەوھى دەتوانين بلىين تەواوى ئەوروپاي گرتۆتەو، واتە ولاتانى (بەرىتانيا، فەرەنسا، بروسيا، ھانوفر، نمسا، روسيا، سویدو سكسونيا) پاش دەستپيكردى بە ماوەيەك (ئسپانيا و پورتوگال) یش بەشداريانكرد، بەلام ھەروەك ئاماژەى پىندەدەين لەم شەپەرانەدا (فەرەنسا و ئوتویش) لەلايەك (بەرىتانيا و بروسيا) یش لەلايەكى دى پىكەو

۱ - وليم لانجر: موسوعة تاريخ العالم، تر- د. محمد مصطفى زيادة، فرانكلين للطباعة والنشر، الجزء الرابع، القاهرة، ۱۹۶۳، ص ۱۳۶۲.

۲ - د. عبد العزيز سليمان نواز: س- پ، ل ۴۲.

۳ - اسماعيل احمد ياغي: س- پ، ل ۳۹.

یه کیانگرت که به یه کیتی (بهراوه رگرتوو) ناوی ده بری، ههروه ها دهوله تی هانوفریش دایه پال (به ریتانیا) و روسیا و سوید و سکسونیاش دایانه پال فره نسا، که چی له شه ره کانی جیگری ئوتویشدا بارودوخه که به مجوره بوو، واته ئو هاوپه یمانیه ته ی پشتر بهم شیوه یه بوو (ئوتویش و به ریتانیا) و (بروسیا و فره نسا)، به لام له شه ری حهوت ساله دا بارودوخه که بهم شیوه ی لیها ت (بروسیا و به ریتانیا) و (ئوتش و فره نسا).^(۱)

به ریتانیا ده یویست بالادهستی خوی به سهر فره نسادا بگه یه نیته ئو جیگایه ی که گه رانه وه ی بۆ نه بی و ته واوی کۆلۆنیاکانی له ده ست بنیته دهر، بۆیه له سالی (۱۷۵۵) فره مانی دا به هیزه ده ریاییه کانی خوی له لیوا ره کانی هیند و ئه مریکا تا ده ست بگرن به سهر که شتیگه لیه کانی فره نسادا، که ئوکاته (مقاطعة) ی هۆله ندی له هند بوون.^(۲)

له و نیوه دا ئوتویش که له شه ره کانی پیشوودا به یه کگرتن له گه ل (چی پی نه را) بریاریدا بۆ به ره ره کانی بروسیا ههستی ئاینزای کاسۆلیکی بجولینیت پشتیوانی ئه م ولاته به لای خۆیدا بنیت، له لایه کی تریشه وه بروسیاش له پشتیوانی فره نسا دلنیا نه بوو و مه یلی به لای به ریتانیا دا ده شکایه وه، فره نسا و ئوتویش له سالی (۱۷۵۶) په یمانی دۆستانه یان له فیرسای ئیمزاکرد و که و تنه پال یه ک، له و بارودوخه دا فیردیریکی دووهم ئۆلیما تۆمکی به خشی به ئوتروش و له ئوگاستی (۱۷۵۷) دا ناوچه ی ساکسی داگیرکرد و شه ری حهوت ساله شی برده قوناغیکی جدیه وه.^(۳)

ژماره یه ک له ویلایه ته کانی ئەلمانیا و روسیا پشتیوانیان له ئوتویش کرد، هاوپه یمانی ئوترویش واته به داگیرکردنی هانوفر هه ره شه یه کی جیدی بۆ پروسیا پیکهینا، پروس که و ته په له قاژه و شتیکی وای نه مابوو به ته واوی شکست بخوات و له مه یدان یچینه دهر، به لام به یارمه تی به ریتانیا و لیها تۆوی فیردیریکی دووهم له و شکسته حه تمیه ده ربازی بوو.^(۴)

هه ر له وکاته دا روسیا توانی له سهر حسابی پروس هه ندی پشپره وی بکات، به لام به ره ی سه ره کی شه ر به ریتانیا و فره نسا بوون که وا ده ها ته به رچاو فره نسا

۱ - د. طلیعة الصیاح: س- پ، ل ۵۲.

۲ - اسماعیل احمد یاغی: س- پ، ل ۳۹ - ۴۰.

۳ - عبدالمجید نعنعی: س- پ، ل ۴۶.

۴ - فرنسیس فیریدمان: مؤجز التاريخ الأمريکی، ص ۷۵.

شکستی حەتمی دەخوات، ئەمەش زۆری پێنەچوو فەرەنسا ناوچهکانی خۆی لە هیند و کەنەدا لە دەستدا و بەریتانیەکان دوورگەکانی مارتینیک و کوبایان داگیرکرد، لە ئاکامدا چەند پرووداو و شەریان نزیکردەوه، سەرەتا مەرگی ئەلیزابیت (کچی پیری گەرە) ئیمپراتۆری روسیا و هاتنە سەرکاری پیری سیئەم لە سالی (١٧٦٢) ئەمە کاتیک بوو کە ئیسپانیا یەک سال بوو هاتبوو ناو شەپەرەوه کە بەریتانیا لە شەپی دەریادا بشکێنن و دەستبگرن بە سەر ئیمپراتۆریەتە کەیدا، بەم شیوەیە وتوێژەکانی ناشتی لە سالی (١٧٦٣) دا لە پەیمانی پاریس کۆتاییان پێهات. ^(١)

سەرەپای ئەوێ فەرەنسا بە تەواوی لە ئەمریکا کشایەوه، زۆرترین زیانی بەرکەوت بە تاییەت لە لایەنی ئابووریەوه کە مەبەست هەردوو فەرەنسا و بەریتانیا لە ئەمریکا و پروودانی ئەو شەپەرە لە بەر لایەنی ئابووری بوو، چەندین ھۆکار بوونە ھۆی سەرکەوتنی ئینگلیزەکان بە سەر فەرەنسییەکان لە ئەمریکای باکووردا:

١. زۆری ژمارە ی دانیشتوانی داگیرگەکانی ئینگلیز (یەک ملیۆن و نیو بوون) بەراورد لە گەڵ ژمارە ی دانیشتوانی فەرەنسییەکان لە ئەمریکا کە هەشتا ھزار دەبوون، ئەمەش بە ھۆی وەرەگرانی کۆچکردوی پرۆتستانی ئەگەر فەرەنسییەکان و نیشتەجی بوونیان لە داگیرگەکانی ئینگلیزدا بیت وەک (ھۆگۆنتەکان).

٢. بە ھیزی کەشتیگەلی ئینگلیزی و بە تواناییان لە تیکشکاندن کەشتی و بە لەمەکانی فەرەنسییەکان، ھەروەھا پچرانی پەيوەندی نێوان فەرەنسا و کەنەدا و نەگەشتنی یارمەتیەکان بۆ کەنەدا. ^(٢)

٣. دەست بە سەراگرانی ئینگلیزەکان بە سەر کەرەستە ی خاوی و سەرچاوە ی ئابووری زیاتر وەک لە فەرەنسا.

٤. فراوانی داگیرگەکانی ئینگلیز یارمەتیدەر بوو بۆ باشترکردنی پەيوەندی نێوان دانیشتوان و ریکخستنی کاروباری بەرگری، ھەروەھا ھاوکاری دانیشتوانی داگیرگەکانی ئینگلیز و پۆلی سەرکردە ی وەک (جۆرج واشنتن) لە شەپەرەکاندا دژ بە فەرەنسییەکان و دروستبوونی داگیرگەکان و ململانێی ولاتە ئەوروپییەکان لە ئەمریکای باکووردا. ^(٣)

١ - د. طليعة الصياح: س- پ، ل ٥٣.

٢ - د. طليعة الصياح: س- پ، ل ٥٤.

٣ - د. محمد محمود النيرب: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، دار الثقافة الجديدة، الطبعة الاولى، ١٩٩٧، الجزء

الاول، ص ٢٤.

دروستېوونى داگیرکه گان و بارودوځيان

له پاش دۆزینه وهى ئەمریکای باکور، کۆچکردن بۆ ئەم کیشوهره دهستپېنکرد، ئەو کۆچبهرانهش زۆربه یان له دهوله تانی ئوروپای رۆژئاوایی بوون، مهبهستیشیان لهم کۆچه نیشته جېبوون بووه لهم کیشوهره دا، ئەم کۆچبهرانهش به هۆکار و مهبهستی جیا جیا هاتوونه ته ناوچه که، هه ندىکیان بۆ ئەوه هاتوونه ته ئەمریکا به ئازادى پهرستن ئەنجام بدن، هه ندىکی تریان بۆ بلاوکردنه وهى ئایینی مه سیحی له نئو هندییه سووره کان و هه ندىکی تریان بۆ گه پان به دواى زېړ و زیو و کانزای به نرخ و هه ندىکی تریان بۆ سامان کۆکردنه وه، به ئامانجى بنیاتنانى نیشتمانیکی نوئ و به کارهیتانی زهوییه کهى تا پيداویستیه کانیان پرېکاته وه و ژيانیکی باشترو چاکتر بۆ ځویان دهسته بهر بکه ن.^(۱)

له راستیدا ململانی ولاتانی ئوروپى و کپېرکى بۆ به دهستهیتانی زهوى نوئ و دهستگرتن به سهریدا له پىگى دامه زراندى داگیرکه و ناردنى خه لکه وه بووه، بۆ ئەم مهبهستهش یه کهم دهوله ت گرنگى دابیت به به دهستهیتانی ناوچه ی دهسه لات و داگیرگى لى دامه زراندىت له ئەمریکای باکور، بریتیه له:

یه کهم: ئیسپانیا

ئیسپانیا له پېشه وهى دهوله ته ئوروپیه کانى تر دا جى پى خوى لهم کیشوهره نوئیه دا جیگیرکرد، له پى هه ردوو دۆزه ره وه کهى (دى ساتو و کوردن ادق) له ناوچه ی باشوورى رۆژه لات و رۆژئاوای ئەمریکای باکور، ئەمهش به مهبهستی پاراستنى ئیمپراتۆریه ته فراوانه کهى بوو له ئەمریکای لاتینیدا.

له ناوچه کانى فلوریدا ئیسپانیه کان هه ستان به بونیادنانى چوار ناوه ندى نیشته جى بوون، له گرنگترین ناوه نده کانیان (سان ئوگستین) بوو له سالى (۱۵۶۵) له سه ره بنده رى (سانت ئوگستین) له فلوریدا، قه لایه کى گه وره شى تیا دا دروستکرد بۆ پاراستنى داگیرکه که له مه ترسى هندیه سووره کان و هیزه ئوروپاییه کانى تر.^(۲)

۱ - د.صلاح احمد هريدي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۲۱.

۲ - تشارلز و ماری بيرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ص ۷.

له نښان سالانى (۱۶۹۰-۱۷۳۱) ئيسپانهكان ههستان به بونيدانسانى دوازه مهلبهندى ئايينى و مژدهبهري بۇ ئايينى مهسيحى له نيو هندية سوورهكاندا له پيتا و دهستگرتن بهسهر كه نارهكانى رۇژئاواى ئهريكاي باكووردا، ههر بۇيه ئيسپانيهكان چهندين مهلبهندى ئايينيان له ويلايهتهكانى كاليفورنيا و تهكساس و نيو مكسيكو و نيفادا و ئوكلاهوما و چهندين ناوچهى تر دامهزراند.^(۱)

له راستيدا ئامانجى ئيسپانيهكان له كردنهوهى ئهم مهلبهنده ئايينيانه له ئهريكاي باكوور تهنهها بۇ مهسيحى كردن بوو نهك بۇ كارى سياسى يان سهربازى، گهورهترين مهلبهندى بانگهشهى ئايينى له باكوور له سالى (۱۶۰۹) دا بونيدانرا، مهبهستى نيشتهجيئونى ئيسپانيهكان له ئهريكاي باكوور بۇ مهبهستى سياسى نهبووه، چونكه هيچ كۆچكردنيكى ئهوتو بۇ ئهم مهبهسته بهدى ناكريته، بهلكو مهبهستيان بلاوكردنهوهى ئايينى مهسيحى بووه به تاييهتى ئاينزاي كاسوليكي له نيو هندية سوورهكاندا، ئهمانهش تهنهها له ريگهى پياوانى ئاينيهوه جى بهجيدهكرا، دواتر شارستانيهتى ئيسپانى له ناوچهكانى باشوور و باشوورى رۇژئاواى ئهريكاي باكوور بلاوبووهوه.^(۲)

دووهم: فهرههسا

فهرههسا له پاش دهولهته ئهوروپيهكانى تر به پلهى دووهم ديت كه توانييتى جى پيى خوى له ئهريكاي باكوور جيگير بكات، ئهميش له ريگهى دهرياوانى ئيتالى (دى فيراتزانو) له سالى (۱۵۲۴) دا، پاشاي فهرههسا (فرانسى يهكهه) ناردى و كه نارهكانى ئهريكاي له نښان (كيپ نير) ههتا (فوندلاند) دوزيهوه و دواتريش له ريگهى گهستهكانى (جاك كارتى) يهوه له سالانى (۱۵۳۴-۱۵۴۱) چهندين ناوچهى دوزيهوه.

له راستيدا گرنگيدانى فهرههسييهكان تهنهها بۇ مهبهستى بازركانى و ئالوگورى بازركانى نښان ئه ناوچانه بووه، به تاييهتى بۇ كۆكردنهوهى پيستهى ئاژهل و يهكهه سهرچاوهى بازركانى فهرههسييهكان بوو، چونكه لاي ئهوروپيهكان نرخيكي

۱ - د. محمد محمود النيرب: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ص ۲۴.

۲ - د. علي حسين الشلش: جغرافية امريكا الشمالية الاقليمية، جامعة البصرة، ۱۹۸۰، ص ۱۳۷.

بەرزى ھەبىو و بە ئاسانى ئالوگۇپى پىدەكرا، ئەمەش قازانچىكى زۆرى بە
فەرەنسىيەكان دەگەياند. ^(۱)

فەرەنسىيەكان توانىيان لەسالى (۱۶۰۴) دا لە (نوفاسكۇشيا) ى ئىستا بە درىژاى
پووبارى سانت لۆرانس يەكەم داگىرگەى خۆيان بنياد بنين.

فەرەنسىيەكان دەستيان گرتبوو بەسەر دوو دەروازەى گرنگى ئاويدا، ئەمەش
يارمەتى كردارە بازىرگانىيەكانى دەدات، سەربارى ئەوہى كەنداوى سانت لۆرانس و
دەرياچە و رووبارە گەورەكانى ميسيسىپى و ئوھايۆ و كەنداوى مەكسىك لە ژيەر
دەستياندا بووہ، ئەمەش كارەكانى زياتر بۆ ئاسان كردبوون. ^(۲)

فەرەنسىيەكان لە نىوان سالانى (۱۶۲۵-۱۶۶۴)، چەندىن داگىرگەيان دروست
كردووہ وەك (سان كريستوفەر) لە سالى (۱۶۲۵) و بۆ فراوانكردنى ئەو داگىرگانە
لە سالى (۱۶۲۶) دا كۆمپانيايەكى تيادا دامەزراند، ھەروەھا لە سالى (۱۶۳۵) دا
فەرەنسىيەكان (جواد ئەلوب و مارتىنك و تورتوكا) لە نىوان سالەكانى (۱۶۴۸-
۱۶۵۶)، لەم داگىرگانە پىكھاتووہ (سانت مارتىن، سانت بارتلميو، سانت كروا، سانت
مارى گالانت، سانت لوشيا و گرینادا). ^(۳)

لە سەردەمى لويىسى سيانزەھەمدا (۱۶۱۰-۱۶۴۲) ھەزىرى فەرەنسى (ريشيلۆ)
لە سالى (۱۶۲۷) دا كۆمپانيايەكى دانا بۆ بەرپۆھەردنى كارەكانى فەرەنساى نوئ لە
ئەمريكا، دواتريش لە سەردەمى لويىسى چوارەمدا زياتر گرنگى پىدراوہ و كارمەندى
بۆ تەرخان كراوہ و دواتر لەوئ نىشتەجئ كراون و پىداويستى كشتوكالىيان بۆ
دابىنكراوہ، لە نيوہى سەدەى ھەفدەھەمدا لە دەست بەسەرداگرتنى ناوچەكانى
ديكەى ئەمريكايى باكوور بەردەوام بوون، لە سالى (۱۶۹۹) دا (لويزيانا) يان بنياتنا و
بنكەى خۆيان بردە كەنداوى مۇبيل لە سالى (۱۷۰۲) دا، ھەروەھا لە سالى (۱۷۱۸) دا
شارى (نيوئەورليانز) يان بنياتنا. ^(۴)

سەردەراى ئەوہى فەرەنسىيەكان دەستيان گرتبوو بەسەر رووبەريكى فراوانى
زەوى لە ئەمريكايى باكووردا، بەلام زۆر بە خىرايى لايەنگرەكانيان لەم ناوچانەدا

۱ - وليم لانجر: س- پ، ج ۴/ص ۱۳۳۷.

۲ - د. اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، ص ۳۵.

۳ - د. طليعة الصياح: س- پ، ل ۱۹.

۴ - د. محمد محمود النيرب: س- ث، ل ۲۶.

كەم دەبوونەو، ئەمەش بەھۆی ئەو جەنگە ھەوت سالاھى لە نىوان فەپەنسىيەكان و دانىشتوانى رەسەنى ناوچەكەدا كەوتەو، لە نىوان سالاھىكانى (۱۷۵۶-۱۷۶۳) لە كوتايىدا فەپەنسىيەكان تىكشكان و ئىنگلتەرەش ھەموو رۆژھەلاتى ميسيسىپى و باكوورى دوورگەى (مەكسىك) ى خستەژىر دەسەلاتى خۆى.^(۱)

سىتەم: ئىنگلتەرا

ئىنگلتەرا سىتەم دەولەتى ئەوروپا بوو دواى لەپاش ئىسپانى و فەپەنسىيەكان، توانى دەسەلاتىكى زۆرى لە ئەمريكاي باكووردا ھەبىت و چەندىن ناوھەندى بەھىز لەم جىھانە نوويەدا بنىات بنىت، بە تايبەت دواى جەنگى ھەوت سالاھى لەگەل فەپەنسىيەكان (۱۷۵۶-۱۷۶۳)، ئەمەش دواى ئەوھى چەند ھەولتي سەرنەكەوتوى لە دروستكردنى دوو داگىرگە لە ناوچە كەنارىيەكانى زەرياي ئەتلەسى لە بەشى رۆژھەلاتى چىاي (ئەپلاش)، يەكەمىيان داگىرگەى (جىمس تاون) لە سالى (۱۶۰۷) لە ويلايەتى فىزجىنيا بنيادنرا، دووھمىيان داگىرگەى (بىلمۆس) لە ويلايەتى ماساشوستس لە سالى (۱۶۲۰)دا و ھەردووكيان دوو داگىرگەى كشتوكالى بوون. لەبەرئەوھى زۆرتەرين پەگەزى كۆچبەران بۆ ئەمريكاي باكوور لە پەگەزى ئىنگلىزەكان بوو، ئەمە وایكرد چەندىن داگىرگەى ئىنگلىزى لە ئەمريكاي باكوور دروست بىت و تەنانت تا سالى (۱۷۳۲) سىانزە داگىرگەى ئىنگلىزى دامەزرا و دوايەمىنىشيان تا ئەو سالاھى (جۆرجيا) بوو لە سافانا.^(۲)

ئىنگلىزو داگىرگەكان

ئىنگلىزەكان بەشدارى بزووتنەوھى دۆزىنەوھى جوگرافىيان كرد لە كوتايى سەدەى (۱۵ز)وھ بۆ يەكەمىيان جار بە سەركردايەتى دەرياووان (جون كاپوت) ئىنگلىزەكان گەشتە كەنارى (نيوفاولاند) و بەو كەنارەدا بەرھەو باشوور

۱ - ئىزاك ئايسىموف و فرانك وايت: ميژووى شارستانىت (ھەنگاوى ھەزارەكان)، و حاميد گەوھەرى، چاپخانەى وەزارەتى پەرورەدە، دەزگای ئاراس، ھەولير، ۲۰۰۳ ل، ۱۲۸.
۲ - فرحات زیادة: تاريخ الشعب الأمريكى، ص، ۱۲-۱۷.

شۆرپوونەو و سەرجه م ئەو ناوچانەیان وەک مولکداری پاشایەتی بەریتانیا پیاوان کرد. (۱)

(جیمستون) یەكەمین سەنتەری ئاوەدانى ئینگلیزەكان بوو كە بە ناوی (پاشاجیمس) ەو ناوێراو بوو ئەوێ شیاوی و تنە سیاسەتی پادشایەتی بەریتانیا لەگەڵ ئەو كۆمپانیا و دامەزراوانەى كە خەریكى پرۆسەى ئاوەدانکردنەوێ سەرزمینی ئەمریکا بوون كە بە قازانج و بەرژەوێ نیشتمانی دایك لە ئینگلتەرا كەوتەو ەەر ئەمەش بە یەكێك لە گرنگترین فاكتهرەكانى نیشتهجى بوونی ئینگلتەرا دادەنریت لە ئەمریکا. (۲)

جگە لەوێش چەوساندنەوێ ئایینی لە بەریتانیا بەهۆى ناكۆكى پێچەكو پێیازی وەك پرۆتستانت و كاسۆلیك بە تاییەتی سستەمكردن و داپلۆسینی گروپی (پیوریتانی) بە ھۆكاریكى زۆر كاریگەرى كۆچكردنى خەلكى ئینگلتەرا دادەنریت بۆ ئەمریکا، ەروەها بەھەمان شێو لە فەرەنساش بەهۆى چەوسانەوێ گروپی (ھیگنۆت) لە سەردەستى كاسۆلیك، پەپرەوانى ئەم گروپە ناچارى پەوكردن بوون و لە كەنداو و شوینەكانى دیکەى ئەمریکا نیشتهجى بوون. (۳)

لەگەڵ تێپەربوونی پۆژگادا سەرزمینی كۆلۆنیالى ئینگلیز لە فراوانبووندا بوو، پاشان یەكەى گەورەترى لى دامەزرا كە پێى دەوترا (ویلايەت) ەریەك لەم ویلايەتە ئۆتۆنۆمى تاییەتی خۆى ەبوو، بەلام بە گشتى ویلايەتەكان پابەندبوون بە تاجى پاشایەتی بەریتانیاو، پێویستە ئاماژە بۆ ئەو بەكەین لە سەرەتادا حكومەتی بەریتانیا ھانى ھاوڵاتیانى خۆى دەدا، بەلكو ئاسانكاریشى بۆ دەكردن لە پیناوكۆچكردن و نیشتهجى بوون لە خاكى تازەى ئەمریکا، (۴) چاوەپێى ھیچ كەلك و قازانجیکیشى لى نەدەكردن، بەلام كاتێك سەرنجیدا ئابوورى ویلايەتە كۆلۆنیاكە لە ئەمریکا پێشكەوتوو تر و زیاتر گەشەى كردوو بە بەراورد لەگەڵ ئابوورى بەریتانیا ئیتر ئەم بابەتە حكومەتی لەندەنى ناچاركرد چەند پێگە چارەیەك بگریتەبەر بۆ بەستەنەوێ بازرگانى كۆلۆنیاكە بە بەریتانیاو، بۆ ئەم مەبەستەش

۱ - اسماعیل احمد ياغي: س- پ، ل ۲۷.

۲ - د. محمد محمود النيرب: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱ ص ۲۵.

۳ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، وزارة الخارجية، مطالعات عن اميركا، ص ۳۱-۳.

۴ - د. صالح زهر الدين: موسوعة الامبراطورية الأمريكية، ص ۳۲-۳۵.

چەند ياساىەكى پەيوەست بە بازىرگانى دەركرد كە خەلكى ويلايەتەكانى ئەمريكاي ناچاركرد تەنھا لەگەڵ بەريتانيادا بازىرگانى بكەن.^(۱)

ئەم ياسا بازىرگانىەش ھىندە توند و دژوار بوو دووجار ويلايەتى ماساشۆستى ئەمريكى لە سالانى (۱۶۸۹-۱۶۸۴) لە دژى ھەلگەپانەو، سەربارى ئەمەش پەرلەمانى بەريتانيا لە سالى (۱۷۵۰) دامەزراندنى پيشەسازى ئاسنى لە كۆلۇنيالەكانى ئەمريكا قەدەغەكرد تەنھا بۆ ئەوئەى خەلكى ئەو كۆلۇنيانە ناچار بكات بۆ كپىنى بەرھەم و كالا دروستكراوہكانى كارگەكانى ئىنگلتەرا، ھەرچۇنىك بىت كۆلۇنيالى ئىنگليز لە ئەمريكا پۆژ لە دواى رۆژ زياتر پەرەى دەسەند و بەھىزتر دەبوو لەچاو كۆلۇنيالەكانى فەرەنسا و ئىسپانيا، ئەوئەش لەبەر دوو ھۆى سەرەكى:

۱. ئىنگليزەكان تا سەر لە دۆزىنەو و گەپانەكانى خوياندا بە دواى زىردا خەرىك نەبوون، بەلكو بە پىچەوانەى ئىسپانى و فەرەنسىيەكانەو ھەر شوپىنكىيان ئاوەدان بکردبايە سەرەتا دانىشتوانە كۆنەكەيان لەناو ئەبرد يان دوورىان ئەخستەو، ئىنجا لەسەر ئاستىكى فراوان دەستياندايە كشتوكال و چاندنى زەوى وزارى ئەو ناوچانەى داگىريان كردبوو.^(۲)

۲. ھەرۋەھا ئىنگليزەكان لە سەرەتادا چەند ناوچەيەكى بەرتەسك و بچووكيان ئاوەدان كردهو بەر لەوئەى بەرەو ھەرىمەكانى ترى ناوہو بەرپۆن بە پىچەوانەى فەرەنسى و ئىسپانىەكان كە خىرا بۆلۇبوونەو لەسەر زەمىنىكى فراوان و دواترىش نەيانتوانى پارىزگارى لى بكەن.^(۳)

بەلام لەگەڵ ئەوئەشدا كۆلۇنيالەكانى ئىنگليز ھەر لە سنورى كەنەداوہ تا باشوور لە شىنواى ژيان و گوزەراندان چوون يەك نەبوون، ھەر لە سەرەتاوہ دەرکەوت كەوا جياوازييەكى بەرچاو لە نيوان ويلايەتەكانى باكور و باشوور ھەيە، لە كاتىكدا ويلايەتەكانى باشوور ئۆرستۆكراتى و خاوەن كىلگەى فراوان بوون كە قولەكانى ئەفرىقىا كاريان تىدا دەكرد. كەچى ويلايەتەكانى باكور ديموكراتى بوون لە كىلگە و مەزارى بچووكدا خويان (سپى پىستەكان) خەرىكى كاروبارى كشتوكالى بوون،

۱ - ستيفن فنسنت بنية: امريكا، ص ۲۲-۲۳.

۲ - اسماعيل احمد ياغي: س- پ، ۳۷.

۳ - د. محمد محمود النيرب: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ ص ۳۲.

ههروه‌ها له وىلايه‌ته‌كانى باكوور به كارامه‌يى و لىته‌اتووى چىنى خاوه‌ن سه‌رمائه و بۆرجواز بنكه‌ى شارى گه‌وره و گه‌شه‌كردوو په‌يدا بوون.^(١)

دروستبوونى داگىرگه‌كان:

١. فېزجىنيا: يه‌كه‌م داگىرگه‌ى ئىنگىلىزىيه له باكوورى ئه‌مريكاي باكوور له سالى (١٦٠٧) دا دامه‌زراوه.^(٢)
٢. نيوپۆرك: له سالى (١٦١٤) دا دامه‌زراوه، سه‌ره‌تا به ناوى (نيوئه‌مسته‌ردام) له‌لايه‌ن هۆله‌ندىه‌كانه‌وه دروستكراوه، به‌لام دواتر ئىنگىلىزه‌كان لىيان داگىركردن و ناويان لىئا (نيوپۆرك) به ناوى (يورك) ي براى پاشاي ئىنگلته‌را.^(٣)
٣. ماساشوسستس: له سالى (١٦٢٠) دا دامه‌زراوه له‌لايه‌ن پۆرىتيانىه‌كانه‌وه له ژيتر چاودىرى كۆمپانىاي كه‌نداوى ماساشوسستس.^(٤)
٤. نيوهامشىر: له سالى (١٦٢٣) دا دامه‌زراوه.^(٥)
٥. ماريلانډ: له سالى (١٦٣٤) دا دامه‌زراوه.^(٦)
٦. كۆنيكتىكت: له سالى (١٦٣٥) دا له دۆلى رووبارى (كۆنيكتىكت) دامه‌زراوه.^(٧)
٧. رۆدئايلانډ: له سالى (١٦٣٦) دا دامه‌زراوه و له دوو به‌ش پىكه‌هاتوه له (رۆدئايلانډ و كىلگه‌كانى بروفدنس)، دواتر له‌سه‌ر په‌زامه‌ندى پاشاي ئىنگلته‌را يه‌كيانگرت و ئه‌م داگىرگه‌يان پىكه‌هنا.^(٨)
٨. ديلاوير: له سالى (١٦٣٨) دا به سه‌رپه‌رشتى كۆمپانىاي هندى رۆژئاوايى دامه‌زراوه.^(٩)

---

١ - د. طليعة الصياح: س- پ، ل ٤٠.

٢ - فرحات زياردة: س- پ، ل ١٣.

٣ - ديب علي حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ٢٨.

٤ - اسماعيل احمد ياغي: س- پ، ل ٣١.

٥ - ستيفن فنسنت بنى: امريكا، ص ٣٢.

٦ - كارلهايتنس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة، ص ١٢٢.

٧ - تشارلز ومارى بيرد: س- پ، ج ١/ ل ١٤.

٨ - د. رأفت غنيمي الشيوخ، امريكا والعالم، ص ١٩.

٩ - ستيفن فنسنت بنى: امريكا، ص ٣٢.

۹. کارۆلینای باکور: له سالی (۱۶۵۰) دا دامه‌زراوه پاش ئه‌وه‌ی پاشای ئینگلیز به ته‌واوی ده‌ستیگرت به‌سه‌ر ئه‌و ناوچه‌یه‌ی کارۆلینای باکوردا و کردنی به داگیرگه‌ی خۆی.^(۱)
۱۰. نیوجیرسی: به هۆی بوونی زۆری هۆله‌ندییه‌کان له م ناوچه‌یه‌دا هۆله‌ندییه‌کان دروستیانکرد، به‌لام له سالی (۱۶۶۴) دا ئینگلیزه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌رداگرت و به‌ناوی نیوجیرسی ناسرا.^(۲)
۱۱. کارۆلینای باشوور: له چهند داگیرگه‌یه‌کی بچووک پیکهاتبوو له سالی (۱۶۷۰) دا، به‌لام له سالی (۱۷۲۹) دا، یه‌کیانگرت و ئه‌م داگیرگه‌یان وه‌ک یه‌که‌یه‌کی سیاسی پیکهاتنا.^(۳)
۱۲. په‌نسلفانیا: له سالی (۱۶۸۲) دا دامه‌زراوه.^(۴)
۱۳. جۆرجیا: له سالی (۱۷۳۲) بو یارمه‌تیدانی ئه‌و هه‌زاره ئینگلیزه‌ی نه‌یانه‌توانی قه‌رزه‌کانیان بده‌نه‌وه پیکهاتنا، هه‌روه‌ها بو ریکری له هاتوچۆی ئیسپانه‌کان له داگیرگه‌کانی ئینگلیزی له فلۆریدا و هاتوچۆی فه‌ره‌نسی له لویزیانا، ناوه‌که‌شی ده‌گه‌رته‌وه بو پاشای ئینگلته‌را، جۆرجی دووهم.^(۵)
- داگیرگه‌کانی ئینگلیز له‌رووی پیکهاته‌ی جوگرافی و ئابوورییه‌وه بو سئ به‌ش دابه‌ش ده‌بن:

یه‌که‌م: داگیرگه‌کانی باکور (نیوئینگلاند)

ئه‌مانیش بریتین له (نیوهامشیر، ماساشوسس، کۆنیکتیکت، رۆدئایلاند)، داگیرگه‌کانی نیوئینگلاند ده‌که‌ونه به‌شی باکووری رۆژئاوای ئه‌مریکای باکور، زه‌وییه‌که‌ی به‌رده‌لانی بووه و له هیلێ درێژی تاشه‌به‌رد پیکده‌هات و زستانه‌که‌شی درێژ و سارد بووه، ئه‌مه‌ش بژێوی ژیا‌نی خه‌لکی نیوئینگلاندی له‌گه‌ران به‌دوای کشتوکالیه‌که‌نه‌وه گران کردبوو، خه‌لکی نیوئینگلاند له‌گه‌ران به‌دوای پیشه‌کانی

۱ - ناهد ابراهیم دسوقي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۲۵.

۲ - درأفت غنيمي الشیخ: س- پ، ل ۱۹.

۳ - ديب علی حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۸.

۴ - د. ناهد ابراهیم دسوقي: س- پ، ل ۲۶.

۵ - اسماعیل احمد یاغي: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، ص ۲۹.

تردا سووديان له وزه‌ی ئاو وهرده‌گرت و ئاش و کارگه‌کانی دروستکردنی ته‌خته‌یان پښ خسته‌گه‌پ، به‌هوی هه‌بوونی دره‌ختی له‌بار له ناوچه‌که‌دا خیرا ته‌خته‌ی ئهم ناوچه‌یه ناوبانگی ده‌رکرد، به‌مه‌ش پيشه‌سازی که‌شتی سه‌ریه‌لدا، به‌نده‌ره چاکه‌کانیش هوکاري سه‌ره‌کی بوون له گه‌شه‌سهندنی بازرگانی و ئابووریدا، هه‌روه‌ها سوود وهرگرتن له به‌ره‌مه‌ ئاوبیه‌کان، به‌مه‌ش ئابوورییه‌کی تاپاده‌یه‌ک به‌هیز له‌م ناوچه‌یه‌دا ده‌رکه‌وت.^(۱)

خه‌لکی ئهم داگیرگانه‌ش به‌و شتانه‌ی به‌ره‌میان ده‌هینا بازرگانیان له‌گه‌ل ده‌ره‌وه‌ی خویندا بو‌ئوروپا و هنديه سووره‌کان ده‌کرد و پښو‌یسته‌ی‌کانیان له ده‌ره‌وه ده‌کړی.

ئهم داگیرگانه له کشتوکال کردندا په‌په‌وه‌ی رژیمی کیلگه بچوکه‌کانیان ده‌کرد، جوتیاره‌کان له مولکداره بچوکه‌کان بوون و له شاره‌کاندا پيشه‌سازی پسته و خوری و به‌ره‌مه‌ینانی ئاسن و که‌ره‌سته‌ی کشتوکالی و چه‌ک و راوه‌ماسی و پيشه‌سازی پاپور دروستکردن په‌ره‌ی سه‌ندبوو، ویه‌که‌م زانکو به‌ ناوی هارڅارد له سالی (۱۶۳۶) له‌و به‌شه دامه‌زرا.^(۲)

دووه‌م: داگیرگه‌کانی ناوه‌ند

ئهمانیش بریتین له (نیویورک، نیوجیرسی، دیلاوه‌رو په‌نسلځانیا)، دانیش‌توانی ئهم داگیرگانه له پووی ئابووریه‌وه په‌په‌وه‌ی کیلگه‌ی ئازادیان ده‌کرد و جوتیاره‌کان زه‌وی و زاری به‌رفراوانیان به‌کارده‌ینا و بو‌چاندنی دانه‌وینله ئهم زه‌وی و زارانه به‌که‌لک بوون، هه‌روه‌ها دانیش‌توانی ئهم داگیرگانه بازرگانیان له‌گه‌ل ده‌ره‌وه‌ی خویندا ئه‌نجام د‌دا به‌تایبته شاری نیویورک ببوو به‌ بنکه‌یه‌کی به‌ناوبانگ بو‌ ئالوگوپی بازرگانی.^(۳)

۱ - د. محمد محمود النیرب: س- پ، ج ۱، ۳۹.

۲ - د. طلیعة الصیاح: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۴۰.

۳ - فرحات زیادة: تاریخ الشعب الأمريكي، ص ۸.

ئەم داگیرگانه لەپرووی پێکھاتەى زمان و پەگەزەوہ هەمەچەشنە بوون،
لە(هۆلەندى، فەرەنسى، ئینگلیزى، ئیرلەندى، نەرویجى، سویدی، پرتوگالی و
هەنگارى) و چەندین رەگەزى دیکە پێکھاتبوون.

دانیشتوانى ئەم داگیرگانه جیاواز بوون لە دانیشتوانى نیوئینگلاند، چونکە
دانیشتوانى ئەم داگیرگانه زۆرینەیان لە شارەکاندا نیشتەجى بوون، ئەمەش
وایکردبوو تائاستیکى زیاتر لە ناوچەکانى دیکە زیاتر بایەخ بە بواره
شارستانیەتەکان بدەن، ئەمەش بوو هۆى ئەوہى زۆر بە خیرایى گەشە بکەن، بە
تایبەت پەنسلفانیا و دیلاوەر، هەر زوو ژمارەى دانیشتوانەکانى ئەم داگیرگانه
زیادى کرد و شەقامە پر لە درەختەکانى پەیدابوون و خانووە جوان و قەشەنگەکان
دروستکران و سەرنجى هەموانى بۆ رادەکێشا.^(١)

سێتەم: داگیرگەکانى باشوور

ئەمانیش بریتیبوون لە (ماریلاند، فیرجینیا، کارۆلینای باکور، کارۆلینای
باشوورو جۆرجیا).

ئەم داگیرگانه لە داگیرگەکانى باکور و ناوەند جیاوازیبوون، بەو پێیەى
پرووبەرى زەویيەکانى ئەم داگیرگانه زۆر فراوان بوو و ژمارەى دانیشتوانەکەشى
لەوانى تر زۆر کەمتر بوو تا لە کۆتایى سەدەى حەفدەهەمدا پێکھاتەى کۆمەلایەتى
و ئابوورى (فیرجینیا و ماریلاند) تارادەیهکى زۆر وابەستەى جوتیاران و خاوەن
زەویيە بچووکەکانى کشتوکالێبوون، جوتیارانى ئەم داگیرگانه پشתיان دەبەست بە
هیزی بازووى کۆیلەکان و کۆنترۆلى دەسەلاتى سیاسى و باشترین زەویيەکانیان
لەژێر دەستدا بوو، ئەمانیش خانووى گەورەیان دروستکرد و تائاستیکى زۆریش
پەیوهندى خۆیان لەگەڵ جیهان و شارستانیەتى دەرەوہدا دەپاراست.^(٢)

لەم داگیرگانهدا بەرھەمھێنان زیاتر بوو وەک لە بەکاربردن، ئەمەش ژيانى
دانیشتوانى تائاستیکى زۆر بەرزکردبوو، لە بەرھەمەکانیش (توتن، گەنمەشامى،
برنج، قامیشى شەکرو لۆکە) بوو و ھەروەھا شارى چارلستۆنى کارۆلینای

١ - عبدالعزیز سلیمان: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ٣٧.

٢ - د. محمد محمود النیرب: س - پ، ج ١١، ٤٠.

باشوور له داگیرگه کانی باشوور وهک داگیرگه کانی دیکه ژماره ی دانیشتونانی پروو
له زیادبوون بوو، له سنووری ئەمانیشدا هندیه سوورهکان دهژیان،
بارودوخی داگیرگه کانی ښنگلته را له پرووی پښکاته ی سیاسي و کومه لایه تی و
ښایینی و روشنبیری له نیوان داگیرگه کاندایاوازه، بویه ههول ددهین به
شپوهیه کی کورت باسیان بکهین.^(۱)

ژيان له ئەمريکا

يه کەم: ژيانى سياسى

فره ږهگه زى گهلى ئەمريکا مۆرک و خهسله ټيکى تايبهت به خه لکى نه و ولاته بوو، زۆرينه ي خه لک که له ئینگليزه کان بوون کهم ههستيان به گۆرپانکارى کردبوو، خويان له به شيکى دانه ږاو له گهلى ئینگليزى ژمارده دهکرد، هه چهنده سيستمى حکومى هه ر داگيرگه يه ک تا ئاستيک له وى دى جياواز بوو، به لام له بنه رهدا تا ئاستيک له گه ل يه کدا چوونيه ک بوونه و هه موو ريسا و ياساى ئینگليزيان وه ک بنه ږهت ده زانى و هه ريه ک له و داگيرگانه فره مانږه و و نه جو مه نيکى نوينه رايه تى و هه ئيه ټيکى قه زايى هه بوو، شيوازى ده ستنيشان کردنى فره مانږه واکانيش له هه ندى ويلايه تدا له لايه ن پاشا و له هه ندىکى تر دا که نيچه سه ره بخو بوون به هه لېژاردن ده ستنيشان ده کرا، جگه له په نسلقانيش هه موو داگيرگه يه ک هه ئيه ته ته شريعه يه که ي له دوو نه جو مه ن پيک ده هات نه وانيش نه جو مه نى ياريد هه ران و نه جو مه نى هه ئيه تى گشتى بسوه،^(۱) له زۆرينه ي داگيرگه کاند ا فره مانږه و که نه جو مه نى ياريد هه رانى داده نا و ده سته ي گشتى له لايه ن خه لکه وه ده ستنيشان ده کرا، هه ر زوو له داگيرگه نه مريکيه کاند ا دوو هي زى کيپرکى کار په يدا بوون، يه که ميان کو نه پاريزى نه رستو کراتيه تى خاوه ن ئيمتيازات بوو، دوو هه ميش ئازاد بخواز و ديموکرات و دۆستى گه ل بوو، حا کمى داگيرگه کانيش مافى هه لوه شان دهنه وى په رله مان، وه ستان دنى ياسا و ريسا کان، به سه ره باز کردنى زۆره ملئ، جار داني حوکمى عورفى... هتديان هه بوو.^(۲) هه چهنده نه م جوړه ده سله اته ئاماژه ي حوکمى تاکږه وانه به بيري مړوڤدا ديتيت، به لام نه و ئازاديه ي که له سه ده ي (۱۷ و ۱۸) له نه مريکا دا به رقه رار بوو له هيچ به شيکى گو ي زه ويدا نه بوو، ململانئى نه و دوو باله ي کو مه لگا نه مريکيه کانيش فا کته رى گه شه کردنى ديموکراسيه ت بوو، به ريتانيا هه موو نه و ئازاد يانه ي که له به ريتانيا هه يبوو گواستيه وه بو نه مريکا و به خشيه

۱ - فرحات زياده: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۲.

۲ - د. صلاح احمد هريدي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۲۹.

هاولاتیەکانی، بەلام ئیساپانەکان و گەلەکانی تر تەنها بە مەبەستی وەبەرھێنان
ھاتیوون و نیازمەندی دامەزراندنی نەتەوێ تاییەت بە خۆیان نەبوون.^(۱)

دووەم: ژیانی ئابووری

سەبارەت بە بوارە ئابوورییەکەش فاکتەرە جوگرافیەکان بوونە ھۆی جیاوازی
بوونی سیستەمی ئابووری داگیرگەکان کە دابەش دەبوون بۆ باکوور و نیوھند و
باشوورییەکان و پیشەیی سەرەکی خەڵکی ئەمریکاش تا ساڵی (۱۷۶۰)یش ھەر
کشتوکال بوو، ویلایەتە باکوورییەکان بۆ کشتوکال باش نەبوو، بە پێچەوانەو
لەباشوور گەشەیی کرد و یاسای زەوییەکانی ئینگلتەرەیی بەسەردا بڕا و لە شویینی
تردا یاسای تاییەتی بۆ دانرا. بەھۆی ئەوێ کە کشتوکال لە ھەندێ شویندا زۆر
برەوی نەبوو، خەڵک روویانکردە چەند پیشەییەکی تر و زۆری کەنداوھەکان یارمەتی
فراژوووبوونی بازرگاناندا و ڕاوھەماسی و بازرگانی پێکردنی برەوی زۆری پەیدا کرد
و بازرگانی کۆیلە سەریھەڵدا بە تاییەت کۆیلە (زنجی) کە لە کۆیلەیی سپی نرخیان
زۆر گرانتر و بەرھەواجتەر بوو، دەرھێنانی (قیر و زەیت)یش وەک پیشەییەکی
سەریھەڵدا.^(۲)

داگیرگەکانی نیوھندی ئەمریکا تارا دەییەکی کشتوکالی بوون و بەندەری (نیویۆرک)
بووێ تاجی شانازی کردنی جیھانی نوێ و لە (نیویۆرک) و (فیلادلفیا) و بازرگانەکان
دەستیانکردە ناردنە دەرەوێ فەرۆ، تەختە، دانەوێڵە، بەرھە باشووری ئەوروپا و
دوورگەکانی ھیندی خۆرئاوا و لەوێو شەکر و دۆشاو کەل و پەلی ناو مالیان
دەبرد.^(۳)

سەرھەری زالبوونی پەگەزی ئینگلیزی لە داگیرگەکاندا چەندین پەگەزی دیکەش
بوونیان ھەبوو، لەوانە دانیشتوانی پەسەنی ئەمریکا (ھندییە سورھەکان) ئەمانیش
دەسەلاتیان گرتبوو بەسەر ناوچەکانی ناوھەوێ ولاتدا، بەلام لە سەدەیی ھەژدەدا
بەھۆی زیادبوونی کۆچی سپی پێستەکان و فراوانخوایان بەرھە داگیرگەکان،
دەسەلاتی ئەمانیان کەمکردەو.^(۴)

۱ - د.عبد العزيز سليمان: س- پ، ل ۵۰.

۲ - د.محمد محمود النيرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱، ص ۴۸-۴۹.

۳ - فرحات زیادة: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۲۵.

۴ - ديب علي حسن: س- پ، ل ۳۸.

ههروهه رهگه زیکي زیاتر (زهنجیه کان) بووکه له ناو کومه لگای ئه مریکی نوئ بلاو بوونه وه، ئه مانه چینیکی تایبهت بوون و زورت رینشیان له داگیرگه کانی باشوور له کیلگه کاندای کاریان پیده کرا، ژماره یه کی که میان له ناوچه کانی ولاتدا له داگیرگه کانی ناوهند و باشوور به کارده هینران، ئه مانه هیچ مافیکی یاسایان پی نه ده به خشرا و دانیان به هیچ مافیکی سروشتی خویاندا نه ده نا.^(۱)

چینیکی دیکه ی کومه لگای ئه مریکی سپی پیسته کانی و ده سه لاتداری ولات ده که ن و ئه مانه خاوه نی زهوی و زار و کیلگه کان بوون و ده سه لاتیان به سه ر بازرگانی و پاوه ماسیدا گرتبوو.^(۲)

ئه مه به شیوه یه کی گشتی، به لام به شیوه یه کی وردتر له داگیرگه کانی باکووردا، پورتانیه کان رۆلکی گرنگیان بینیه له سه رکردایه تی کردنی کومه لگا له بواره کانی ئاینی و روشنبیری دا، مه لبه ندیکی گه ره ی که نیسه و قوتابخانه ی تیا دا دروستکراوه، به هۆی کرانه وه ی به پووی ریبازه ئاینیه کاندایا به سه ته یی ئاین له داگیرگه کاندایا بوونی هه بووه.^(۳)

به لام له داگیرگه کانی باشووردا، کیلگه ی فراوانی تیا دا هه بووه و دانیشه توانی ئه م داگیرگانه به ئاشکرا چه ند چینیکی کومه لایه تی بوون له شیوه ی خاوه ن کیلگه کان و ئه رسته توکرا ته کان له لوتکه ی هه ره می کومه لایه تیدا و کاروباری سیاسیان له ده سه تدا بوو، دواتر چینه جوتیاره مولکداره بچووکه کان بوون و به شیک زوری دانیشه توانیان پیکده هیتا، چینیکی دیکه کۆیله کان بوون، جیاوازییه کی زور له نیتوان ده وه له مه نده کان و هه ژاره کاندایا هه بووه، ئه مه ش له ژیا نی کومه لایه تیدا به پینچه وانه ی داگیرگه کانی باکوور بووه.^(۴)

سێیه م: ژیا نی کومه لایه تی

دۆزی کومه لایه تی له ویلایه ته ئه مریکیه کاندایا زور له بارودۆخی ئینگته را ده چوو، ها توچۆ و گواسته وه ی نیتوان داگیرگه کانی ش تارا ده یه ک ئاسان و له باربوو، بازرگان و ده وه له مه نده کانی ش مندالانی خویان ده نارد ه زانسته گ ئینگلیزییه کان، داگیرگه

۱ - لويس ی. لوماکس: ثورة الزوج، ص ۱۳.

۲ - د. محمد محمود النیرب: س- پ، ل ۴۹.

۳ - د. رأفت غنیمي الشیخ: س- پ، ل ۲۸-۲۹.

۴ - د. طلیعة الصیاح: س- پ، ل ۴۵.

باکوورییه کان گهلیکی هاوپپوهند و پیکه وه گریدراو بوون و کلیسه و قوتابخانه پله و پاییه کی بهر زیان له نئو خه لکدا وه رگرت و جۆریک له یه کسانو و دادگه ری له نئوان دانیشتوانی ئەم ناوچانه دا بلاو بوویه وه،^(۱) به لام له داگیرگه کانی باشووردا خه لک دا به شبوون بۆ چهند چین و توژیژیک، له سهروو هه موویانه وه کشتیاره ئه رستۆکرا ته کان و ورده جوتیار و خاوهن پیشه کان له داگیرگه کانی نئوه پاستیشدا تیکه له یه ک پیکه اتن که خاوهن لیبوردن و دل نه رمی بوون و دهوله مه ند و خوشگوزهران بوون، به لام له (نیویۆرک) و (فیلادلفیا) کومه لگه یه کی روشنیبر و ئاست بهر ز پیکه ات و هه میشه عه ودالی سه ما و موسیقا و باخچه و گۆره پانی تاییه ت بوون و فیلادلفیا له فراوانی کۆلان و هیمنی و زۆری دامه زرا وه کاند ناوبانگی رۆشت و ژیا نیکی خوشیان ده گوزهراند.^(۲)

چاره م: رهوشی ئایینی و کلتوری و روشنیبری

جگه له رود ئایلاندا و په نسلفانیا سه رجه م داگیرگه ئه مریکیه کان لایه نگری بونیادنانی کلیسه یه کی ره سمی بوون که دهوله ت کومه کی بکات، بیزاروترین شت له میژووی ئه مریکا دا ئه و ری و شوینه توند وتیژانه بوو که پوریتانیه کان دژ به هه ندی ئاره زووی مرقانه گرتیانه بهر به رامبه ر ئه و شتانه ی که به (هرطقه- heretic) یان ده زانی که هه ندیک جار ئه و ری و شوینه نه بریتی بوون له سزادان و نه فی کردن و بگره له سیداره دانیش، به لام کلیسای (انکلیکانی) که له باشووردا سیفه تی ره سمی هه بوو وه ک باکوور توند وتیژ نه بوو،^(۳) به لکو دهستی له کاروباری خه لکی وه رنه ده دا، له نیوه ی سه ده ی (۱۸) هه ژاده هه مدا دوو بیروکه ی نوێ له ئه مریکا سه ریا نه لدا له بواری ئاییندا که رۆلی گرنگ و پر بایه خیای هه بوو له گۆرینی ژیا نی ئه مریکیه کاند، یه که م بیروکه ی جیا کردنه وه ی ئایین و دهوله ت و دوو هه فرامۆشکردنی ئایین بوو، ئه مانه جیاوازییه ئایینی و ئاینزاییه کانیا ن کال کرده وه و کوشتاری مه زه به ی و ئایینی چیتر باوی نه ما و خه لک ئاویته و تیکه لی یه کتری بوون.^(۴)

۱ - د. طلحة الصياح و: س- پ، ل ۴۸.

۲ - د. عبد العزيز سليمان و: س- پ، ل ۵۷.

۳ - فرحات زیادة و: س- پ، ل ۳۳-۳۵.

۴ - د. طلحة الصياح و: س- پ، ل ۴۵.

بارى رۆشنېرىش لە داگىرگەكاندا دەستىكردبوو بە گەشەكردن، پوريتانزەكان پرويان كىردبوو زانست و زانىارى و باوهرپان وابوو ھەموو كەس دەبىت بۆ خۆى (كتاب المقدس) بخوینیت، لە سەرەتادا دایك و باوك منداڵەكەى خۆيان فیر دەكرد، دواتر قوتابخانە دامەزرا كە وانەكانى خویندن و نووسین و ژمێره و بنەما ئاینەكانى تیدا دەخوینرا و خویندنگای ناوهندیش بنیاتنرا بۆ خویندنى زانسته كلاسیكەكانى نزیك و بیركارى و... ھتد.^(۱)

لە زۆر داگىرگەدا خویندنى سەرەتایی بە زۆر بوو، لە شارى (ھارفارد) كتيخانه و تاقیگى زانستی كرايهوه، لە نیویۆرك و فلادلفیا چەند كۆلیژىك كرانەوهو وردە وردە رۆژنامە و گۆڤار سەریانھەلدا و بەر لە شۆرش تەنھا شارىكى ھەك (بوسطن) (۵) رۆژنامەى تیدا دەرەدەچوو، چەندین كەسى ناودار و خاوەن بەھرەش دەرکەوتن، ئەوھش یارمەتى زوو بزوتنى بارودۆخى ژيارى و كلتورى ئەمرىكايدا بڵاوبووونەوه و تەشەنەسەندنى زمانى ئینگلیزى بوو كە بوویە مەزنترین ھۆكارى پەيوەندى كردنى خەلك بە يەكترییەوه، چەند ھۆكارىكى تریش پەرەیاندا بە بوژاندنەوهى كلتورى لەوانەش بنیاتنانى حكومەتە نوێنەرایەتیەكان، سەرھەلدانى نەرم و نیانى ئایینی و رەگەزى، سەرھەلدانى ئازادى تاك و یەكسانی ماف.^(۲)

ھەروەھا كۆچبەرە سەرەتاییەكان لە نیو ئینگلاند كتيخانهیان دروست كرد، بەمەش بەرھەوپیشتچوونىكى زۆر لەبوارەكانى (مێژوو، سیاسى، فەلسەفە، زانستەكان)دا پوویدا، لە سالى (۱۶۳۹)دا یەكەم دامەزراوہى بڵاوكردەنەوه لە داگىرگەكاندا و دووھمین دامەزراوہى بڵاوكراوہ لە سەرتاسەرى ئەمرىكای باكوور لە كۆلیجى (ھارفارد) دا دامەزراوہ.^(۳)

یەكەم خویندنگاش لە پەنسلفانىا لە سالى (۱۶۸۳)دا دامەزرا، لەم خویندنگایەدا خویندن و نووسین و ژمیریارى دەوترانەوه و منالانیشیان بەشیوہى فیرکردنى سەرەتایی دەگرتەخۆ، تا پێش دەستپێکردنى جەنگى سەربەخۆی (۱۷۷۵) لە ویلايەتە یەكگرتووەكاندا نۆ كۆلیج دامەزران، ئەوانیش: ھارفارد لە سالى (۱۶۳۶)، وليم ئەندمارى لە سالى (۱۷۴۶)، زانكۆى پەنسلفانىا لە سالى (۱۷۵۱ز)، زانكۆى شا (كنجر كولىدج) كۆلومبىای ئیستا لە سالى (۱۷۵۴)، رۆدئایلاند (براونى ئیستا) لە

۱ - فرحات زیادة و: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ۳۲.

۲ - كنیث بثر: كل شيء عن أمريكا، دار الكرنك، القاهرة، ۱۹۶۳، ص ۱۵.

۳ - فرحات زیادة و: س- پ، ل ۳۳.

سالى (۱۷۶۴)، زانكۆي (كونيز كوليدج)، روتجرزى ئىستا له سالى (۱۷۶۶)، دار
تسموس (۱۷۶۹).^(۱)

له سالى (۱۶۳۹) يەكەم چاپخانه له ماساشوستس دامەزرا، لەووە سەرەتاي
رۆژنامە و گوڤار و كتيب چاپكردن له داگيرگهكاندا دەستپيكرد، تا پيش جەنگى
سەربەخويى ئەمريكا پينچ رۆژنامە له بوستن و سيان له فيلادلفيا دامەزرا، بەم
شيوەش له سەدەى هەژدە بەدواوە رۆشنپيرى لەم ولاتەدا گەشەى كردو
بەرەوپيشەووە چوو، له كۆتاييهكانى سەدەى هەژدەهەمدا رۆشنپيرى ئەمريكى خۆى
له رۆشنپيرى ئىنگليزى دەدا.^(۲)

---

۱ - كنيث بثر: س- پ، ل ۱۵.

۲ - فرحات زياده و: س- پ، ل ۳۳-۳۵.

بەشى سىيەم

جەنگى سەربەخۋىي ئەمىرىكا

(۱۷۷۵ - ۱۷۸۳ز)

جهنگى سەربەخۆيى و دەرکەوتنى ويلايەتە يەكگرتووهکانى ئەمريکا

کۆمەلگەى ئەمريکى پىتش جهنگ:

زۆربەى کۆمەلگەى ئەمريکى پىتش جهنگە کە بریتى بوون لە خەلکە بەریتانیيەکان و لەويۆه بەرهو ئەو شوێنانە کۆچيان کردبوو و هەلگرى بىرى سياسى و سىستىمى ياسايى و دابونەريست و رۆشنىبىرى ئەوى بوون و دامەزراوه ئابوورى و کۆمەلایەتییەکانیشيان زادهى بىر و هزرى بەریتانيا بوون. بەلام دواى سەدهمى حەفدهەم لە ئەمريکاي باکووردا بەرهبەرە گەشەسەندن و گۆرانکاریى گەورە لەو بىر و هزر و دامەزراوانەدا روويدا،

پىتشتر لە سىستىمى کۆمەلایەتیدا باوک سەرگەرە بوو و جلەوى ئابوورى بەدەست ئەو بوو، بەلام لە ئەمريکاي باکوور بەرهبەرە جلەوى ئابوورى کەوتە دەست گەنجان و هەنگاو بەهەنگاو ماله باوانيان جێدەهێشت. چونکە زەويیەکی زۆريان دەخرايه بەردەست و هەمەچەشنەى پىشەى جياوازيش بەردەست بوو.^۱

هەر ئەو فرە پىشەى و کارە زۆرە ھۆکار بوو هەتا ئەوانەى لە سىستىمى کۆمەلایەتیدا خزمەتکار بوون، بىسە خواوەنى کار و پىشەى خۆيان و بەرهو سەربەخۆبوون هەنگاو بنين و سەرمايەیک بۆ خۆيان پێکەوه بنين. نموونەى ئەوانەش تۆماس جیفرسونى سەرۆكى حکومەت و بنيامين فرانکلين.

بەم چەشنە جیهان و دنيايەکی نوێ ھاتەکایە کە ھەر لە شەپۆلى کۆچى يەکەمەوہ لە سالى (۱۶۰۷) ھوہ رۆژ دواى رۆژ گەشەى دەسەند هەتا لە سالى (۱۷۷۱) دا جهنگ ھەلگیرسا. ئەو جیھانە نوێیە کارىگەرى جیھانى ھەبوو و گۆرانکارییەکانى ناو ئەورووپاش رەنگدانەوہيان لەسەرى ھەبوو. بۆیە ئەو چاکسازییە ئایینیەى لە ئەورووپادا سەریھەلدا و ئەو شۆرشە سیاسیانەى لە سەدەى حەفدەدا رووياندا، بازىرگانیى نوێ و ئاکامەکانى دۆزینەوہ جوگرافیيەکان، ھەموو ئەمانە لە ئەورووپا و ئەمريکاش کیشەى زۆريان نایەوہ و بەريان پى نەدەگىرا.

ھەرۆھک قوناغى جهنگ و پششىتۆى ئەو برىوايەى لای ناوچە ئەمريکیيەکان دروست کرد بىر لە سەربەخۆبوون بکەنەوہ. ھەرچەندە بەریتانيا پىتشتر لە شوێنە

۱ - د. رافت غنىمى الشیخ : امريکا و العالم ، ص ۳۱ - ۳۲ .

جياوازهكاندا به زوویی زال ده‌بوو به‌سهر كيشه و ململانيكاندا، به‌لام گۆرانكارىيەكانى ئەمريكا جۆريكى دىكه بوون و جلەوى گۆرانكارىيەكان له‌ده‌ست به‌ريتانيادا نه‌مايه‌وه و ئاراسته‌كان به‌ره‌و جهنگى نىوان به‌ريتانيا و ئەو داگيرگه ئەمريكىيانه چوون.^١

هۆكاره‌كانى هه‌لگيرسانى جهنگى سهر‌به‌خۆيى:

چه‌ندىن هۆكارى جۆراوجۆر هه‌بوون كه بوونه مايه‌ى هه‌لگيرسانى جهنگى سهر‌به‌خۆيى و دواچار به‌ره‌به‌ره ده‌رچوونى ده‌سه‌لاتى به‌ريتانى و به‌دوايدا دامه‌زرانى ويلايه‌ته يه‌كگرتووه‌كانى ئەمريكا، له‌وانه‌ش:

يه‌كه‌م هۆكاره ئابوورىيەكان:

له‌گه‌ل زۆربوونى فشاره دارايى و ئابوورىيەكانى سهر خه‌لكى ناو داگيرگه ئەمريكىيەكان، خه‌لكى له‌و ناوچانه زياتر به‌ره‌و هه‌لگه‌رانه‌وه‌و راپه‌رين دژى به‌ريتانيه‌كان هه‌نگاويان ده‌نا به‌و هيوايه‌ى گۆرانكارىيەك له‌ ژيانى ئابوورىياندا دروست بىت. ده‌سه‌لاتى به‌ريتانىش به‌رده‌وام هه‌ولى پاراستنى به‌رژه‌وه‌نديه‌كانى ده‌دا و دژ به‌ خه‌لكه‌كه هيزى به‌كارده‌هنا. به‌تايه‌ت كه خودى حكومه‌تى به‌ريتانى به‌هۆى ئاكامه‌كانى جهنگى هه‌وت ساه‌وه له‌نىو گيژاوى ته‌نگزه‌يه‌كى سه‌ختى ئابووريدا بوو و به‌ نزىكه‌ى سه‌د و چل مليون جونه‌يه‌ى ئەوكات قه‌رزار بووبوو. به‌ ناچارى مه‌رجى له‌سهر داگيرگه‌كان دانا به‌شيك له‌و قه‌رز له‌ئسته‌سقا بگرن. جگه له‌وه‌ى بوونى ده‌هزار سهر‌بازى به‌ريتانى له‌ ئەمريكادا بۆ ليدانى هيزه فهره‌نسيه‌كان و له‌ناوبردنى هينديه سووره‌كان هينده‌ى تر بارودۆخه‌كه‌ى ئالۆز كردبوو. چونكه نزىكه‌ى سى سه‌د هه‌زار جونه‌يه‌ى ئەوكات خه‌رجىيان هه‌بوو. ئەمه‌ش چاره‌سهرى پرسه‌كه‌ى ئالۆزتر ده‌كرد و ده‌رگاي هه‌لگيرسانى جهنگى والاتر ده‌كرد.^٢

زيادبوونى خه‌رجيه‌كانى به‌ريتانيا له‌ داگيرگه‌كان و سه‌پاندنى باجى زۆر و جۆراوجۆر و نه‌بوونى سهر‌به‌خۆيى و نانه‌وه‌ى جهنگ و ئاشووب له‌ ناوچه‌كه‌دا،

١ - د. صلاح احمد هريدي : دراسات في التاريخ الأمريكي ، ص ٤٩ .

٢ - احمد كمال ابو المجد : التاريخ الدستوري للولايات المتحدة الأمريكية ، عمان ، ١٩٩٨م، ص ٥٨ .

هۆکاربوون بۆ بیزاری خەلکی ناو داگیرگەکان. بەتایبەت کە دەیانبینی هیچ قسەیان کاری پێناکریست و لەنتیو پەرلەمانی بەریتانیشتدا هیچ نوێنەریکیان نیە و تەنها بریاریان بەسەردا دەسەپێت لەکاتێکدا بەپیتی یاسا تەنها لە کاتێکدا باج دەسەپێنرا کە خەلکەکان نوێنەریان لە پەرلەماندا هەبێت.

هاوکات یاساکانی باج و گومرگ لەلایەن بەریتانیاوە لایەکی دیکە کێشەکان بوون. چونکە لەپێناو پاراستنی بازاری کالای بەریتانییەکان باجی زۆر و سەخت و فرەچەشنە لەسەر کالاکانی ناوچە داگیرگە ئەمریکییەکان دانرابوو. ئەمەش هێندە تر خەلکی ناوچەکە بیزار کردبوو.^۱ لەوانەش:

یاسای دەریاوانی کە فرۆشی بەشیک لە کالاکانی داگیرگەکانی تاییبەت کردبوو بە بەریتانیا و بۆیان نەبوو بە شوێنەکانی دیکە بفرۆشن. بەم چەشنە لە رووی دەریاییەوه ئەو کالایانە جوولەپێکردنیا قەدەغە بوو و دەبوو تەنها بۆ بەریتانیا بێرین و لەوێوە بێرین بۆ ناوچەکانی دیکە. ئەوەش بارگرانی لەسەر جوولە بازەرگانی ئەمریکییەکان دروست دەکرد.^۲

یاسای شەکر کە لە سالی (۱۷۶۳) دا لەلایەن پەرلەمانی بەریتانییەوه دەرچوو و تیایدا داگیرگەکان ناچار دەکران لە ناوچەکانی ژێر دەسلاتی بەریتانیا لە هیندستان شەکر بهێنن لەکاتێکدا نەیدەتوانی بپێویست دابین بکات و نرخێکی گران و ئەرکێکی زیاتری هەبوو. لەکاتێکدا پێشتر لە ناوچەکانی ژێر دەسلاتی فەرەنساوە شەکریان دەهینا و تیچووەکە کە مەتر بوو و ریزەکەشی زیاتر بوو. ناچار خەلکەکان بە نەهێنی ئەو بازەرگانییەیان دەکرد و لە بەرامبەرەدا حکومەتی بەریتانی دەستی دەگرت بەسەر کەشتییەکاندا. ئەمەش رق و کینە و بەرنگاربوونەوهی نێوان داگیرگەکان و دەسلاتی بەریتانیای قوناغیتی زۆر برده پێشەوه و هەلگەپانەوهکان روویان لە زیادبوون کرد. هاتنی جووژی سێتەمیش هێندە تر بارودۆخەکە ئالۆزتر کرد چونکە باجی زیاتری سەپاند و لە ئاکامدا دابەشبوونی نێوخۆیی لەنتیو بەریتانییەکاندا روویدا. بەلام دواچار ئەو بۆچوونە زāl بوو کە پیتی وابوو بەریتانیا مافی خۆیەتی لە بەرامبەر پاراستنی داگیرگەکاندا باجی زیاتریان لەسەر فەرز بکات.

۱ - عوني عبد الرحمن سباعوي : میژووی ئەمریکا ، ل ۸۷ .

۲ - الان نفینز و هنري ستيل کوماجر : موجز تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية ، تر. مصطفى عامر : القاهرة ، ص ۶۲ - ۶۳ .

باجی پوول: یه کیکی دیکه بوو له و باجانه ی که حکومتی بهریتانی له سهر داگیرگه کانی فەرز کرد، ئەویش ئەوه بوو دهبوو داگیرگه کان بۆ هه موو راگه یاندنیکي روژنامه یی و کتیب و به لگه نامه ی یاسایی و مامه له و کاروباریکی بازرگانییان پوولی تایبەت بکړن و داهاتی پووله کەش هه مووی دهگه پایوه بۆ حکومتی بهریتانیا. خیرا دهسته یه کی بهرچاوی خه لک دژی ئەوه گردبوونه وه و هه ولی ریکاریی یاسایان گرتەبەر بۆ بهرپگرتنی و ناوی (کوپانی ئازادی) بیان له خویان نا. 'یاسای دالده دان: یه کیکی دیکه بوو له و یاسایانه ی که بازرگانیه کی زوریان بۆ خه لکی داگیرگه کان دروستکردبوو. چونکه به وپتیه دهبوو خه لکی ناوچه که خوراک و پیوستیه کانی هیزه سهربازییه بهریتانییه کان له ئەستو بگرن. له سالی (۱۸۶۵) دا بهرنگاربوونه وه یه کی به هیز له داگیرگه کاندا دژ به م یاسایانه پهیدا بوو به تایبەت له ویلایه تی فیرجینیا و ئەو بریار و یاسایانه به نایاسایی له قه له م دران و جیمس ئوتیسی پاریزهر بوویه رینه ری یه که می شوړشی ئەمریکی دژ به و یاسایانه و به دوایدا بایکوتی کالا بهریتانییه کانی لیکه وته وه. ناچار حکومتی بهریتانی پاش سی سال له جیه جیکردنی. بریاریدا یاسای پوول هه لبه شینتیه وه.^۲

گۆرانکارییه کانی وهزاره تیش له سالی (۱۷۷۶) دا جاریکی دی بارودوخه که یان تیکدا. چونکه سهرله نوچ مافی سه پاندنی باجیان به حکومتی بهریتانی دا و تیایدا باج له سهر شمه که کانی وهک (چای، کاغەز، ره ساس و شووشه) دانرا. له بهرامبهردا خه لکی داگیرگه کان له نیویشیاندا (سه مویل ئادامز و جۆن دیکسن) هه لمه تیکی بهرپه رچدانه وه ی باجه کانیان ده ستپیکرد و بازرگانانی شاری بوستنیش بایکوتی کالا بهریتانییه کانیان ده ستپیکرد. بهرامبهر به مهش حکومتی بهریتانی ده ستیان دهگرت به سهر که شتییه بازرگانیه کاندا. ئەمهش ئاشووبیکی لیکه وته وه که دواچار که شتییه کی بازرگانی سووتا و دواچار گۆرانکارییه کان ریپۆانیان لیکه وته وه له نیو ریپۆانه کانییدا پینچ هاوالاتی کوژران. ئەمهش کلپه ی به راپه رینی خه لکه که دا و کۆبوونه وه یه کی نیشتیمانی سه ریه له دا. ناچار حکومتی بهریتانی ئەو باجانه ی لا برد و ته نها باجیکی زۆر که می له سهر چای دانا. به لام ئەمریکییه کان به وهش رازی نه بوون و بۆ ئەوهش بریای بایکوتکردنی چای ناو ناوچه

۱ - ناهد ابراهیم دسوقي : دراسات في التاريخ الأمريكي ، ص ۵۱ - ۵۲ .

۲ - محمد محمود النيرب : تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية ، ج ۱ ص ۸۶ .

بەريتانىيەكان درا و ھەول درا لە سەرچاوەى دىكەوھ چاى بەيئىرىت و سى كەشتى ھىتەرا. بەلام لەلایەن دەسلەلاتى بەريتانىيەوھ دەستى بەسەرداگیرا. خىتەرا ئەمريكيەكان خۆيان گەيانە ناو كەشتىيەكان و نزيكەى (٢٤٠) سەندووقى چاپان لە كەشتىيەكانەوھ خستە ناو دەرياوھ. ئەم ھەنگاوھ وەك ئاھەنگىك بۆ ئەمريكيەكان تەماشاش كرا و بە (ئاھەنگى چاى بۆستن) ناوى دەرکرد.^١

خەلكى وايازانى ئەم ھەنگاوھ حكومەتى بەريتانىا ناچار دەكات سازش بكاتز كەچى حكومەتى بەريتانىا بپيارى سەختىرى دەرکرد و بپيارىدا ھەر ھەلگەپرانەوھىك رووبدات خىتەرا سەركوت بكريت و بەندەرى بۆستنىش بە رووى بازىرگانى جىھانىدا داخريت ھەتا ئەو كاتەى ئەو چاىەى لەناوبراوھ بگەپئىرئىتەوھ بۆ حكومەتى بەريتانىا. بە دواى ئەوھدا پىنج ياسا خۆسەپئىيەكە دەرچوون (داخستنى بەندەرى بۆستن، دامالنى حوكمى زاتى لە ماساجوستس، دادگايى كردنى ئەو ئەفسەرە ئىنگلىزانەى لە بەريتانىا تاوانى گەورەيان ئەنجام داوھ. سەربازە بەريتانىيەكان لە مالى ئەمريكيەكاندا بمتەنەوھ، فراوانكردنى ناوچەى كۆبك بۆ باشوورى رووبارى ئوھايۆ و زەوييەكانى لە ماساتشوستس و كەنتەك و فئىرجىنيا پىوھ بلكيئىرىت و پىدانى مۆلەتى ئايىنى بە كاسۆلىكەكان) ئەمانەش ھىندەى تر ناپەزايەتى خەلكيان لىكەوتەوھ بەتايبەت كە خەلكى ئەوئى لە سىانزە داگیرگەكەدا پرۆتستانتى بپۆرىتانىا بوون. بۆيە ئەمريكيەكان ناچار بوون ھەلمەتى بەرنگاربوونەوھى بەريتانىيەكان دەست پى بكەن.^٢

ياساى كۆبيك: لە سالى (١٧٧٤) دا پەرلەمانى بەريتانىا ياسايەكى دەرکرد كە بە گشتى خەلكى ئەمريكا بە خراپترىن ياسايان دەبينى. ياساكە تايبەت بوو بەو زەوييە كشتوكالىيانەى كە ئەمريكا لە كاتى جەنگى لەگەڵ فەرەنسىيەكان لە ناوچە ئەمريكيەكاندا دەستى بەسەردا گرتبوو و خواھەندارىتى و كرىن و فروشى ئەو زەوييانە پىويستى بە مۆلەتى تايبەت ھەبوو. ئەم ياسايە واىكرد ويلايەتى ماساتشوستس وەك حامىيەكى بەريتانىا بە سەركردايەتى جەنەرال كىبىج دەرەكەوئىت. ھەروەھا سنوورى بۆ حكووتىكى تايبەت لە ناوچە فەرەنسىيەكانى كەنەدا دەستىشانكرد و ياساى مەدەنى فەرەنسىيە و كلئىساي كاسۆلىكى لەو

١ - د. طلحە الصباح و راغب العلى : تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ٦١.

٢ - صلاح احمد هريدي : دراسات في التاريخ الأمريكي ، ص ٥٣ .

شونیندا هیشتەو. له پروی جوگرافیشەو سنووریکى بۆ دەستنیشانکرد. ئەمەش تووڕەییەکی زۆری ئەمریکیەکانى لیکەوتەو چونکە فراوانخوایى له بەرەى پوژئاواو بۆ ئەمریکیەکان سنووردار کرد و دەولەتیکى فەرەنسى خاوەن مەزەبى کاسۆلیکی کرد بە هاوسنووریان و هیوا و خولیاى زۆریک له ئەمریکیەکانى لهگۆرنا.^۱

دووهم: ھۆکارى سیاسى:

ھۆکارى سیاسى خۆى له بیرۆکەکەى جۆرجى سیتەمدا دەبینیتەو کە مەیلی بە لای دەسەلاتى رەھادا دەرپشت و پێى وابوو دەبێت دەولەت دەسەلاتى رەھای بەسەر داگیرگەکاندا ھەبێت. جۆرجى سیتەم لەبەرئەوێى له ھەرەتى گەنجیدا دەسەلاتى وەرگرتبوو، توندی و ھەلەشەییەکی زۆرى ھەبوو. بە خەیاڵى خۆى مەبەستى بوو نەکەوێتە ژێر ھەژموونى پیاوانى حیزبى ویک، بەلگە ھەولیدەدا له رێى پرسى باجەکانى سەر داگیرگەکانەو دووبەرەکی بخاتە نێو ریزەکانى ئەو حیزبەو. ئەو پرسەش دیارترین بابەتیک بوو کە جۆرجى سیتەم کارى لەسەرکرد و کاردانەوێى زۆرى لیکەوتەو.^۲

سیتەم: ھۆکارى دەروونى:

ئەوانەى له جیھانى نوێى ئەمریکیدا بوو پتوستان بە ھەندى دیاردەى سیاسى و کۆمەلایەتى ھەبوو تاوھکو قەرەبووى ئەو حالەتەیان بۆ بکاتەو کە ئەوان لەدەست چەوساندنەوێى ئایینى یان ھەژارى یان نەبوونى دادپەرەوێى ھەلھاتبوون. ئەو نەوێى له سەدەى ھەژدەدا دەرژیان، جیاواز بوون لەوانەى سەدەى پێشوو. ئەم نەو نوێیە درکیان بەو دەکرد ھیچیان کەمتر نیە له بەریتانیەکان و داواى یەکسانی و بوونى توانای خۆبەرپۆلەبەریان دەکرد. بەلام حکوومەتى بەریتانى و جۆرجى سیتەم ھیچ گرنگیەکیان بەم لایەنە دەروونییە نەدەدا. بێ ئاگا لەوێى ئەمانەش له نشینگەى خۆیانەو چوونەتە ئەوێ و ھەلگری سروشت و بیرکردنەوێى بەریتانیان و ناكریت ژێردەستانە مامەلەیان لەگەل بكریت.

۱ - الان نفینز : موجز تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية ، ص ۶۵ .

۲ - العزيز سليمان : تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث ، ص ۶۲ .

کۆنگرەکان

یەكەم: كۆنگرەى يەكەمى فيلادلفيا:

لە ئاكامى ئەو چەوساندنەوى لەلایەن تاجى بەرىتانییەو بەرامبەر بە خەلكى داگیرگەكان ئەنجام دەدرا و هەلکشانی هەستى ناپرەزىيەتى بەرامبەر شوینكەوتەيى بۆ بەرىتانيا و چەند ھۆكارىكى دىكەش، پەيوەندى يەكبوون و يەكپىزى نىوان وىلايەتەكان رووى لە بەھىزبوون بوو و بىريان لە خالە ھاوبەشەكانى نىوانيان و داھاتوى ھاوبەش دەكردەو و دەيانويسىست بزانن چۆن پىكەو بەرامبەر چەوساندنەوى بەرىتانی ھەنگاو بنین. وىلايەتى ماساتشوسستسى ئەمىرىكى داواى كرد لە فيلادلفيا كۆنگرەيەك بپەستريت و جگە لە جۆرجيا ھەموو وىلايەتەكانى تر بەشداریيان كرد و نوێنەرى خۆيان نارد و لە مانگى ئەیلوول ھەتا مانگى تشرینی دووھى سالى ۱۷۷۴ كۆنگرە بەسترا و بە كۆنگرەيسى يەكەم ناسرا. ئەو كۆنگرەيە دەستەيەكى دەستوورى نەبوو و زۆربەى ئەندامەكانى بەبى مەرج و بنەما و رىكارى ياسایى دەستنيشان کران و دەسلاتیشى سنووردار بوو و راو بۆچوون و بپیارەكانى ملکہچى ويستی گەل بوون. واتە ھىزىكى نەبوو ھەتا بە زۆر بيسەپينيت بەسەر گەلدا. كۆمەلەك كەسايەتى ديار ئەندامى ئەم كۆنگرەيە بوون، لەوانەش جۆن ھانكۆك و سامويل ئەدامز و جۆرج واشنتۆن و باترىك ھندى.^۱

كۆنگرەكە ماوھى پەنجا رۆژى خاياند و تيايدا چەند بپيارىك دران، لەوانەش ناردنى پەيامىك بۆ جۆرجى سىيەمى بەرىتانيا و تيايدا سەركۆنەى ئەو رىكارە توندوتىزيانە بكەن كە بەرامبەريان دەكریت بە تايبەت لە داگیرگەى ماساتشوسستس. تيايدا ھەزىپنەبوونى خۆيان بۆ ويستی سەربەخۆيى خستەروو. ھەروەھا بايکووتى كالا بەرىتانیيەكانيان تيدا باسكرد و چەند لیژنەيەك لە ھەر شار و ھەرىمىك سەرپەرشتى ئەو بايکووتە بكەن و لەبارەى ئەوانەشەو ھەوال بەدن كە ئامادەى بايکووت نین ھەتا كۆنگرەكە بزانیت دۆست و دوژمنى ئەمريكا كین. پيشنيارى پىكھينانى ھكومەتيكى كاتى لە ھەرىمى ماساتشوسستس يەككى تر بوو لە بپيارەكانى كۆنگرەكە ھەتا بەرەو رووى رىكارە توندوتىزيەكانى بەرىتانيا بپەستيتەو.^۲

۱ - عبد الفتاح حسن ابو عليه : تاريخ الأمريكيتين و التكوين السياسي ، ص ۵۳ .

۲ - فرحات زیاده و ابراهيم فريجي : تاريخ الشعب الأمريكى ، ص ۵۱ .

كۆنگرەي دووھى فيلادلفيا

لە دەي ئايارى ۱۷۷۵ دا كۆنگرەي دووھم بەسترا و بەستنى ئەم كۆنگرەيە و ئەو پەيامەي بۇ جۆرجى سىيەم نىردرا بوونە ھۆكارى تىكچوونى بارودۇخەكە و ھەلگىرسانى جەنگ لەنىوان سيانزە داگىرگەكە و بەرىتانيا لە كاتى بەستنى كۆنگرەكەدا و تيايدا راگەيەنرا كۆنگرىس لەسەريەتى سەرپەرشتى ئەو جەنگە بكات و دەسەلاتى داگىرگەكانىش بگريته دەست. لەوئى برىارىكى يەكلاكرەوہ نەدرا سەبارەت بە جىابوونەوہ لە بەرىتانيا و راگەيانندى دەولەتلىكى سەربەخۇ. چونكە لەنىو كۆنگرەكەدا ئەندامانىك ھەبوون پشتيوانى مانەوہى دەسەلاتى بەرىتانيان دەكرد. بەلكو تەنھا ھىندە بوو داواكارىيەكيان نووسى بۇ جۆرجى سىيەم و تيايدا ھۆكارەكانى جەنگەكەيان خستەپروو و نيازى مانەوہيان لەگەل بەرىتانيا بۇ باسكردبوو. بەلام جۆرجى سىيەم زۆر بە توندى وەلامى دانەوہو وەك ياخى ناوژەدى كردن و برىارىدا ھىزى بەكرىگىراوى ئەلمانى و ھىزى دىكەش بەكاربھيئيت بۇ لىدان و لەناوبردنيان.^۱

دواتر توماس بين لە كتيەكەيدا (حسن الادراك) لە پەنجا لاپەرەدا پتويستى بەدەستھينانى سەربەخۇي خستەپروو و ھىزشى توندى كردە سەر جۆرجى سىيەم و باسى لەوہ ئەكرد بوونى كەسكى دەستپاك بۇ ئەمريكيەكان زۆر باشترە لەو ھەموو چەپەل و نامەردانەى دەستيان بەسەر زەويدا گرتووە. خەلكى قەناەت پىكرد بتوانن جياكارى بكەن لەنىوان مانەوہ لە ساىەى دەسەلاتىكى ستمكار و حكومەتىكى لاواز و نىوان ئازادى و كامەرانى لە ساىەى كۆمارىكى سەربەخۇدا كە پشت بە خۇي بىەستيت.^۲

جۆرج واشنتونىش كە سەركرديەتى سوپاي لە بۆستن گرتەدەست، راشكاوانە بىرۆكەى سەربەخۇي بە ترسناك لەقەلەم دەدا چونكە تەنھا ئەندامانىكى كەمى نىو كۆنگرىس داواى ئەوہيان دەكرد،

ژمارەيەكى زۆر لە ھاولاتيانى بەرىتانيا لە پشت جەنگى ئەمريكيەوہ بوون و خەون و ھىوايان سەربەخۇي ئەمريكا بوو. ھەرچەندە نەياندەزانى سەرەنجامى جوولە و ھەولەكانيان بە چى دەگات. بۆيە پالەنەرى بەھىز بوون بۇ ئەنجومەنى

۱ - عبد العزيز سليمان و عبد المجيد نعنعي : تاريخ الولايات المتحدة ، ص ۷۲ .

۲ - وزارة الخارجية الأمريكية ، موجز التاريخ الأمريكي ، ص ۳۲ .

ياسادانان ههتا ههنگاوى كردهى له جهنگدا بگره بهر. هاوكات ئيشيان له سهر ئه وه ده كرد ههستى هاولاتى بوونى بهریتانى له ناخى خه لكدا نه هیلن.^۱

به لئىنامهى راگه ياندنى سهر به خۆى و بنه ماكانى ديموكراتى:

زۆربهى ميژوونوسان پتيان وايه به لئىنامهى راگه ياندنى سهر به خۆى ئه مريكا يه كيكه له گرنگترين به لئىنامه ميژووييه سياسيه كانى سه دهى دوانزهى ئه وروپا چونكه له ويوه به ناوى گه له وه بريارى سهر به خۆيان دا و به مافىكى رهواى خۆيان زانى ئازاد بن له ههر پاشكوييهكى تاجى بهریتانى و ههر ليكه وته يه كى ديكى سياسى دهره كى و ئه و ناوچه ئه مريكايانه ده سه لاتی ته واوه تيان هه بيت له راگه ياندنى جهنگ و به ستنى گريه ست و ريكهكوتن و كاروبارى بازركانى.^۲

په يامه كهى توماس جيفرسون كه ره شنوسيك بوو و هه وليدا راى به شىكى فهيله سووفه ئه وروپيه كانى وهك جۆن لوكى بۆ كۆبكاته وه، هه ولى سهره تايه كى نووسينه وه وه دارشته وهى بنه ماكانى مافى مروف بوون و پنى وابوو ههر ده بيت گه ليك ئه و ده ستپيشخه ريه بكات و هيوای وابوو ئه مهى ئه و يه كه م ههنگاوى دانانى بناغهى دارشته وهى بنه ماكانى مافى مروف بيت له سهرانسهرى جيهاندا. په يامه كهى جيفرسون ئه وه بوو (گه ل خۆى حكومه تى پيكه يئاوه بۆ ئه وهى له لايه ن ئه و حكومه ته وه كارى چاكه و خزمه ت ببينىت نه وهك خراپه و چه وساندنه وه و خۆ سه پاندن، هه ركات حكومه ت نه توانيت ئه م مه به سته به يئيتته دى، مافى هاولاتيانه خه مى ئه مروف و داهاتوويان بخۆن و ئه و حكومه ته لابه دن).^۳ ديارترين ئه و هۆكارانهى كه جيفرسون بۆ راگه ياندنى سهر به خۆى خستبوونيه روو بریتى بوون له:

۱. جۆرجى سيئيم په زامه ند نه بوو ئه و ياسايانه په سه ند بكات كه له بهرژه وه ندى گشتى دانشتوانى داگيرگه كاندا بوون.

۱ - فرنسيس فريدمان : موجز التاريخ الأمريكى ، ص ۴۸ .

۲ - ديب علي حسن : الولايات المتحدة الأمريكية ، ص ۱۲۹ .

۳ - فريشته نورثى : ميژووى گورانكارى كومه لايه تى و سياسى ئه مريكا ، ل ۴۵ .

۲. گۆپىنى شويىنى دەستەكانى ياسادانان لە داگىرگەكاندا و دەرفەتيان پى
نەدەدرا لە شويىنە فەرمىيەكاندا كۆبينەو بە مەبەستەى دەستى پادشا ھەميشە زال
بىت بەسەرياندا.
۳. چەندىن جار ھەلۆھشانەنەو ھى ئەنجومەنە نوینەرايەتيەكان بە ھۆى ئەو ھى
لەگەل سىياسەتى دوژمنكارانەى بەريتانيادا بەرامبەر بە مافى خەلكى داگىرگەكان
تەبا نەبوون، ھاوكات ريگريش دەكرا لە ئەنجامدانى ھەلبژاردن بۆ دامەزراندنى
ئەنجومەنى نوێ.
۴. دانانى لەمبەر لەبەردەم ريكردهى دادپەروەريدا لە ريگەى ريگريكردن لە
پەسەندكردنى ياساكانى تايبەت بە داننان بە دەسلالەتە دادوەريەكاندا. بەلكو ئەو
دادوەرەنە دادەنران كە ملكەچيان بۆ ويستى پادشا دەبوو.
۵. لە كاتى ئاشتيدا سەربازگە بەريتانيەكان لە داگىرگەكاندا جيگير دەكران
بەبى ئەو ھى دەستەكانى ياسادانان بەو رازى بن، بەلكو دەسلالەتى سەربازى
زالكرابوو بەسەر دەسلالەتى مەدەنيدا و چەندىن يەكەى گومرگى دامەزىنرا.^۱
۶. دەستتيكەلكردنى جۆرجى سىيەم و حكومەت بۆ ملكەچكردنى گەلى نيو
داگىرگەكان بۆ چەند ياسايەكى نامۆ و خۆسەپۆن. لەنيويشياندا ژمارەيەكى زۆرى
سەربازان بە چەكەو ھەرانە نيو مالى خەلكەو ھەلەوئ دەمانەو ھە. بە كۆمەلەك ياسا
و بپياريش پاريزگاريان لىدەكرا.
۷. ئەو ديالانەى خەلكى نيو داگىرگەكان بوون لەلایەن حكومەتى بەريتانيەو ھە
ناچار دەكران دژ بە ھاولاتيان و ولاتى خۆيان چەك ھەلبگرن و كوشتاريان بكەن.
۸. ھەولدان بۆ نانەو ھى كيشە و ئاژاو ھى نيوخۆيى و گوینەدان بە خواست و
داواكارىيەكانى خەلك لە ئاست وەستاندى ھەر ھەلەكەى ئاژاو ھى گيردا. بەلكو بە
پيچەوانەو ھە پادشا بپيارى سەختري لەو بارەو ھە دژى ھاولاتيانى داگىرگەكان
دەردەكرد.
۹. چەندىن جار بپياران و كەسە گەورەكانى داگىرگەكان ھوشياريان بە
گەلى بەريتانى دا كە دەستەى ياسادانانى پەلەمانى بەريتانى چ ستمەك دەكات و

چۆن كېشەى بۇ داگىرگەكان دروستكردووه. بەلام گوى لەو پەيامانە نەگىرا و
هەلوئىستىكى ئەرپىنى لەو بارەوہ نەبىنزا.^۱

وئىراى ئەو راگەياندنەش، هېشتا ئەمىرىكا بە تەواوہتى سەربەخۆى وەرنەگرت و
لە بەرىتانىا جىانەبووہوہ. بەلكو سەركەوتنى راپەرىنى ئەمىرىكى تۈانى
سەربەخۆى تەواوہتى بەئىتتە دى. ئىدى لەوئۆہ لەسەر ھەردو ئاستى ناوخۆى و
دەرەكىش ئەمىرىكا سەربەخۆى وەرگرت و دابەش بوو بەسەر چەند وىلايەتىكدا و
ھەركام لەو وىلايەتانە دەستور و دەسلەتاتى سەربەخۆيان ھەبوو و سەربەخۆى
خاكى ھەر وىلايەتىك لە ئاست وىلايەتىكى دىكەشدا پارىزراو بوو. دادوہرى و
بەرپرسى وىلايەتەكانىش بە ھەلبىژاردنىكى گشتى جەماوہرى دەستىشان دەرگان.

روودانى جەنگ و بەدبەھانى سەربەخۆى:

پاش ئەوہى پەيوەندى نىوان ئەمىرىكا و بەرىتانىاوہ چىرا و وىلايەتە
يەكگرتوہەكانى ئەمىرىكا دامەزرا، پووبەپرووى بارودۆخىكى زۆر سەخت بووہوہو
لەپىناو مانەوہدا پىتۈستى بە خەبات و خۆپاگرىيەكى زۆر ھەبوو. بەھرە و
لەھاتووى جۆرج واشىنتوننىش بەس نەبوو بۇ ئەو بارودۆخە. سەرەتا جۆرج
واشنتون ھەولیدا جەنەرال (ھاو) بە يانزە ھەزار سەربازەوہ لە بۆستن وەدەربنت،
بەلام بەرىكەكەوتنى نىوان دوو سوپاكە لە نىوئوركدا بوو. دواچار جۆرج واشىنتون
لەبەردەم ھىزە بەرىتانى و ئەلمانىيەكان و يەكەكانى بەدەمەوہچوونى ئەو دوو
ھىزەدا شكا و بەرەو نىوجرسى پاشەكشەى كرد. كەمى ئازووقە و نەمانى و رەى
سەربازان ھۆكار بوون بۇ شكستى.^۲

ئەگەرچى لە سەرەتادا شكا، بەلام دواتر (جۆرج واشىنتون) لە شەوى جەژنى
مەسىح لە سالى (۱۷۷۶) دا ئەو ھىزانە لە بەرامبەر جۆرج واشىنتون و جەماوہردا.
جەنگ لە سالى دواترىشدا بەردەوام بوو و ھىزەكانى جەنەرال (ھاو) لە رىى
دەرياوہ لە نىوئوركەوہ بەرەو فىلادلفيا رۆيشتن و پايتەختى ئەمىركايان داگىركرد.
بەلام بەھوى وەستاندى پىشەرەوييەكانىوہ، ئەگەرى سەركەوتنى يەكجارەكى
لەدەستدا.^۳

۱ - الان نفيز و: موجز تاريخ الولايات المتحدة ، ص ۸۳ .

۲ - اسماعيل احمد ياغي : معالم التاريخ الأمريكى الحديث ، ص ۸۷ .

۳ - ميلتون ميلتز : معالم الحريه ، تر . احمد عزت طه ، دار اليقظه ، دمشق ، ۱۹۶۱ ، ص ۱۱۱ .

له سالى (۱۷۷۷) و له مانگى تشرىنى يەكەمدا جەنگى ساراتوگا له رۆژهلالتى نۆيۆكەوه روويدا و بوو به خالى وەرچەرخان. چونكه بەريتانيەكان تووشى شىكستىكى سەخت بوون و سەرکردەكان به بىست هەزار سەربازەوه خۆى به دەستەوه دا و رىككەوتنى نساتوگاى ئىمزا كرد كه تيايدا كىشانەوهى هیزەكانى بەريتانيای له رىي بۆستەوه له خۆگرتبوو بهو مەرجەى جارىكى دى ئەو هیزانە بەشدارى جەنگى دژ به ئەمريكا نەكەن. ئەو هەش يەكەم سەرکەوتنى يەكلاکەرەوه بوو بۆ ئەمريكەكان.^۱

له سەرەتای سالى دواتردا حكومەتى بەريتانى پيشنبارى بۆ ئەمريكەكان كرد واز له سەربەخۆبوون بهێنن له بەرامبەردا هەموو داواكانيان پەسەند دەكرين كه پەيوەست بوون به نەهيشتنى باج و گومرگ و ياسا قورسەكان و لىخۆشبوون له هەموو بەشداربوانى جەنگ. بەلام ۆنگرىسى ئەمريكى رازى نەبوو. بەو هەش جارىكى دى جەنگى سەخت دەستپيكردهوه.

شارەزايى وردى شویتى جوگرافى ناوچەكه و ورەى بەرزى سەربازان و پشتیوانى گەل، هۆكار بوون بۆ سەرکەوتنە بەردەوامەكانى ئەمريكەكان. هاوكات ئەو سەرکەوتنە هۆكار بوون هەتا دەولەتانی دىكەى دژ به بەريتانيا بچنە نيو جەنگەكهوه و لایەنى ئەمريكەكان بگرن.^۲

هەلۆیستى ولاتانى رۆژناوا له بەرامبەر جەنگى سەربەخۆیدا

سەرکەوتنى يەكلاکەرەوهى ئەمريكەكان بەرامبەر به بەريتانيەكان تا ئاستىكى زۆر پەيوەست بوو به پشتیوانى و بريارى بەشدارىکردنى ولاتانى دىكەى ئەوروپا له جەنگەكهدا كه ئايا دەبنە پشتیوانى ئەمريكەكان و دژایەتى بەريتانيا دەكەن يان نا.

دوژمنایەتى قوولى نىوان بەريتانيا و فەرەنسا له و كاتەدا دەرەفتىكى باش بوو بۆ ئەمريكەكان، چونكه ئەوان له كيشوهرەكانى ئەمريكا و ئاسيا و ئەوروپاشدا له جەنگى دژ به يەكتريدا بوون.

۱ - كلود جوليان : الامبراطورية الأمريكية ، دار الحقبة ، ط ۱ ، بيروت ، ۱۹۷۰ ، ص ۱۳۱ .

۲ - تشارلز وماري بيرد : تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية ، ج ۱ ، ص ۱۲۵ .

به پنی ریکهوتنی پاریس له سالی (۱۷۶۳) فەرهنسپهکان له باکووری ئەمریکای باکوور کوشانهوه و به وەش جهنگی هەوت سالا کوتایی هات و تەنها بەریتانیەکان مانەوه. ئەمەش رقی خەلکی ناوچەکەى بەرامبەر به بەریتانیەکان زیاتر کرد.^۱

یارمەتیەکانی فەرەنسا بۆ گەلی ئەمریکی لەهەتا سالی (۱۷۷۷) سنووردار و شاراوە بوون. چونکە فەرەنسا نەیدەویست راستەوخۆ دژایەتی بەریتانیا لە ناوچەدا بکات. تەنها کاتیک ئەو ویستەى دەبوو کە دانیایا بوايه لە شکستی بەریتانیەکان. بەلام دواى سەرکەوتنی ئەمریکەکان لە جهنگی ساراتوگا ئەندامیکی کۆنگرەسى ئەمریکی گەشتی بۆ فەرەنسا کرد هەتا بتوانیت حکومەتی ئەوێ رازی بکات پشتیوانیان بێت بۆ شکست پێهێنانی بەریتانیەکاندا.

زۆری نەخایاند ئەو هەوالانە گەیشتنە بەریتانیا و خیرا حکومەتی بەریتانی هەولیدا بە هەر مەرج و شیوازیک بێت لەگەڵ حکومەتی نیشتمانی ئەمریکیدا ریکبکەوێت بەو مەرجەى لە بازنەى ئیمپراتۆریەتی بەریتانیدا بمینیتەوه. بەلام هەول و ویستەکەى هیچ بەدەمەوهچوونیکى ئەمریکەکانى لەگەڵ نەبوو. چونکە فەرەنسا بە رەسمى دانی نابوو بە سەر بەخۆی و یلایەتە یەکگرتووەکانى ئەمریکادا و لە شەى شوباتى (۱۷۷۸) دا هاوپەیمانییەکی جهنگی لەگەڵدا بەست بە چەشنیک چەک و سەرمايه و هیزى سەربازیش پێشکەش بە ئەمریکەکان بکات. هەر وهە هەردوولا بەلێنایاندا هەتا بە ریکهوتنی هەردوولا نەبێت جهنگ نەوستینریت.^۲

ئەمجار فەرەنسا بە هەموو توانایەوه چووێ نێو جهنگی دژ بە بەریتانیەکان. بەدواى ئەویشدا ئیسپانیا ئەو هەنگاوهى نا. چونکە ئەویش بەرامبەر به بەریتانیا داخى لەدل بوو و بۆ دەرفەتیک دەگەرا هەتا شکستیک تووشى بەریتانیا بکات. هۆکارەکەشى ئەو دەبوو پاش ریکهوتنی جهنگی هەوت سالا بەریتانیا زۆر مافی دەریایی و بازرگانی ئیسپانیەکان زەوت کردبوو. زۆری نەخایاند هۆلەنداش چووێ پالیان. بەو چەشنە وێرای بەرهى ئەمریکی، بەرهیهکی فراوانى ئەورووپی دژ بە بەریتانیەکان لە پرسى ئەمریکادا دژ بە ویست و مانەوهى بەریتانیەکان دروست بوو.^۳

۱ - عبد العزيز و نعتي : المصدر السابق ، ص ۸۳ .

۲ - اسماعيل احمد ياغي : معالم التاريخ الأمريكى ، ص ۸۷ .

۳ - رافت غنيمي الشیخ : امريكا و العالم ، ص ۴۵ .

هاوکات کۆمهلیک ولاتی دیکه‌ی وهک (روسیا، پرووسیا، دانیمارک، سوید، پورتوگال، صقلیه و ئیمپراتوریه‌تی پیروزی رۆمانی) له‌نیوان خۆی‌اندا هاوپه‌یمانییه‌کی (بی‌ئایه‌نبوونی چه‌کداری) بیان به‌ست بۆ پاراستنی مافه‌ بازگانییه‌کانیان له‌ئاست دهرستوه‌ردانی به‌ریتانیادا. به‌و چه‌شنه‌ زۆربه‌ی ولاتانی ئه‌وروپا دژ به‌ ویست و به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی به‌ریتانیا هه‌نگاویان نا. وێرای ئه‌وه‌ی ئیرله‌نداش له‌ ناوخۆه‌ هه‌ره‌شی راپه‌رین و هه‌نگاو به‌ره‌و سه‌ربه‌خۆیی لێده‌کرد. هه‌موو ئه‌مانه‌ پێکه‌وه‌ بوونه‌ هۆی شکستی سه‌ختی به‌ریتانیا له‌ ئه‌مریکادا.^۱

یارمه‌تی فه‌ره‌نسی بۆ ئه‌مریکیه‌کان به‌رده‌وام بوو، هاوکات هه‌ردوو هێزی ئیسپانی و فه‌ره‌نسی پێکه‌وه‌ له‌ هه‌موو ناوچه‌یه‌که‌وه‌ هێرشیان دهبه‌رده‌ سه‌ر هێزه‌ به‌ریتانییه‌کان. ته‌نانه‌ت له‌ سالی ۱۷۷۹ دا هێرشیان کرده‌ سه‌ر که‌شتیگه‌لیکی به‌ریتانیا که‌ نزیکه‌ی شه‌ست و شه‌ش که‌شتی له‌خۆده‌گرت و زیاده‌ له‌ شه‌ست هه‌زار سه‌ربازی به‌ریتانیای له‌خۆده‌گرت. به‌لام دواچار هێرشه‌که‌ سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو.

له‌ سالی (۱۷۸۰) دا هێزه‌ به‌ریتانییه‌کان هێرشێکیان بده‌رده‌ سه‌ر هێزه‌ ئه‌مریکیه‌کان و گه‌مارۆیه‌کی سه‌ختیان له‌سه‌ر دانان که‌ له‌ ئاکامدا جه‌نه‌رال (بنیامین لنکۆلن) ناچار بوو تشاراستۆن بدات به‌ده‌سته‌وه‌ و نزیکه‌ی پێنج هه‌زار سه‌ربازیش خۆیان بدن به‌ده‌سته‌وه‌. به‌لام هێزه‌ ئه‌مریکیه‌کانی دیکه‌ به‌رگریه‌کی سه‌ختیان گرت و نه‌یانهیشت سه‌رکه‌وتنه‌کانی به‌ریتانیا درێژه‌ بکێشن.^۲

هه‌ندی جار ناپاکی ناوخۆیی له‌نیو ئه‌مریکه‌کاندا سه‌ریه‌له‌ده‌دا، نمونه‌ی ئه‌وه‌ش ناپاکیه‌که‌ی جه‌نه‌رال (بندیکت ئارنۆلد) که‌ له‌پای وه‌رنه‌گرته‌ی پۆستی بالاتر، له‌گه‌ڵ به‌ریتانیه‌کاندا ده‌ستی تێکه‌ڵکرد، به‌لام خیرا پیلانه‌کانی ئاشکرا بوون و به‌ ناچاری هه‌له‌ات و وه‌ک سه‌رکرده‌یه‌ک له‌نیو سوپای به‌ریتانیدا دژ به‌ ئه‌مریکه‌کان به‌شداری جه‌نگی کرد. کۆتا شکستی سه‌ختی به‌ریتانیه‌کان ئه‌وکات بوو که‌ سه‌رکرده‌یه‌کیان له‌ شاری یورکتون پاشه‌کشه‌ی کرد. هۆکاره‌که‌شی هێرشی جۆرج واشنتۆن بوو که‌ به‌ سوپایه‌کی تێکه‌لی ئه‌مریکی و فه‌ره‌نسیه‌که‌نه‌وه‌ به‌ نزیکه‌ی شانزه‌ هه‌زار جه‌نگاوه‌ره‌وه‌ هێرشی بده‌ سه‌ری. ناچار له‌ تشرینی یه‌که‌می سالی (۱۷۸۱) دا

۱ - تشارلز و ماری بیرد : س - پ ، ج ۱ ص ۱۲۶ .

۲ - صالح زهر الدین : موسوعة الامبراطورية الأمريكية ، ص ۱۱۸ .

سەرکردە بەریتانیەکی خۆی دا بە دەستەوه. هاوکات نزیکەی حەوت هەزار سەربازی بەریتانی بە دیل گیران.^۱

دانووستان و ریککەوتننامەی پارێسی ۱۷۸۳:

لە سالی (۱۷۸۲) بەدواوە و پاش کۆتایی چالاکیە سەربازیەکان، چالاکی دیپلۆماسی دەستیپێکرد بەو هیوایە ریککەوتنی ئاشتی ئەنجام بدەیت. ئەمەش پێویستی بە بەهره و لێتاتوویی هەریەک لە جۆن ئادەمز و جۆی جی و فرانکلین بوو. پێشتر مەرجی هاوپەیمانی نێوان فەڕەنسا و بەریتانیا ئەوەبوو هیچکامیان سەربەخۆ ریککەوتنی ئاشتی نەبەستیت. لە کاتێکدا هەریەک لە بەریتانیا و ئەمریکا ئامادەییان هەبوو ریککەوتنی ئاشتی ببەستن. بەلام فەڕەنسا و ئیسپانیا لە هەردوو بەرهی و شکانی و جەنگیشەوه لە جەنگی بەردەوامدا بوون دژ بە ئەمریکا.

لە سالی (۱۷۸۲) هەو بە پونی مەرامی فەڕەنسا دەرکەوت کە هیندە ییری لای بەرژەوهندیەکانی خۆی و ئیسپانیای هاوپەیمانیەتی، هیندە ییری لای بەرژەوهندیەکانی ئەمریکیەکان نیە.^۲

لە دواي مانگی ئازاری هەمان سالەوه وەفدی ئەمریکی و بەریتانی بە نەینی دەستیان بە دانووستان کرد و لەسەر سنوورەکانیش ریککەوتن بەو چەشنە ی سنووری ویلايەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە کەناراوی زەریای ئەتلەسیەوه هەتا رۆباری مەسیسی و لە دەریاچە گەورەکانی باکوورەوه هەتا فلۆریدا لە باشووه لەخۆبگریت.

فەڕەنسیەکان بەو ریککەوتنە نێگەرەن بوون و بە شکاندنی ریککەوتنی ئەمریکی فەڕەنسییان لەقەڵەمدا و لە جەنگی دژ بە بەریتانیەکاندا نەوستان و دانیان نەنا بەو ریککەوتنە ی ئەمریکا و بەریتانیا دا هەتا دواجار بەریتانیا توانی لە چەند هەلمەتێکدا سەرکەوتنی گەورە بەسەر فەڕەنسی و هۆلەندی و ئیسپانی و هیزە ئەوروپییەکانی دیکەدا بە دەست بهێنیت. ئەمەش دیدی فەڕەنسییەکانی گۆپی و بە ناچاری بیران لە ئاگر بەست کردەوه و لە سیی ئەیلوولی (۱۷۸۳) دا لە پارێسی ریککەوتننامە یەک

۱ - ديب علي حسن : س - پ ، ل ۱۳۱ .

۲ - الان نفینز و : س - پ ، ل ۸۷ .

بەسترا و تيايدا ئەمريكيەكان زۆر لەو ە زياتريان دەستكەوت كە خۆيان چاوەڕپى
بوون. فەرهەنساش ناوچەى سەنگال و دوورگەى توباكو بۆ گەرايەو ە كە لە
جەنگى ەوت سالا ەدا لەدەستى دابوو ن. ئيسپانىاش دوو دوورگەى دەستكەوت.
هۆلەنداش بە تەنيا و بە جيا لە سالى (۱۷۸۴) دا لەگەل بەريتانيا دا
ريككەوتننامەيەكى بەست.^۱

گرفتى دواترى ئەمريكيەكان خۆگونجاندن بوو لەگەل ەيزە بيانبيەكانى دەوريان،
لەلايەكەو ە بەريتانيەكان لە دوورگەكانى ەيندى رۆژئاواو ە بازارپيان بە پوى كالا و
كەشتيە ئەمريكيەكاندا داخست. ئيسپانىاش ەمان ەنگاوى نا. فەرهەنساش كۆمەليەك
مەرجى قورسى لەسەر بازركانى ئەمريكى دانا. بەلام ئەو ەى خالى بەهيزى ەميشە
سەرکەوتنى ئەمريكيەكان بوو، يەكبوونى ويلايەتەكان بوو دژ بە مەترسى و
هەرهەشەكانى دەرەو ە.

---

۱ - صلاح احمد هريدي : س - پ ، ل ۸۱ .

بہشی چوارہم
دہستووری ئہمیکا

(بارودۆخی ئەمىرىكا پىئىش دانانى دەستور)

بارودۆخی سوپاي ئەمىرىكى لە كاتى شۆپشەكەدا خراپ بوو، لەبەر ئەوەى وىلايەتەكان ژمارەيەكى پىئىست سەربازى پىئىشكەش بە ولات نەكرد، بىرى ئەو پارەيە دابىن نەدەكرا كە پىئىست بوو بۆ شەپەكان، تەنانەت جل و بەرگى سەربازەكان لە رادەبەردەر كۆن و خراپ بوو خۆراكيان كەم و بى بەها بوو، لەبەر ئەمانە كۆنگرېس دەسەلاتى ئەوەى نەبوو خۆى لەم بارودۆخە دەرباز بكات.^(۱)

كۆنگرېس پىئىكەتەبوو لە كۆمەلى نۆردراوى داگىرگەكان، كاروبارى ئەوان تايبەت كرا لە بەرپۆەبردنى جەنگەكان و بانگەشت كردنى وىلايەتەكان بۆ پىئىشكەش كردنى ئەو ئەركانەى لەسەريان بوو، وەك چاودىرى كردنى شەپەكان و پىئىشنيار كردنى ھەندى پلانى جەنگ، تا يەكى ئازارى سالى (۱۷۸۱)، كۆنگرېس ھېچ پلەيەكى رەسمى بە دەست نەھيئا، دواتر بە پىئى بەندەكانى ئىتتىلاف دەسەلاتى كۆنگرېس گۆردرا بۆ حكومەتى كە دەسەلاتىكى ديارىكراوى ھەبوو، ديارە ئەمەش پووى نەدا تا ھەندى لە بىرەمەندەكان ھەستيان بەو كە پىئىستە ھەندى دەسەلاتى ياسا بىەخشىرتە حكومەتى مەركەزى تا بتوانى بە وردى و سەركەوتووى چاودىرى جەنگ بكات، لە (۷)ى حوزەيرانى (۱۷۷۶) كۆنگرېس بىرياريدا لەسەر ئەم بنەمايە و لىژنەيەكيان پىئىكەتە بە سەرۆكايەتى (جان رىكنسون) ھەرچەندە ئەو سەرقالى كاروبارى جەنگەكان بوو، پلانەكە گرنگيەكى ئەوتوى پى نەدرا ئەگەر چى ئەندامەكان ناو بەناو دەستى دەستيان پى دەكرد، بەلام دواى خۆ بەدەستەوهدانى ژەنەپال (برغوين) و پىاوەكانى ھەماسەتى گەلى ئەمىرىكى گەشتە سنورىكى يەكجار بەرز،^(۲) لەو كاتەدا لە تشرىنى دووھەمى (۱۷۷۷) كۆنگرېس ئەمەى بە ھەل زانى و دواى ئەوەى ھەندى راستكردنەوہى لە دەستورى پىئىشودا كرد ھەندى پىئىشنيارى خستە بەردەم دەسەلاتى وىلايەتە جىاجىاكان، لەو كاتەشدا كىشەى زەويەكانى پۆژئاوا دەرکەوت، كاتى (مارىلند) پىئىستى بە پىوپاگەندەى فرجىناى پاشايەتى بوو لەسەر ھەندى زەوى كە سوور بوو لەسەر ئەوەى دەبىت ھەموو وىلايەتەكان لە مولكايەتى ھاوبەش بن، وىلايەتەكان رەتيان كردهوہ پازى بن لەسەر ئىتلاف، چونكە زەوى و زارەكان نەكەوتنە دەستى حكومەتى ئىتلاف، بەلام مارىلند سەركەوتنى بەدەست

۱ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ۶۳.

۲ - د. طلحة الصباح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۷۹.

هینا به سەر هەندی ویلایەتدا کە بۆیان نەبوو داوای ئەو زەویانە بکەن، لە دوایدا ئەمەیی بۆ چوووە سەر و ئەوان بەو مادانە پازی بوون و لە سالی (١٧٨١) رەزامەندی لەسەر ئیستلاف دەربردا لەبەر ئەوە مادەکانی ئیستلاف پێگەی بە کۆنگرێسدا بەبێ ئەوەی جیاوازی بکات لە نێوان هێزی جێ بەجێ کردن و دەستور و یاسادا.^(١)

هەروەها سەرپشکردنی (کۆنگرێس) تا پەرەوی ئەم شێوازی دەسەلاتە بکات یان لە پێگەی چەند لیژنە و فەرمانبەرێکەووە کە داینان، بپاریدا پێکەوتن لە نێوان ویلایەتەکاندا پێکەوتنێکی ئیستلافی بیت و بتوانی بە گوێزەیی توانای خۆی لە پووی (سەر بەخۆی و دەسەلات و ئازادی) یەو پاریزگاری بکات لە هەموو ویلایەتەکان و هەموو دەسەلاتیکیش بپاریزێت کە بە ئاشکرا پێگەی نەدایێت بە ویلایەتە یەکگرتووەکان لە کۆنگرێسدا کۆبێنەووە و هێزی ئەو مادانە درێژبوونەووەی ئەنجومەنی یاسادانانە، لەبەرئەوە کۆنگرێس بەرپرسە لە بەرامبەریان نەک گەل، هەروەک چۆن دەسەلاتیکێکی راستەوخۆی نیە بەسەریدا، هەموو ویلایەتیک ژمارەیهکی یەکسان نوێنەری هەبوو، هاوڕێیەتی نێردراوی ئەو ویلایەتەیان دەکرد و هەموو نێردراویک دەنگیکێ هەبوو لە گشت کێشەیه کدا، مەسەلە گرنگەکان (٢١٣) ی دەنگەکانی لەسەر بوو واتە پێک کەوتنی (٩) ویلایەتێان لە کۆی هەر (١٣) ویلایەتە کە،^(٢) بەلام پێکخستنهووی مادەکان پێویستی کرد هەر ویلایەتیک پێکبکەوێت بە پێی بپاریک کە ئەنجومەنی یاسادانان دەری دەکات، پێویستە لەسەر هەر ویلایەتیک شوێنکەوتووی هەلسوکەوتی ویلایەتەکانی تربیت بۆ ئەوەی ببێت بە پلانیک بۆ بەهێزکردنی پەرەندی پێکەوتنە کەیان و نەهیلانی کەنارگیری و دوورکەوتنهووە و سەر بەخۆیی لە بەرپێوهبردنی ویلایەتەکانی تەردا، بۆ چارەسەرکردنی کێشە و ئالۆزییەکانی سنوری خۆیان و لەگەڵ پێدان و وەرگرتنی ئازادی جیاوازی، ئەو دەسەلاتە (کۆنگرێس)، پێکەپێندرا بوو شمولی ئەو پەرەگە هاوبەشەیی دەکرد کە لە نێوان ویلایەتەکاندا هەبوو، وەک بپاریدانی جەنگ و ئاشتی و چارەسەرکردنی سیاسەتی دەرەکی و دانانی بنەمایەکی گشتی بۆ پەرەخە و کێشە و پێوانە و بەرپێوهبردنی کاروباری هندیە نیشتهجێ بوووەکانی دەرەووی

١ - اسماعیل احمد یاغی: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، ص ٩٠.

٢ - فرانک اشتر: س- پ، ل ٦٠-٦١.

ویلايه ته كان، به لām ئەم خرابی چاره نووسه پێگهی نه دا باج بسه پینریت به سهر گه لا به شتیه یه کی راسته وخۆ، له بهرئوهی ویلايه ته كان له کاتی قوربانیدانیاندا دژی کۆنگریسی ئینگلیزی په یوه ست بوون به سنوردارکردنی ئەم مافه بۆ دام و دهزگا ته شریعهی کان نه ک شته کانی تر.^(۱)

هه رکات ئەم سه ره بخۆیه سه ری گرت و ئەم مه بده ئه له عه قلی خه لکدا سامناک نه بوو که ته نازولی لی بکه ن، کۆنگریس له پرووی داراییه وه به دهسته وه سستانی مایه وه و ده سه لاته که ی توانای نه بوو میزانیه تایبه تیه که ی خۆی دیاری بکات و داواکاری ویلايه ته كان جی به جیتکات، بۆیه به ته نیا هه ندی ده سه لاتی بازرگانی به دهستی ویلايه ته كان وه مایه وه، کۆنگریس له م پرووه وه هه چ مافیکی نه بوو، جگه له به ستنی په یماننامه بازرگانیه كان له گه ل ده وله تی بێگانه دا، به لām بازرگانی ناوخۆی له نیوان ویلايه ته كاندا که س نه بوو پێکی بخت یان به پێوه ی به ریت، ئەمه ش بووه بنه مایه ک بۆ جیاوازی له نیوان ویلايه ته كاندا، کاتی ناکوکی بکه وتایه ته نیوانیه وه له پرووی به رژه وه ندی بازرگانیه وه، هه موو ویلايه تیک هه ولی ده دا له پشتی به رژه وه ندی تایبه تیه کانیه وه بی، و به بی گۆی دانه به رژه وه ندی گشتی کاری خۆی ده کرد، ئەم حاله ته ش به و شیوازه به رده وام بوو تا ده ستوریک دانراو ده سه لاته كان جیگیر بوون ولات له سهر شیوازه ئاساییه که ی خۆی ده پۆشت.^(۲)

میژووی ده ستور له ئەمریکا

ئهو شالاره کۆچکردنه به رفراوانه ی دوا ی دۆزینه وه ی کیشوه ری ئەمریکا ئهو ولاته ی گرت ه وه، بوو به هۆی دروست بوونی چه ند ویلايه تیک له هه رێمه جیا جیاکاندا له نیوان سالانی (۱۶۰۷-۱۸۷۸) دا، له و ده مانه شدا (فرجینیا) که یه کێک له و ویلايه تانه ی ئەمریکا یان پێکده هێنا له سالی (۱۶۱۹) دا، ده ست پێشخه ربیه کی گرنگی کرد له مه ر دانانی سیسته میکی حوکمرانی ئەنجامدا، هه ر بۆیه له پۆزی (۷/۳۰) دا ئەم ویلايه ته یه که مین نوێنه ری حکومیا ن له ئەمریکا دا بۆ خویان هه لبژارد و هه ر له م پۆژه دیاره دا ده سه تیه کی یاسا دان که له دادوه ر و قازی و پراویژکاره یاساییه کان پێکهاتوون کۆبوونه وه.^(۳)

۱ - د. عبدالفتاح حسن ابوعلية: تاريخ الامريكتين والتكوين السياسي، ص ۶۳.

۲ - د. ناهد ابراهيم دسوقي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۶۵-۶۸.

۳ - د. محمد محمود النيرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۱۱.

ئەم ھەولدا ھەش خۆی لە دروست کردنی سیستەمیکی ھوکمرانیدا دەبینیتەو، چونکە یاسادانەرەکان ھەر لە (فرجینیا) دا دەستیان بە دانانی یاساو سیستەم کرد، یەکیک لەو یاسایانەی ئاماژە بە دەسلاتی ھوکم لە ویلایەتەکاندا دەکات، دەقیکی تێدا یە و دەلیت: (دادوەر بەبێ پشت بەستن بە دەسلاتی یاسادانان بۆی نیە باج بەسەپێنی).^(۱)

بەلام لە ویلایەتی (ماساشوسیتس) دا دەسلاتی ئۆتۆمی لە ھەندێ پووەو ھەڵبەت یانە دەسلاتی ھوکمرانی (فرجینیا) بوو.

ئەمە زیاتر ئەو ھەمان بۆ ھەڵبەت دەکاتەو کە دەسلاتی ھوکمرانی لە نێوان ویلایەتەکاندا جیاوازیان لەگەڵ یەکترا ھەبوو.

سەرچەم داگیرگە ئینگلیزیەکان لە ئەمریکا کە خۆی لە سیانزە ویلایەتدا دەبینیتەو، لەنێوان سالانی (۱۶۰۷-۱۷۷۶) دروست بوون، سیستەمی یاسای ھەر داگیرگەیک جیاواز بوو لەگەڵ داگیرگەیکە دیکەدا، و ئەم داگیرگەکانەش بەم سێ شێوازی ھەبوو.^(۲)

شێوازی یەکەم: داگیرگە پاشایەتی کە ملکەچ بوو بۆ دەسلاتی پادشای بەریتانیا.^(۳)

شێوازی دووھەم: داگیرگە خاوەن پەیمان بەپێی ئەو یاسادانانە لەلایەن پادشای بەریتانیاوە ھەرچوو دروست بوو، ئەم داگیرگەکانەش خاوەنی ھوکی ئۆتۆتۆمی خۆیان بوون لەم جۆرە داگیرگەکاندا لایەنگرانی چاکسازی ئایینی. پێیازی پرۆستانی لە نیشتەجێ بووندا تێبینی دەکرا، لایەنگرانی ئەم پێیازەش توانیان سیستەمیکی سیاسی بەپێی ئێرادەی ئازادی خۆیان دابنێن، بەم پێودانگەش (ھاکی) ئەم جۆرە داگیرگە بە ھەلبژاردنیکی گشتی راستەوخۆ لەلایەن خەڵکەو بۆ ماوەی سالیک ھەلدەبژێردران.^(۴)

شێوازی سێھەم: داگیرگەکانی مولکدارەکان یاخود (فیودالەکان) ئەم جۆرەیان لەلایەن تاجی بەریتانیەو، بە چەند کەسایەتیک دەبەخشران.^(۵)

۱ - فرانسس فریدمان: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۵۸.

۲ - جوردن س. وود: الثورة الأمريكية، ص ۹۸.

۳ - کارل ھاینتس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة، ص ۱۴۱.

۴ - د.عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعنفي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۸۴.

۵ - د.محمد محمود النيرب: س- پ، ل ۱۱۱.

دواي سهرکهوتنی شوپشی ئەمریکا و بەدەستەپێنانی سەرەخۆی ویلايەتەکانی ئەمریکا و پزگاربوونیان لە دەست کۆلۆنیالیزمی بەریتانی، چەندین سەرکردە و کەسایەتی بەناوبانگ بەمەبەستی دانانی دەستورێک کۆبوونەووەیەکی گرنگیان سازدا. لە ناوەراستی سالی (١٧٨٧) لە فیلادلفیا نوێنەرانی ویلايەتەکانی باشوور کە زیاتر بە خاوەن کۆیلە و ئاستی دواکەوتوویی ئابووری ناسرابوون، لەگەڵ نوێنەرانی ویلايەتەکانی باکوور کە پەيوەندییەکی سەرمايەداری گەشەکردووە لە ئێواندا هەبوو کۆبوونەووەیەکی فراوانیان بەست، چەندین کەسایەتی بەناوبانگی وەک (فرانکلین، جیفرسون، میدسون، جورج واشنتن و ئادامس) بەشداریان تێداکردو و بیری دروستکردنی دەوڵەتێکی فیدالی بابەتی لێدوانەکانیان بوو.^(١)

دواي پێکەوتن لەسەر دروستکردنی ئەم جۆرە فیدرالیەتە، بە پێویستیان زانی دەستورێک بۆ ویلايەتەکانیان دابنێن، دەستوری ویلايەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بنەماو بەندەکانی لە سێ سەرچاوەی سەرەکیەو وەرگرتووە.

یەکەم: لەسەر بیر و فەلسەفەی پۆشنگەری فەرەنسا لە سەدەی هەژدەیەم، بەر لە هەمووشیان (فولتیر، جان جاک پۆسو و مۆن تیسکو).

دووەم: لە نەریتی پەرلەمانی بەریتانی کە ناوەڕۆکەکی بریتییە لە بالادەستی یاسا، و ئازادی کەسایەتی کە لە بیردۆزەکانی (لۆک) و (هوبس) دا بەرجەستە بوونە. سێیەم: لەسەر ئەزموونی ئایینی ویلايەتەکانی ئەمریکا و بیر و بۆچوونی زانا و سەرکردەکانی ئەو سەردەمەي ئەمریکا وەکو (جیفرسون، هامیلتون و میرسون) وەرگیراوە.^(٢)

ئەوانەي دەستووری ئەمریکایان داناوە زۆر وشیارانە هەولیان داوە، بۆ ئەوەی یاسای سەرەکی دەوڵەت بەزمانی ئاسان بیت و دۆکۆمێنتێکی کورت بیت، بەپای ئەوان دەستوور بەر لە هەر شتێک بۆ هاوڵاتیان پێویستە کە دەسەلات بە گەرەکان دەبەخشیت دواتریش بۆ حوکمەتەکە ویست و ئارەزووەکانی گەل جێ بەجێدەکات.

هەتا سالی (١٧٧٦) هەموو هەریمەکانی ئەمریکای باکوور کە (١٣) سیانزە ویلايەت بوون، بە داگیرگەي ئینگلترا دادەنران ئەگەر چی سەرەخۆ بوون، بەلام لە پاستیدا بپیارەکان لەلایەن کۆنگرەسی ئینگلتراوە دەرەچوون.^(٣)

١ - تشارلز و ماری بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ١/ ص ١٤٥.

٢ - د. یاسین محمد العیثاوي: السياسة الأمريكية بين الدستور والقوى السياسية، دار اسامة للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، عمان، ٢٠٠٩، ص ١٤-١٥.

ئەم داگیرگانه ھەریەكەیان سەربەخۆیی جیاوازیان ھەبوو، بەلام ھیچ پەیوەستىكى يەكیتی سیاسى فەرمى لە نێوانیاندا نەبوو، بەلام چەند ھۆكاریك ھەبوون ھاوكارى لە نێوان داگیرگەكانى ئەمەريكادا دروست كەردبوو، كە بەھۆیەو ھەبوونەو و لە گێروگرفتەكانیان دەكۆلێو ھەتا ڕینگا چارەيەكى گونجاویان بۆ دەدۆزیو ھە، ململانی لەگەل ھیندیە سورەكان يەكێك لەو كێشانەبوو ھاوكارى لە نێوان داگیرگەكاندا دروست كەرد، لە سالى (١٦٤٣) مەترسى ھیندیە سورەكان وای لە ویلايەتەكانى (ماساشوستس) و (كونىكتىكت) و (نیوھاڤن) كەرد لەيەك نزىك ببەو ھە و يەكیتی (نیوئىنگلاند) پێك بەینن و ھەر ئەم مەترسیەش پالى بە فێرجینیاو ھەنا بەرگري لە كارولینا بكات.^(٢)

سەپاندنى ياساكانى باج و گومرگى ئابوورى ئىنگلتەرا لەسەر داگیرگەكانى ئەمەريكا يەكێكى تەربوو لەو ھۆكارانەى ھاوكارى لە نێوان داگیرگەكاندا دروست كەرد، ئەو ھەبوو لە سالى (١٧٦٥) ئەنجومەنى نەتو ھە (ماساشوستس) بېيارىكى دەرکەرد و پەيوەندى كەرد بە ویلايەتەكانى تەرەو ھە تا نوێنەرەكانیان ئامادەبن بۆ بەستنى كۆبوونەو ھەيەك لە نیویۆرك، بۆ بەشداریكەردن لە تاوتوێ كەردنى بارودۆخى ئەو سەردەمە كە داگیرگەكان لە سەپاندنى ئەو باجە زۆرەى ئىنگلتەرا سەپاندوونى بەسەریاندا پێیدا دەپۆشتن. كۆبوونەو ھەكە لە (٧)ى ئۆكتوبەرى ھەمان سالدا لەشارى نیویۆرك بەسترا، كۆنگرە كە بە ئامادەبوونى نوێنەرى ھەوت ویلايەت بەناوى (كۆنگرەى ياسای مۆركراو) ناوبرا، ئەم ھەلۆیستە ھاوبەشەیان بوو بە وانەكەيەكى گرنگ تا كۆششى زیاتر بکەن بۆ يەكیتی و چەند ھەنگاویكى زیاتریان نا.^(٣)

ھەر سیانزە ویلايەتەكە داواى پزىمىكان دەكەرد كە دەسەلاتى خۆجێتەتيان كەم نەكاتو ھە، لە سالى (١٧٥٤) دا يەكەم ھەنگاو بۆ ھاوبەندییەكى جێگیر لە نێوان داگیرگەكاندا بە كۆنگرەى (ئەلبانى) دەستى پێكەرد، لەو سالەدا نوێنەرەيەتى داگیرگەكان بە پشتگیری ئىنگلتەرا لە شارى ئەلبانى نزىك نیویۆرك كۆبوونەو ھە، ئامانج لەو كۆنگرەيە پێكھێنانى جۆرىك لە يەكیتی كۆنفیدرالى بوو لە نێوان داگیرگە

١ - كارلھاینتس دشنر: س- پ، ل ١٢٨-١٣٩.

٢ - محمد محمد صالح: تاريخ اورپا من عصر النهضة وحتى الثورة الفرنسية (١٥٠٠-١٧٨٩م)، جامعة بغداد، ١٩٨٢، ص ٥٣٥.

٣ - محمد محمد صالح: س- پ، ل ٥٣٥.

ئىنگلىزەكان لە ئەمىرىكا، ھەروەھا چۆنیتی بەرگرى كردن لە خۆيان و بەرژەوندەكانيان لە كاتى شەپ و ئاشتیدا ئەگەر چى ئەم كۆنگرەيە سەرى نەگرت، بەلام بىرۆكەى يەكیتی لەلای ئەمىرىكەكان گەشەى كرد.^(۱)

ئەم باردۆخە تا سالى (۱۷۷۴) بەو شىوئەيە مایەو و شىوئاژىكى فراوانترى وەرگرت، كاتىك بە پىشنىارى ئەنجومەنى فیرجىنيا نوینەرى داگیرگەكان لە فىلادلفیا بانگىشت كران و لە (۵)ى ئەیلولى (۱۷۷۴)دا كۆبوونەو و تا وتووێژ لەسەر بارودۆخەكە بكەن، لە دەست كەوتەكانى ئەم كۆنگرەيە پىكەيتانى ھاوبەندىەك بوو بۆ زیندوكردنەو و پىچرانی پەيوەندى بازركانى لەگەل ئىنگلتەرا، ئەمەش بە دروستكردنى لیژنەكانى چاودىرى لە شار و ھەرىمەكان بۆ نەھىنانى ھىچ كەل و پەلىك لە ئىنگلتەرا و نەناردنىشى بۆ بەندەرەكانى ئىنگلتەرا، ھە لەو كۆنگرەيەدا دەستەى ياسادانانى شۆرشگىرييان (كۆنگرەى ھەرىمەكان) دامەزراند، ئەم ھەنگاوە لەلایەن كۆبوونەو و ئىنگلىزەكانەو پالېستى لىكراپاشان لە (۱۰)ى ئایارى سالى (۱۷۷۵)، كۆنگرەيەك لە فىلادلفیا بەسترا، بەلام تا ئەوكاتەش ھىچ خواستىكى سەرەكى بۆ جیابوونەو و سىستى سىاسى داگیرگەكان لە ئىنگلتەرا نەبوو، تەنھا ئامانجیان چاكدردى بارودۆخى ئابوورىيان بوو، بەھۆى باجە جۆر بەجۆرەكانى ئىنگلتەراو ھە كە قورسایەكى زۆرى خشتبوو ھەرشانى داگیرگەكان و لە بارودۆخىكى خراپدا دەژيان.^(۲)

لە (۷)ى حوزەيرانى (۱۷۷۶) (رىچارد ھىنرى لى) پرۆژەيەكى پىشكەش بە كۆنگرەيس كرد تا نەخشەيەك بۆ يەكیتی كۆنفیدرالى ئامادە بكات، لە تەموزى ھەمان سالدا لیژنەى ئەو كۆنگرەيە پرۆژەى يەكیتی كۆنفیدرالى وەكو يەكیتیەكى بەردەوام لە نىوان ھەر سیانزە (۱۳) داگیرگەكەى ئەمىرىكا خستەپوو، ياسایەكى تازەى دە كرد بۆ حوكم كە تیايدا دەولەتى حكومەتى ناوھەندى دەسلەتى دیارى كراوى ھەبىت بە شىوئەيەكى سەربەخۆ.^(۳)

كۆنگرەكە لە مانگی تشرینی دووھەمى سالى (۱۷۷۷) ئەو پرۆژەيەى پەسەندەكرد بە ھۆى ناپەزایى وىلايەتى ماریلاند و سەرجم وىلايەتەكانى تر، چونكە وا دادەنیت ھەموو زەویيەكانى پوژئاوا مولكى گشتیە و كۆنگرەيس دابەشى دەكات بەسەر

۱ - تشارلز و ماری بېرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ ص ۱۱۶.

۲ - د. طليعة الصياح: س- پ، ل ۶۷.

۳ - دان لیس: الثورة الأمريكية (دوافعها ومغزاها، ترجمة- سامي ناشد، منشورات مؤسسة سجل العرب، القاهرة، ۱۹۶۶، ج ۱/ ص ۵۹.

حکومه ته ئازاده سەر به خۆکه دا، هه لۆیستی ویلایه تی ماریلاند توند بوو بۆ به هیزبوونی ده سه لاتى ناوه ندى، به لام دواى ئه وهى وتووێژ و هه لسه نگاندنیکى زۆرى له باره وه کرا کۆنگریس ده قى یه کیتییه که ی راگه یاند.^(۱)

هه ندیک له ویلایه ته کان له سالى (۱۷۷۶) دا توانیان ده ستورى خۆیان دابنن وه ک (نیوهامشه ر، کارولینای باشوور، فیرجینیا، نیوجه رسی، دیلاوه ر، په نسلفانیا، ماریلاند و کارولینای باکوور)، هه روه ها هه ردوو ویلایه تی (جورجیا و نیویۆرک) یش له سالى (۱۷۷۷) دا ده ستوزى خۆیان دانا، ده ستورى ویلایه ته کانى تریش له ساله کانى دواتردا نوسرانه وه. دواى پازى بوونی هه موو ویلایه ته کان کۆنگریس پیشنیاری سیسته میکی ده سه لاتى تازه ی کردوو، پازى بوو له سه ر ئه وه ده ستوره ی که به یه کیتی به لینه ده رایه تی ناسراوه و هه ول ده دات بۆ کۆکردنه وه ی ویلایه ته ئه مریکیه کان له یه کیتییه که دا، به مه ش پتویستی بوونی یه کیتی زۆر زیادی کرد، تا له (۱) ی مارسى (۱۷۸۱) دا به نده کانى یه کیتی کۆنفیدرالى سیفه تی یاسای وه رگرت.^(۲)

ئه م کۆنفیدرالیه له سه ر ژماره یه ک یاسا و پتسا دانرابوو، به لام که م و کورتى زۆرى هه بوو له وانه ده سه لاتى باج دانانى نه بوو به سه ر گه لدا، چونکه له کاتى جه نگدا دانرابوو، په چاوى باجى نه کردبوو، دواى جه نگیش نهیده توانی دابینیت، چونکه زۆربه ی ده سه لاته کان له ده ستى ویلایه ته کاندابوو، واته هه ر ده سه لاتیک له به رژه وه ندى ویلایه ته که خۆیدا بوايه له ده ستى حکومه تی کۆنفیدرالییدا نه بوو، هه روه ها توانای کۆکردنه وه ی هیز و سزادانى سه رپتچیکه رانى نه بوو، نهیده توانی ویلایه ته که یان ناچار بکات پز بگرن له و هاوپه یمانیه ته، مافى نه بوو پاره وپۆل بۆ کاروبارى حکومه ت کۆبکاته وه، بۆیه له سایه ی به نده کانى ئه م یه کیتییه دا ده سه لاتى ناوه ندى لاواز و ده سه لاتى ویلایه ته کان به هیزبوون.^(۳)

ئه م که موکورتیانیه ی حکومه تی کۆنفیدرالى ناچاریکردن حکومه تیکی ده سه لات ناوه ندى به هیز به سه ر ویلایه ته کاندایک به یئن ئه ویش حکومه تی فیدرالیه، به شیوه یه ک وای لیه ات زۆریک له پیاوانى ئیشکهرى ئه مریکا داویان ده کرد پتویسته هاوکارى حکومه تی فیدرالى بکریت، تا ئه وکاته ی کاروباره کانى بازرگانى پتیک ده خات ئه گه ر چى له سه ره تادا ده ترسان بییته ده سه لاتیکى دیکتاتۆرى، به لام

۱ - اسماعیل احمد یاغی: معالم التاريخ الأمريکی، ص ۹۰.

۲ - فرحات زیاده: س- پ، ل ۶۵.

۳ - دیب علی حسن: الولايات المتحدة الأمريکیه، ص ۱۶۸.

لایه‌نگری سیسته‌میکی به‌کیتی فیدرالی بوون ژماره و هیزیان زیادی کرد، به‌لام له سالانی (۱۷۸۵) تا (۱۷۸۶) له‌بهر نه‌بوونی سیاسه‌تیکی بازرگانی به‌کگرتوو زیاتر بیروکه‌ی حکومتیکی فیدرالی له ویلایه‌ته‌کاندا پته‌وترکردوو و لایه‌نگرانی زیاتر کرد.^(۱)

له سالی (۱۷۸۵) دا ویلایه‌تی (ماریلاند) ده‌سه‌لاتی ته‌واوی به‌سهر پووباری (پوتوماک) دا هه‌بوو دانیشتوانی ویلایه‌تی فیرجینیا ده‌ترسان له‌وه‌ی ماریلاند ده‌ست بخاته‌ئو و ئازادیه‌ی هه‌یانه له‌سهر‌ئو و پینگه‌ئاوییه و پینگه‌ی ده‌ریاوانیان لیبکریته، بویه له‌و ساله‌دا نوینه‌ری هه‌ردوو ویلایه‌ته‌که له کوشکی ماوتن فیرنونی (جورج واشنتن) کۆبوونه‌وه، جورج واشنتن له‌م کۆبوونه‌وه‌دا به‌شداربوو، تا باس له ده‌ریاوانی له‌و پووباره و ده‌ریاچه‌ی (چیزاپیک) دا بکه‌ن، به‌لام ئه‌م کۆنگره‌یه گۆپا بۆ بانگێشکردنی ویلایه‌ته‌کانی تر تا کاروباری بازرگانی ولات پیک بخه‌ن بویه بپاری به‌ستنی کۆنگره‌یه‌ک دا بۆ سالی دواتر.^(۲)

(جیمس مادیسۆن) نوینه‌ری فیرجینیا بوو لایه‌نگری به‌هیزی بیروکه‌ی به‌کیتی بوو، پیشنیاری ئه‌وه‌ی کرد هه‌موو ویلایه‌ته‌کان کۆبینه‌وه تا باس له کاروباری بازرگانی بکه‌ن، (مادیسۆن) تییینی ئه‌وه‌ی کردبوو پشیوی بازرگانی ولاتی گرتۆته وه‌و پێویسته کۆنگره‌یه‌کی فراوان بۆ هه‌موو ویلایه‌ته‌کان سازبدریت تا پیشنیاره‌کانیان پیشکەش به کۆنگریس بکه‌ن و سیاسه‌تی گشتی بازرگانی جێبه‌جێ بکریته.

له سالی (۱۷۸۶) دا له (ئه‌ناپۆلیس) به‌ئاماده‌بوونی نوینه‌ری پینج ویلایه‌ت کۆنگره‌که به‌سترا، (جورج واشنتن) وه‌ک نوینه‌ری ویلایه‌تی فیرجینیا به‌شدار کرد بوو، پزیتیکی زۆری لینگیرا، هه‌روه‌ها یه‌کیک له به‌شداربووه‌کان که‌سایه‌تیه‌کی به‌هیز بوو ناوی (ئه‌لیکسانده‌ر هاملتون) بوو هه‌ستی به خرابی بارودۆخه‌که کردوو داوا‌ی له‌ویلایه‌ته‌کان کرد هه‌ریه‌که‌یان نوینه‌ری خویان دیاری بکه‌ن و له مانگی مایسی سالی داها‌توودا له فیلا‌دلفیا کۆبینه‌وه تا لیکۆلینه‌وه له باره‌ی هه‌لوێستی ویلایه‌ته‌کان بکه‌ن.^(۳)

۱ - د.حسن صبحي: معالم التاريخ الأمريكي والاوروبي الحديث، دار النهضة العربية، بيروت، ۱۹۶۸، ج ۱، ۱۳۸.

۲ - الان نفینز و: س-پ، ل ۱۳۸.

۳ - کارلهاینتس دشنر: تاریخ الولايات المتحدة، ص ۱۴۰.

دانانی دەستوور

له ئەنجامدا كۆنگره پيشنبارى كرد سەرجهه نوێنه رهكاني ويلايه تهكان سالى داهاوو له فلادلفيا كۆبينه وه بۆ چاك كردنى ماده خراپه كاني دهستورى كۆنفيدرالى، ئەوه بوو (٢٠)ى مایسى (١٧٨٧)دا ديارىكرا بۆ كۆبوونه وه، بۆ ئەوهى هەريەك له ويلايه تهكان نوێنه ريان بنيرن، تا ئەوكات باسكردنى حكومه تى فيدرالى بابە تىكى قیزهون بوو، به لام كاتىك نوێنه رهكان بىستيان (جۆرج واشنتن)بوو به نوێنه رى فیرجینيا، كۆنگره گهرايه وه بۆ سەر پىگای راست، چونكه شله ژان له كۆنگرێسدا هه بوو، جۆرج واشنتنیش كه سايه تیهكى به هیزى هه بوو خزمه تى باشى پيشكش كردبوو، له هه مان كاتدا توانای باشى له چاره سه ركردنى كیشه كاندا هه بوو به تايبه ت ئەم كیشه يه.^(١)

له م كۆنگره يه دا جل و به رگى ره شى له به ردابوو كه له بۆنه ره سمیه كاندا له به رى ده كرد، به م شىوازه ش سهره نجى ئاماده بووانى به لای خۆیدا پاده كیشا، (جۆرج واشنتن) سووربوو له سهر به جیه تى تانى يه كى تى ئەوه ش ئامانجى به شدارى كردنى بوو له و كۆنگره يه دا، له (١٣)ى مانگى ئایارى (١٧٨٧)دا گه شته فلادلفيا و له ماوهى كۆنگره كه دا له كۆشكى (مۆرىسى) رازاوهى فلادلفيا ده مايه وه.^(٢)

جگه له (رۆد ئایلاند) هه موو ويلايه تهكان نوێنه رى خۆيان بۆ كۆنگره نارد به مه ش كۆنگرێس له مانگى مایسى (١٧٨٧) له شارى فيلادلفيا به ستره به ئاماده بوونى په نجا و پینج نوێنه ره له ناو نوێنه ره كاندا كه سانی واهه بوو پۆلى كاریگه ريان له میژووى ئەمریکا بینیبوو، وهك (جۆرج واشنتن، بنیامین برانکلین و جیمس مادیسون)ى سیاسه تمه دار و (جۆرج وایت)ى یاساناس و چه ندین كه سانی ترى زیرهك و لیهاوو و شارهزا و بیرمه ند به شدارى ئەم كۆنگره یان كرد.^(٣)

به لام چه ند بیرمه ندیكى دیکه ش هه بوون به شداریان نه كرد وهك (جۆن ئادامس)ى بالوێزى ويلايه ته يه كگرتووه كان له ئینگلته را (توماس جیفرسون) بالوێزى ويلايه ته يه كگرتووه كان له فه ره نسا، (توماس پاین، پاتریك هیئر، ریتشارد هیئر) لى، ساموئل ئادامس و جۆن هانكوك، چونكه له سه ركیشى خواسته كانی

١ - فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: تاریخ الشعب الأمريكى، ص ٦٨.

٢ - الان نفیز و: س-پ، ل ١٣٩.

٣ - د-حسن صبحی: معالم التاريخ الأمريكى ص ٧٨.

ناو كۆنگره دوترسان، سەرجهم ئەندامانى ناو كۆنگره جەختيان لەو دەکرد كە سىك سەرۆكايەتى كۆنگره بكات، ئەو بوو بە زۆرىنەوێ دەنگ (جۆرج واشنتن) يان كرده سەرۆكى كۆنگره، واشنتن لە سەرۆكايەتى كۆنگره دا وەك نەبەردىك دادەنشت و لىهاتوو خۆى نیشان دەدا و لە زۆربەى كۆبوونەوێكاندا بى دەنگ دەبوو، بەلام نوێنەران دەيان وت دەتوانن تىروانىنى (جۆرج واشنتن) لە دەم و چاويدا بخوێنەو، لە راستيدا (جۆرج واشنتن) پيش دەست بەكاربوونى لىژنەكە هەلوێستى خۆى دەرېى بە بوونى دەوڵەتتىكى ناوهندى بەهيز.^(۱)

لەم كۆنگره يەدا ئەندامان بەندەكانى يەكيتى كۆنفيدراالىيان پشتگوێ خست و دەستيان كرده دانانى دەستورىك بۆ ولات، ئەم كۆنگره يە نزيكەى چوار مانگى خاياند و ئەندامانى كۆنگره بپارياندا كۆبوونەوێكانيان بەنهيى بيت لە ترسى ئەوێ وتەكانيان بچيە دەرەو و جياوازي سياسى لە نيوان ويلايەتەكان زياتر بكات و كار لە شتيازي راي گشتى بكات.

لەسەر ئەندامانى كۆنگريس پتيوست بوو شتيازيكى فەرمانرەوايى وا دابنيت لەگەل خواستەكانى هەموو چينهەكانى كۆمەلگەى ئەمريكىدا بگونجيت لە پيشەسازەكان و بازرگانەكان و پياوانى سەر سنور و خاوەن بارەكان و دانىشتوانى شار، دانانى سىستەمىكى نوێ بۆ ولات كاريكى ئاسان نەبوو، چونكە هيج پيشينهەكى وا لە ولاتدا نەبوو تا پەند و سودى لى وەرگيريت، بەلام ئەوانەى دەستوريان دانا سەرەرپاي زيرەكى و شارەزاييهەكان، پالپشتى تەواوى دەستووريان كرد و هەولى سەرگرتنيان دەدا كە ناسراو بە دەستورى (۱۷)ى ئەيلولى (۱۷۸۷).^(۲)

بيري سياسى هەندىك لە فەيلەسوفەكانى وەك (توماس ھۆبز) (۱۵۸۸ - ۱۶۷۹)، (جۆن لوك) (۱۶۳۲ - ۱۷۰۴)، (جان جاك رۇسو) (۱۷۱۲ - ۱۷۷۸)، (ديفيد ھيوم) (۱۷۱۱ - ۱۷۷۶)، (مۇنتسكىو) (۱۶۸۹ - ۱۷۵۵)، گرنگيان هەبوو لە دانانى دەستوردا سوڊيان لە بيرە سياسيهەكانيان وەرگرت.^(۳)

۱ - لارى الوتيز: نظام الحكم في الولايات المتحدة، ترجمة- جابر سعيد عوض، الطبعة الاولى، القاهرة، ۱۹۹۶، ص ۱۵.

۲ - د.حسن صبحي: س-پ، ل ۷۹.

۳ - لارى الوتيز: س-پ، ل ۲۱.

ئەو دەستورەى دایاننا لە (۷) مادە پێکھاتبوو، پێزی لە سەر بەخۆی ویلایەتەکان دەگرت، لە دەستوردا ئاماژە بەوە کرابوو حکومەتێکی ناوەندی پێک بێت جیاواز لە دەسلاتی ویلایەتی، توانای دروست کردنی سوپای میلی، بەرپێوەبردنی کاروباری بازرگانی ناوڤ و دەرەکی و دروستکردن و ھەلسورانی پارەى نوێى پێ بەخشر، لەھەمان کاتدا لەسەر بنچینەى ھاوسەنگى ھێز لە دەسلاتی ویلایەتەکان کەم کرایەوہ تا لە سیاسەتى بەرپێوەبردندا سیستەمى دەست بەسەرداگیراو لە نێوان ناوەند و ویلایەتەکاندا پێک بێت.^(۱)

لە دەستوردا ھاتبوو بۆ ھیچ ویلایەتێک نەھو حکمێک بکات لە تاییەتمەندى ھاوڵاتیانی ویلایەتە یەگرتووھەکانى ئەمریکا کەم بکاتەوہ، ھەرۆھە بۆ ھیچ لایەنێک نەھو ئازادى یان مولکایەتى ھیچ مرقفیک داگیر بکات، دەستور دەسلاتە گشتیەکان، کارو فرمانى ئەو دەسلاتانەى دیاری دەکرد و چۆنیتی پەییوەندى نێوان دەسلاتەکانیشى دیاری دەکرد و ماف و ئازادییە بنەرەتیەکانى مرقفیشى دیاری دەکرد.^(۲)

ئەندامانى کۆنگرە لەسەر بیروباوەرپێکی تر پێکھاتن کە گرنگیەکی زۆرى ھەبوو ئەویش بیروباوەرى جیاکردنەوہى دەسلاتەکانى یاسادانان و دەسلاتی جێبەجێکردن و دەسلاتی دادوہرى، ھەریەکە لەوى تر سووربوو لەسەر پاراستنى دەسلاتی خۆیان بەپێى کەمکردنەوہى دەسلاتی ھەریەکەیان بۆ ئەوہى ھاوسەنگى لە نێوانیاندا پارێزراو بێت.^(۳)

ھەلبژاردنى سەرۆک بۆ ماوہى چوار سال دەکراو بۆى ھەبوو چەند جارێک خۆى بۆ ئەو پۆستە ھەلبژیریت، بریاریاندا دەسلاتی یاسادانان دوو ئەنجومەنى ھەبیت:

ئەنجومەنى پیران و ئەنجومەنى نوینەران، ئەوہ یارمەتیدان لە چارەسەرکردنى ئەو کێشەىیە کە ویلایەتە بچوکەکان ئەو مافەیان دەست کەوت کە ژمارەى نوینەراییەتیان لەگەل ژمارەى نوینەرەکانى ویلایەتە گەرەکان یەکسان بێ ھەرۆک

۱ - د.صلاح احمد ھریدى: دراسات في التاريخ الأمريكى، ص ۸۵

۲ - یاسین جابر صالح: ئەنسکو پیدای گشتى، دەزگای چاپ و پەخشى سەردەم، چاپى یەكەم، سلیمانى، ۲۰۰۵، ۶۶۸.

۳ - د. طليعة الصباح: تاريخ الولايات المتحدة، ص ۸۲

نه مادهكانى يه كيتى باسى كردبوو بۆئەوئەى ويلايه ته گه وره كان خويان نه سه پيئن، به لام دواى گفتوگويه كى دريژ و توند پيگ هاتن له سهر ئه وئەى هر ويلايه تيگ دوو نوينه رى له ئه نجومه نى پيراندا هه بيئت، نوينه ره كان هه لده بژيرران بۆ ماوهى شهش سال، به لام له ئه نجومه نى نوينه راندا ژماره ي نوينه رانى هر ويلايه تيگ به پيى ژماره ي دانىشتوان ديارى ده كريت و هه لده بژيرين بۆ ماوهى دوو سال ئه وه باشتري دهسته به ربوو بۆ داپه روه رى له نيوان ويلايه ته گه وره كان و ويلايه ته بچو كه كاندا و باشتري چاره سهر بوو بۆ پاريزكرنى هه موو ويلايه ته كان.^(١)

مافى بوون به سه روكى ده سه لاتى جيبه جيكردن درا به سه روكى يه ككرتن ئه وئەى شوينه كه ي به ده ست ده هيتيت له ريگاي هه لباردنى دووهم، ئه ويش ئه ندامانى ده سه تى دادوه رى ديارى ده كات، به پازى بوونى ئه نجومه نى پيران هاوسه نكي له نيوان هه رسى به شه كه ي ده و له ت به شيوه يه كى جوان و پته و راسته رى ده بيئت، ياساكان كه كوئنگريس ده ريان ده كات واته هه ردوو (ئه نجومه نى پيران و نوينه ران) پتيوستى به پازى بوونى سه روك هه يه پيش ئه وئەى جى به جيتكرت، پتيوسته له سهر سه روك بۆ به ستنى په يماننامه كان له گه ل ولا تانى بيانى و دياريزكرنى هه ندئ له فه رمانبه ران راوه ستى له سهر پازى بوونى ئه نجومه نى پيران.^(٢)

كوئنگريس ده توانيت سه روك دادگايى بكات يان له كاره كه ي لابات ئه گه ر ده ستورى پشتگوئى خست، دواتر ده سه تى دادوه رى مافى پافه كردنى ده ستور و ئه و ياسايانه ي هه يه كه كوئنگريس ده رى ده كات، ئه گه ر بينى له گه ل ده ستور ناگونجيت ئاشكراى ده كات و پاى ده گه يه نيت جى به جيتاكرت له دادگاكاندا و مافى دادگايزكرنى داوه ران و لا بردنيان ده گه رپته وه بۆ كوئنگريس.^(٣)

له (١٧)ى ئه يلولى (١٧٨٧) دواى ئه وئەى كوئنگريس ده ستورى دانا و چوئيتى پازى بوونى ويلايه ته كانيشى دياريزكر كاره كانى كوئايى پته ات، ئه م ده ستوره جيگه ي وتوويزى هه نديك خه لك بوو، هه نديكيان ده يان وت ئه و ده سه لاتانه ي دراون به حكومه تى ناوه ندى ده بيته هوكارى سه ره لدانى ديكتاتوريه تيكي

١ - فرحات زياده و ابراهيم فريجي: س-پ، ل ٧٠.

٢ - درأفت غنيمي الشيوخ: امريكا والعالم، ص ٤٩.

٣ - د.عبدفتاح حسن ابوعلية: تاريخ الامريكيتين و التكوين السياسي للولايات المتحدة الأمريكية، ص ٦٦.

خۆسەپىن، ھەندىكى تر گومانىيان لەسەر كەوتنى ئۇ بارودۇخە نوپىيە ھەبوو بەھۆى دەستەبەر نەكردنى دەسلەتتى تەواو بۇ پاپەپاندنى كاروبارى ولات بە لىھاتوانە، گەل دابەشبوون بۇ ئەوانەى حەزىيان لە بوونى حكومەتى ناوەندى بەھىز بەسەر ويلايەتەكان ھەبوو، لەگەل ئەوانەى حەزىيان لە يەكگرتىك بوو كە تىادا ھەر ويلايەتەك مافى تايبەت بەخۆى بپارىزىت،

زۆربەى بەشدارانى كۆنگرە لەگەل داننانيان بە ھەندى كەموكورتى لە دەستوردا ھاتوون كار لە ويلايەتەكانيان دەكەن بۆئەوھى پازى بن لەسەرى بەوھى بپروايان بەوھەبوو دەستور ھۆكارى ھەرە چاكە بۇ پى خۆشكردنى كردارەكى لە دەسلەتدا.^(۱)

پاش نووسىنى پەش نووسى دەستور، نوپنەرايەتى ويلايەتەكان لەماوھ و كاتى جياوازدا پەزامەنديان دەرپرى لەسەر دەستور، تا (۲۱)ى حوزەيرانى سالى (۱۷۸۸)، (۹) نۆ ويلايەت پازى بوون لە جىبەجىكردنى دەستور دواى ئۇ مېژووھ و بە چەند ھەفتەيەكى كەم ھەموو ويلايەتەكان پازى بوون لەسەرى جگە لە (نورث كارولينا و رود ايلند)، دواتر ئەم دوو ويلايەتەش ناچار بوون پازى بن لە ترسى ئەوھى تووشى شپىزەيى ئابوورى دەبن ئەگەر ھاتوو گۆشەگىرن لەگەل ويلايەتەكانى تر.^(۲)

پاش جىگىربوونى دەستور لە كۆنگرەى فيلادلفيا لەسەر پەزامەندى كۆنگرەيس، ويلايەتەكان خويان ئامادەكرد بۇ ھەلپزاردنى سەرۆكى ولات، لە نپو ئەندامانى كۆنگرەيسدا بە ھەلپزاردنى كراوھ (جورج واشنتن) بەپىنى تەواوى دەنگەگان بوو بە يەكەم سەرۆكى ويلايەتە يەكگرتووھەكان، ئەوھش بەھۆى ئەوھى خۆشەويست بوو لە دلى خەلكىدا، جورج واشنتن بوو بە يەكەم سەرۆك كۆمارى ويلايەتە يەكگرتووھەكانى ئەمريكا و (جۆن ئادامس)يش ھەلپزىرا بە جىگرى سەرۆك، جورج واشنتن لە (۳۰)ى نيسانى (۱۷۸۹)دا لە شارى نيويۆرك لە ئاھەنگىكى گەورەدا پۆستەكەى وەرگرت.^(۳)

۱ - فرحات زىادە: س-پ، ل ۷۰.

۲ - اسماعيل احمد ياغي: س-پ، ل ۴۹.

۳ - الان نفيز و: س-پ، ل ۱۵۰.

گەشەکردنی دیموکراتیەت

هەرچۆنیک بوو لەگەڵ کەم و کورتیەکانیشدا بەندەکانی ئیئتییاف هەنگاوێکی فراوان بوو لە پیشکەوتنی دەستوور بۆ یەكگرتنی ویلایەتە جیاوازه‌کان، ئەم گەشەکردنەش بوو هۆی پیشکەوتنی دیموکراتی لە زۆربەی بوارە جیاوازه‌کانی ژیان لە ولادتدا، لە بوارى سیاسیدا هەلبژاردنی سەرۆک لەلایەن گەلەوه‌ بوو، دواى ئەوهی پیشتر پاشای ئینگلیزی ته‌عینی ده‌کردن و ئەندامانی ئەنجومەنى بالای دەزگای تەشریعی که (لەبەرامبەر ئەنجومەنى یاریده‌دەران دیت) هەلدەبژێردان بۆ ئەوهی لە برى دانان بکریت، لە سەرەتادا مافی هەلبژاردن بۆ ژمارەیه‌کی که‌می خەلک بوو، پاشان فراوان کرا تا ژمارەیه‌کی گەوره‌ تری گرتەوه‌، دواى ئەوهی دەرکه‌وت لە پاشماوه‌ی ولاتی ئەمریکا ژمارەیه‌کی زۆر هەن هەوادارن بۆ دژایەتی کردنی گواستنه‌وه‌ی دەسەلات بۆ دەستی گەل، هەروەها هەركاتى جوتیاران و پیشه‌وه‌ران و بازرگانه‌كان چالاک ده‌بوون، کاریان ده‌کرد بۆ گەشەسەندنی دیموکراسی بۆ داپنینی دیارده‌ی زیاده‌ کوشتن و خۆ به‌زلزائین لە پێناو بنیاتنانی شارستانیەتیکی لەبار، بۆیه به‌ به‌رده‌وامی ئیجتها‌د لە کاریدا ره‌نگی دایه‌وه‌ و تاکه‌كان هه‌ستیان به‌ یه‌كسانی ده‌کرد، له‌وانه‌ش که بره‌وى به‌ دیموکراسی ده‌دا، قه‌ده‌غه‌کردنی مامه‌له‌ی خاوه‌ن ئیمتیازه‌كان بوو له‌ ویلایه‌ته‌كاندا، دواى ئەوهی ئەو یاسایه‌ هه‌له‌وشایه‌وه‌ که مانه‌وه‌ی زه‌وى بوو بۆ کوپی تۆبه‌ره‌ (ابن بکر) به‌ ته‌نیا،^(١) یان به‌ مانه‌وه‌ی ئەوانه‌ (زه‌ویه‌كان) که مولک بیت بۆ خیزانه‌كان به‌ درێژایی وه‌چه‌كان، بایه‌خ درا به‌و زه‌ویانه‌ی له‌لایه‌ن ئەوانه‌ی مولکیان نه‌بوو، بۆیه حکومه‌تی ویلایه‌ته‌كان ده‌ستی گرت به‌سەر هه‌ندێ له‌ مولکی تاکه‌كان که لایه‌نگری ئینگلیزه‌كان بوون و دابه‌شی کرد به‌سەر جوتیاره‌ بچووکه‌كاندا، وه‌ک (په‌نسلفانیا- ماریلند) که هه‌ردووکیان هی خیزانی (پن وبلتیمور) بوون که خاوه‌نداریتی دهره‌به‌گی (تنیک) بوون به‌رامبەر به‌ هه‌ندێ قه‌ره‌بوو، به‌م شتیه‌یه‌ش ئیمتیازاتی خاوه‌ن مولک و زه‌ویه‌كان نه‌مان، به‌ نه‌مانی مولکه‌کانیان زۆرینه‌ی زه‌وییه‌ ئەمریکه‌كان دابه‌ش بوو بۆ مولکایه‌تی بچووک، پیش شو‌رشی ئەمریکی هه‌ر (٩) له‌ ویلایه‌ته‌که‌ که‌نیه‌ی په‌سمیان هه‌بوو که باجیان ده‌سه‌پاند به‌سەر خه‌لکیدا بۆ جیگیرکردنی ده‌سه‌لاته‌کیان و (کونفۆ الاغاشانیه‌) که له‌ (ته‌کیه‌) ده‌چوو، له‌ (٣) له‌ ویلایه‌ته‌

باکووریه ئینکلکانیه کان باوبوو، هرچهنده خه لک ئاره زوویان له نهمانی ئیمتیازه کان بوو به هر شتوازیك ببویه له بواری ئاییندا تواناكانیان دهخسته گهر، سه ره تا دهستان گرت به سه ر ئیمتیازیاتی که نیسه ی ئینکلکانیه له ویلایه ته کانی باشووردا له نیوان سالانی (۱۷۷۶-۱۷۸۶) له پیتاوی ئه وه ی که (کونفؤ الاغاشانیه) که نیسه یه کی په سمی نه بیت تا ئه و کاته ی دوا ی چهنده وه چه یه ک ئهم سه رکه وته یان هاته دی.^(۱)

بزافی دیموکراسی بابه تی فیربوونی له خوگرت، ده رکه وت که حوکی زاتی ته رکیزی له سه ر گهل ده کرده وه، داواکاری له تاک ئه وه بوو بایه خ بدان به کاره جیاجیاکان که ده ست ناکه وتن ته نیا به فیربوون نه بیت بۆیه کاری له سه ر زیاده بوونی قوتاخانه ی سه ره تایی و پیشکه وتنی ئوسلو به که ی ده کرد (جیفرسون) له و باره وه نووسیویه تی (هیوام وایه گرنگی فیربوونی گهل به ده ره جیه ک له ئامیز بگریت، له به ره ئه وه ی من بروام وایه ئه و بۆ چوونه باشترین گرنتیه بۆ پاراستنی ئازادی).^(۲)

حکومه تی ئیئتلافی بۆ پیکه ستنی ئه مریکه کان له چاره سه رکردنی کیشه ی زهویه کانی پوژئاوادا که داگیر نه کراوه هه ستا به خزمه تکردنیکی گه وره، ئه وه ش بۆ ئه وه ی ئه و پینگه دیموکراسیه بگریته به ر که له سالی (۱۷۸۷) (یاسای کریکارانی پوژئاوای) دانراوه، به پیتی ئه وه پینگه درا به خه لکی بۆ نیشته جی بوون له و زهویانه ی که وتبوونه باکووری پووباری (ئوهايو) ویلایه تی تازهی پیشکه وتوو له ناوچه که دا بنیادنرا گه شه کردنی ئه و ویلایه تانه به شیوه یه کی پله کاری و دانایی و یه کسانی دروست بوو، سه ره تا کونگریس زهویه کانی بۆ چهنده پارچه یه ک دابه شکرد بۆ هه ریه ک له وانه حاکمیک و قازیه کی دانا،^(۳) هه رکاتی ژماره ی دانیشتوانی یه کیک له ویلایه ته کان بگه شتایه ته (۵) هه زار که س ده زگایه کی ته شریعی (یاسا دانان) ی بۆ پیکده هینرا که له دوو ئه نجومه ن پیکده هات، ئه گه ر ژماره ی دانیشتوان بگه شتایه ته (۶۰) هه زار که س ئه و ئه و ویلایه ته به چوونه ناو یه کگرتنه که قه واره یه کی تاییه تی

۱ - بۆ زانیاری زیاتر بروانه (الکسی دو توکفیل: عن الديمقراطية في أمريكا، ترجمة- بسام حجار، معهد الدراسات الاستراتيجية، الطبعة الاولى، بیروت، ۲۰۰۷).

۲ - فرحات زیاده: س-پ، ل ۶۶.

۳ - لیدیا بجورنلوند: دامه زواندی ئه مریکا و ده ستووره که ی، وه رگیزانی-ئهبو به کر خوشناو، چاپخانه ی روون چاپی یه که م، سالی ۲۰۰۷، ل ۱۱۰-۱۱۲.

دەبوو، ئەم شىۋازە لە دوا دوايىدا جىيەجىكرا پاش ئەوھى لە پىكھىننى
 ويلايەتلىكتىدا سنوور و چوارچىۋەى باسيفكى فراوان بوويەو ھەتا كۆى
 ھەموويان گەشتە (٤٨) ويلايەت، ئەمريكاش بە چارەسەرىكى دادپەرۋەرەنە ئەو
 كىشەيەى چارەسەركرد و لەگەل بنەماكانى ديموكراسيەتى راستەقىنە دەگونجا
 لەجىگەى ئەوھى ئەو پارچە داگىركراوانە واسەير بىكرايە كە كۆنترۇل بىكرىت و
 سوودى لى وەر بىگىرىت، مامەلەيەكى يەكسانى لەگەلدا دەكرا و بەرز بوو يەوھ بۆ
 ئاستى ويلايەتەكانى تر، بەمشىۋەيە بەپاكى مايەوھ و لەھەموو ناشىرىنيەكى
 داگىركارى دوور بوو.^(١)

تىگۆشان لە پىتاۋ مافەكانى تاگدا

پىشەكى دەستوور بەپىي سىستىمىكى تازەى سىياسى ئەمريكى دەپرات كە پىشت
 بەم پرهەنسىپانە دەبەستى:

١. دروست كردنى يەكيتىيەكى تۆكمەتر، لە دابىنكردنى داواكارىيەكانى بەرگرى
 ھاوبەش بۆ بلاوكردنەوھ و چەسپاندنى دادپەرۋەرى و دابىنكردنى باشتىن ئازادى
 بۆ ئەنجومەنەكانى ئىستا و داھاتوو، تاپىش راگەياندى سەربەخۆيى بۆ (مافەكانىيان
 ھەلسوكەوتى لىنەبىكرى) دواى ھەموو خەلكى كەوتىبوو بە سىفەتى ئەوھى مەروڧن
 بۆ ھىچ ھوكمىك نىيە بى بەشى بىكات، بەلام باشتىن رىنگەيە بۆ دابىنكردنى
 دادپەرۋەرى و باشتىن ئازادى (لەوكاتەدا ۋەك ئەمرو).^(٢)

٢. بابەتى ئالوگورپى حزبى بوو، كاتى بۆ يەكەمجار دەستور دارپىژرا و خرايە
 بەردەم ويلايەتەكان بۆ پەسەندكردنى مادەكانى، ھىچ ئامازەيەكى تاكلايەنى لە
 شىكردنەوھەكان بۆ دانەرەكانى تىدا نەبوو، ئەمەش دانەرەكانى دەستور وايان دانائوھ
 ھوكمى نەتەوھى دروستكەرى تازە دەستوردار بوو بە پەچاۋكردنىكى زۆر كە
 پاراستنى مافەكانىيان كە پىويستى پاراستنى زياتر نەبوو، ئەمەش پىشتىگرەكانى تىرى
 سىستىمى فېدرالى دەريانخستوو ژمارەى زياترى مافەكان دەبى بەھۆى زياتر

١ - فرحات زىادە: س-پ، ل ٦٧.

٢ - درافت غنىمى الشىخ: امريكا والعالم، ص ٤٨-٤٩.

بوونی بهرپرسیار یتیه وه بیت واته مافه بنه پرتیه کان و ئه وهی که دیاری نه کراون دوو چاری ده ستر یژی حکومت نه بن.^(۱)

سه ره پای پوو خاندنی پشتگیری فیدرالیته بق جهنگی دارشتنی ده ستوری سالی (۱۷۸۷) توانییان له گهل دژه کانیا نندا له بهر پرسیار یتیان له ده سه لاتی حکومتی نه ته وهیی تازه دا چند سازشیک بکه ن و داوای ئه وه بیان کرد ده قی ده ستوری کۆمه لی پاراستنی دیاری کراوی مافه کانی تاکی تیا دابی.^(۲)

له وه زیاتر چند به لیتیک یان پیشگیره کانی فیدرالی تریان وهرگرت و له هه ندی کۆنگره کاندیدا که له ویلایه ته کاندیدا به سترابوون یارمه تیدانی په زامه ندی له سه ر ده ستکاری به په سه ندکردنی ده ستور، هه ره شه ی له هه ندی له ویلایه ته کان ده کرد به په سه ندکردنی ده ستور، چند گرنتیه کی ده ست نه که وت به پازی بوون له سه ر به لگه نامه ی مافه کان پشتگیرانی فیدرالیته هه ستان به جی به جیکردنی به لیتیه کانیا ن له سالی (۱۷۸۹) دا کۆنگریسی ویلایه ته یه کگرتو وه کان ده ستکاری ده یه می کرد له ده ستوردا و به هاتنی سالی (۱۷۹۱) به لگه نامه ی مافه کان که ده ستکاری یه که می ده ستور له لایه ن ژماره یه کی پیویست په سه ندکرا راشکاوانه مافه کانی ده پاریزی که ده ستوری بی، به تاییه ت له باره ی فراوان کردنی پاراستنی مافه کانی باس نه کرا بوون بق مه ترسی له کاتیکدا باسی مافیکی دیاری کراو کرابوو.^(۳)

---

۱ - کارله اینتس دشنر: س-پ، ل ۱۴۰.

۲ - د.صلاح احمد هریدی: دراسات فی التاريخ الأمريکی، ص ۸۴.

۳ - دیب علی حسن: الولايات المتحدة الأمريکیه، ص ۱۷۵.

کۆبۆنەوێ دەستووری

له ساڵی (١٧٨٦) له شاری (اناپولس) له ویلايه تی ماریلاند کۆنگریس کۆبۆنەوێهێکی به سست بۆ تاوتویکردنی ئهو کتیبانهی په یوه نندیان به مادهی یه کگرتنی کۆنفیدرالیه وهه بوو، لهو کۆبۆنەوێه دا پیتشنیاریک له لایه ن هاملتون و هه ندیکی تره وه پیتشکه شکرا تیتدا ویلايه ته یه کگرتوه کانیان بانگ کرد بۆ کۆنگریس ئه مه ش به وه ی که دواکرا له فلادلفیا، کۆنگریس کۆبۆنەوێه یه ک بکات لهو باره یه وه، ئه م کۆبۆنەوێه کرا له پۆژی (١٤) ی مایوی (١٧٨٥) و ئامانجی ئه م کۆبۆنەوێه چاوگێرانه وه بوو به ماده کانی یه کگرتن و کۆنفیدرالی تیتدا له حکومه تیکی تازه نزیکی بکه نه وه، به لام گۆپینی ماده کانی یه کگرتن و کۆکردنه وه ی له سه ر ویلايه ته کانی کاریکی ئاسانه.^(١)

دانانی دهستوور

به م شێوه یه ئه ندامانی کۆنگریس دهستووری له (٥) ی ئایاری ساڵی (١٧٨٧) هه ر لهو شارهی بریاری سه ره بخویان تیتدا ده رکرد بوو کۆبۆنەوێه بۆ دانانی سیسته می فه رمانه وایی و دیاریکردنی چۆنیه تی ئهو حکومه ته ی که ده یانه ویت دایمه زینن، ئه م کۆنگره یه به ناوبانگترین بیرمه ندانی ویلايه ته یه کگرتوه کانی تیتدابوو، ژماره ی نوینه ره کان (٥٥) که س بوون.^(٢)

لهو پیاوه مه زنانه ی که له حوکم و مه يدانی شه په کاندایا بریدووی به ناوبانگیان هه بوو ئه مه نه نوینه ری ویلايه ته کان بوون جگه له رود ئایلاند، که کۆماریان دامه زراند له وانه (جۆرج واشتن و هاوپیکانی) ئه مه کۆتایه هه رچه نه ده به ره له ستیان هه بوو بۆ بریاردانی راگه یاندنی سه ره بخویی، به لام له سه ر هه موو شتیکه وه دلسۆزیان بۆ ویلايه ته کان هه بوو، هه روه ها مادیسۆن له هه مووان زیاتر به شداری کرد له ئیشکردنی بۆ دهستوور جگه له مه نه پیاوی سیاسی و یاسایی و پۆژنامه نووسی به شداری دانانی دهستوریان کرد و هه مووشیان له (فیلادلفیا) یه کیتی به هیزی هه میشه یی و ئیجابی نه ته وه ی تازه یان دانا.^(٣)

١ - د.عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعنمي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ٨٦

٢ - فرحات زیاده و ابراهيم فريجي: ص ٦٤.

٣ - مايكل كامن: الدستور في ثقافة الأمريكية، ترجمة - أحمد ظاهر، دار الفارس للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، عمان، ١٩٩٦، ص ٧٧.

دەسلەلاتى دام و دەزگاكان،-

۱. دەسلەلاتى ياسادانان

ئەم دەسلەلاتە لە ھەردوو (ئەنجومەنى نوێنەرەن و ئەنجومەنى پیران) پێکدەیت، بە ھەردوو ئەنجومەنەكەش دەوتریت كۆنگرەس.

ھۆى سەرەكیش لە پێكھێنانى ئەم دوو ئەنجومەنەدا لە لایەك پاراستنى ھاوسەنگى نێوان ویلايەتە گەرەكان و بچووكەكان و لەلایەكى تریشەو ھەرخستنى شێوھى (دەولەتێكى یەكگرتوو) بوو.^(۱)

أ. ئەنجومەنى پیران (مجلس الشيوخ)

بەپێى بڕگەى (۲) لە مادەى یەكەمى دەستورى ئەمریکى: (ئەنجومەنى پیران پێکدەیت لە (۲) ئەندام بۆ ھەر ویلايەتێك، كە لەلایەن دەستى ياسادانەرانی ئەو ویلايەتەو دیارى دەکړن، و ماوھى ئەندامیتى لەم ئەنجومەنەدا شەش سالە، ھەروەھا ئەو كەسەى دەبیتە ئەندام لە ئەنجومەنى پیران، دەبیت لە (۳۰) سال كەمتر نەبیت، وە (۹) سال بەسەر دانىشتنى لەو ویلايەتەدا تێپەربووین).^(۲)

مەبەست لە پێكھێنانى ئەم ئەنجومەنە پراگرتنى ھاوسەنگى تەرازووى دەسلەلاتە لە نێوان ویلايەتەكاندا بى گۆیدانە پروبەرەكەى بۆئەوھى ویلايەتە گەرەكان خۆيان بەسەر ویلايەتە بچووكەكاندا زال نەكەن، ھەر ویلايەتەش بتوانیت خەسلەتە تايبەتەكانى خۆى بپاریزیت.^(۳)

كۆنگرەس كە پێشتر ئاماژەمان بۆ كەردوو لە دوو ئەنجومەنى سەرەو ھە پێكھاتوو، چەندین وەزىفە و دەسلەلاتى سەرەكى خۆى ھەيە لەوانە:

۱. دەتوانى بە زۆرىنەى (۲/۳)ى دەنگەكانى ھەردوو ئەنجومەكە گۆرانكارى لە دەستوردا بكات.

۲. لە چوارچێوھى سنوورى دەسلەلاتەكانى خۆیدا ياسا بۆ ئەمریکا دەرېكات.

۳. توانای دانان و لابردنى گومرگ و باجى ھەيە.

۴. پەسەندكردنى بودجەى حكومەتى فیدرالى و كۆنترۆلى جى بەجێكردنیشى دەكات.

۱ - المادة (۱) الفقرة (۱) من الدستور الأمريكي.

۲ - المادة (۱) الفقرة (۲) من الدستور الأمريكي.

۳ - دياسين العياوي: السياسة الأمريكية بين الدستور والقوى السياسية، ص ۴۲-۴۳.

۵. به پیتی دهستور مافی لابردنی سهروک و که سایه تیه کانی دیکه ی هیه له سهروک.

۶. دهسه لاتی به سهروک کومار به خشیوه، که جهنگ له کاتی پتویستدا رایگه یه نیت.

۷. مافی سزادانی ئەندامه کانی هیه له کاتی سه ریچی کردنیان له سیستمی کارکردندا، ده توانی به (۲/۳) ی دهنگی ئەنجومه ن ئەندامانی سه ریچی کاری کۆنگریس ده ربکات.^(۱)

ئەم دوو ئەنجومه نه له به ریوه بردنی کاره کانیاندا پشتیان به پیکهیتانی لیژنه ی به ردهوام ده به ست ئەم لیژنه نه دابهش ده کرین به سهروک هه موو لایه نه کانی چالاکی یاسادانانه وه، ئەم لیژنه نه هه لدهستن به به ستنی کۆری گشتی، دهسه لاتی یاسادانان بۆی هیه چه ند لیژنه یه کی لیکۆلینه وه دیاری بکات وهک خۆی پۆستی هیه داوای ئەو که سه بکات که زانیاری پیتی بۆ سودی کۆنگریس.^(۲)

له حاله تی په یدابوونی ناکۆکی له نیوان هه ردوو ئەنجومه نه که دا له سهروک پرۆژه یاسایه ک، پیکه ی شیا و دروست کردنی لیژنه یه کی تایبه ته که پیتی ده لێن لیژنه ی پیکه و تن (لیک نزیکیبونه وه) که له ئەندامانی هه ردوو ئەنجومه نه که پیکدیت، هه ول ئەدهن بۆ نزیککردنه وه ی دید و بۆچوونه کان، به لام له حاله تی شکست هیتانی ئەم لیژنه یه دا پتویسته واز له و پرۆژه یه به یتریت که ناکۆکن له سهروک.^(۳)

ب. ئەنجومه نی نوینه ران (مجلس النواب)

ئەم ئەنجومه نه به هه لبژاردنی راسته وخۆ له لایه ن ده نگده رانه وه دروست ده بیت، له سهروک و بانه مایه ی هه ر ئەندامیک نوینه رایه تی (۳۰) هه زار که س بکات، و ماوه ی ئەندامیتی له م ئەنجومه نه دا دوو ساله، ده ستوری ئەمریکا چه ند مه رجیککی بۆ ئەندامه تی ئەم ئەنجومه نه داناوه، ده بیت ئەو که سه ی ده پالئوری ته مه نی له (۲۵) سال که متر نه بیت و هه لگری په گه زنامه ی ئەمریکی بیت و نابیت ماوه ی به ده سهیتانی په گه زنامه شی له (۷) سال که متر بیت.^(۴)

۱ - دیب علی حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۴۰-۱۴۲.

۲ - دیاسین العیثاوی: السياسة الأمريكية بین الدستور والقوى السياسية، ص ۴۷.

۳ - هه مان سه رچاوه، ل ۴۸-۴۹.

۴ - محمد محمود النیرب: س-پ، ل ۱۱۵.

ئەمەش ئەو دەگەن نىت بەپىي پىژەي دانىشتوانەكانيان ژمارەي نوينەراني
 ھەرىمەكان جياوازە دەستورى ئەمريكى لە بېرگەي (۲) لە مادەي يەكەميدا، ئاماژەي
 بە مەرجىكى دىكەش كردوو كە دەلەيت: (ئەوەي خۇي بەرېژنر، دەبىي ئەمريكى بى
 و خەلكى خودى ئەو ويلايەتە) بى.^(۱)

ئەمەش پىگەرە لە بەردەم ئازادى تاكە كەسى ئەمريكيدا لەمەر خۇپالوتنيان لە
 ناوچە جياجياكانى ئەمريكادا، جگە لەمەر خستە بەردەم مافى خۇ ھەلېژاردنيان كە
 دەشى بەو ھۆيەو جارى واھەبىي كە نوينەري ناشايستە بگاتە ئەنجومەنى
 نوينەران.

تا ياسايەك دادەنرەيت پتويستە لەلايەن ھەردوو ئەنجومەنى پيران و نوينەرانەو
 (رازى بن لەسەرى) بۇ دانانى ياسا نابەيت ھىز بە تەنھا لە دەستى يەك لاين دابەيت،
 ھىز و دەسەلات دابەشكراو لە بەينى ھەردوولادا، ئەم دابەشكردنە كراو لەبەر
 ئەوەي دانەرى دەستورەكان نەيتنى ھەپەشەي دلى مروق دەزانن كە مروق
 برسى ھىزە، لەبەرئەو دانەرانى دەستور بۇ دانانى ياسا ھىزيان دابەشكردوو لە
 نيوان دوو گرۇپدا بۇ دانانى ياسا ھىچ ھىزىكيان نەداو بە سەرۆك.^(۲)

۲. دەسەلاتى جىبەجىكردن

بەپىي دەستورى ئەمريكى سەرۆك بەشيوەيەكى راستەوخۇ لەلايەن كەلەو
 ھەلدەبىژدەريەت بەلام لە پووى كردارىيەو ھەلېژاردنى سەرۆك دەسەلات بەچوار
 قوناغدا تىدەپەپەي، قوناغى يەكەم بەو دەست پتدەكات حزبە سياسىيەكان خۇيان
 ھەلدەبىژن پاشان ھاولاتيان ھەلدەستەن بە ھەلېژاردنى ھەلېژدراوەكانى
 سەرۆكايەتى كە ئەمانىش لە جياتى گەل سەرۆك دەولەت و جىگەرەكەي ھەلدەبىژن
 ئەنجا ھەلېژاردنەكە دەنيردەيت بۇ ئەنجومەنى پيران تا ئاشكرايان بكات.^(۳)

جا ئەو كەسەي زۆرتەرين دەنگ بە دەست دىتەيت (ژمارەي دەنگەكانى
 ھەلېژدراوى سەرۆكايەتى) ئەوا دەبىتە سەرۆكى ولاتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا،
 پتويستە سەرۆكى ھەلېژدراو ئەم مەرجانەي تىدەيت:
 أ. پتويستە ھاولاتىيەكى لەدايك بووى ولاتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا بىت.

۱ - المادة (۱) الفقرة (۲) من الدستور الأمريكي.

۲ - محمد محمود النيرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۱۶.

۳ - د. محمد مصطفى صفوت: الجمهورية الحديثة، دار المعارف، الاسكندرية، الطبعة الاولى، ۱۹۸۵، ص ۵۱.

ب. پتيويسته ماوهي نيشتهجي بووني له ولاته يه کگرتووه کانداه له (۱۴) سال که متر نه بيت.

ج. پتيويسته تهمهني له (۳۵) سال که متر نه بيت.^(۱)

ب. دهسه لاته کان:

سهرؤکي ئه مرکا خاوهن دهسه لاتي جيته جيکردنه و هر خوي سهرؤکي بالادهسته، بويه به پيوه بردني کاروباري ئيداري له دهسه لاتدا ههنديک له فهرمانبه ره گوره کاني تاييهت له مهکتهبي جيته جيکاري سهرؤک کار دهکن بؤ به پيوه بردني کاره کان يارمهتي سهرؤک دهدهن.^(۲)

سهرؤک فهرماندهيهکي سهربازيه، سهرؤک هر چوار سال جاريک هه لده بژيړيت و ناييت بؤ زياتر له (۸) سال ئه و پوسته ي به دهسته وه بيت، سهرؤک کابينه که ي وا دهبيت: (وهزيړي دهره وه، وهزيړي دارايي، وهزيړي بهرگري، وهزيړي داد، وهزيړي ناوخو، وهزيړي کشتوکال، وهزيړي بازرگاني، وهزيړي کار، وهزيړي تهنديروستي و خزمه تي مرقفايه تي، وهزيړي ئاوه دانکردنه وه و نيشته جي بوون، وهزيړي په يوه هندييه کان، وهزيړي وزه، وهزيړي په روه رده، وهزيړي جهنگاوه ره کان و وهزيړي ئاسايش) که له پاش رووداوه کاني (۱۱) ي سيپتمبري سالي (۲۰۰۱) دانرا..^(۳)

دهستوري ويلايه ته يه کگرتووه کاني ئه مرکا دهسه لاتيکي جي به جيکردني فراواني به سهرؤک کومار به خشيوه، بويه هر له و روانگه يه وه جاري وا هه بووه سهرؤک کومار به (ديکاتوري دهستوري) ناوبراوه، چونکه له يه ک کاتدا سهرؤکي دهولت و سهرؤکي دهسه لاتي جي به جيکردنيسه. (دهسه لاتي راپه راندنيش له لايه ن سهرؤک کومار وه په يره و دهکري به تاييهت که پڙيمي سهرؤکايه تيه سهرؤک کومار راسته وخو له لايه ن گه له وه هه لده بژيړدري و به پتي دهستوري فيدپالي، دهسه لاتي زوري هه يه).^(۴)

۱ - المادة (۲) الفقرة (۱) من الدستور الأمريكي.

۲ - ارسنت صرييف: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، ترجمة - محمد عبد المعز، القاهرة، ۱۹۵۴، ص ۱۰۳.

۳ - دياسين العيثاوي: السياسة الأمريكية بين الدستور والقوى السياسية، ص ۳۹.

۴ - وايت ابراهيم و واحد رافت: القانون الدستوري، مطبعة الانجلو المصرية، القاهرة، ۱۹۷۳، ص ۳۴۰.

هەر له بهر ئه وه شه هەر تاکینک له پێبازی گهل لایدا دادگای (بالا) بۆی ههیه سزای بدات. سهروکی دهولت ئهم تاییه تمه ندیانه ی خواره وه ی ههیه:

۱. دیاریکردن و لابردنی وهزیرهکان:

له ولاته یه کگرتووه کاند ناوی وهزیرهکان به سکرتهزیهکانی دهبریت، دیاریکردنیان له لایهن ئه نجومه نی پیرانه وهیه و هەر به هه مان شیوه ش مافی لابردنیانی ههیه، وهزیرهکان له دهسه لاتدا به شداری سهروک ناکن به لکو یارمه تی ئه دهن، به پێی برپای خۆی بیروپراکانیان وهرده گریت یان وهریناگریت، ئه و وهزیره ی که سیاسه تی سهروکی دهولته ی به دل نیه ده توانی واز به یئیت.^(۱)

۲. دیاریکردنی گه و ره فرمان به ره فیدرالیه کان دوا ی په زامه ندی ئه نجومه نی پیران، ده توانیت لاشیان به ریت به پێبازی یاسایی خزمه تی شارستانی.^(۲)

۳. سهروک رابه ری سیاسه تی ده ره وه ی ده ولت یه کگرتووه که ده کات و وا دانراوه سهروک هیمایه بق نه ته وه و گهل و نوینه ری گه له له به رده م ده ولته تانی تر دا و پیشوازی له نێردراوه دیبلۆماسیه کانی ده ولته تان ده کات و بالۆزه کانی ولات دیاری ده کات و هه روه ها خاوه نی مافی پێککه و تنه له گهل ده ولته تی تر دا له پێگه ی یارمه تی یاری ده ده ره کانی وه له وه زاره تی ده ره وه، هەر سه روکی ده ولته ته که پێککه و تننامه و هاوپه یمانی نیو ده ولته تی ده به ستیت، به لام پاش په زامه ندی ئه نجومه نی پیران و ده سه لات ده بیت دان بنیت به حکومه ته تازه کاند.^(۳)

۴. له ده سه لاته کانی سه روک ئه مه یه که سه ره کردایه تی سوپا ده کات و به سه روکی گه و ره ی سوپا داده نریت خو شی شه ر و جه نگ به پێوه ده بات. به لام له سه ر برپاردانی شه ر کۆنگرێسیش تیایدا هاو به شه، سه روک ده توانی داوا له کۆنگرێس بکات بق ئه وه ی چه ند ده سه لاتێکی کاتی (استسنائی) فراوانی بداتی ده رباره ی جه نگ بق پوو به پوو بوونه وه ی ئه و بارودۆخه نا کوا نه ی پوو به پوو ی گهل ده بنه وه.^(۴)

۱ - محمد محمود النیرب: س، پ، ل، ۱۱۷.

۲ - بدون مؤلف: معلومات وحقائق عن الولايات المتحدة الأمريكية، ۱۹۵۶، ص ۲۲.

۳ - محمد محمود النیرب: س، پ، ل، ۱۱۷.

۴ - د. صلاح احمد هریدی: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۸۶.

۵. سەرۆك خاوهنى مافى لىيوردنه و بۆى ههيه له تاوانبار ببووريت و پاستهوخو دواى حوكمدان يا لهكاتيكدا له بهنديخانهدا بيت، ههروهها بۆى ههيه لىيوردن دهريكات، سەرۆك بۆى ههيه له حالهتى شهري ناوخو و پاپهپين و شوپشدا پاش وهستاني دژايهتيهكه لىيوردنى گشتى دهريكات.^(۱)

۳. دهسهلاتى دادگايى بالاي فيدرالى

ئهم دهسهلاتهش خۆى له دادگايى بالاي ويلايهته يهكگرتووهكانى ئەمريكا دا دهبينتهوه، كه قورساى و مهزنىي تاييهتى خۆى ههيه بۆ نمونه: دهسهلاتى دادوهري بهپيتى برگه (۱) له مادهى (۳) دهستورى ئەمريكى به تنها به دادگايى بالاي ئەمريكا بهخشاوه، ئهم دهسهلاتهش بهردهوام له چاوديرى ههردوو دهسهلاتى ياسادانان و جئ بهجىکردندا به بۆ ئهوهى له سنورى خويان دهرنهچن، (به گويرهى دهستورى ويلايهته يهكگرتووهكانى ئەمريكا) كۆنگريس بهرپرسه له دهسهلاتى ياسادانان، ههركاتيك كۆنگريس سنورى خۆى بههزينى و دهسهلاتى زندهتر بهيهكى لهبريكارهكان يان پيشيهكى ديكه بدات، دادگايى بالا دهتوانى ئهم زندهپوييهى كۆنگريس پووجهل بكاتهوه.^(۲)

دهسهلاتى دادوهري بهخشاوه دادگايى بالاي فيدرالى و ههنديك دادگايى نزمتر لهلايهن سەرۆكى ولاتهوه بۆ ههتا ههتايه دامهزران، ههريويه دادگايى بالا دهستهبهري پاراستنى سهرجهم ئازادى هاولاتيان و مافه مهدهنى و سياسيهكانيان، چونكه ئهم دادگايه له سنور و بازنهى پاي گشتيدا كاردهكات و هيز و تواناي خۆى له جهماوهروه وهردهگرئ.

دادوهر (فليگش فرانكفور) سهبارهت به دهسهلاتى دادگايى بالا دهليت: (دهسهلاتى دادگا كه نه مالى ههيه و نه شمشير، به شيويهكى ئاسايى و بهردهوام دهسهلاتى خۆى له متمانهى خهلكيهوه وهردهگرئ).^(۳)

دادگايى بالا بهيهكى له گرنگترين دهزگاكانى ويلايهته يهكگرتووهكانى ئەمريكا دهژميردريت، بهراستى ئاوينهيهكى پروونه بۆ دهرخستنى سهرجهم بيرو بۆچوونهكانى كۆمهلهگهئى ئەمريكى، له پرووى سياسيهوه دادگا له بههيزکردنى

۱ - كارلهاينتس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۱۴۱.

۲ - المادة (۳) الفقرة (۱) من الدستور الأمريكي.

۳ - دياسين العياوي: السياسة الأمريكية بين الدستور والقوى السياسية، ص ۵۰.

به کیتی ئەمریکادا پۆلێکی گرنگ دەبینی، له پووی کۆمه‌لایه‌تیشه‌وه هه‌مان پۆل ده‌بینی له پاراستنی سه‌رجه‌م ئازادیه‌کانی هاو‌لاتیاندا، بۆیه به پاسه‌وان و لێکده‌روه‌ی ده‌ستوور ده‌ژمێردریت.

هه‌روه‌ها ئەم دادگایه له هه‌موو ئەو کێشه یاسایانه ده‌کۆلێته‌وه که پهنگه له‌کاتی په‌یره‌وکردنی ده‌ستوور و یاسا فیدرالیه‌کان و په‌یمانه مۆرکراوه‌کاندا بێنه پیش، هه‌روه‌ها لهو کێشانه ده‌کۆلێته‌وه که پهنگه له‌نیوان دوو ویلايه‌ت یان له‌نیوان چه‌ند ویلايه‌ت یان له‌گه‌ڵ بێگانه‌دا پوو‌بده‌ن.^(١)

ئهمه‌ش پاش ئەوه‌ی کۆنگریس په‌زنامه‌ندیان له‌سه‌ر ده‌رده‌بهریت، له‌پال دادگای فیدرالی‌شدا هه‌ر ویلايه‌ته و بۆ پیکه‌ستنی کاروباری دادوه‌ری خۆی خاوه‌نی دادگای تایبه‌ت به‌ خۆیه‌تی، ده‌سه‌لاته‌کانی دادگای فیدرالی‌ش خۆی له‌مانه‌ی خواوه‌رده‌ ئه‌بێنێته‌وه.

١. چاودێریکردنی ئەو یاسایانه‌ی له ده‌ستووردا هاتووه.
٢. پیاچوونه‌وه به‌و کێشانه‌دا له‌ نیوان ده‌سه‌لاتی فیدرالی ده‌سه‌لات و لایه‌نه‌کاندا یان له‌ نیوان ویلايه‌ته‌کان خۆیاندا پوو‌ئهدات.
٣. چاودێریکردنی یاسای ویلايه‌ته‌کان بۆ د‌ل‌نیابوون له‌وه‌ی تاچه‌ند له‌گه‌ڵ ده‌ستووری فیدرالی‌دا ده‌گونجیت، له‌پال هه‌موو ئەمانه‌شدا سه‌رۆکی ئەم ده‌زگایه به‌پنی ده‌ستووری فیدرالی هه‌ل‌ده‌سیت به‌ دوو کاری زۆر گرنگ:^(٢)
- أ. سه‌رۆکایه‌تی ئەنجومه‌نی پیران ده‌کات له‌ کاتیکدا ئەم ئەنجومه‌نه هه‌ل‌ئه‌ستی به‌دادگایی کردنی سه‌رۆکی ولات.
- ب. سه‌رۆکی ولات له‌ کاتی ده‌ست به‌کاربوونیدا ده‌بیت له‌به‌رده‌م سه‌رۆکی دادگای فیدرالی‌دا سوێندی ده‌ستوور بخوات.^(٣)

ده‌سه‌لاتی حکومه‌تی ناوه‌ندیش به‌شیوه‌یه‌کی گشتی هه‌ریه‌که له‌ کاروباری (ده‌ره‌کی، به‌رگری، راگه‌یاندنی جه‌نگ و ئاشتی و کاروباره‌کانی دارایی و بازرگانی) ده‌گریته‌وه و ده‌سه‌لاته‌کانی تریش بۆ ویلايه‌ته‌کان خۆیان جیه‌په‌تراوه، ده‌سه‌لاتی ئەم دادگایه ئه‌وه‌نده فراوانه ده‌توانی خودی سه‌رۆک کۆماریش بانگێشی دادگایی کردن

---

١ - کمال المنوفي: أصول النظم السياسية المقارنة، شركة الربيعان للنشر والتوزيع، الكويت، ١٩٨٧، ص ٢٥٩.

٢ - لاری الوتیز: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، ترجمة- جابر سعيد عوض، الجمعية المصرية للنشر، القاهرة، ١٩٩٦، ص ٢٢١.

٣ - دياسين العيثاوي: السياسة الأمريكية بين الدستور والقوى السياسية، ص ٥٤.

بكات، يەككىك لە ديارترين دەسلەتەكانيش لە كيشەى (وترگيت)دا بە دەرکەوت، لە
رژى (٢٤)ى يوليوى سالى (١٩٧٦) برپارى دەربارەى كيشەى ويلايەتە
يەكگرتووەكانى ئەمريكا دژى نكسون دەرکرد، ئەمەش ئەو دەگەيەنيت كە دەبى
هەموو ملکەچى دەستوربين و بەبى جياوازى، بىگومان ئەم برپارە بوو هۆى
خراپى چوونە پيشەوەى ڤووداوەكان دواجار بوو هۆى لە كارخستنى نكسون لە
(٨)ى ئوگستى هەمان سالدا.^(١)

دادگای بالا لە ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكادا لەسەر وى هەموو دەسلەلاتى
دادگاييەو دەنریت، دەسلەلاتى دادگايى لە ويلايەتە يەكگرتووەكاندا بەم شێوەيە.

١. دادگای بالاى فيدرالى.

٢. دادگای پياچوونەو.

٣. دادگای بەشەكان يان دادگا سەرەتاييەكان.

٤. دادگا تاييەتەكان.^(٢)

لە سەر دەمى ئىستادا دادگای بالا لە سەرۆكك و (٨) ئەندام پىكدیت بە
رەزامەندى ئەنجومەنى پيران لەلايەن سەرۆكەو ديارى دەرکريت، ئەنداميتى لەو
دادگايەدا ديارى نەكراو لە ڤووى كاتەو، بەجۆريك كە لەكارەكەى خويدا
بەردەوام دەبیت مادام باش كارەكانى بەپۆه دەبات.^(٣)

كەم و كورتىەكانى سيستمى پاميارى

هەرچەندە كۆنگريس لە سەرچەم لايەنەكانى ژياندا پيشكەوتنىكى بەرچاوى بينى،
بەلام لە هەندى حالەتدا دەسلەلاتىكى ئەوتوى نەبوو تا هەموو چاكسازيەكان
جيبەجى بكات، كەم و كورتىەكانيش ئەمانەن:

١. شەريەت و دەسلەلاتىكى راستەوخوى بەسەر گەلدا نەبوو لەبەر ئەوێ لە
بەپۆهبردنى بازركانيدا توانايەكى تەواوى نەبوو.

٢. لەجى بەجيكردنى ياسادا كەمتوانا بوو، دادگايەكى مەركەزى بۆ شيكردنەوێ
ئەو ياسايانە نەبوو.

٣. بە هۆى خەرجكردنى ئەو هەموو پاره زۆرەى كە لە شەڤدا سەرف دەكرا
بارى ئابوورى ڤووى لە خراپىبون كرد، ئالوگۆڤكردنى دراو كە نرخەكەى دابەزى

١ - ديب على حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٥٢.

٢ - د. ياسين محمد العيثاوي: س-پ، ص ٥٣-٥٧.

٣ - لارى الوتيز: س-پ، ل ٢٢٢.

بوو به هۆی دانه نانی له سهر بنه مایه کی پته و بالاده ست بوونی ئینگلیز و فه ره نسا له دانانی ریگری زۆر له پیتا و ئالوگۆری بازرگانیدا و سوود بینین له لاوازی کۆنگریس و بیتوانایی ئەمریکا له بهرگریکردن.

٤. ههروهها قه دهغه کردنی به کارهێنانی کهشتیه ئەمریکه کان له پرووباری میسپی له لایه ن ئیسپانیه کانه وه.

٥. ئەمیرهکانی مه غریب له باکووری ئەفریقا داویان له ئەمریکا کرد بریکی زۆر پارە بدن به مه غریب له بهرامبه ر یگه دانی کهشتیه ئەمریکه کان تا به سه لامه تی له ئاوهکانی مه غریبدا ها توچۆ بکن.

٦. له هه مانکاتدا کۆمه لێک کێشه ی سنووری له نیوان ویلایه ته ئەمریکه کاندای دروست بوو که زۆرجار بوو به هۆی شه رو دانانی خالی گومرگی له سهر به رو بوومی ویلایه تهکانی تر له سهر سنوورهکانیان، ئەمهش پێشکهوتنی بازرگانی دواخست.^(١)

دانانی یاسا له ئەمریکا

١. ئەندامێک له ئەنجومه نی نوێنه ران لیسته که ی خۆی ده دات به ئەندامهکانی تری ئەنجومه نه که، لیسته که بیروباوه ری خۆیه تی بۆ یاسا.

٢. کۆمیته ی ئەنجومه نه که، لیسته که ده خوێننه وه و دهنگی خۆیان ده بدن، ئەگه ر کۆمیته ره فزی لیسته که بکاته وه ئەوه ئه و یاسایا له ناو ده چیت و ئەگه ر کۆمیته که رازی بیت به لیسته که به زۆرینه ی دهنگ ئەدا ده چیت بۆ مه جلیسی گشتی.

٣. هه موو ئەنجومه نه که لیسته که ده خوێننه وه و دهنگی خۆیان ده بدن ئەگه ر هه موویان رازی نه بوون ئەوا ئه و یاسایه ره فز ده کریت و ئەگه ر کۆمیته که رازی بیت به لیسته که ئەوا ده چیت بهردهم هه موو ئەندامانی ئەنجومه نی پیران.

٤. کۆمیته ی ئەنجومه نی پیران لیسته که ده خوێننه وه ئەگه ر رازی بن به لیسته که ئەوا ده چیت بهردهم هه موو ئەندامانی ئەنجومه نی پیران.

٥. پیرهکان (سیناتۆرهکان) لیسته که ده خوێننه وه ئەگه ر رازی نه بن پتی ئەوا ئه و یاسایه له ناو ده چیت و ئەگه ر رازی بن ئەوا ئه و یاسایه پاده گیه نریت و ده بیته بریار و ده چیته لای سه روک.

٦. ئەگەر سەرۆك ئىمتىيازى ھەيئەت (رازى نەيىت) بىرپارەككە دەگەرپىتەو ە بۇ كۆنگرىس، ئەگەر ھەردوو ئەنجومەن پىران و نوپتەران دەنگى خۇيان بدەن بە رىژەى (٢١٣) ئەوا ئەو بىرپارە دەپىتە ياسا. سەرەپاى ئەو ەى كە سەرۆك رازى نەيىت.

٧. ئەگەر سەرۆك رازى بىت بەو بىرپارە يان ئەگەر كۆنگرىس بە (٢/٣)ى دەنگەكان رازى بىت بە بىرپارەككە ئەوا دەپىتە ياسا.^(١)

فیدرالیەت

باوكە دامەزرىتەرەكان بىرپارىان دا بە دابەشكردى دەسەلات لە نىوان دوو ئاستى ھوكمدا ئاستى ولات بە گشتى يان ئاستى نەتەو ەى و ئاستى ويلايەتەكان، و نەبوونى تواناى مادەكانى سىستىمى كۆنفیدرالى (١٧٨١-١٧٨٧) لە دروستكردى ھوكمىكى زىندو و بۇ زەوى ئەمريكىەكان بوو بەھوى ھەلسانى نىراوكانى كۆنگرەى دەستورى زياتر لە دەسەلات بەھوكمى ناوەندى.^(٢)

مادەكانى سىستىمى كۆنفیدرالى ھەكو پردى وابوو لە نىوان ئەو سىستىمى ھوكمى كە كۆنگرىسى كىشورەى دروستى كردوو، لە ماو ەى قۇناغى شۆپش و نىوان سىستىمى ھوكمى فیدرالى كە دەستورى ئەمريكى دروستى كردوو لە سالى (١٧٨٧) لەبەرئەو ەى لە بىرى پەيوەندىدارەكاندا ئەزموونى دەسەلاتى ناوەندى بەرىتانیای دەسەلاتدار پوون بوو، لە كاتى قۇناغى شۆپشیدا دانەرانى مادەكان ئەو دەستورە كۆنفیدرالىان دامەزراند لە ويلايەتە سەربەخۇكاندا، بەلام ئەم مادانە داواى دەسەلاتى سەپاندنى مال و سەربازانەى لە ويلايەتەكانیان دەكرد و نەیدەبەخشیە كۆنگرىس، لە كۆتایى سالى (١٧٨٦) چالاكى ھوكمدار بە كۆنگرەى دەستورى ئەمريكى فیدرالیەت جىگەى كۆنفیدرالیەتى گرتەو، فیدرالیەتیش سىستىمىكە دەسەلاتى يەك ھوكمەتى ناوەندى يان نەتەو دەبەش نەكرى لەگەل ھوكمەتەكانى ويلايەتەكاندا، دەستور داواى ھوكمەتىكى دەستورى دەكرد كە لەھەندى لە بوارەكاندا خاوەنى دەسەلاتى بالا بىت، بەلام ھوكمەتى ويلايەتەكانى نەكردوو بە

١ - دىپ على حسن: س-پ، ل١٤-١٤٥.

٢ - محمد محمود النيرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص١١٧.

یہ کہی کارگیری پاشکوتہ کہ بہ حکومتی ناوہندی، پاراستنی مافی ویلایہ تہ کان بہ چہند شیوہ یک دانراوہ.^(۱)

یہ کہم: دستکاری دہیمی دستور پرونی کردوہ تہ وہ کہ ژمارہ یک لہ بواری کارکردنی حکومی ہہ تاییہ تراوہ بق ویلایہ تہ کان بق نمونہ بہ شیوہ یک گشتی حکومتی ویلایہ تہ کان بہرپرسیارن لہ بہرپوہ بردنی بوودجہ کہ یان لہ گہل دانان و جیبہ جیکردنی یاسا کہ لہ زور بواردا کاردہ کاتہ سہر ژیانی دانیشٹوان.^(۲) دووہم: پاراستنی ویلایہ تہ کان لہ پینگہی نوینہ رایہ تی کردن لہ ٹہنجومہ نی پیرانی ٹہمریکادا بق ہر ویلایہ تیک ژمارہی دانیشٹوانی ہر چوٹی بی دوو ٹہندامی دانراوہ لہو ٹہنجومہ نہ دا.

سیٹیم: دستہی ہہ لہ بژاردنی دانا کہ ویلایہ تہ کان ہہ لی دہ بژیرن بہ شیوہ یک کہ ہر ویلایہ تیک بہ لای کہ مہوہ سی نوینہ ری ہہ بی.

چوارہم: لہ کاتی دستکاری دستوردا خوئی رہ چاوی بہرژوہ وہندی ویلایہ تہ کان یانی کردوہ لہ بہرٹوہی ہر دہ دستکاریہ کی دستور پتویستہ رہ زامہندی سی چارہ کی ہہ موو دستہی یاسادانہ رہ کانی لہ سہر بی لہ ویلایہ تہ کاندا کہ رہ زامہندی (۲/۲) ی ٹہندامانی ٹہنجومہ نی کونگریس لہ دست بہ سہراگرتنی ویلایہ تہ گہورہ کان دابہ شکرد.^(۳)

---

۱ - د. صلاح احمد ہریدی: س-پ، ل ۸۷

۲ - ستیظن فنسنت بنیہ: آمریکا، ص ۸۰

۳ - دیب علی حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۹۰-۱۹۱.

بەش پىتجەم

ژيانى ئابوورى و
سياسى و كۆمەلايەتى

ژياني نابووری و سیاسي و کومه لایه تی

دوای ئه وهی ویلايه ته یه کگرتووه کان دهستیگرت به سهر زهویه کانی خورثاوی که ناری پروباری مسیسی تا زهریای باسیفیکیدا ژمارهی دانیشتوانی ئه و ناوچانه به تاییه ت له دۆلی مسیسی دهستیانکرد به زیادبوون، ئه وه بوو ژمارهی دانیشتوانی ولاته یه کگرتووه کان له سالی (۱۷۹۰) (۳,۹۲۹,۰۰۰) که س بووه، له سالی (۱۸۳۰) زیادی کردووه بۆ (۱۲,۸۶۶,۰۰۰)، به لام له سه ر ژمیری سالی (۱۸۵۰) دا گه شته نزیکه ی (۲۳,۱۹۱,۰۰۰) وه (۹۵٪)ی دانیشتوان له سالی (۱۷۹۰) دا له پوژمه لاتی چیا ی ئه پلاتشیان نیشته جی بوون، له سالی (۱۸۵۰) پوژمه ی ژمارهی دانیشتوان (۵۵٪) زیاتر بوو، ئه وه نده به سه به لگه بیت له سهر گرنگی زهویه کانی خوره لات که (۴۵٪) بیت، پوژمه ی دانیشتوان له و ماوه که مه دا ئه م زیاد بوونه ی ژمارهی دانیشتوان له ماوه ی (۱۰) سالدا واته (۱۸۲۰ - ۱۸۳۰) شتیکی ئاسایی و سروشتی بووه و ژمارهی کوچه به ران له (۵۰۰) هه زار تیپه پری نه ده کرد، به لام له ماوه ی ئه و (۲۰) ساله ی به دوای ئه و (۱۰) ساله دا هات دوو ملیۆن و (۵۰۰) هه زار کوچ کردو و هاتنه ناو ولاته وه و زۆربه یان خه لکی به ریتانیای مه زن و ئیرله نده و ئه لمانیا بوون.^(۱)

ویلايه ته یه کگرتووه کان دوای ئه و شوپشه ی تیایدا پرویدا (۵) شاری گه و ره زیاتری تیانه بوو که ژمارهی دانیشتوانی هه ریه که له و شارانه له (۸) هه زار تیپه پری نه ده کرد، دواتر له سالی (۱۸۵۰) دا ژمارهی ئه و شارانه ی هاوشیوه ی ئه و (۵) شاره بوون گه شته (۱۴۱) شار که ئه م شارانه (۱۶٪)ی دانیشتوانی ولاتیان پینکده ییتا. له هۆکاره کانی زیادبوونی پیشه سازی له ولات وازه یانی پیاو و ژن و مندا ل بوو له کشتوکال و کوچ کردنیان بوو بۆ شاره کان بۆ کارکردن له پیشه سازییه جیاوازه کاندا. ژمارهی ئه و کوچ کردووه ئه وروپیا نه ی هه ولی کارکردنیان ئه دا زیادی ئه کرد.^(۲)

له سه ر ژمیری سالی (۱۸۶۰) دا هاتووه سییه کی دانیشتوان بۆ دابین کردنی بژووییان پشتیان به کشتوکال به ستووه، خاوه ن کارگه کانی به هاتنی کوچ کردووه کان دلخۆش ده بوون، چونکه پتووییان به کریکار هه بوو، ئه مه ش پاش

۱ - فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: تاریخ الشعب الأمريكي، ص ۸۴
۲ - تشارلز و ماری بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ ص ۲۴-۲۵.

گه وره بوونی بهرنامه ی پیشه سازی له ولاتدا، به بی ئه وهی گو ی بده نه ره گه ز و ئایینی کۆچبه ران به لکو تاکه مه به ستیان سوود وه رگرتن بوو له کاره که ی.

به هوی ئه مانه وه ده رگا کانی ئه مریکا بۆ گه لنی جیهان کرانه وه، ئاره زوی کۆچکردوه ئه وروپیه کان بۆ کۆچکردن زیادی ده کرد به هوی ئه و چه ره مه سه ریه ی له جیهانی کۆن له ناوه پاستی سه ده ی پابردودا به سه ریاندا هاتبوو.^(۱)

نا ره حه تی گوزه ران له ئینگله را گه شت بووه ئاستی به رپابوونی بزووتنه وه یه که له نیوان کریکاراندا به مه به ستی به ده سه ته ئانی هه ندی مافی سیاسی، بزووتنه وه که ش به (تشارلست) ناسرا، جووتیاره کانی ئیرله ندای کاپولیک خراپترین گوزه رانیان هه بوو له به ره وه ی ژێرده سه ته ی ده ره به گه کانی ئینگلیز بوون، له سه ریان پتویست بوو کرێی زهویه که یان بده ن به ده ره به گه ئینگلیزه کان و (۱/۱۰) بده ن به که نیسه ی (الانکلیکانیه) به و سیفه ته ی که نیسه یه کی ره سمیه، ئه مه ش به پتی ئه و یاسانه بوو که په ره مانی ئینگلیز داینا بوون و له پاستیدا دادپهروه رانه نه بوون.

له نیوان سالانی (۱۸۴۵-۱۸۴۶) دا برستی پووی له زیادبوون ده کرد، هۆکاری ئه م زیادبوونه ش که مبوونه وه ی به رو بوومی په تاته بوو، په تاته خواردنیکی سه ره کی ژانیان بوو، که م ده ستیه کی زۆر پووی تیکردن و زۆر تیکیشیان له برسا مردن، ته نانه ت زۆریان ده میان له گژوگیای سه ر پئ گیرده کرد به و هیوایه ی برستیان نه هیلی، به لام دواتر به مردووی له لاریگاکاندا ده بینران.^(۲)

له بهر ئه وه بۆ به ده ست هینانی بژیوی و به ده ست هینانی ئازادی، به خیرایی پروویان له ئه مریکا ده کرد، ژماره ی کۆچکردوان زیادی ده کرد به پاده یه که له ماوه ی (۲۰) سالدا ژماره یان زیاتر له نیوه ی چینی کریکارانی ئیرله ندا بوو.

چه ندین کارگه ده هینرانه ناو شاره گه وره کانه وه که له دروستکردنی هیلی ئاسن و به نده رلیداندا یارمه تیده ربوون و هه ستیان به خو شی ده روونی و نه فس به رزی ده کرد، له ئاکامه کانی شو پشی فه په نسی سالی (۱۷۸۹) بلا بوونه وه ی دلپا وکی بوو له ولاتانی ئه وروپادا، رادیکالیه کانی ئه لمانیا هه ولی سه رکه و تنیان ئه دا به سه ر تاکره ویدا که خو ی له ده سه لاتی پاشا و میرنشینه کاند ده بینیه وه، ئه گه رچی سه ره تا له شو پشه که یاندا سه رکه و تنیان به ده سه ته ئا، به لام هینده ی نه برد تووشی

۱ - فرحات زیاده و: س- پ، ل ۸۶

۲ - هه مان سه رچاوه.

بهره‌نگار بوونه‌وه و سزای سه‌خت بوون، له‌بەر ئه‌وه‌ کۆچیان کرد بۆ جیهانی تازه بۆ ده‌ست پێکردنی ژيانیکی نوێ و پرزگار بوونیان له‌و توند و تیزیه‌ی به‌رامبه‌ریان ده‌کرا ژماره‌یان ده‌گه‌شته زیاده‌ له‌ (۲) ملیۆن که‌س که‌ هه‌ندیکیان ئه‌گه‌ر پان به‌دوای پیشه‌سازی و بازرگانی له‌ ناو شاره‌ گه‌وره‌کاندا، هه‌ندیکێ تریشیان که‌ ده‌چوونه‌ ئه‌و ولاته‌وه‌ کشتوکالیان ده‌کرده‌ که‌ پیشه‌ی خۆیان بوو.^(۱)

سه‌ره‌رای ئه‌مانه‌ هه‌ندێ کۆمه‌لی ئایینی (که‌سانی ئایین په‌روه‌ری ولاتانی ئه‌لمانی و سویسرا و ئه‌سکه‌نده‌نافیا ولاتی خۆیان به‌جێهێشت و چوونه‌ ئه‌مریکا، باری ئابووری وای له‌ هه‌ندێ له‌ سکوتله‌نده‌یه‌کان کرد ولاتی خۆیان به‌جێ به‌یژن و به‌دوای ژيانیکی خۆش و ئارامدا بگه‌ڕێن.

ئو کۆچه‌ گه‌وره‌یه‌ی که‌ له‌ سه‌ده‌ی (۱۹) دا کرا بۆ ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووه‌کان جیاوازی هه‌بوو له‌ گه‌ل کۆچ کردووه‌ دواکه‌وتووه‌کاندا که‌ ده‌هاتن و دلنیا بوون له‌وه‌ی له‌ ئه‌مریکا سیستیمی ئابووری هه‌یه‌ پێوستی پێیانه‌ و له‌ دابین کردنی پێوستیه‌کانی ژانیان ئیشیان بۆ ده‌کات و ئاستی ژانیان به‌رز ده‌بێته‌وه‌ و ئه‌توانن له‌وێ به‌ ئارامی بژین. ئه‌مه‌ش پێوستی به‌ده‌ستی کار هه‌بوو، به‌لام کۆچبه‌ره‌ پێشکه‌وتووه‌کان بۆ پاراستنی داهاتووی خۆیان و پرزگار بوون له‌ تاریکی سه‌تمی جارانیان هاتبوون، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا نه‌یانه‌زانی حالیان به‌ره‌و کۆی ده‌چی و له‌سه‌ر چ زه‌ویه‌ک جێگیر ده‌بن، ئه‌م کۆچه‌ش له‌ باکووری خۆرئاوای ئه‌وروپاوه‌ ده‌ستیپێکرد و زۆربه‌ی کۆچبه‌ره‌ یه‌که‌مینه‌کان بوون و له‌چوونه‌ ناوه‌یه‌یان بۆ ئه‌مریکا هێچ نا‌ره‌حه‌تیه‌کیان بۆ ئه‌مریکا دروستنه‌کرد.^(۲)

ئهم دوو کۆمه‌له‌ له‌ پووی نه‌ریت و سروشته‌وه‌ جیاوازیه‌کی ئه‌وتۆیان نه‌بوو، ئه‌مریکیه‌کانیش به‌ سنگیکی فراوانه‌وه‌ میواندارییان کردن و سوودیان له‌ توانا‌کانیان وه‌رده‌گرتن، به‌لام دواتریش بێ تاقه‌تی ئه‌مریکیه‌کان له‌ ئاست کۆچکردووه‌کاندا ده‌بینن، کاتیک له‌ باشووری ئه‌وروپاوه‌ به‌کۆمه‌ل و لێشاو بۆ ولاته‌که‌یان دین.

۱ - ديب علی حسن:الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۰۴-۱۰۵.

۲ - فرحات زیاده و: س- پ، ل ۸۶.

يەكەم: پېشكەوتنى پېشەسازى

لەو ماوئەدا پېشكەوتنىك لە ژيانى ئابوورى ئەمىرىكەكاندا لە بوارى كشتوكال و پېشەسازى و... بە شتوئەيەكى بېتوئە پوويدا.

شۆرپشېكى پېشەسازى لە ئەوروپا لەسەر دەستى زانا داھىنەرەكانى زانستى سىروشت ھاتەكايەو، ئەمەش زانا داھىنەرە ئىنگلىزىيەكان پىي ھەستان وەك (جىمس واط)(۱۷۳۶-۱۸۱۹) كە ئامىزى ھەلمى داھىنا، (رتشارت اركرائىت ۱۷۳۲-۱۷۹۲) يەكەم كەس بوو ئامىزى چىنىنى لۆكەى داھىنا (صاموئىل كرومىتون ۱۷۵۲-۱۸۲۷) ئامىزى ھەلاجى داھىنا، ئەم داھىنراوانە گەشتە ولاتى ئەمىرىكا و كارىگەرەيەكى گەرەيان لەسەر ژيانى ئابوورى ئەمىرىكا ھەبوو.

لە سەردەمى كۆمارى ئەمىرىكا (ئىلاوتنى ۱۷۹۴) جىكەنەى لۆكەى داھىنا كە لە جىاكرەنەوئەى لۆكە لە ناوئەكەى پۆلىكى گىرنگى ھەبوو بە تايبەت دواى ئەوئەى بە ئامىزى ھەلمى كارى دەكرد، پىاويك دەيتوانى بەم ئامىزە (۱۰۰۰) بوند لۆكە شىبىكاتەوئە لەكاتىكدا بەبى ئەم ئامىزە نەيدەتوانى يەك بۆند لۆكە زىاتر شىبىكاتەوئە، لەو كاتەدا بەكارھىنانى كەشتى ھەلمى (شوينى كەشتى چارۆكەدارى) گرتەوئە، داھىنەرەن بە داھىنراوئەكانىيان و بە يارمەتى پىاوانى ئىشكەرى ئەمىرىكى پوالەتى زەوى و تەننەت دەرياكانىشيان گۆپى.^(۱)

پاستە ئەمىرىكەكان زۆرىك لە داھىنراوئەكانىيان لە ئىنگلەتەرەوئە وەرەگرت وەك ئامىزى زانا (وئەت) و شەمەندەفەرى زانا (جورج سىتقنسون)(۱۷۸۰-۱۸۴۸) كە دوو ئامىزى ھەلمى بوون ئامىزى (ئاركرائىت كروچتون) كە تايبەت بوو بە پىستن، بەلام لەگەل ئەوئەشدا ئەمىرىكەكان خۆشيان گەشە و برەويان دا بە و ئامىزە ھەلمىيەى كەشتى دروستىكرد كە ئەمەش لە ھۆكارەكانى گواستتەوئەى دەريايىدا سەرسوڤھىنەر بوو. (صموئىل مورس) تەلگرافى داھىنا كە بە ھۆى پەيوەندىەكانى ئەم ئامىزەوئە سەرانسەرى ولاتە يەكگرتوئەكانى لەيەك نىزىك دەكردەوئە. داھىنەرەنى تىرىش مەكىنەى دروومان و ئامىزى دورىنەيان داھىنا.^(۲)

لەگەل ھەموو داھىنانىكدا كە دەرەركەوت پىاوە پېشەسازەكان ئامادەيى خۆيان دەرەبېرى بۆ وەرگرتنى ئەو داھىنراوئە، پاشتر ھەلدەستان سەرمایەى پىوتىستان بۆ

۱ - فرحات زىادە: س س، ل ۸۶.

۲ - تشارلز و مارى بىرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ ص ۲۴-۲۵.

نابین دهکرد و کریکاریان ئاماده دهکرد بۆ بهرهمهههتانی دواتر ئهگهپان بهدوای بازاردا بۆ ساغکردنهوهی ئهوه بهرهمه، کهرسته سهرهتاییه پێوستیهکانی پیشهسازی وهک (خهلوز، ئاسن، قورقوشم، مس و تهخته) ئاسن لهولادتدا بهدهست دههتیران به وروژان و پژانی کریکاره ئهوروپیهکان و چوونیان بۆ کارگه و کانگاکان بزووتنهوهی پیشهسازی تهشه و گهشه کرد، به دهستههتانی سهرمایه پێوست بۆ ئهوه پیشهسازییه کاریکی ئاسان بوو، ئهوه بهروبوومی دانهویله و لۆکه و ئالتونهی ئهمریکا بۆ جیهانی کۆنی دهنارد بازرگانی ئهمریکای بووژاندهوه، لهههمان کاتیشدا سهرمایه پێوستیشی بۆ ئهمریکا دابینکرد، خاوهن سهرمایه ئینگلیزی و ئهوروپیهکان له ئهمریکا سهرمایهگوزاریان دهکرد، چونکه سوودیکی زیاتریان دهستدهکوت وهک لهوهی تهنها له ولاتی خۆیان سهرمایهگوزاری بکهن، لهلایهکی دیکهوه ئهگهر تهنها له ولاتی خۆیان سهرمایهگوزاریان بکردایه ئهوه قازانجه زۆرهی کارگه ئهمریکیهکانیان دهست نهدهکوت.^(۱)

له بهرفراوانی بازارهکانی ئهمریکا و توانای ساغ کردنهوهی شتومهکهکان مههرجهکانی پێشکهوتنی پێسهسازی له ئهمریکا ئاسان بوو، که ئهمهش پیشهسازی له ویلایهته یهکگرتوهکاندا چالاک کرد بووه هۆی بهرزکردنهوهی بهرژهوهندیه سیاسی و ئابووریهکان و کاریگهری لهسهر لایهنی سیاسی ههبوو له کۆمهلهکی ئهمریکیدا که وهک خاوهن کینگه گهرهکانی باشووریان لینهاتبوو.

گرنگترین بهروبوومه کشتوکالیهکانی باشوور تا کوتایی سهدهی (۱۸) برنج و لۆکه و توتن بوون جگه لهوهش بازارهکان داوای زیاتری بهرهمه پێشراوی لۆکهیان دهکرد تا وای لیهات چاندنی لۆکه سال بهسال زیادی دهکرد و دواتر پێرهوی سیستمی ئابووری باشووریان گۆپی، ئیتر ئهوانه کشتوکالیان دهکرد به ژیاپنیک لهسهرخو و دلتارامی ئهژیان.^(۲)

جوتیارهکان له بهدهستههتانی زهوی تازه بۆ چاندنی لۆکه پێشپێکیان دهکرد، ئهمهش وای لیکردن بهرهو پۆژئاوا پهلبهاون تا گهیشتهه پرووباری مسیسیپی، پاشان لهویش تیهپهپین و چوونه ناو لویزیانا و تهکساس، فراوانبوونی سنوری زهویه

۱ - فرحات زیاده: س-پ، ل ۸۸

۲ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۰۱.

تەماحى خاوەن زەھىيەكان بۆ قازانچ كردن لە بەرھەمى لۆكە وايلتکردن كاری قورسى وا بە كۆيلەكان بکەن كە لە سەرروى توانای زنجەكانەوہ بىت، ئەمەش گرنگترىن ھۆكارى ھەلايسانى جەنگى ناوخۆ بوو. بەلام ئەم پيشكەوتنە چرەى بەرھەمھيتانى لۆكە زۆرى نەخاياند لەبەرئەوہى ئەو زەھىيە تەختانەى بۆ كشتوكال گونجا و بوون، لە پۆژئاوادا بىوونە مولكى خەلكى و دەستيان بەسەردا گىرابوو، گەشتياران پوويان لە ويلايەتى تەكساس كرد، بەلام زەھىيەكانى بى پىت بوون، چونكە زۆر بەكارھىتزابوون، لەھەمان كاتيشدا پىنگەيەكى ھونەرى وايان نەبوو تا جارىكى تر زەھىيەكەى پى بژىننەوہ، لەبەر ئەوہ لۆكە ئەو پىنگە و پاىە گرنگەى خۆى لەدەستدا كە جاران لەسىستى ئابوورىدا ھەبىوو، تاواى لىھات پىژەى پيشكەوتنى بەرھەمى لۆكە لە نىوان سالانى (۱۸۵۰- ۱۸۷۰) لە (۲۵%) تى نەدەپەرى، لەكاتىكدا بەرھەمە پيشەسازىەكانى باكور لەچاو پيشوترىدا پىژەكەى چەندجارە زىادى كردبوو. (۱)

سالی (۱۸۰۷) سهره‌تای ده‌سپینگردنی بزووتنه‌وه‌ی گواستنه‌وه بوو، ئه‌مه‌ش کاتیک بوو که فولتون بۆ یه‌که‌م جار توانی به‌که‌شتی هه‌لمی که‌شتیکی سهرکه‌وتوو به‌سهر رووباری هه‌سوندای بکات، پاش (۴) سال له‌و میژووه‌که‌شتی هه‌لمی له‌سهر رووباری مسیسی هاتوچۆی ده‌کرد و به‌روبوومه‌کانی له‌به‌شیکی ئه‌مریکاوه بۆ به‌شه‌که‌ی دی ده‌گواسته‌وه، به‌نده‌ره‌ درێژه‌کانیش له‌گواستنه‌وه‌دا پۆلێکی گرنگیان ده‌بینی، له‌وانه‌ به‌نده‌ری ئیری (۱۸۲۵) له‌نتوان رووباری هه‌سون و ده‌رپاچه‌ی

٢ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ١٠٢.

ئىرى و زنجىره بەندىرى پىنسلفىنا (۱۸۳۴) كە (نيويورك و فلادلفيا) دەگرىتەخۇ و كەنارەكانى پۇژھەلاتى ئەگەياندە ويلايەتەكانى پۇژئاوا،

ھىلى ئاسن لە گرنگىرىن و خىراتىرىن ھۆكارەكانى گواستىنەوۋە بوو كە زۆرى نەبرد شارە گەورەكانى قەراغ دەريايى بە يەكتەرەوۋە پەيۋەستىكىدە و لەھەمان كاتىشىدا نەبەستەوۋە بە شارە ناوخۇيەكانى ۋەك(شىكاگو وسانت لويىس و كىلفلند)، ھۆكارەكانى گواستىنەوۋە خىزمەتى ئابوورى ئەمىرىكەكانى كىرد لە ئالوگۇپى بەروبوۋە جىاۋازەكانى ۋەك دانەۋىلە و گۆشت و... ھتە لە پۇژھەلاتەوۋە بۇ پۇژئاوا و بە پىچەۋانەشەوۋە.^(۱)

فراۋانبوۋنى بازارەكان بۇ سەرف كىردى بەروبوۋە پىشەسازىەكان لە ھۆكارەكانى نىشەتەجى بوون بوو لە خۇرئاوا، كارگەكانى دروستكىردى كالايى چىراۋ ئاسن زۇر بوون، زۆرى بەسەردا تىنەپەپى ھەندى شويىنى خۇرئاوا بوون بە سەنتەرى گرنگى ئالوگۇپى بازىرگانى و چەند شارىكى پىشەسازىيان تىا دروست بوون، دانىشتۋانەكەى زىادىيان كىرد و كىركارەكانىش ئەۋەندەى تر قەرەبالغىيان كىرد، ئەم پىشكەۋتە چىر وپە بەپىنى پۇژگار كارى كىردە سەر سىروشتى ئەمىرىكەكان بەشۋەيەك لەكۆمەلگەى مۇقايەتىدا بى وىنە بوو، ۋاى لە ئەمىرىكەكان كىرد پى لەسەر ھەموو شتە گەورە و گرنگەكان دابىنن، ئەمىرىكەكان سىروشتىيان ژىرباركىرد و خۇيان ھەساندەوۋە بە شىۋەيەك ئەمىرىكەكان لەو ماۋە كورتەدا بوۋنە گەورەترىن و دەۋلەمەندترىن گەلى جىھان.^(۲)

دوۋەم: پىكىخستى دارايى

لە كاتىكىدا كۆنگرىس لە دەستوردا بە دۋاى چەند گۇپانگارىەكدا دەگەپ، لەلايەكى ترەۋە (ھاملىتون) كە چاۋدىرى دارايى بوو خەرىكى كاركىردن بوو بۇ دانانى پلاننىك بۇ پىكىخستى دارايى، كە ۋلات لەو سەردەمەدا پىۋىستى پىنى بوو، يەكەم كار كە پۈۋەپۈۋى بوۋەۋە كىشەى قەرزى نىشتمانى بوو، بۇيە پۈۋى كىردە دانەۋەى ئەم قەرزانە و پىشكە كۆنەكانى لاپىرد و لە شويىنىدا چەند پىشكىكى تازەى دانا لە پىتتاۋ ئەمەدا داۋاى لە كۆنگرىس كىرد گرنگى بدات بە كاروبارى دانەۋەى ئەو قەرزانەى كە

۱ - فرحات زىادە و: س- پ، ل ۸۹

۲ - ھەمان سەرچاۋەل ۹۰.

ویلایه‌ته یه کگرتووه‌کان کربووی له ماوه‌ی شوږش و چاودیزی کردنی جه‌نگه‌کاندا به بیانونی ئه‌وه‌ی ئهم قهرزانه بۆیه وهرگیران تا له به‌رژه‌وه‌ندی گشتیدا خه‌رج بکریت نه‌ک بۆ به‌رژه‌وه‌ندی ویلایه‌ته‌کان، هه‌روه‌ها له‌سه‌ر ئهم کاره‌ی خۆی به‌رده‌وام بوو، له‌کۆتاییدا بووه‌ هۆی به‌رزبوونه‌وه‌ی ئاستی دارایی له‌ ولاتدا.^(۱)

(هاملتون) له‌لایه‌ن گه‌ل و ویلایه‌ته‌کانه‌وه، به‌ چاوی پێژه‌وه‌ سه‌یر ده‌کری دواچار به‌هۆی کاره‌کانه‌وه، له‌ ئه‌نجامدا حکومه‌تی فیدرالی بنچینه‌یه‌کی دارایی به‌ ده‌سته‌پێنا، به‌مه‌ش توانی سۆی قهرزه‌کان که‌م بکاته‌وه‌ ئه‌مه‌ش وه‌ک قازانج ده‌گه‌رايه‌وه‌ بۆ خه‌زینه‌ی ده‌وله‌ت، هه‌روه‌ها له‌م پیلانه‌یدا پشته‌ی ده‌به‌ست به‌ سۆی جوړ ده‌ستکه‌وت، له‌وانه‌ش توانای حکومه‌تی فیدرالی بۆ دانانی باج، بۆیه‌ پێشنیاری دانانی باج و گومرگی کرد له‌سه‌ر ناردن به‌ پێگایه‌ک که‌ بپێته‌ هۆی هاندانی پێشه‌سازی و بازرگانی و پارێزگاری کردنیان له‌ نا‌په‌حه‌تیه‌ ده‌ره‌کیه‌کان، به‌مه‌ش ده‌یتوانی له‌یه‌ک کاتدا دوو ئامانج بپیکێ، ئه‌وانیش بریتی بوون له‌ دانیایی کردنی به‌روبوومی دارایی حکومه‌ت و پارێزگاریکردنی بازرگانی و پێشه‌سازی له‌ ولاتدا.^(۲)

فاکته‌ری دووهم که‌ پشته‌ی پێ به‌ستبوو ئه‌و داراییه‌ بوو که‌ به‌ فروشتنی زه‌ویه‌کانی پوژئاوا ده‌ستی که‌وت که‌ به‌ موڵکی حکومه‌ت دانران، هۆکاریکی تر که‌ پشته‌ی پێ به‌ستبوو گه‌رانه‌وه‌ی ئه‌و باجه‌ فراوانه‌ بوو که‌ له‌سه‌ر هه‌ندیک له‌ به‌ره‌مه‌ نیشتمانیه‌کان به‌ تاییه‌ت مه‌ی و جوړه‌کانی دی دانرابوون، له‌ پێناو ئه‌مه‌شدا گرنگی زوړیدا به‌ بێردۆزی پاره‌دار کردن و چۆنیه‌تی به‌پێوه‌بردن، بۆیه‌ بپاری دامه‌زراندنی بانک درا به‌ ناوی (بانکی ویلایه‌ته‌یه‌ کگرتووه‌کان) ئهم بانکه‌ مافی به‌پێوه‌بردنی درا و کاروباری دارایی تیا‌دا درا بوو. دروستکردنی ئهم بانکه‌ تا سالی (۱۷۹۱)ی خایاند، بانکه‌که‌ سه‌رمایه‌یه‌کی هه‌بوو به‌ ئه‌ندازه‌ی (۱۰) ملیۆن دۆلار، حکومه‌ت ئالوگۆپی به‌ پێنج به‌شه‌وه‌ ده‌کرد و گه‌لیش ئالوگۆپی به‌ چوار به‌شه‌وه‌ ده‌کرد له‌و پێنج به‌شه‌ی تر.^(۳)

هه‌روه‌ها ئهم بانکه‌ سه‌رپشک کرا و مافی ده‌رکردنی پاره‌ی پێدرا تا بتوانی نرخ‌ی سکه‌کان دابنێ و قه‌باله‌ی (سه‌نه‌د) حکومه‌ت به‌پێوه‌ به‌ریت، کاریگه‌ری ئهم پلانه‌ له‌سه‌ر پله‌وپایه‌ی مال و دارایی ولات شتیک دیار و ئاشکرا بوو، ئه‌و سه‌نه‌ده

۱ - د. طلحة الصياح و: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۹۱.

۲ - محمد محمود النيرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱، ص ۱۲۷.

۳ - عبدالعزيز سليمان و: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۹۹.

تازانهی خه لکی ئالوگۆریان پتوه ده کرد له لایه ن حکومه تی فیدرالیه وه شینوهی پارهی ئالوگۆریان وه رگرتبوو، ئه مه بووه هۆی زیاده کردنی ئه و پارهی که ئالوگۆری پتوه ده کرا و پالنه ریک بوو بۆ بازرگانی و پیشه سازی، ههروهک ئه و کاغهزه پارانهی بانکه که ده ری ده کرد زیاتر بوو له چه ندی تی ئه و پارهی ئالوگۆری پتوه ده کرا، له هه مان کاتدا باجه گومرگیه کان هه لده ستان به پاریزگاری کردنی پیشه سازی و یارمه تی بوژاندنه وهی حاله تی ئابووریان ده دا، له به رامبه ریشدا خاوه ن بازرگانیه پیشه سازیه کان له م پلانه نوییه دا زۆر خوشحال بوون، به لام زۆربه ی به کاربه ران به تاییه ت ئه وانه ی خاوه ن زه وی بوون دلنیا بوون له وهی زۆربه ی ئه و باجانه ده که ونه سه ر ئه وان، بۆیه پیش ئه وهی کۆنگریس بریاری له سه ر بدات به ربه ره کانیان ده کرد.^(۱)

سێیه م: ریکخه ستنی ده ولت

بۆ زانی نی ریکخه ستنی کاروباری به رپتوه بردنی ئیستا پتویسته بگه رینه وه بۆ پتوه وکانی ژیا نی سیاس ی له و ولاته دا، کاتی ک واشتنن له سالی (۱۷۸۹) ده ستی گرت به سه ر حوکمرانی دا، هه ر له و کاته دا چه ن دین نا په حه تی و ناخۆشی ها ته پتی ریکخه ستنی حکومه ت که پتویست بوو ته سلیمی ئه م باره بی ت تا ئه وهی خه لکی پرسیا ریان ده کرد ئایا له توانای حکومه تی یه کگرتووی کۆماریدا هیه له سه ر کاره کانی له ولاته دا به رده وام بی ت که له هه موو لایه که وه که وتی وونه پوو له فراوان بوون، ئایا ئه توانی له نیوان به رژه وه ندیه ناو خۆیه دارایه کان و به رژه وه ندیه نه ته وهیه گه شتیه کاندا هاوسهنگی پ اگری؟ ئایا ده توانی خۆی ئاماده بکات بۆ پوو به پوو بوونه وهی فراوان بوونی ئابووری، له گه ل ئه وه شدا که پتوه ی تازهی ولات زۆر به وردی دانرا بوو، به لام پشتی به هیچ دابونه ریتی کی ئابووری پتیشوو نه به ستبوو که بتوانی ئه و بۆشاییه ی بۆ پ بکاته وه و به ئاسانی دلنیا بی له جی به جی کردنی، یان له سه ر بۆ چونی کی گه شتی وه ستایی که پشتگیری لیبکات، بۆ نمونه له ئه و روپادا هه موو حکومه تی کی شو پشگێڕ له پاش ماوه ی حکومه ته که ی پیش خۆی

په ندى وهرگرتبوو نه مېش به هوى نه وهى له پابردودا داراييه كى باش و چهندين پسپوړى به تواناى له بهرنيو برونى حكومه ته كانياندا هېوو.^(۱)

به لام هېچ شتيك له مانه نه پره خسابوو بى حكومه تى تازهى ويلايه ته يه كگرتووه كان، له بهر نه وهى حكومه ته كه هېچ ميراثيه كى بى نه مابوو مه گهر هه نديك له نووسهران و خه زينهى به تال و بارىكى قورسى قهرز نه بيت، له گهل نه وه شدا ليره دا دوو هوكارى سهره كى هېوون كه پالېشتى دهستور و حكومه ته تازه كيان ده كرد و گرهن تى مانه وه يان پنده دا، يه كيك له وانه بيرى حكومه تى بوو كه به ماناى يه كگرتنه وهى ته واو ديت له ناو تاكه كاني كومه لدا به شيويه كى بوون و ناشكرا، نه مېش پابه نده له سهر پاى زورينه له گهل پاريزگارى كردن له بنچينه يه كاني هم تاكانه و هروها پاريزگارى كردن له پاى كه مينه كاني دى و دهرخستنى پاى خويان، هروها بى گشتنيان به حوكم و دهسلات هروك له پابردودا پيش كو ك بوون له سهر دهستور له لايهن ويلايه ته جياوازه كانه وه باسكراوه.^(۲)

به لام هه نديك هر به ثاواته وه بوون هم شته بيته دى، نه وانېش فيدراليه كان بوون كه حكومه تيكى به هيتى ناوه نديان دهويست، له لايه كى ديكه وه كومه ليكېش نه يارى نه مانه بوون كه داواى حكومه تى مهركه زى بيته زى مهركه زيان ده كرد، بيان باش بوو زوربهى دهسلاته كان به تاكى بميننه وه، به لام كاتيك دهنك درا له سهر دهستور يكي گشتى، هه موويان پتوهى پابه نديبوون نه مېش له بهر نه وهى نه وهك پشيوى و نازاوه بلاوبيته وه، نه وانه دى فيدرالى بوون به پيگايه كى ناشتيانه هه ولى دهستكارى كردنى ياساكانيان نه دا، به مېش ناكوكيان له گهل فيدراليه كاندا له ودا بوو كه ده يانويست چاوديرى بى دهستور بكن نهك هه ولى لادانى بدهن، له و كاته شدا شتيك دروست بوو كه نه مريكه كان بتوانن حوكمى ديموكراتى پراكتيزه بكن، هروها هوكارى دوهم نه وه بوو زوربهى نه وانه ديهسلاتيان گرتبووه دهست هر خويان بوون دهستوريان دانابوو، بويه هرچى هه وليان هه بوو له پيگه پشتيگري كردن و بره و پيدانيدا ده يانخسته گهر چونكه دروست كراوى دهستى خويان بوو، هروها دلسوز بوون و توانايه كى باشيان هه بوو (جوړج واشتنن) سهر و كايه تى ده كردن كه به باوكى نه مريكه كان ناوى

۱ - درأفت غنيمي الشبيخ: امريكا والعالم، ص ۵۳.

۲ - تشارلز و ماري بيرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ ص ۱۶۰.

چەندىن دادگای فیدرالى له ویلايه ته یه کگرتووه کاندای، هه موو ئەم دادگایانه بوونه پارێزه ی بهرژه وهندیه کانی حکومه تی ویلايه ته یه کگرتووه کان و بوونه هۆی به هیزکردن و جێ به جێکردنی یاساکان و توند وتۆل کردنی دادگا کانی ویلايه ته کان و ئەنجومه نی یاسادانان بۆ ئەوه ی بتوانن هه ی یاسایه ک دژی ده ستوور بێ هه لی بوه شیتنه وه، توانی چاودیری مافی تاکه کان بکات له هه موو ویلايه ته کاندای و هه موو چه وساندنه وه یه ک له لایه ن حکومه ته خۆجێیه کانه وه بخه ریته سه ریان لێیان دوور بخه ریته وه،^(۱) به هۆی ئەوه ی به یوه ندیه کی راسته وخۆ له نیوان گه ل و حکومه تی فیدرالیدا دروست بوو، له گه ل ئەوه شدا زۆریک له فیدرالیه کان له وه ده ترسان چه ند ده سه لاتینکی جیاواز بینه هۆی هاندانی حکومه ت بۆ ده ست به سه راگرتن و چه وساندنه وه ی خه لکی و پیشیلکردنی مافی هه ندێ له ویلايه ته کان و ئەندامه کان، بۆ هه ستکردن به وه کۆنگریس له سالی (۱۷۹۱) بپاری دانانی هه شت به ندی دا بۆ چاوگیرانه وه به ده ستووردا بۆ ئەوه ی بیته هۆی پاراستنی مافه گشتیه کان، یه کێک له م به ندانه ئەوه بوو نابێ کۆنگریس سه ره پشک بیت له دانانی هه ی یاسایه ک که بتوانیت ئاین بکاته ره سمی و ده ست بگریت به سه ر ئازادی قه سه کردن و پۆژنامه گه ریدا، یاخود پێگر بێ له بهرده م کۆبوونه وه ی خه لکی بۆ داواکردن و به رزکردنه وه ی مافه خوراوه کانیان، مه به ست له م چاوخساندنه وه ی به ده ستووردا که له خالی ده یه مدا هاتبوو ئارامی به خشین بوو به و خاوه ن بیرانه ی یارمه تیده ری حکومه ته کانی ویلايه ته کان بوون، ئەمه ش به هۆی هیشته وه ی ده سه لاتیان و پارێزگاری کردنیان له ده ست خسته ناو کاروباره کانیانه وه له لایه ن حکومه ته فیدرالیه کانه وه.^(۲)

چوارهم: دۆخی ژنان له ئەمریکا

له ماوه ی سه ده کانی پابردوودا به هۆی ئەو داب و نه ریته کۆمه لایه نی و ئاینیانه ی که هه بوون، پیاو به شیک له مافه کانی ژنی زه وتگرده بوو، کومه لگای مرقۆشایه تی به ژه ند یاسایه کی دانراوی ده ستی مرقۆف به پێوه ژوو، له ناو ئەو یاسایانه دا کومه لیک چه مکی کومه لایه تی هه له بنیادانراوه، له وانه جیاوازی کردن له

۱ - فرحات زیاده: س.س، ل ۹۳.

۲ - فرانکلن اش: س.س، ل ۷۵.

نيوان مرقه‌كان و دابه‌شكردنى كومه‌لگا بۆ چەند چينيكي كومه‌لايه‌تى كه تيايدا ھەر چينيك بە كۆيله سەيرى چيني خوارووى دەكرد، چلە وپايەى كومه‌لايه‌تى ھەر لە سەرەتاوہ بە شيۆەيەكى خراپ بوو، ھەموو ئەو ئەفسانەو بىروباوہ‌رانەى كه ژنيان لە پياو بە كەمتر دادەنا كاريگەرى بە ھيزيان ھەبوو لە سەر پلەوپايەى كومه‌لايه‌تى ژنان لە بواری ياسادا.^(١)

نايەكسانى كومه‌لايه‌تى و سياسى لە ژيانى ژنانى ئەمريكادا بە شيۆەيەكى دياربوو، لە ياساى گشتى ئەمريكادا كچى شوونەكردوو لە زۆر لاينەوہ چيزى لە مافى شەرى خۆى وەرەگرن، دەيتوانى سامانى خۆى ھەبىت و داواى ياسايشى ھەبىت، بەلام ژنى ھاوسەردار لە پرووى ياساينەوہ بوونى نەبوو، پياوہكەى خواھنى ھەموو ويست و برپارەكانى بوو و مافى مولكداريتى نەبوو، ژنان دەبوو باجى مولكيت بدن لە كاتيكدا لە بەرامبەر ئەمەدا ھيچ نوينەرايەتيەكان نەبوو، پياوان خواھنى دەسەلاتيكى شەرى بوون بەسەر ژناندا، تا ئەوہى بۆيان ھەبوو ليتيان بدەن و بەنديان بكەن، ياساكانى جيابوونەوہ و بەرپرسيارىتى منداڵ لە داوى جيابوونەوہى ھەموو لە بەرژوہەندى پياوانم بوو، ژنان بەرامبەر منداڵەكانيان ھيچ مافتيكان نەبوو و ناچاربوون ملکہچ بن بۆ ئەو ياساينەى كه لە دروستكريندا ھيچ پۆليكيان نەبوو،^(٢) ژنان بۆيان نەبوو كارى ئامۆژگارى و پرينشاندەرى ئاينى و پزىشكى و پاريزەرى بكەن لە جياھاندا و ھەستىكى نادروستيان بەرامبەر ژنلن دروست كەردبوو، زۆربەى پيشەو كارەكان بە پرووى ژناندا داخراوہ، ئەوہى ژنان وەرپانەدەگرت زۆر كەمترە لەوہى پياوان لە ھەمان شويندا وەرپانەدەگرت، ھەموو ئەو پتيگيانەى ژنان بە سەرۆت و سامان دەگەيەنيت بە پروياندا داخراوہ، ھيچ ئامرازىك بۆ خویندنى ژنان لە كومه‌لگادا نەبوو، ھەموو پتيگە زانمستىەكان بە پروياندا داخراوہون، لە چەند حالەتيكى ديارىكراودا نەبىت ژنان بۆيان نەبوو بەشداری كارى كلىسا بكەن، و ھيچ شيۆەيەك مافى دەنگدانيان نەبوو، بە تەواوى بيتەشكراوون لە باوہ‌پوون بەخۆ بەوہى شانازى بە ژن بوونى خۆيانەوہ بكەن و بەتەواوى كەردبوونيان بە پاشكو.^(٣)

١ - ھواردزن: التاريخ الشعبى للولايات المتحدة، ج١/ص١٧٥-١٧٦.

٢ - فريشته نوراتى: س-٩٠، تشارلز ومارى بيرد: س-پ، ج٢/ص٣٥٨.

٣ - ھواردزن: س-پ، ج١/ص٢٠٦.

ژنان له کومه لگای ته مریکي تهوکاتدا به هوی تهو داب و نه ریته کومه لایه تی و
 ټاینیانه ی هه بوون له ساده ترین مافی ژبانیان بیتبهش بوون، سهره پای خراپی
 گوزهرانی ژنان، بهرده و امبوونی گوزهرانی ژنان بهم شیویه کاریگه ری له سهر
 ژنان به شیویه که دروستکرد که هه ول و کارو چالاکیه کانیان دهسپتیده که تا
 بتوانن ته م باردوخه بگوږن و گوزهرانی خویان چاک بکه ن. سهر ته نجام
 سهره تاکانی هه ول و خوږپشانندان و مانگرته کانی ژنان بۆ به دهسپهتانی مافه کانیان
 ده رکه وت.^(۱)

سهره تای هه وله کانی ژنان بۆ یه که مین جار له پوژگاری شه پی سهر به خوی
 ته مریکا له سالی (۱۷۷۵-۱۷۸۳) دابو، ژنان درکیان به مافه سیاسی و ټابووری و
 پیشه ییه کانی خویان کردو داوای مافی هه لټزاردنیان کردو و پووه پرووی دهسه لاته
 توټالیتاریه کانی تهو سهرده مه بوونه وه، (ته بیگیل ئادامس) هاوسه ری (جو ن
 ئادامس) بوو که یه کیک له رټیه رانی سهر به خوی ته مریکا و دووه مین سهر وکی
 کوماری ولات و یه کیک له نووسه رانی ره شنووسی دهسپتووری ولاته
 یه کگرتووه کان بوو، به یاننامه ناسراوه که ی (خانمه کانمان له بیرین) به بیري
 هاوسه ره که ی دهه ټنایه وه، تا به نووسینی یاسا نوییه کان له جار نامه ی
 سهر به خویدا خانمه کانمان فره مو ش نه که یین و دهسه لاتیکی بی سنوور نه درینه
 دهست میرده کانیان، ته وهشی وت ته گهر وا نه بوو ټینه خانمه کانمان بۆ شوږهش
 هانده دهین و خو مان به پابه ندج نازانین بۆ له بهر چاوگرتنی یاسا یه ک که له
 داپشتنایندا پو لمان نییه و ناتوانین له کوی داپټزه رانیدا نوییه انیکمان هه بی،^(۲) داوی
 وهرگرتنی نامه که ی جو ن ئادمه ز له وه لامدانه وه ی بۆ کار به دهسپتیکی دیکه ی
 داپټزه ری یاسای نوی و جار نامه ی سهر به خوی که خوازیانری مافی دهنگدان بوو
 بۆ ته وای پیاوان چ مولکدار بن بی مولک، ته وه ی بیر هیټنایه وه پاسته بونیادی
 ټاکاری ده ولت له سهر بنه مای ره زامه ندیتی خه لک، به لام ته گهر مافی دهنگدان به
 هه موو که سپک بده یین، چ ته وانه ی که خاوه ن مو لکن و چ ته وانه ی که مولکیان نیه،
 تهوکاته گروپه کانی دیکه ی وه ک چنان و تهو لاوانه ی که فوکو لټیکی به هاواریان پیټیه،
 داوای مافی دهنگدان ده که، به مهش هه موو ده چنه یه ک ئاسته وه و جیاکاری نامینیت،

۱ - هه مان سهر چاوه ی، ج ۱/ص ۱۹۲.

۲ - کازیوه صالح: فیمینست ناسی و بزوتنوه ی سیاسی، ک- ره هه ند، ژماره (۱۸-۱۹)، چاپخانه ی رهنج، ل ۳۱.

جارنامەى سەر بەخۆبى ئەمريکا ھەر وەك جارنامەى مافەكانى مرؤف لە فەرەنسا،
ھىچ مافىكى بۆ ژنان دانەنا. ^(١)

(فرانس رايت) ئەم خاتوونەى كە بە بىرىكى پىشكەوتوو خوازانەو لە سالى (١٨٢٧)دا سەردانى ئەمريكاي كرد، ھەندىك سەرەتاكاني بزووتنەو ھى ژنان بەم سەردانەى ئەم خاتوونە سكۆتەندىيە دادەننن، كە بە لىدانەكانى لە بارەى مافى ژن ئامادەبووانى سەرسام كرد، بزووتنەو ھى فىرخوازي ژنان، بە سەرۆكايەتى ئەم خاتوونە كە سەرۆكى بزووتنەو ھى فراوانخوازي بوو دەستى بەكار و چالاكەكانى كرد، ئەم ژنە بە درىژايى ژيانى لە پىتاو دەستەبەركردنى دادپەرورەى كۆمەلايەتيدا ھەولەى دەدا، فرانسيس رايت پىتاو بوو يەكسانى ئەو بنەمايەى كە دەبىت بە فەرمى بناسرەت ھەرچەندە بە كەردەو نايەكسانى فەرمانرەوايە. ^(٢)

خۆپىشاندان و مانگرتنەكانى ژنان

لە سالى (١٨٢٠) ژنە ھەزارەكان بۆ ناپرەزايى دەربرين بەرامبەر ئەو باردۆخە خراپەى كە تيايدا دەژيان، پڑانە سەر شەقامەكانى شارى نيويگلاڤد لە ويىلايەتى ماسا تشوستس، ئەمەش بەسەرەتاي كاروانى مافى ژنان دادەنرەت، ژنان لە بەرامبەر كرنەكى كەمدا كە بە بەراورد لەگەل كرنى پياوانى ھاوپىشەدا زۆر كەم بوو لە كارگە بچووكەكانى قوماشدا بۆ ماو ھى (٨) سەعات كاريان دەكرد، ئەمەش زياتر كارەساتەكەى كەورەتر كەردو پەنگدانەو ھى خراپى لەسەر بارى تەندرووتيشياھەبوو (شۆرەشى لاوازەكان) ئەو ناو ھى كە بۆ ئەم بزووتنەو ھى بەكار دەھينەت، ژنان لە پىتاو بەدەست ھىتاني باردۆختكى گونجاوتردا لە بواری كاركرديان بە ھۆى ياخييوونەكانيانەو پووبەپووى بەكەمزانين دەبوونەو ھى سووكايەتيان پىدەكرا، بەلام ئەمە كارىگەرى لەسەر ژنان نەبوو بەلكو بەردەوام بوون و داواكارىيەكانيان زۆرتر دەبوون و لە سالى (١٨٢٤)دا لە پىتاو ھى كەمكردنەو ھى كاتچمىرى كارو زيادكردنى كرى و پىداويستەكانى ترياندا زياتر لە (٢٠٠) ژن خۆپىشاندانىكيان سازكرد، ژنان لەسەر مانگرتنەكانيان بەردەوامبوون، لە سالى (١٨٣٤) دا لە كارگەيەكى لۆكە لە ماساشنوستس خۆپىشاندانىك سازدرا،

١ - كۆمەليک نوسەر: رەوتەكانى فيمينيزم، و-كارزان محمد، چاپى يەكەم، چاپخانەى تەوار، سلېمانى، ٢٠٠٨، ل. ٢٢.

٢ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكى، ص ٩٦.

ئەم مانگرتنە بە پروداویکی میژوویی گرنگ دادەنزیت کە دواتر بوو سەرەتای دروستبوونی یەكەم كۆمەڵەی ژنان لە ئەمریکا لە سالی (١٨٤٢)، لە سالی (١٨٤٣) دا خۆپیشاندان و مانگرتنەکان بەردەوام بوون، یەكێ لەو پیاوانەیی سۆزی بەرامبەر بەم کارەیی ژنان نەبوو دەلێت خۆپیشاندانێک سازکرا لە لایەن ژمارەیهک لە کچه گەنجه‌كانه‌وه که لە سەرەتادا (١٦) کەس بوون، پاشان لە پێپیتوانی دووهمدا ژمارەیان گەشتە (٤٠) کەس، ئەم پێپیتوانە بەردەوام بوو تا ژمارەیان گەشتە (٤٢) کەس که به بێ سوود بۆ ماوه‌یه‌ک لەسەر شەقامەکان مانەوه. ^(١)

کاروانی (نان و گۆل) بریتی بوو لە مانگرتن و خۆپیشاندانەکانی ژنان لە سالی (١٨٥٧) لە نیویۆرک، که به هه‌زاران ژن پ‌ا‌ژنه‌ سه‌ر شه‌قامه‌کان و ن‌ا‌ره‌زاییان لە بەرامبەر ئەو باردۆخە دەردەبەری کەتاییدا دەژیان، دواتر سەندیکایەک بۆ ژنان دانمەزرا، بەرگریکردن لە مافەکانی ژنان یەکیک بوو لە گرنگترین ئامانجەکانی ئەم سەندیکایە، ئەم بزووتنەو‌ه‌ی (نان و گۆل) بوو ه‌و‌ی دروستبوونی بزووتنەو‌ه‌یه‌کی کارا لە ناو‌خ‌و‌ی ئەمریکادا، که داوای مافی ه‌لب‌ژاردن و چەند داوایەکی تریاتن دەکرد، ناوی ئەم بزووتنەو‌ه‌یه‌ (سوفراجستب) بوو که ر‌ه‌گ و پ‌یشه‌ی لەکاتی خەبات دژی کۆیلا‌یه‌تی سەریه‌ل‌داوه. ^(٢)

١ - ه‌واردزن: التاريخ الشعبي للولايات المتحدة، ج١/ص١٩٣.

٢ - ه‌واردزن: س-پ، ج١/ص١٩٤.

بەشى شەشەم

يەكەم حكومەتى
فیدرالى ئەمريكا

سەردەمى جۆرج واشنتن (۱۷۸۹-۱۷۹۷ز)

دواكارى كۆنگرىس ھەلېئاردنى سەرۆك بوو، ناۋى (جۆرج واشنتن) بۇ ئەم پۈستە لەسەر زمانان بوو، ھەر بۇيە كۆنگرىس بە زۆرپىنەى دەنگ لە (۳۰) ى نىسانى (۱۷۸۹)دا بۇ سەرۆكى كۆمار ھەلېئانبۇارد، ئاھەنگىكى قەشەنگ لە شارى نىويۆرك رېئىخرا و بە چەلەپەيزان پېشوازيان لە (جۆرج واشنتن) كرد، مەراسىمى سۈيىند خواردنى ھەك يەكەمىن سەرۆكى ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكاي بەرپىكرد و رەنگى تىكچوو بوو، لەبەردەم ئىنجىلدا سۈيىندى خوارد بەرگرى لە ولات و دەستور بىكات و ئەو ئەركەى پىنى سىپىردراۋە بە باشى رايپەپىنىت.

كەسىكى بەتوانا بوو، زانىارى باشى لەو بارەۋە ھەبوو، گەورەى و شكۆمەندى لە كەسايەتيدا دياربوو. پاش ھەلېئاردنى بە سەرۆك كۆمار، بەردەوام ھەولى رېئىخستىن و رېئىكۈپىكردنى كاروبارەكانى دەدا، ھەر كارىك لە ئەستۈى ئەودا بوايە، بەجۋانى دىقەتى دەدا و جى بەجىتى دەكرد، لەپىش ھە برپارىكىدا چاوپاخشاندنىكى بۇ دەكرد و ئىنجا برپارى دەدا، تەنەت برپارە لاۋەكىەكانىشى گرنگى پىئو دياربوو.^(۱)

لە چوارچىۋەى كارەكانىدا زىاد لەپىئوست كارى دەكرد و كاروبارەكانى رۆژانەشى لە پىرستىكدا ديارى دەكرد، لەبارەى ئەو ئەركانەى لە ئەستۈى بوون پرسىارى لە كۆنگرىس دەكرد، تا باشتىر كارەكانى راپەپىنىت، گەتوگۈيەكى زۆر كرا لەسەر ئەۋەى چ نازناۋىك لە سەرۆك بىنىن، ئەۋەبوو نازناۋى (باۋكى) بەسەردا برا، ھەر بۇيە (جۆرج واشنتن) دەپوت (ئەو كەسەى لە شىۋەى باۋكىكدا بىت بۇ ولاتاكەى، من دەزانم بە چى ۋەلام دەداتەۋە).^(۲)

كاتىك (جۆرج واشنتن) بوو بە سەرۆك كۆمار ھىچ پالېستىيە

ك لە دەستور نەدەكرا، تەنەت زۆر لە جەماۋەر دژايەتتيان دەكرد، ئەمەش بەھۋى مەملەنىنى پارتى فېدېرالى كە (ئەلكسەندەر ھاملتون) پىشپەۋى بوو لەگەل پارتى دژە فېدېرالىيەكان و كۆمارىخوازەكان بوون دواتر بەدىموكراتەكان ناسران و

۱ - تشارلز و مارى بېرد: س-پ، ج ۱/ص ۱۵۹.

۲ - دىب على حسن: س-پ، ل ۲۰۵.

(تۆماس جيفرسۆن) پېشەوايان بوو، ئەم جياوازی و دابەشبوونە بەدریژای سەردەمی جورج واشنتن بەردەوام بوو، ئەلکسەندەر ھاملتون ئارەزووی بەھیزکردنی دەسلەلاتی فیدرالی ھەبوو، کە چینه دەولەتمەند و خاوەن سامانەکانی دەگرتهو، لە بەرامبەردا (تۆماس جيفرسۆن) کە لایەنگری چینه ھەژار و جوتیارە مولکدارە بچوو کەکان بوو، داوای جێبەجێکردنی دێر بەدێری دەستوری دەکرد نە کە لەلایەن دەسلەلاتی فیدرالییەکانەو بەقۆزیتەو بۆ (جورج واشنتن) بەدریژایی سەردەمی فەرمانرەوایی کاری بۆ بەھیزکردنی دەسلەلاتی ناوەندی دەکرد، ھەر بۆیە لەلایەن کۆمارێخوازە دیموکراتیەکانەو بەدیكتاتۆر ناو دەبرا. ^(۱)

(جورج واشنتن) ھێندە زیرەک و پێچکە شکێن نەبوو، بەلکو جێبەجێکاریکی بەتوانابوو، ھەر کاریکی بە باش بزانیایە بە شانازییەو جێبەجێی دەکرد، خەلکیش خۆشیان دەویست و وایان دائەنا وینە شۆمەندی نەتەوێ ئەمریکایە، پەيوەندی ئەندامان و کارمەندانی کۆنگرێس لەچلەپۆپەدا بوو، ھەولی چەسپاندنی بیرى نەتەوێی ئەمریکی دەدا، ھەولیدەدا بە درێژایی ھەردوو ماوەی سەرۆک کۆمارێەکەى بە جۆریک ھوکمرانیان بکات کە لە سەر و دژایەتی پارتەکانەو بیت. ^(۲)

یەکیەک لە ھۆکارە گرنگەکانی ھەلبژاردنی بۆ ئەم پۆستە خوڕەوشتی بوو، چونکە ھەزى بە تێکەلاوی ئەو کەسانە نەکردوو کە لە ئاستی ئەودا نەبوون، وردبین و دان بەخۆداگر و جدیی بوو، کەسیکی وتاریژ نەبوو. سەرنجی گشتی راکێشیت، بەلام سام و ھەیبەتی ھەبوو، لە جێبەجێکردنی ئەو ئەرکەى لەسەر شانی بوو ھەرگیز دوا نەدەکەوت، کەسیک بوو ئامادەیی بەخشینی مال و خودی خۆشی ھەبوو لەپێناو سەرخستنی گەلەکەى و بەدیھیتانی خواستەکانی ئەو گەلەدا، لەپاش ھەلبژاردنی جورج واشنتن بۆ سەرۆک کۆمارى ویلايەتە یەكگرتووەکانى ئەمریکا، (جۆن ئادامس) یان بۆ جیگری سەرۆک ھەلبژارد و شارى نیویورک وەک پایتەختی ویلايەتە یەكگرتووەکانى ئەمریکا. ^(۳)

۱ - د. طليعة الصياح و راغب العلي: س- پ، ل ۹۰.

۲ - فرحات زیادة و: س- پ، ل ۹۲.

۳ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۴۹.

سیاسەتی ناوڤۆی واشنتن

جۆرج واشنتن دەستی کرد بە دامەزراندنی چەند وەزارەتییکی پێویست و گرنج و بۆ ھەریەکە لە وەزارەتانەش کەسانی کارامە و لیھاتووی دانا تا کاروبارەکانی وەزارەتەکە بە باشی پاپەڕینی، وەک وەزارەتی دارایی و (ئەلکسەندەر ھاملتۆن)ی کرد بە وەزیری ئەم وەزارەتە، وەزارەتی دەرەو (تۆماس جیفرسۆن)ی کرد بە وەزیری ئەم پۆستە، وەزارەتی جەنگی، جەنەرال (ھینری نوکس)ی بۆ ئەم پۆستە ھەلبژارد، ھەروەھا پۆستی چاودیری گشتی درایە (ئەدمۆند راندۆلف)، ھەروەھا دادگای بالای دامەزراند و (جۆن جایی) دادووری کردە سەرۆکی ئەو دادگایە، ھەروەھا (جۆرج واشنتن) سێ بەرپۆبەراییەتی و سیانزە دادگای دیکە لە ویلایەتەکاندا دامەزراند.^(۱)

لەپاش دامەزراندنی ئەم وەزارەتانە و دانانی وەزیر بۆ ھەریەک لە پۆستانە و دەست بە کاربوونیان پووبەرپووی چەندین کیشە بوویەو، یەکیک لەو کیشانەی رووبەرپووی حکومەتەکە (جۆرج واشنتن) بوویەو کیشەی دارایی بوو، بۆیە وەزیری دارایی (ئەلکسەندەر ھاملتۆن) بۆ چارەسەرکردنی ئەم کیشەیە خۆی یەکلە کردەو، چونکە کۆنگرێسی ئەمریکی لە کاتی جەنگی سەرەخۆیییدا لە ولاتانی تر قەرزێکی زۆری کردبوو، حکومەتیش توانای نەبوو ئەو قەرزانە بداتەو کە تا دەھات زیاتر دەبوو.^(۲)

ئەلیکسەندەر ھاملتۆن چەند کاریکی دارایی ئەنجامدا، یارمەتی دروستبوونی حکومەتییکی ناوەندی بەھیزی یەکگرتوویدا، توانی لە ماوەی دوو سالدا چارەسەری قەرزەکان بکات و بیداتەو، توانای دارایی ولاتی زیاترکرد و ئابووری بەھێزکرد، سوربوو لەسەر پەرەپێدان و بوژاندنەوێ ئابووری بازرگانی و پیشەسازی ولات، بۆیە لەسالی (۱۷۹۱)دا بانقێ نیشتمانی دامەزراند و لقی تریشی لە ویلایەتەکاندا بۆ کردەو، ئەمەش لەپێی قەرزکردنی پارەو لە ویلایەتەکاندا.^(۳)

۱ - فرحات زیادة و: س-پ، ل ۸۴-۸۵

۲ - محمد محمود النیرب: س-پ، ج ۱ ل ۱۲۷.

۳ - ھەمان سەرچاوە، ل ۱۲۸.

ههروهه يارمه تي دامه زراندي خانه ي سكه ليداني دا و باج و له پيتاوي پاراستني بهروبومه كاني ناوخو گومرگي به سهر شتومه كه دهره كييه كاندا سه پاند، ئهم كارانه ي (هاملتون)، به لاي (جيفرسون) و لايه نگرانیه وه له سهره تاوه په سه ند نه بوون، چونكه له ده ستوردا ئاماژه به دامه زراندي بانك و سه پاندي باجي له و جوړه نه كرابوو، به لام هاملتون جه ختي له سهر ئه و ده سه لاتي حكومه تي ناوه ندي ده كرده وه كه تواناي به جيگه ياندي كاري واي هه يه، ئهمه و له كاتيكا به بي بووني بانكيك، ناتوانرئيت ئابووري ولات به ره وپيش بيريئ و قهرزي ولاته كانيشي بداته وه، ئهم كارانه ي هاملتون بارودوخى ئابووري و دارايي ويلايه ته يه كگرتووه كاني له سه رجه م بواره كاني ئابووريدا گه شه پيكرد و به ره و پيشه وه ي برد، يه كيكي دي له كي شه كاني سه رده مي حكومه ته كه ي (جوړج واشنتن) ده ستور بوو، ههر بويه يه كه م هه مواركردني ده ستور له (۱۵) ي كانوني يه كه مي (۱۷۹۱) له سه رده مي ئهمدا كراوه، هاوكات (ده) به ندي دي بو ده ستور زيادكراوه كه به به ياننامه ي مافه كان ده ناسرئيت، مافه كاني تاكه كه سي تيا دا په چاو كراوه وهك ئازادي پاده ربړين و رورژنامه واني و به بي دادگا كه س تاوئبار ناكريئ و... هتد.^(۱)

له سالي (۱۷۹۱) دا پايته ختي حكومه تي فيدرالي له زه وييه زونگاوه كاندا بنيانتر، له سهر پوتوماك، ههروهه سيستمى بانكي نه ته وه يي له هه مان سالد ا بنيانتر، له سالي (۱۷۹۲) دا پوسته خانه له لايه ن كونگرئسه وه دامه زرا و دراويش دهر كرا. له پاش كوتايي هاتني خولي يه كه مي سه روك كوماري كه چوار سال بوو، جوړج واشنتن تواني بو جاري دووهم و خولي دووهمي سه روك كوماري، زورپينه ي ده نگه كاني به ده ستيبيئي له سالي (۱۷۹۳) دا، بوو به سه روك كوماري ولات ئهمه ش له ده ستوردا پيگه پي دراو بوو كه سه روك كومار پاش ته واو بووني خولي يه كه مي سه روك كوماري بو جاري دووهم خوي هلبژيرئيه وه و بيئته وه به سه روكي ولات.^(۲) پيگهاته ي حكومه ته كه ي جوړج واشنتن له ههر دوو خولي سه روك كوماردا و له ماوه ي هه شت سالد ا به م شيوه يه بووه:

۱ - ديب علي حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۰۲.

۲ - كارلهاينتس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۱۴۵.

پۆست	كەسى پۆست پىدراو	ماوہى پۆستەكانيان
جىگرى سەرۆك	جۆن ئادامس	۱۷۸۹-۱۷۹۸
وەزىرى دەرەوہ	توماس جىفرسۇن	۱۷۸۹-۱۷۹۳
	ئەدمۇندپاندۆلف	۱۷۹۴-۱۷۹۵
	تىمۇسى پىكرىنگ	۱۷۹۵-۱۷۹۷
وەزىرى دارايى	ئەلكسەندەر ھاملتون	۱۷۸۹-۱۷۹۵
	ئۇلىفەر والكوت	۱۷۹۵-۱۷۹۷
وەزىرى جەنگى	ھنرى ئوكس	۱۷۸۹-۱۷۹۴
	تىمۇسى پىكرىنگ	۱۷۹۵-۱۷۹۶
	جايمس مكىرى	۱۷۹۶-۱۷۹۷
دادوہرى بالا	ئەدمۇندپاندۆلف	۱۷۸۹-۱۷۹۳
	وليام براندفورد	۱۷۹۴-۱۷۹۵
	چارلس لى	۱۷۹۵-۱۷۹۷

لە سالى (۱۷۹۴)دا شۆرپىنىك لە پۆژئاواي بەنسلفانىادا بەرپابوو بە (شۆرپىسى ويسكى) ناودەبرىت، ئەويش لە ئەنجامى ئەو باجە زۇرانەي حكومەتەوہ سەرىيەلدا كە خرابووہ سەر بەرھەمەكانيان بەتاييەتى ويسكى، بەلام (جۆرج واشنتن) و ئەلكسەندەر ھاملتون توانييان بەھۆى سوپاوه شۆرپشەكە سەركوت بكەن و دايمركىتنەوہ.^(۱)

سياسەتى دەرەوہى واشنتن

پاش سەربەخۇ بوونى ويلايەتە يەكگرتووہكانى ئەمريكا و پىكھىنانى حكومەتى فيدېرالى لە سالى (۱۷۸۹)دا و دانانى سەرۆك بۇ ئەو حكومەتە بە سەرۆكايەتى جۆرج واشنتن و دانانى وەزارەتەكان و وەزىرەكان و رىكخستنى كاروبارى ناوخۆى ولات، لەسەر ويلايەتە يەكگرتووہكانى ئەمريكا پىتويست بوو بەھەر

شىنۇەيەك بىت، ۋەك ھەر ۋىلايىتى دى سەربەخۇ پەيۋەندى لەگەل ۋىلايىتى دىكەدا ھەيىت، لىرەدا سىياسەتى دەرەۋىي ھۆكۈمەتەكانى (جۇرچ واشىنتن) دەخەينەپو: ^(۱)

يەكەم- لەگەل فەرەنسا

ئەو سالاى جۇرچ واشىنتن دەسەلاتى گرتەدەست، ھەمان ئەو سالاى بوو شۇپشى فەرەنسى (۱۷۸۹) بەرپابوو كە بىنەمالەي پادىشاھىتى بۇرپۇن كۆتايى بە دەسەلاتيان ھىنرا، تا ئەم كاتەش بە پىي رىككەۋىتى سالى (۱۷۷۸) فەرەنسا ھاۋپەيمانى ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا بوو، ھەربۇيە فەرەنسا ش چاۋەپىي يارمەتى ۋ پىشتىگىرى ئەمريكەكانى دەرەد، چۈنكە فەرەنسىيەكان لە شۇپشى سەربەخۇيدا يارمەتتەكى زۇرى ئەمريكەكانيان دا، بەلام (جۇرچ واشىنتن) مادەكانى دەستورى بەجۇرىك شىدەكرەۋە تا ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكان لە جەنگى ئەۋروپا بپارىزىت، ھەرەھا نەيدەۋىست دەست لە كاروبارى ۋىلاتان ۋەربىدات، خوازيارىش بوو ئەۋانىش دەست نەخەنە نىۋ كاروبارى ئەمانەۋە تا بتوانىت كاروبارى ۋىلات باشتر بىكات ۋ بە دوور بى لەجەنگى ۋىلاتانى دى. ^(۲)

بەلام چىن ۋ تۈيۋەكانى گەلى ئەمريكى جگە لە فېدرالىيەكان ۋ لايەنگرانى جۇرچ واشىنتن پىچەۋانەي ئەم ھەلۋىستەي سەرۋىك بوون ۋ بە باشيان دەزانى يارمەتى فەرەنسا بدەن، بەلام (جۇرچ واشىنتن) سووربوو لەسەر بىلايەنى ۋىلاتەكەي، ئەۋەي زىاتر يارمەتيدا تا لەم ھەلۋىستەيدا سەربىكەۋىت ئەو تىرۋركارىيە بوو كە لە فەرەنسا لەسەر دەستى يەقۇبىيەكان سەربىھەلدا ۋ ژمارەيەكى زۇر خەلكىيان كوشت، ئەمەش دۇي ھەموو جۇرە دىموكراسىيەك بوو كە گەلى ئەمريكا گرنكى زۇرى پىدەدا، ئەگەر چى ھەر سەكەۋىتىكى فەرەنسىيەكان لەلايەن كۆمارىيەكانەۋە بە دۇي زۇردارى ۋ چەسپاندنى ئازادىيان دادەنا. ^(۳)

دوۋەم- لەگەل ئىنگلەتەرا

لە سەردەمى جۇرچ واشىنتندا پەيۋەندى لەگەل ئىنگلەتەرادا باش نەبوو، چۈنكە ئىنگلەتەرا سەرەپاي ئەۋەي چەند سەنتەر ۋ قەلايەكىيان لە باكوورى رۇژئاۋاي

۱ - فرىسسىس فرىدمان: موجز التاريخ الأمريكى، ص ۶۸.

۲ - تشارلز ۋ مارى بېرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكى، ج ۱/ ص ۲۰۴.

۳ - فرحات زىادە ۋ ابراهيم فرىجى: تاريخ الشعب الاميرىكى، ص ۹۲.

ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئەمریکادا هەبوو، له لایه کهوه هانی هندییه سووره کانیان دەدا دژی ئەمریکیه کان به مه بهستی گه رانه وهی ناوچه کانیان له لایه کی دیکه شه وه، له ده ریادا که شتییه کانی ئینگلیز ریگه یان له که شتییه کانی ئەمریکا ده گرت و سهرنشینه کانی شیان ده گرتن و به بیانوی ئەوهی سهربازی ئینگلته راییه هه له اتون بهریان نه ده دان، بۆیه له سالی (۱۷۹۴) دا، (جۆرج واشتنن، جۆن جای) نارد بۆ چارسه رکردنی کیشیهی ده ریا، ئەوه بوو (جۆن جای) په یماننامه یه کی له گه لدا به ستن که ده سه لاتیه ئینگلیزی له ناوچه کانی رۆژئاوا چۆل کرد، به لام باسیکی له باره ی کیشیهی ده ریا وه نه کرد، ئەمهش بووه جی ناره زایی ئەمریکیه کان، ئەم په یماننامه یه بووه هۆی وروژاندنی فهره نسییه کان که ئینگلیزه کان له دژی ده جه نگان.^(۱)

سێیه م- له گه ل ئیسپانی

له سه رده می سه رۆکایه تیدا (جۆرج واشتنن) په یماننامه یه کی له گه ل ئیسپانیادا مۆرکرد، به پتی په یماننامه که سنووری فلۆریدای دیاری کرد، مافی ده ریاوانی له رووباری (میسسیپی) دا به ده ست هینا له گه ل مافی داگرتنی باره که شتییه کانیان له به نده ری (نیوئۆرلیانز) دا، ئەم په یماننامه یه به په یماننامه ی (پاینکی) ده ناسریت.^(۲)

چاره م- له گه ل میره کانی رۆژئاوای عه ره بی:

پیش پیکهینانی حکومه ته که ی جۆرج واشتنن، کیشیه له نیوان ویلایه ته یه کگرتووه کان و ئەمیره کانی رۆژئاوای عه ره بیدا سه ره یه له دابوو، به لام کاتیک جۆرج واشتنن بوو به سه رۆکی ویلایه ته یه کگرتووه کان، له کانوونی یه که می (۱۷۸۹) دا ستایشی سولتانی مه راکیش کرد، سولتانیس وهک دانپیدانانیک به حکومه ته که ی جۆرج واشتنن، چه ند نوینه ریکی خۆی بۆ ئەمریکا نارد، به لام کاتیک دژی جه زائیر هاوپه یمانی له گه ل ئینگلترا به ست، ئەوه بوو جه زائیرییه کان له سالی (۱۷۹۳) دا که شتییه کی ئەمریکیان به (۲۱۷) سهرنشینه وه ده ستگیرکرد، تا ئەو کاته ی پاره یه کی زۆریان درایه به رنه دران، بۆیه سالی (۱۷۹۴) کۆنگریس که شتیگه لی جه نگی پیکهینا

۱ - د. عبدالعزیز سلیمان و د. عبدالمجید نعنعي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۱۰۱.

۲ - د. طلحة الصباح و: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۹۲.

و له هه‌مان سالدا هيرشيتكى تيكشكاويان كرده سهر تهرابلوس و (داى) فه‌مانپه‌واى تهرابلوس داواى دوو مليون باجى سالانه‌ى ليكردن.^(١)

بۆيه دواتر پيگه‌وتننامه‌يه‌ك له نيتوان ميرى تونس و تهرابلوس له‌لايه‌ك و ئه‌مريكا له‌لايه‌كى ديكه‌وه به‌سترا، كه‌شتيوانى و هاتووچۆى ئه‌مريكىيه‌كانى له ده‌رياي ناوه‌راستدا زياتركرد، به‌مه‌ش تا سالانى (١٧٩٧) ويلايه‌ته‌يه‌كگرتووه‌كان چه‌ندىن پيگه‌وتننامه‌ى له‌گه‌ل فه‌رمانپه‌واكانى تونس و تهرابلوس و جه‌زائير و مه‌راكيشدا به‌ست به‌مه‌به‌ستى بازرگاني و چاككردنى بازرگاني ئه‌مريكى و يارمه‌تيدانى كه‌شتيه بازرگانيه ئه‌مريكىيه‌كان، به‌مه‌ش ده‌سه‌لات و هيزى ويلايه‌ته‌كان له ناوچه‌كه‌دا زيادى كرد.^(٢)

جۆرج واشنتن تيگه‌يشتنه مه‌زنه‌كه‌ى خۆى له حكومه‌ته‌كه‌يدا سه‌لماند، زۆر وريابوو تا له ماوه‌ى سه‌رووكايه‌تيدا مۆركينكى شكۆدارى پى به‌خشيت و له كه‌ژاوه‌ى سه‌رووك و ريوپه‌سمه‌كاندا هه‌لسوكه‌وتى شاهانه بكات، له حكومه‌ته‌كه‌يدا به‌خت ياوه‌رى بوو چونكه دوو ياريده‌ده‌رى هه‌بوو كاريان بۆ هه‌يه‌تى ده‌سه‌لاته‌كه‌ى ده‌كرد، له سه‌رويانه‌وه (جۆن ئادامس)ى جىگري بوو، له راستيدا له‌پيگه‌ينانى حكومه‌ت و دانانى پياوه‌كانيدا سه‌ركه‌وتوو بوو.^(٣)

له پيش هه‌ر بپيارى‌كيدا ده‌رييكردايه چاو پيداخشاندينكى وردى بۆ بابته‌كه ده‌كرد، له‌گه‌ل كه‌سانى جى متمانه‌ى خۆيدا گه‌فتوگۆى له باره‌يه‌وه ده‌كرد، ئه‌مانه‌ش زياتر هانده‌رى سه‌كه‌وتوو (جۆرج واشنتن) بوون له ماوه‌ى سه‌رووك كۆماريدا، (جۆرج واشنتن) له خولى يه‌كه‌مى سه‌رووك كۆماريدا تاكه‌كانى ئه‌مريكا پيژينكى زۆريان ليگرت، به‌لام پاش ئه‌وه‌ى بوو به سه‌رووك كۆمار بۆ جارى دووهم په‌خنه‌ى روخينه‌ر و سه‌ره‌نشتكارانه‌ى به‌ره‌و پووبوويه‌وه، هه‌روه‌ها دژايه‌تى نيتوان دوو پارتكه‌ به‌ تايبه‌تى دژايه‌تى پارتى كۆمارى بۆ (جۆرج واشنتن) زۆر بيتاقه‌تى كردبوو، ئه‌مه‌ش به‌هۆى ئه‌و هه‌لوستانه‌ى له به‌رامبه‌ر ولاتانى ده‌ره‌وه‌دا هه‌يبوو.^(٤)

به (جۆرج واشنتن)يان ده‌وت تاوانبارى ته‌له‌كه‌باز، ته‌نانه‌ت رق و كينه‌ى دوژمنانى گه‌شته ئاستيك له يه‌كيك له پوژنامه به‌كريگيراوه‌كاندا به وينه‌ى

١ - فرحات زياده و ابراهيم فريجي: س.پ، ل ١٠١.

٢ - هه‌مان سه‌رچاوه.

٣ - فرانك تيسلويت: الثورة العظمى، تر-لجنة من الاساتذة، دار الشرق الجديد، بيروت، ١٩٥٥، ص ٣٦.

٤ - فرانكلن اشتر: س.پ، ص ٧٥.

تاوانباریک نیشانی بدهن که چاوه‌پنی په‌تی سیداره‌یه و له خوارووی وینه‌که‌شه‌وه دهنووسن (پتویسته ئەمه چاره‌نووسی بیت) تەنانەت کاتیک کۆنگریس ویستی له کوتا خولی دووهمی کۆماریدا کۆبییتەوه بۆ برینه‌وه‌ی موچه‌یه‌ک بۆ سەرۆک کۆمار، یه‌کیک له نوینهران ئاماژە‌ی به‌وه‌کرد (هەر که‌سی ویستی پیرۆزبایی له سەرۆک کۆمار بکات، با تەنها به‌پای که‌سی خۆی بیت چونکه من هیچ تیروانینیکی چاکم بۆ سەرۆک کۆمار نیه) ئەمەش (جۆرج واشنتن)ی زیاتر نیگه‌ران کردبوو، هه‌روه‌ها نه‌یاره ئەمریکه‌کانی دلخۆش نه‌بوون به‌وه‌ی (جۆرج واشنتن) بۆ جاریکی تر بییتە سەرۆک کۆمار.^(۱)

(جۆرج واشنتن) له‌م جۆره هیرشکردن و تیرپوانیه ناپه‌وايانه‌ی به‌ ئاشکرا ده‌کرانه‌ سه‌ری، چونکه ئەم تۆمه‌تانە‌ی به‌ناپه‌وا داده‌نا و به‌ شایسته‌ی که‌سیکی ده‌زانی ئاسایی بیت، نه‌ک که‌سیکی وه‌ک ئەو، بۆیه بێ ئومید بوو، زۆر بێزار بوو له‌ سیاسه‌ت.

بۆیه بۆ جاری سینیهم ئەو پۆسته‌ی په‌تکرده‌وه و پازیبوو به‌وه‌ی دووری بخه‌نه‌وه و جاریکی تر کورسی ده‌سه‌لاتی بێ نه‌دریته‌وه، بۆیه پاش کۆتایی هاتنی ماوه‌ی حوکمرانییه‌که‌ی له‌ نامه‌یه‌کی گرنگدا وتاری مائتاوایی له‌ گه‌لی ئەمریکا کرد و وازی هێنا له‌ پۆسته‌که‌ی، ئەم وتاره‌ یه‌کیکه‌ له‌ به‌لگه‌ میژووبیه‌کانی گه‌لی ئەمریکا و شانازی پێوه ده‌که‌ن.^(۲)

له‌و نامه‌دا به‌ شیوه‌یه‌کی ئاشکرا و گشتی گه‌لی ئەمریکی له‌ زیاده‌پۆیی کاروباره‌کانی پارتە‌کان ترساند، له‌ کاروباری ده‌ره‌وه‌شدا ئامۆژگاریکردن ڕیگه‌ بگرن له‌ ده‌ربڕینی هه‌ستی ناسک و به‌کارهێنانی زاراوه‌ و پرسته‌ سۆزدارییه‌کان و وێژه‌یه‌کان له‌ بۆنه‌ نیۆده‌وله‌تیه‌کانداوه، له‌گه‌ل هه‌موو نه‌ته‌وه‌کاندا به‌ نیه‌تی پاک و وێژدانه‌وه‌ په‌فتار بکه‌ن. پتویسته‌ خۆمان به‌دوور بگه‌ڕین له‌ ده‌ربڕینی ڕق و کینه‌ به‌رده‌وام و بێ بنچینه‌ به‌رامبه‌ر به‌ ده‌وله‌تانیکی و ده‌ربڕینی په‌یوه‌ندییه‌کی به‌هینز له‌گه‌ل ده‌وله‌تانیکی تر.دا.^(۳)

گه‌لیک خۆی به‌ ڕق و قینی به‌رده‌وام ڕاهێنا‌بیت، یان بێ هۆ خۆشه‌ویستی بۆ گه‌لیک بنوینیت، له‌ راستیدا کۆیله‌ی هه‌واو ئاره‌زووی خۆیه‌تی، ده‌بیت هه‌ول به‌هین

۱ - منصف السليمي: القرار السياسي الأمريكي، الطبعة الاولى، مركز الدراسات العربي الاوروبي، ۱۹۹۷، ص ۲۲۳.

۲ - محمد محمود النيرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۳۴.

۳ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۵۱.

ولاتەكەمان لە دەستیوهردانی دەرەوه بپاریزین.گەلی ئەمریکا لە دروستکردنی پەيوەندی دەرەکی و نێودهولەتیدا لەگەل گەلانی دیکەدا نە دۆستایەتی و نەدوژمنایەتی هەمیشەیی ناکات، چونکە هیچ کامیان لەگەل بنەمای دەرەتی ئەمریکا ناگونجین، دواي ئەم وتارە و کوتایی هاتنی دەسەلاتی لە (٣)ی ئازاری (١٧٩٧)دا گەراپەوه بوو مال و کێلگەکەي خووی لە (ماونت فیرنون) و پاش دوو سال لە خانەنشینی لە (١٤)ی کانوونی یەکەمی سالی (١٧٩٩)دا بە نەخۆشییەکی کوشندە کوچی دواي کرد.^(١)

به شی حه و ته م

سه رده می جون ئادامس

(۱۷۹۷ – ۱۸۰۱ ز)

له سالی (۱۷۹۷) کاتی (جۆرج واشنتن) ماوهی سه‌رۆکایه‌تییه‌که‌ی ته‌واو بوو، هه‌ولیدا له بارودۆخه‌ سیاسیه‌که‌ پاشه‌کشه‌ بکات و بگه‌رێته‌وه‌ باخچه‌که‌ی (ماونت ڤارنون) بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و به‌شه‌ی ژیا‌نی ماوه‌ له بارودۆخیک‌ی هێمنی و خۆشیدا بیا‌ته‌سه‌ر، له‌ دوا‌ی ئه‌م (جون ئادامس) له‌ سالی (۱۷۹۷ - ۱۸۰۱) فه‌رمانه‌هوا‌یی گرت‌ه‌ده‌ست که‌ هه‌لبژێردرا‌وی حزبی فیدرا‌لی بوو (ئادامس) له‌سه‌ر بۆچو‌ونه‌کانی سوور بوو و گو‌نئی نه‌گرت له‌ پێنمای و ئامۆژگاریه‌کانی (هاملتون) ئه‌مه‌ بو‌وه‌ هۆی دروستبو‌ونی دو‌وبه‌ره‌کی له‌ناو پیزه‌کانی حزبی فیدرا‌لیدا، له‌ ئه‌نجامی به‌ستنی په‌یمان له‌ سالی (۱۷۹۵) له‌ نیا‌ن ئه‌مریکا و ئینگله‌ره‌دا ناکۆکی ده‌رکه‌وت، په‌یوه‌ندییه‌کانی ده‌ره‌وه‌ی ئه‌مریکا شیا‌و، چونکه‌ شه‌پ له‌ نیا‌ن ئه‌مریکا و فه‌ره‌نسا‌دا هه‌لگیرسا، له‌به‌ره‌وه‌ی فه‌ره‌نسا ئه‌وه‌ی به‌ پێشیلکاری مافه‌کانی خۆی ده‌زانی و ئه‌م په‌یوه‌ندیه‌ نه‌چو‌وه‌ سه‌ر پێره‌وه‌ س‌روشتیه‌که‌ی تا ئه‌و کاته‌ی (ناپلیۆن) له‌ فه‌ره‌نسا هاته‌ سه‌رکارو پێشوا‌زیه‌کی گه‌رم و دۆستانه‌ی له‌ نو‌ینه‌ری ئه‌مریکا کرد.^(۱)

له‌ ماوه‌ی سه‌رۆکایه‌تی (جون ئادامس) کۆنگریس که‌ زۆربه‌ی ئه‌ندامه‌کانی سه‌ر به‌ پارته‌ی فیدرا‌لی بو‌ون چوار یاسای دانا‌وه‌ که‌ کاریگه‌ری زۆر خراپی له‌سه‌ر و‌لات هه‌بو‌وه‌.

یه‌که‌م: رینگه‌ نادات هیچ بێگانه‌یه‌ک بێته‌ هه‌لگری په‌گه‌زنامه‌ی ئه‌مریکی ئه‌گه‌ر ماوه‌ی مانه‌وه‌ی له‌و و‌لاته‌ (چوارده‌) سال نه‌بێت نه‌ک (پێنج) سال که‌ له‌وه‌وپێش هه‌بو‌و.

دو‌وه‌م: بۆ ده‌سه‌لات هه‌یه‌ هه‌ر بێگانه‌یه‌ک دو‌وربخاته‌وه‌ که‌ گومانی لێ بکات. سێیه‌م: ماف ئه‌دات به‌ سه‌رۆک به‌ دو‌ور خسته‌ته‌وه‌ی هه‌موو بێگانه‌یه‌ک یا‌ن به‌ندکردنیا‌ن له‌ پۆزانی جه‌نگدا.

چواره‌م: هه‌ر پیلانیک دژی کاروباری ده‌وله‌ت یاخود ره‌خنه‌گرتن له‌ کارمه‌نده‌ گشتیه‌کانی ده‌وله‌ت، تاوانیکه‌ دژی ئاشتی ده‌وله‌ت.^(۲)

بۆیه‌ خه‌لکی ئه‌م یاسا توندوتیژانه‌یا‌ن به‌ هۆکاری کوشتنی ئازادی تاکه‌ که‌س له‌قه‌له‌م ئه‌دا، له‌به‌ره‌وه‌ (جیفرسون) و (مادیسون) به‌رگریان له‌م یاسایانه‌ نه‌کرد و هه‌ستان به‌ گرێدانی کۆبو‌ونه‌وه‌ی هه‌ردوو ئه‌نجومه‌نی (فیرجینیا) و (که‌نتاکی) که‌ دو‌و ئه‌نجومه‌نی یاسادانا‌ن بو‌ون، دو‌و یاسایان ده‌رکرد که‌ دژایه‌تی چوار یاساکی

۱ - د.عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعمني: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۱۰۰-۱۰۱.

۲ - د. طلحة الصباح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۹۲.

پیشوویان دهکرد و داوای هه‌لوه‌شانده‌وه‌یان دهکرد و داوایان نه‌کرد مافیان هه‌بی بۆ هه‌لوه‌شانی هه‌ر یاسایه‌ک که کۆنگریس ده‌ری ده‌کات دانه‌نری به‌وه‌ی دژی ده‌ستووره،^(۱) دواى سالى (۱۸۰۰) ولات ئاماده بوو بۆ گۆپینی ده‌سه‌لات، هه‌ر له‌گه‌ل تیکۆشانی فیدرالیه‌کان له‌ماوه‌ی سه‌رۆکایه‌تی (واشنتن و ئادامس) و هه‌ل‌دانیان بۆ به‌هیزکردنی حکومه‌تی فیدرالی و ده‌رخستنی به‌شیوازیک که جیگای باوه‌ربیت و بنه‌ماکانی ده‌سه‌لات زۆر پته‌و و به‌هیز بیت، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا زۆر ئاگیان له‌خه‌لکی گشتی نه‌بوو و له‌سه‌ر پاراستنی مافه‌کانیان له‌ ده‌سه‌لاتدا کاریان نه‌ئەکرد له‌به‌رئەوه‌ی بۆچوونه‌کانیان ئۆرستوکراتیانه‌ بوو، له‌ ئه‌نجامدا (جیفرسۆن) و جووتیاره‌ بچووه‌که‌کانی چوارده‌وری له‌گه‌ل پیشه‌ساز و کریکاره‌کان هه‌ل‌یاندا بۆ دامه‌زراندنی حکومه‌تیک که له‌سه‌ر به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی گه‌ل دامه‌زراییت نه‌ک له‌سه‌ر به‌رژه‌وه‌ندی تایبته‌ و هه‌وا و ئاره‌زوویان، بۆیه له‌ هه‌لبژاردنی ئه‌و ساله‌دا سه‌رۆکایه‌تیه‌که‌ی برده‌وه‌. فیدرالیه‌کان زۆر له‌ سه‌رۆکایه‌تی (جیفرسۆن) ترسان، له‌به‌رئەوه‌ی وایاندا نه‌نا بی باوه‌ربیکی ئاژاوه‌ چیه‌، له‌به‌رئەوه‌ هه‌ول ئه‌دا بۆ به‌ده‌سته‌ینانی ئه‌و ئامانجانه‌ی دوور له‌ ئامانجی گشتی بۆ خۆی دایه‌یتاوان.^(۲)

سه‌رده‌می تۆماس و جیفرسۆن (۱۸۰۱ - ۱۸۰۹ ز)

دواى ئه‌وه‌ی بۆ یه‌که‌م جار له‌ سالی (۱۷۶۹) (تۆماس جیفرسۆن) تیکه‌ل به‌ دنیای سیاسیه‌ت بوو، تووشی ناره‌حه‌تی و ئاسته‌نگی زۆربوو، له‌پیناو ئازادیدا هه‌ولتیک زۆری دا بۆ رزگارکردنی کۆیله‌کان له‌ کۆیلایه‌تی، ئه‌مه‌ش دواى ئه‌وه‌ی له‌ یه‌که‌م دانیشتنی کۆبوونه‌وه‌ی ئه‌نجومه‌نی نوینه‌رانی داگیرکاراودا به‌شداری کرد، له‌ ته‌مه‌نی (۲۶) سالی‌دا ده‌ستی کرد به‌ ئیشی پاریزه‌ری، دوا‌به‌دواى ئه‌و دانیشته‌ هه‌نگاوی نا به‌ره‌و شو‌رشی ئه‌مریکی و له‌گه‌ل چه‌ند هاوه‌لتیکی ریککه‌وتن له‌سه‌ر پچ‌راندنی هاورده‌ی به‌ریتانی بۆ ئه‌مریکا، (جیفرسۆن) ی گه‌نجی لی‌زان له‌ سالی (۱۷۷۴) نامه‌یه‌کی به‌ناوبانگی نووسی له‌ژێر ناوینشانی تی‌روانینیک پوخت له‌ یاسای ئه‌مریکای به‌ریتانیا، هه‌ر له‌وکاته‌دا کتیبیککی نووسی له‌سه‌ر یاسای ئه‌مریکی.^(۳)

۱ - تشارلز و ماری بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ ص ۲۰۱.

۲ - ديب على حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۰۸.

۳ - د.عبدالعزیز سلیمان نوار ود. محمود محمد جمال الدین: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية (من القرن السادس عشر حتى القرن العشرين)، دار الفكر العربي، القاهرة، ۲۰۰۱، ص ۹۰.

بینگومان (جیفرسون) بەردەوام بوو لەسەر راگەیانندی نامەکه و بانگەوازی سەرەخۆی، بۆیە کاتێک لە سالی (١٧٧٥) چووە ناو کۆنگرەیی کیشوهری داوای لە برادەرەکانی کرد لە دارپشتنی پەشنووسەکەدا هاوکاری بکەن و تیایدا هەلگرتنی چەک و تەننات خوینپشتنیش لەپێناو بەرگریکردن لە مافی ویلایه‌تەکان و ئەمریکەکان پابگەیه‌نن.

لە پاگەیه‌نراوی سەرەخۆیی سالی (١٧٧٦) (جیفرسون) ئاشکرای کرد ئامانجی سەرەکی حکومەت پارستنی مافی ژیان و داواکاری خۆشگوزەرانی، ئەوەشی ئاشکرا کرد هەموو مەوقەکان خاوەنی چەند مافیکی تایبەتی خۆیانن و هیچ حکومەتێک ناتوانیت پیتیشیان بکات. سەرەپای ئەوەی توانای حکومەت لە توانایی و رازیبوونی ئەوانەیی حکومەتەکە پێک دەهێنن سەرچاوە دەگریت، هەروەها ئەوەشی وت کە بوونی حکومەتە باشەکان، پاراستنی مافە خوداییەکانە.

(تۆماس جیفرسون) دواي تەواوکردنی خویندنی یاسایی لە ویلایه‌تە یەلگرتووەکان بوو بە لیکۆلەرەوێ بۆ کۆنگرەیی کیشوهری، دواي ئەوەش لە سالی (١٧٧٦) پەشنووسی بانگەشەیی سەرەخۆیی کرد، لە سالی (١٧٧٩) شدا لەکاتێکدا تەمەنی (٣٦) سال بوو سەرۆکی هیزی دیموکرات بوو، هەر لەم سالەشدا بە حاکمی فیرجینیا هەلبژێردرا، بینگومان ئەم کارەش قورساییه‌کی ئاناسایی خستبوو سەرشان، بەتایبەت دواي ئەوەی بۆ جاری دووهم لە سالی (١٧٨٠) هەلبژێردرایەوێ.^(١) لە کۆنگرەیی سالی (١٧٨٣ - ١٧٨٤) (جیفرسون) لە توێژینه‌وه‌ی سیستمی رەخنەیی دەیه‌م سەرکەوتنی بەدەستیه‌نا، دواتر لە ماوه‌ی نێوان سالانی (١٧٨٥ - ١٧٨٩) لەسەر داوای سەرۆکی یەکەم (جۆرج واشنتن) بوو بە بالیۆزی ویلایه‌تە یەلگرتووەکانی ئەمریکا لە پاریس، وەک خۆی دەلێ "لە پێگای هاتنەوێم لە پاریسەوێ بەرەو نیشتمان بە پۆستە و تاریکی سەرۆک واشنتنم پێگەیه‌شت، برپاری دامەزراندنی منی داوێ بە پۆستی وەزیر، زۆر دلگران بووم بەم هەواله، چونکە من دەمویت بگه‌پیمه‌وێ پۆ پاریس بۆئەوێ کۆتایی ئەو شوپشە بیینم کە لە فەره‌نسا هەلگیرسابوو. هەروەها دەمویت بگه‌پیمه‌وێ بۆ نیشتمان و لە ژیا‌نی سیاسی دوور بکه‌ومه‌وێ و لەگەڵ خێزان و هاوڕێکانم ژیا‌نیکی ئاسایی بەسەر بەرم، ئەم هەستەیی خۆم لە نامەیه‌کدا بۆ سەرۆک دەرپێ، بەلام ئەوەشم وت هەر برپاریک سەرۆک دەیات من نکولیم لێ نیه، پاشان و تاریکی دیکەم پێگەیه‌شت ئەمەش دواي ئەوەی

١ - الکسي دو توكفيل: عن الديمقراطية في أمريكا، ص ١٢.

گەشتە (مۆنتسلیۆ) تیايدا سەرۆك جەختى كرده وە لەوێ ئارەزوو دەكات بێمە
وەزیر، بێگومان ئەمەش واى لەمن كرد پۆستى وەزیرى قبول بكەم.^(۱)

بەمجۆرە لەسەر بېریارى سەرۆكى یەكەم تۆماس جیفرسۆن لەدواى گەڕانەوێى
لە فەرەنسا بوو بە وەزیرى ویلايەتە یەكگرتووكانى ئەمریکا، ئەمەش لە ئێلولى
(۱۷۸۹) و لەو پۆستەیدا مایە وە تا سالى (۱۷۹۳) لەم سالاىدا بە بیانووى پتووستى
لەسەر هەولەكانى هاملتۆن بۆ سەپاندنى سىستىمى مەركەزى دەستى
لەكاركێشایە وە، لە پەیمانى (جۆن ئادامس) دا لەسالانى نیوان (۱۷۹۷-۱۸۰۱) تۆماس
جیفرسۆن پۆستى جیگرى سەرۆكى ویلايەتە یەكگرتووكانى بەدەستەینا و لەو
ماوەیدا لە هەولەكانى بۆ باوەڕ پێتەنانى حكومەتى مەركەزى دەستبەرداربوون لە
دەسەلات بۆ دەسەلاتەكانى ناوخۆیى بەردەوام بوو.^(۲)

لە دواى نزیكبوونەوێى ماوێى تەواو بوونى سەرۆكایەتى جۆن ئادامس گەتوگۆ
لەسەر هەلبژاردنەكان بۆ سەرۆكایەتى سالى (۱۸۰۱) دەستپێكرد، (جیفرسۆن)
خۆى ئەم هەلبژاردنەى بە شۆرشى سالى (۱۸۰۰) ناو دەبات وەك شۆرشى سالى
(۱۷۷۶)، بەلام جیاوازی ئەم شۆرشە ئەوەبوو كە بە چاكسازى بیروھۆش و
ئاشتیاو و جگە لەوێش لەسەر پای گەل و پێشنيارەكانى گەل پێشكەشكراو، نەك
بە زەبرى شمشیر.^(۳)

لە دەستوورى كاندیدكراواندا هاتبوو ھەر كەسێك دەنگ دەدات دەبێت دوو
دەنگ بدات یەكێكان بۆ سەرۆك و ئەوتریان بۆ جیگرەكەى، ھەر كاندیدكراویك
زۆرتەین دەنگ بەدەست بێت دەبێت بە سەرۆك و ئەوێشى كەمتر بوو دەبێت بە
جیگرى سەرۆك، بەو شێوەیە هەلبژاردنەكان دەستپێكردو ئەنجامەكەشى بەمجۆرە
بوو: (تۆماس جیفرسۆن) (۷۳) دەنگ، (ئارۆن بێر) (۷۳) دەنگ، (مستەر ئادامس) (۶۵)
دەنگ، (بېنكى) (۶۴) دەنگ، بەمجۆرە یەكسانیەك لە نیوان دەنگەكانى (تۆماس
جیفرسۆن و ئارۆن بێر) بەدیدهكرێت ئەمەش ناخۆشیەكى زۆرى خستبوو نیوان
ھەردوو سەركرده و خۆشیەكى زۆرىشى خستبوو دلى فیدرالیەكان، بەو نیازەى
رێگە لە هەلبژاردنەكان دەگرن و كەسێك لە كۆمارییەكان لە ئەنجومەنى پیران
ھەلدەبژێرن. بەلام (تۆماس جیفرسۆن) لەسەر ئەنجومەنى نوێنەران بە سێتەم

۱ - ديب على حسن: س-پ، ۲۱۱.

۲ - كارلهاينتس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة، ص ۱۵۰.

۳ - د. طليعة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۹۳.

سەرۆكى ويلايه ته يه كگرتوو هكان راگه يه نرا، چونكه به پيى دهستور ته نها
 نعيمه نى نوينه ران بوى هه بوو ئه نجامى هه لباردنه كان ديارى بكات.^(۱)
 (جيفرسون) له (۴) ئازارى سالى (۱۸۰۱) له شارى واشنتن بوو به سەرۆك و
 نهم شارهى كرده پايتخت و له ئاههنگى سەرۆكايه تيدا هيج دياردهيه كى كۆن بهدى
 نه ده كرا، له بهرئه وهى زۆر پقى له خۆده رخستن بوو. (جيفرسون) پيشواى كرد له
 نوينه رى به ريتانى كه جليكى زۆر ساده و جوتى پيلاوى به سهر پتوه كردبوو،
 به لام بالويزى به ريتانى جل و بهرگى فهرمى جوانى له بهردابوو، له يه كه م وتاريدا
 وهك سەرۆكى ولاته يه كگرتوو هكان خوى نيشاندا، ئاره زوى خوى ده رخست بۆ
 يه كيتى نه ته وه و يه كبوونى بۆچوونه كانيان كه له وه پيش دووبه ره كى و هه لوه شان
 له ريزه كانياندا هه بوو و تكاى له هه موو لپرسراوان كرد له راميارى ولاتدا به پيى
 توانا ئاسانكارى بكه ن له بهرئه وهى توندپه روى سياسى وهك توندپه روى ئاييى وايه
 كه ئه بيتته هوى پروخانى كۆمه لگا و لاوازبوونى يه كيتى ريزه كانيان، ئاشكرائى كرد
 حكومه ته كهى له توانايدا هه يه به شيويهيه كى دادپه روه رانه و پوون و ئاشكرا
 كاروباره كانى به پتوه به رى و سهروهت و سامان له پيناوى به رژه وه ندى گشتيدا
 سه رف بكات و به پيى توانا گرنگى بدات به پشتگيرى كردنى ئاشتى و سيستمى
 گشتى و ريگه دان به خه لكى تا مافى هه لسوپانى كاروبارى خويان هه بيت، هه ول
 بدنه چۆن بيانه وئ داها ت كۆبكه نه وه، له بوارى كاروبارى ده ره وه دا پتويسته
 له سه ره حكومه ته كهى پاريزگارى بكات له و هاو رپيه تيهى له نيوان ئه مان و گه لنى
 بيتگانه دا هه يه تا ئه بيتته هوى دروست بوونى كۆمه ليك په يماننامه كه بيانخاته
 شه ره وه.^(۲) بۆ سياسه تى دارايى هه وليدا به هه لوه شانى ئه و باجانانهى خه لكيان
 بيزار كردبوو كه بووه هوى هه لگيرسانى شوپش (په نسلقانيا) و هه لوشانى ئه و
 خه رجيه زۆرانهى له دامه زراوه جه نكييه كاندا به كارد ههات و رزگار بوون له قه رزه
 نيشتمانيه كان به زووترين كات كاتى له كوشكى سبى بوو شوينى ره سمى سەرۆك
 هه وليدا بۆ له ناو بردنى هه موو تايبه ته منديه ئه رستوكراتيه كان كه به سەرۆكايه تيه وه
 هه لواسر ابوون، هه ستا به هه لوه شانى خوون هريه تى پيشوازيه په سميه كان كه له
 هه موو هه فته يه كدا ده به سترا و هه موو ناسناو يكي قه ده غه كرد.^(۳)

۱ - محمد محمود النيرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۴۲.

۲ - فرحات زيادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۱۰۰.

۳ - د. عبد العزيز سليمان نوار واخرون: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۹۱.

دهسه لاتداری له سهردهمی تۆماس جیفرسوندا

(توماس جیفرسون) له دوای کۆتایی هینان به گوتاری به کهم دانراوی سهرۆکایهتی ههلبژاردنه کهی خۆی به شۆرشیک پیتاسه دهکات و وتاره کهشی له میژوودا به وتاریکی شۆرشگیرانه ناودهبرئ، چونکه گویزانه وهی دهسه لاته له پارتیکه وه بۆ پارتیکی دی به شیوهیه کی ئاشتیانه.

له دوای دهسه لات گرتنه دهست شاری واشنتتی کرد به پایتهخت، پیشتر شاری نیویورک پایتهخت بوو، ئاههنگی پۆسته کهی نه کرد و خۆی نیشان ئه دا سهرکه وتوو، چونکه رقی له خۆ ده رخستن و خۆناندن بوو. هه رچه نده فیدرالیه کان دژایه تی (جیفرسون) یان ده کرد، به لام گه ل پشتگیری سیاسه ته کانیانی ده کرد، چونکه له سهردهمی خۆیدا باج و سهرانه ی که مکرده وه و بودجه ی سهربازیشی که مکرده وه، چه ندین پلانیشی دارشت بۆ رزگابوون له قهرزی گشتی ولات، به رتوبه رایته کهشی به ئاسانکار و که مکرده وهی خه رجی جیاوازیبوو له وانه ی پیش خۆی، له سهردهمی ئه مدا دۆزینه وه کانی لويس و کلارکی ئه نجامدراون و پووبه ری ولاتیش زۆر فراوان بووه به تایبه ت له دوای کرپنی لویزیانا زۆر هانی خه لکی ده دا بۆ کۆچکردن بۆ ناوچه کانی رۆژئاوا و هانی بیگانه کانیشی ده دا بۆ کۆچکردن بۆ ئه مریکا، زۆر هاندهری دیموکراسی بوو له ولاتدا و مه سه له ی هاوپێبوونی له گه ل سهرجه م گه لندا به شتیکی گرنگ داده نا و هه یچ په یماننامه یه کشتی نه ده به ست که ئازادی سنووردرا بکات.⁽¹⁾

له سهردهمی خۆیدا ژماره یه کی زۆری له فیدرالیه کانی بۆ لای خۆی راکیشا و مافی هه موو ئه وانه شی دا که به هۆی یاسای بیگانه و ئاژاوه چیه کانه وه زه ره رمه ند بوون، هه موو ئه و که سانه شی ئازادکرد حوکمی زیندانی کردنیان به سه ردا سه پینترابوو. پلان و به رنامه کانی حکومه ت و کاروباره کانی ده ولت له سهردهمیدا به ئاشتی خوازی و چاک سازی ناسرابوو ئه مه ش له ساریژکردنی برینه کانی گه لی ئه مریکی پۆلیکی گه وه ی بینی، هه روه ها هه موو رێپه سمیکی پایه به رزی په تکرده وه که سهرکرده کانی پیش خۆی گرتبوویانه بهر، وهک لابرندی هه موو ئه و که سانه ی له کاتی ده رچووندا له ده وروپشتی بوون و خزمه تیان ده کرد، جگه له وهی

۱ - فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: س- پ، ل ۱۰۰.

ج. گھتوگؤکردن له سهر هر بابه تیک که بیان هوی له خوانیکی زور ساده دا پیشوازی
د میوانه کان ده کرد. (۱)

هه ولئیکی زوری دا بۆ ئه وهی ناکۆکی نیتوان خه لک کۆتایی پێیهێت، زۆریک له
بگیزه کان پالنه ر بوون بۆ ئه ناکۆکیه، داوای له گه له کهی ده کرد پارێزگاری له
یه کیتی نیشتمان هه که یان بکه ن مادام ئه مریکی بن گوێ نه ده ن به ده مارگیری سیاسی
، ئایینی و گه شه بده ن به سه روه ت و نه ته وایه تیان. له کاتی ده سه لاتی ئه مدا هه موو
کسێ خاوه نی مافی تایبه تی خۆی بوو، بۆ نمونه ئه و کریکاره ی ئه وه ی به ره نجی
شانی خۆی په یدای ده کرد ه ی خۆی بوو نه ده بوو ه یچی لی وه ربگیری، پتویست
یو حکومه تیش پارێزگاری له گیانی ئه و که سانه و ویلایه ته کانی ش بکات.

جگه له ئازادی ئایین و رۆژنامه گه ری مافی تاکه که سیش له سه رده میدا زور
پارێزراو بوو، رێگه ی نه ده دا ه یچ که سیگ به بی دادگاییکردن زیندانی بکریت،
دادگاییکردنیش له رێگه ی ده سه ته ی سویتد خۆرانه وه به رپوه ده برا، دادگاییکردنی
هه موو تاوانبار و خراپه کاریکش هه ر به پیتی یاسا بوو، له سه رده میدا به کاره یانی
نازناوی ره تکرایه وه، جیاوازی نه ده کرد له نیتوان که سیکی خاوه ن پایه و که سیکی
ئاساییدا، هه روه ها داوای لاهردنی حوکمی پێداچوونه وه ی بریاری دادوه ری کردوه
له لایه ن دادگای بالای ولاته وه که کۆنگریس بریاری له سه رداوه. (۲)

بۆ بابته ستراتیژییه کانی له نیتوان تاکه کانی خیزان و بۆ دابه شکردنی میرات له
نیتوانیاندان یاسایه کی تایبه تی دانا جگه له ره تکردنه وه ی هه قی کورپه گه وره، هه روه ها
ره تکردنه وه ی دانی باج به ئاینیک که ئایینی خۆیان نه بیت، یاسایه کیشی بۆ فیربوونی
هه موو دانا بۆ ئه وه ی خه لکه هه ژاره کان ئاماده بکات له مافه کانی خۆیان تینگه ن و
پارێزگاری لیبکه ن و چه ز و ئاره زووی خۆیان به یئنه دی و ژیرانه کاری له سه ر
بکه ن. زور هانی خه لکی داوه بۆ کارکردن له کاروباره کشتوکالیه کان و زیادکردنی
به ره مه ناوخۆییه کان، هه ولئیکی زۆریشی داوه بۆ پارێزگاریکردن له مافی
ویلایه ته کان، وه ک خۆی ده لیت (من پشتگیری له هه ر ویلایه تیک ده کم به پیتی ئه و
مافه ی له ده ستووردا پێدراوه پارێزگاری له ده سه لاتی خۆی بکات).

هه روه ها شیوه ی پاشایه تی بۆ به رپوه بردنی ده وله تی ره تکرده وه، چونکه
گواسته وه ی ده سه لات بوو له پاشایه که وه بۆ پاشایه کی تر به شیوه ی پشتاوپشت،

۱ - محمد محمود النیرب: س- پ، ل ۱۴۲.

۲ - کارلهایتس دشنر: س- پ، ل ۱۵۱.

هموو دهسكه وته كاني حكومت له سهردهمى ئەمدا بۆ داواى گشتى به كارده هيترا بۆ پيدانى قهرزى نه ته وهى، هموو دهسه لاتەكانيش بۆ به شى جيبه جيكردن دهگويزرانه وه.^(١)

كاروباي بازركاني ويلايه ته يه كگرتووه كانيش له گهل هموو نه ته وه كان به بن به ستنى هيچ هاوپه يمانيه تيهك له نيوانياندا بازركانيه كي ئازاد بووه، چاوديريكردى وردى ههلبژاردنيش له ريگاي گه له وه بووه و هموو كات بريارى زورينه شايه تى جى به جيكردن بووه به بن ئه وهى چاوى پيدا بخشينتته وه، ميليشياكاني به شتويه كه ريكخستوو له بهرژه وه ندى گه له كهيدا بيت و بكرت به سوپايه كي ريكخراو، ههروه ها دهسه لاتى مه دهنى دابوو به سهر دهسه لاتى سهربازيدا، بۆيه ئاماده بوو بۆ پاريزگارى كردن له هموو ئه و شتانهى له دهستووردا داپيژراوه گيانى خوى به خت بكات.

ههروه ها بۆ پاراستنى ئاسايش و ريگرتن له بهرپابوونى شورش ههلبژاردنى له ناو گه لدا دانا، ئاستى و ئاسايش جيگه ي پق و كينه ي گرتبووه وه و كرپن و فروشتنيكى زور له ناو ولاتدا بهرجه سته دهكرا و يارمه تى خه لكى دهدا بۆ ئه وهى به هموو لايه كي ولاتدا بلاوبينه وه. (توماس جيفرسون) له ماوه ي دهسه لاتيدا دوو كاري گرنگى ئه نجامدا بۆ حكومه ته كهى، يه كه ميان فيدراليه ت و دووه ميشيان نه هيشتنى شهر له هيچ شوينيكا.^(٢)

بابه تى كاروباره سهربازيه كان له سهردهميدا ته نها بريتبوون له بهرگريكردن له ناوخۆ تا ئه و كاته ي هيرشيكي راسته قينه دهستپيده كات، دروستكردى هيزيكي دهريايى كه ته نها به شى ئه وه بكات پاريزگارى له كه ناره كان بكات له چه ته و جهرده، سه باره ت به مه سه له سهربازيه كان دهليت (من پشتگيري له وه ناكه م له كاتى ئاشتيدا هيزيكي هه ميشه ييمان هه بيت، چونكه ئه مه ته نها خه لكى ده ترسيتيت و پاى گشتيمان لى هه له سيتن).

له سهردهميدا ويلايه ته يه كگرتووه كان له په يمانى پاشاكان بۆ بهرپاكردى جهنگ دژى بنه ماكانى ئازادى به شدارى نه كردوو، به شداريش نه بووه له گوپه پانى كوشتن و برين و په يوه ست نه بووه به په يماننامه ي نوئ له گهل دژه كاني ئه وروپا، ريگري ئه وه شى كردوو مه زه بيهك دهسه لاتىكى ياسايى هه بيت به سهر مه زه بيهكى

١ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكى، ص ٥٤.

٢ - فرنسيس فريدمان: موجز التاريخ الأمريكى، ص ٧٢.

تردا. سه بارهت به بهشی جیبه جیکردن وتوویه تی ونکردنی بهشی جی به جیکردن له بنه ماکانی کونفدرایسۆن، پیش هر مادهیهکی دیکه جیگهی گهشهی خراپیه، هروهها وتوویه تی له کۆمه لگهیهکی گهردها هیچ شتیک به ئەندازهی پارچه و بهشەکانی جی به جیکردن کیشە دروستکەر و ئازارگهیهنەر نیه، بچووکتین بابەت لهم جۆره بهشە به ئەندازهی گرنگترین پاستکهروهه و ئاراسته بردن کات دهخایه نیت و جیگهی هر کاتیکی دیکه دهگریت.^(۱)

(تۆماس جیفرسۆن) له بارهی سهروکایه تیه که یهوه بهوه پیناسهی خۆی دهکات که هیچ نیه جگه له وهی بریکاری هر تاکیکی گه له که یه تی، به مجۆره هاوکاری و هاوبه شیکردنی (تۆماس جیفرسۆن) هه موو گه لی گرتبووه و هه موو گه ل دلخۆش بوون له سهرده میدا. (تۆماس جیفرسۆن) به هه موو هه ول و توانایه کی خۆیه وه هه ولیده دا بۆ پازیکردنی هه موو چین و توێژهکانی گه ل، دلنیا بوو له وهی بۆ جاری دووه میس سه رکه وتنی به دهست دینیت له ئەنجامی هه موو ئەو کاره چاکانهی له سهرده می سهروکایه تی یه که میدا ئەنجامی دابوو، له به هاری سالی (۱۸۰۵) بۆ جاری دووه م له هه لێژاردندا سه رکه وتنی به دهستهیتنا.^(۲)

سیاسهتی تۆماس جیفرسۆن

دژه فیدرالیهکان له گه ل ئەوه بوون که به رهو رۆژئاوای ولات فراوانخوازی بکهن، ئەمه یه کیک بوو له بهرنامهکانیان، له سهرده می (جیفرسۆن) دا له سالی (۱۸۰۰) گهرهترین دهستکه وتهکانیان به دهستهیتنا، که کرینی زهوییهکانی (لویزیانا) بوو له فه رهنسا، که فه رهنسا خۆی ئەم پیشنیاره ی کرد، چونکه له هاوپهیمانی نیتوان به ریتانیا و ویلایه ته یه کگرتووهکانی ئەمریکا دهترسا زهوییهکانی له کیس بجیت.

(جیفرسۆن) دهیوست دۆستایه تی له گه ل سه رجه م نه ته وهکاندا هه بیت، هیچ پهیماننامه یه که له گه ل ولاتانی دهره وه نه به ستریت که ئازادی سنووردار بکات. له کاتی شوپشی فه رهنسیدا دژه فیدرالیهکان له گه ل شوپشگیران بوون، به پیچه وانهی فیدرالیهکان چونکه ئەمان شوپشیان به مملانی نیتوان سته م ئازادی دهزانی.^(۳)

۱ - محمد محمود النیرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۴۳.

۲ - ديب علي حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۱۱.

۳ - د. عبد العزيز سليمان نوار واخرون: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۹۱.

ئەوانەى پالېستىيان لە پارتەكەى جىفرسۆن دەكرد (كرىكاران و جوتياران و خەلكى باشوور و بۆرجوا بچووكەكان) بوون لە سەركرده ديارەكان كە هاوكار و پشتيوانى بوون (ماديسۆن، جيمس مۆنرۆ) لەگەل ئەوئەى (ماديسۆن) لە (پەراوى فیدرالى)دا لەگەل هاملتون نووسراوى بلاودهكردهوه و ئاماژەى بەوه دەدا پارتەكان دەبنە ماىەى گرفت بۆ ولات، يەكێك بوو لە بەرگرىكارانى دەستوور، بەلام دواتر بۆچوونى گۆرا وهاوپابوو لەگەل فراوانبوونى بەشداری سياسى لە هەموو ولاتدا. (جىفرسۆن) هەميشە ترسى لە دەسلالتى فیدرالى بوو، دەترسا لەوئەى بەرهو ديكتاتوريەت بچیت، بەتايبەت پيش خولى سەرۆكايەتى خۆى ئەم ترسەى هەبوو. لەبەرئەوه بىروپراى دەربارەى فیدرالىەكان باش نەبوو، بەم شىۆهە لەبارەيانەوه دەدا: كۆمەلێك لە مشەخۆران دابوويان بەلاى فیدرالىەكاندا ئەمە بووئەهۆى ئەوئەى لەناو هەردوو ئەنجومەنەكەدا دەنگى ئەوان زال بىت، بەلام زۆرى نەخاياند، چونكە بە رۆيشتنى ئەوان جێدەستيان لەق دەبىت، هەولياندا بانكى مەركەزى لە ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا لەسەر شىوازى بەريتانى دابمەزىت لە (۱۷۹۱) كۆنگرېسش رېگەى پېدا، بانكەكە بۆ حكومەت كارى دەكرد، لەبەرئەوهى دژە فیدرالىەكان كەوتنە خۆيان و وتیان نابىت دەستوور لىكدانەوهى جياى بۆ بكرىت و بە ويستى تاكە كەسى بەكار بىت.^(۱)

(جىفرسۆن) هيندەى پياويكى بىرمەند و فەيلەسوف بوو ئەوئەندە پياوى كردارى نەبوو، ئەو پرسيارەى كارىيان لە سەر دەكرد ئەوئەبوو ئەو كۆمەلگە رۆشنبىرە چيە كە دەبىت ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكاي لەسەر بنيات بنزىت، لەگەل ئەوئەدا (جوردن سن وورد)ى نووسەر باس لەوه دەكات ئەندامانى ئەم پارتە خەلكى ناوئەند بوون و زۆر رۆشنبىر و دەست رۆيشتوونەبوون تەنها (جۆرج ماديسۆن و ريتشارد هنرى) نەبىت كە فېرجينى بوون، لەبەرئەوه لە سەرەتادا نەياندەتوانى بەرامبەر بەرنامەكانى فیدرالىەكان بوەستەنەوه.

(جىفرسۆن) سەرپراى دژايەتى زۆرى فیدرالىەكان بەلام ديسانەوه لە خولى دووهمى سەرۆكايەتى لە سالى (۱۸۰۴ - ۱۸۰۸) سەرکەوتنى بەدەستەيتايەوه. بەگشتى ولات لە سالانى (۱۸۲۰ - ۱۸۰۰) لە سيستمى يەك پارتيدا ماىەوه، هېچ لايەنيكى ديكە جگە لە دژە فیدرالىەكان بۆ كانديدكردنى سەرۆكايەتى پيشنەكەوت،

ولایت له بوونی پارتی ئۆپوزسیۆن دوور بوو، له بهرئێوه سهردهمهکهی به سهردهمی (پارزبۆون و پیکهوه گونجان) دهناسریت.^(۱)

یهکهه: سیاسهتی ناوخری ئەمریکا

رۆژ به رۆژ پارتی دژ فیدرالی له ولایت سهرکهوتنی به دهستهدهیتنا و لهکات و شتیوازی جیادا، دهسهلاتی دهگرت به سهر کومه لگای ئەمریکیدا له سالانی (۱۸۰۰- ۱۸۲۴) پارتی دهسهلاتدار بوو، به لام له (۱۸۲۴) په رته وازه بوون له پارتکهکه پوویدا، دیسان له سالێ (۱۸۵۴) له سهر بابتهی کۆیله په رته وازه بوون پوویدا، له سالێ (۱۹۳۳) چاکسازی له پارتهدا کراوه، له وکاتهوه وهک پارتی سهرهکی له ولایتدا به شداری حوکمرانی ولاتی کردووه و له شانۆیی سیاسی و ململانێکاندا تا ئهمرۆش به شداربووه.^(۲)

دوای جهنگی سالێ (۱۸۱۲) ی نیوان ویلایه ته یه کگرتووهکانی ئەمریکا و بهریتانیا، یه کیتی نه ته وهیی ته واهاته ئاراهه که باشترین کاردانه وهی ئەم جهنگه بوو، باشترین به رهنگاربوونه وهی ئەو مهترسیانه بوو که له ئەنجامی ناکۆکیه ناوخریهکاندا دروست ده بوو، ئەگه بهاتایه و ئەم ناکۆکیه بهردهوام بوایه ده بووه رێگر له بهردهم یه کگرتنی ویلایه تهکانی و گرانی جی به جیکردنی پلانکهکی (جیفرسۆن) ده رکهوت، که داوای کۆت و بهندی دهسهلاتی حکومهتی فیدرالی ده کرد، له هه مان کاتدا داوای دیموکراتیهکی سهر بهستی ده کرد که له دهسهلاتی نه ته وهیهکان به ده رییت، دیاربوو که لێرسراوهکانی دژ فیدرالی له سهر وه مووشیانه وه (جیفرسۆن) ناتوان ئەم بهرنامه یه په یه وه بکه، وایان لێهات ده ستبهرداری ئەو بیروپایانه بن که داوای که مکردنه وهی دهسهلاتی دهوله تیان ده کرد، له بهرئێوه گه رانه وه بۆ بهرنامهکانی فیدرالیهکان، رووداوهکان ئەوه یان سه لماند ولایت پیوستی به دهوله تیکی فیدرالی به هیزه، به لگهش بۆ ئەمه په له اویشتن بۆ ناوچهکانی (لویزیانا) و شه پرکردن له گه ل میرهکانی خۆرئاوا و بازرگانی نه کردن له گه ل ولاتانی ده ره وه و جهنگی (۱۸۱۲) له گه ل بهریتانیا بوو، دواتر ئەم ههسته نه ته وه ییه بنیاتنانی بانکی نه ته وه یی و پیشه سازی نه ته وه یی لێ به ره م هات و گومرگ خرایه سهر ئەو شمهک و کالایانهی له ده ره وه ده هاتن، بۆ بازرگانی

۱ - ستیظن فنسنت بنیه: آمریکا، ص ۸۶-۸۷

۲ - محمد محمود النیرب: المدخل في تاريخ الولايات، ص ۱۵۰.

لەپېشەسازى ناوخو و گرنگيان دەدا بە کاروبارى سەربازى و سوپايى بۆ پاراستنى كەنارەكان.^(۱)

دوهم:سياسەتى ئابوورى

دژە فېدالىەكان لەگەل گەشەپېدانى پېشەسازى و بازىرگانى نەبوون، چونكە خەلكى باشوور (كە لايەنگريان بوون) بەهۆى ھۆكارى سروشتى ناوچەكەيان بنەماى ئابوورىيان كشتوكال بوو، ھەر لەبەرئەو دەژى زيادكردنى باجى گومرگى بوون، چونكە ئۇمان بەرھەمە كشتوكالەكانيان دەنارد بۆ ئوروپا و بە پېچەوانەو بەرھەمە پېشەسازىيەكانيان لەوئەو ھاوردە دەكرد، بەم زيادكردنى باجە نرخى كەل وپەلى ھاوردە بەرز بوو، لەلایەكى دىكەو ئەمەيان بە سیاسەتێكى قۆرخكارى دەزانى بۆ ھەولەكانى (جوتياران و پېشەوهران و كرىكاران) و ھۆكارىك بۆ بەرزكردنەوئەى ئاستى سەرمايەى بازىرگانى و خاوەن پېشەسازىيەكان و سەرمايەدارە گەورەكان، لەبەرئەو دەبينىن (جيفرسۆن) باجە گومرگىەكانى لەسەر كەل وپەلە نىشتامانىەكان لابرە بەتاييەتى باجى (ويسكى).

بەھەموو شىئەيەك لەگەل بەرزكردنەوئەى ئاستى كەرتى كشتوكالەى بوو، ھەروەھا دابەشكردنى زەوى بەشىئەيەكى دادپەوەرە و گرنگيدان بە چىنى جوتياران بە نموونە دەبينىن لە سەردەمى (جيفرسۆن) كە ھەندى لە پۆستە گرنگەكانيان پېدرابوو وەك (ماديسۆن) كە وەزىرى دەرەو بوو (ئەلبېرت جالاتىن) وەزىرى دارايى كە نوێنەرى چىنى جوتياران بوون.^(۲)

خالىكى دىكە كە پېداگرييان لەسەر دەكرد، دژى بەرزكردنەوئەى بودجەى حكومەتى ناوھەندى بوون لەسەر حسابى ويلايەتەكان، چونكە بودجەى ھەموو ويلايەتەكان وەك يەك نەبوو و جياوازيان ھەبوو، ھەندىك ويلايەت زۆر و ھەندىكى دىكەيان كەم بوون، ھەروەھا دژى دامەزراندنى بانكى ناوھەندى بوون، چونكە پتيان وابو ئەمە پېچەوانەى دەستوورە و لەم بارەيەو شتىك تييدا باسى لىئە نەكراو، دەترسان لەم رىگەو بەھىزتر بوونى چىنى سەرمايەدارى لى بکەوئەو.^(۳)

۱ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ۱۱۳.

۲ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكى، ص ۵۰.

۳ - فريشته نورائى: س-پ، ل ۶۲.

بەشى ھەشتەم

پارته سياسيەکانى ئەمريکا

پارته سیاسیه‌کانی ئەمریکا

ولایه یه‌کگرتووهرکانی ئەمریکا کۆمارێکی یه‌کگرتووی فیدرالییه و سهرۆکی کۆمار نه‌ ولایه نوینه‌رایه‌تی به‌رزترین پایه‌ی ده‌سه‌لاتی پاپه‌پاندن ده‌کات که ماوه‌ی چوار سال و به‌هه‌ل‌ب‌زاردن سهرۆکایه‌تی ده‌گرتیه‌ ده‌ست، هه‌روه‌ها کۆنگریس به‌ بالاترین ده‌سه‌لاتی یاسادانان داده‌نریته و ئەمه‌ش له‌ دوو ئەنجومه‌نی سهره‌کی پێکهاتوو، یه‌که‌میان (ئەنجومه‌نی پیران) دووه‌میان (ئەنجومه‌نی نوینه‌ران) کۆنگریس له‌ سهرده‌می (هوفر) دا ده‌سه‌لاتیکی زۆری هه‌بووه‌ له‌ وسهرده‌مه‌دا مافی فیتۆی هه‌بوو ئەم فیتۆیه‌ش بووه‌ هۆی سهره‌له‌دانێکی نا‌کۆکی کۆشکی سپی و کۆنگریس له‌ سهرده‌می سهرۆکایه‌تی کارته‌ر و ریگان، به‌لام دواتر دادگای بالای ئەمریکا ئەم فیتۆیه‌ی هه‌لوه‌شاندنه‌وه، به‌مه‌ش ده‌زگای پاپه‌پاندن له‌ ولایه‌ سهره‌که‌وتنێکی مه‌زنی به‌ده‌سته‌ئێنا، ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووهرکان له‌په‌رووی کارگیریه‌وه‌ له‌ (۵۰) ویلایه‌ته‌ پێکهاتووهر بۆ هه‌ر یه‌که‌یان په‌رله‌مانیکی تایبه‌تی هه‌یه، ئەوانیش به‌ هه‌مان شێوه‌ له‌ دوو ئەنجومه‌ن پێکدین، حاکی ویلایه‌ته‌که‌ش سهرۆکایه‌تی ده‌سه‌لاتی پاپه‌پاندن ده‌کات و وه‌زیره‌کانیش له‌ به‌ریوه‌بردنی کاروباری ویلایه‌ته‌کاندا یارمه‌تی ده‌ده‌ن.^(۱)

پارته‌ سیاسیه‌کان له‌م ولایه‌دا هه‌ر له‌ سهره‌تای سهره‌به‌خۆیه‌وه‌ تا ئەمه‌رۆ له‌سه‌ر بنچینه‌ی دیموکراتی په‌یره‌وی ژبانی سیاسی خۆیان ده‌که‌ن و به‌ شێوه‌یه‌کی راسه‌ت‌ه‌وخو خۆی له‌ کێبڕکێیه‌کی دیموکراتیانیه‌ی نێوان پارته‌ سهره‌کییه‌کانی ولایه‌ یه‌کگرتووهرکاندا ده‌بینێته‌وه‌ به‌تایبه‌ت له‌ نێوان پارتی کۆماری که‌ دروشمه‌که‌ی (فیل) له‌ سالی (۱۸۵۴) دامه‌زراوه‌ و به‌ شێوه‌یه‌کی ناراسه‌ت‌ه‌وخو میراتگیری پارتی فیدرالی بوو که‌ (ئەلکسه‌نده‌ر هاملتۆن) له‌ سالی (۱۷۸۷) دایمه‌زاندوو، مال و دارایی له‌ ده‌وری خۆی کۆکردۆته‌وه‌، به‌لام هه‌ر له‌ سالی (۱۸۲۰) وه‌ پارتی فیدرالی بوونی نه‌ما جگه‌ له‌ (جۆن ئادامس) که‌س نه‌گه‌یشته‌ پله‌ی سهرۆکایه‌تی له‌ سهرۆکه‌ ناوداره‌کانی پارتی کۆماری (جۆرج واشنتۆن و جۆن ئادامس و هاملتۆن و تۆماس جیفرسۆن و ئەبراهام و پێدو روزفیلت و ئایزنه‌ها و جیرالد فۆرد و نیسکۆن و رۆنالد ریکان جۆرج بۆشی باوک و جۆرج W بۆشی کور) بوونه‌ سهرۆکی ئەمریکاو له‌ پارتی کۆماری ئەمریکا بوون.^(۲)

۱ - رالف غولدمان: من الحرب الى سياسة الاحزاب، ترجمة- فخري صالح، الدار الاهلية، الاردن، ۱۹۹۶، ص ۱۱۶.

۲ - ديب على حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۹۳.

جياپوونەۋەيەك لە ناو كۆمارىيە جيفرسۇنىيەكان دروستبوو، ئەم جياپوونەۋەيە لە كۆمەلىكى پارىزگار بوون بە سەركردايەتى (جۆن كىنسى ئادامس) لە سالى (۱۷۶۷ بۆ ۱۸۴۸) كە ئەمە بوو مایەى لەدايكبوونى پارتى كۆمارى نەتەۋەيى كە دواتر ژمارەيەكى زۆر لە لايەنگرانى پارتى كۆمارى بەرھەلستكارى كۆمەلايەتى چوونە پالىان، حىزبى كۆمارى بەۋە ناسراۋە بانگەشەى دەكرد بۆ دەست تىۋەردانى زياترى دەۋلەت لە ژيانى گشتيدا، سەركردەى ئىستاي (ھارى بلبلىق) لە سالى (۱۹۴۷) لەدايك بوو، ئەم پارتەش لە كانوونى دووھى سالى (۱۹۹۳) ھەليانېژارد بۆ ئەم پۇستە.^(۱)

(پارتى ديموكرات) ئەم پارتەش لە بناغەدا درېژەپېدانىكى رېكخستەكانى پارتى كۆمارى بوو كە سەرۆك (جيفرسۇن) دايمەزراند و لە دروشمە ديارەكانى (گويدريژە) لەسالى (۱۸۴۸) دايمەزراندوۋە بەھۆى ناكۆكى نىۋان كۆمارىيەكان و جيفرسۇنىيەكان، ئەمانە لەگەل ئەو جياپوونەۋەيە دابوون كە (جۆن كىنسى ئادامس) سەركردايەتى دەكرد (پارتى ديموكراتى كۆمارى) بەمەش لە كاتى جەنگى جياپوونەۋە بۋارىيان پەخساند بۆ لەدايكبوونى پارتى كۆمارى ئىستا، جياپوونەۋەيەك لە پىزى ديموكراتىيەكانى باكور و باشور پوويدا، ديموكراتەكان ناسراون بەۋەى لايەنگرى زياترى دەسلەلاتى فېدرالى سىياسى و كۆمەلايەتى دەكەن، ئەم پارتە لە ئىستادا (كرىستق ڧەد دۆلد) سەركردايەتى دەكات، ئەم كەسە لە سالى (۱۹۴۴) لەدايك بوو.^(۲)

لە سەرۆكە ناۋدارەكانى پارتى ديموكراتى (توماس جيفرسۇن ئەندۇجاكسۇن و جرۇڧر كلىڧلاند و دوروولسن و فرانكلين روزفېلت و جۆن كىنەدى و جۆنسۇن و جىمى كارتەر و بىل كلنتۆن جىمس ماديسۇن و جىمس مۆنرۆ و جۆن كوينسى ئادامس و جىمس ئۆكس بۆرك) چەندىن سەرۆكى تر لەم پارتە بوونەتە سەرۆكى ئەمريكا.^(۳)

چەند پارتىكى تر ھەبوون لەپال ئەم دوو پارتەدا ۋەك (پارتى گەل، پارتى ئازادى، پارتى ئەمريكى يەكەم، پارتى كرىكارانى سۇسىيالىستى، پارتى كۆمۇنىزم) كە

۱ - فرحات زىادە و ابراهيم فريحي: تاريخ الشعب الاميريكي، ص ۹۶.
۲ - لارى الويتز: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، تر. جابر سعيد عوض، الجمعية المصرية لنشر المعرفة والثقافة العالمية، القاهرة، ۱۹۹۶، ص ۷۵.
۳ - ديب على حسن: س-پ، ۲۹۴.

۱- شینوھیکە پەسەمى لە سالى (۱۹۵۴) مۆلەتى کارکردنى ياساىى لە (سەندرايە)و، ئەندامەکانیان بەگومانی سىخورى بۆ يەكيتى سۆفەت لە گەرمەي جەنگى ساردا زىندانى کران و دوورخرانەو.

لە راستیدا ئەم پارتە بچووکانە کاریگەرێكى ئەوتۆیان لەسەر ژيانى سیاسى ئەمریکا نیە بەهۆى سیستەمىكى كۆمەلایەتى و ئابوورى ولات كە زیاتر لەگەل پەپرهوى پارتە گەرەکانى ولاتدا یەكدهگریتەو، جگە لەو پارتانەش دوو پارتى نیکە هەبوون لەوانە حیزبى شیوعى كە لەسالى (۱۸۱۹) دامەزراو، ئیستا (گاس ھۆلت) سەرکردایەتى دەكات و نزیکەى (۱۲) ھەزار لایەنگرى هەیه، لەسالى (۱۹۴۵) نزیکەى (۷۵) ھەزار لایەنگرى هەبوو، حیزبى دواپۆژ كە (پۆس بیرو) دايمەزراندوو لە (۲۵) ی ئەیلولى سالى (۱۹۹۵) دامەزراو.^(۱)

لەپیش شۆپشى سەربەخۆیى لە داگیرگەکاندا پارتىكى رێكخرا و نەبوو، تەنها ئەوێ هەبوو چەند گروپىكى بچووك بوون، بۆ نموونە ئەو گروپانەى پالېشتى پادشا بوون پارێزگار بوون لە پادشا بە (توریز) ناودەبران، گروپىكى دیکە هەبوون كە ناودەبران بە (ھویجەز)ەكان كە بەرگریان دەکرد لە دەسلەلاتى نوینەرایەتى ناوخۆیى و داخوازی حوكمى خۆیى بوون بۆ داگیرگەكان.

لە سەردەمى سیاسیشدا بە ھەمان شێو پارتى سیاسى بوونى نەبوو، ھەموو داگیرگەكان بەیەك بیروبەروو شۆپشیان دەکرد و بەشدارییان لە شۆپش دەکرد، (جۆرج واشنتۆن)ى سەرکردەى شۆپش و سەرکردەکانى دیکە دەیانویست ئەم شینوھ سیاسەتە بەردەوامى ھەبێت. لە سەرووبەندى دانانى دەستوریشدا ھیچ پارتىكى سیاسى بوونى نەبوو، لایان وابوو سیستى بەرپۆشەبردن بى بوونى سیستى پارتایەتى باشترە، لەبەرئەو دەبینین یەكەم ھەلبژاردنى سەرۆك كۆمارى كە (جۆرج واشنتۆن) بوو ھەلبژاردنى ھیچ پارت و لایەنىك نەبوو، بەلكو لەلایەن گەلەو ھەلبژێرا، ھەروەھا لە پێى ماددە دەستورییەكانى ھەك دابەشکردنى دەسلەتەكانى (جى بەجێکردن، ياسادانان، دادوەرى) و پەپرهوکردنى فیدرالى و ھەلبژاردنى سەرۆك كۆمار لەلایەن ئەنجومەنىكى ھەلبژێراو لەلایەن گەلەو ھەلبژێراوە و لایەنە پارتى گەرى پارت بپارێزن.^(۲)

۱ - لارى الوتیز: س-پ، ۸۷.

۲ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكى، ص ۴۸-۵۰.

له بنه پهدا په پره وکاري پارت هکان له ده ستوردا باسی ليوه نه کرابوو و پښه شى پى نه درابوو، به لام دواتر گوزان له و مادده يى ده ستور کړا، پارتى سياسى به شدار نه بوو له دروستکردنى يه کهم ئيداره ي حکومتى ولات واته ئيداره ي (واشنتن) چونکه تيروانينى باوکانى دامه زرينه له ناوياندا (ماديسون و جورج واشنتن) سهاره له بوونى پارت هلوئستى دزيان هه بوو، لايان و ابوو بوونى پارت له هر کومه لگه کهدا ده بېته هوى پرتبوونى کومه لگا و زالبوونى به رژه و هنديه تايبه تيه کان هان ددهات و راگه ياندى پارت هه پره شه يه بى سهر کومه لگا. (جورج واشنتن) دهرباره ي پارت هرامياريه کان ده يوت: (پارت ده بېته هوى کات به فيرودان و سهرقالکردنى نه نجومه نى گشتى و هانى کومل ددهات و هستيان ده جوليئيت بى نه وهى بنه مايه کى هه بېت، ترسى ساخته و بى بنه ما دينيته کايه وه، دوژمنکاريه کان گر ددهات ئاژاوه و پشيوى ده نيته وه، دهرگا له به ردهم قه له مړه وي بېگانه و حکومت له پښه ي نه و که نالانه وه که ئاره زووه کانى پارت ده سته بهريان ده کات، له بهر نه واته سياسيه ت و ئيداره ي ولات ده که وينته ژير سياسه ت و ئيداره ي ده وله تىکى دیکه وه)، هه روه ها له وته ي مالئاواييشدا ده ليت: (له دايک بوونى نه م ئوممه ته، تازه يه له وانه يه روى پارتى بوون بیکوژيت).^(۱)

۱- پارتى فيدرالى

وهک ئاماژه مان پيکړد له سهره تادا پارت له دروستکردن و دامه زراندى ولاتدا بوونى نه بوو، ميژووى دروستبوونى پارت هکان ده که پښته وه بى پيکښتاني يه کهم حکومتى دواى شوړش، له قوناغه جياجياکانى ئيداره ي ولاتدا پارت هکان پووبه پووى يه کتر بوونه وه، بيروپا جياوازه کانى نيوان پابه رانى شوړش دهرباره ي کايه جياوازه کان بووه هوى دروستبوونى دوو پارتى جياوا، له گهل نه وهى له سهره تاوه پارت ه سياسيه کان به به راورد له گهل پارت هکانى نه مړودا لاواز بوون و به شينو ه يه کى پيکخواو نه بوون.^(۲)

پارتى فيدرالى وهک يه که مين پارت له ويلايه ته يه کگرتووه کانى ئه مريکا له سالى (۱۷۸۷) له سهره روبه ندى پرؤسه ي چه سپاندى ده ستور به سهرکردايه تى

۱ - محمد محمود النيرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱، ص ۱۲۹.

۲ - د. عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعنعي: تاريخ الولايات المتحدة، ص ۹۸.

حیکسەندەر ھاملتۆن) دروست بوو. بابەتی چەسپاندنی بنەماکانی دەستور
سەرتای دەرکەوتنی بیروپا جیاواژەکان بوو، کە لە پاشتردا دوو بیرۆکەی جیاواژ
-روست بوو، نە دانیت(ھاملتۆن و ھاوپێکانی) کە ناسرابوون بەفیدرالیەکان
-جیفرسۆن و ھاوپێکانی کە ناسرابوون بەدژە فیدرالیەکان.^(۱)

فیدرالیەکان پارتیک بوون داوای کەمکردنەوی دەسلاتی زۆرینەی گەلیان
حکرد، لە بەرامبەردا ویستیان لە گەل دامەزراندنی حکومەتیکی یەگرتووی
سەرکەزی بەهیزی فیدرالی بوو، ئەرسۆکراتیەکان بە حوکمی پۆشنیری و
عەرژەوهندییان دەستبەگرن بەسەر دەسلەلاتدا، ھەر ھەواڵیک بۆ لەناوبردنی ئەم
یەکیتیە بدریت بەرھەنگاری ببنەو، چونکە ویلايەتەکان خاوەنی بەرژەوھندی
ھاوبەشن، لەبەرئەو پێویستە ئەو یەکیتیە بپارێزیت.^(۲)

فیدرالیەکان لایان وابوو پێویستە پافەیکە فراوانتر بۆ دەستور بکری و مافی
زیاتر بەدەسلاتی ناوھند بدریت، بۆ ئەمەش پشتیان بەو بەستبوو کە دەستور
نەرمە و دەتواند ریت چۆنت بویت وابگونجیت، توانیان بۆ چەسپاندنی دەسلەلاتیان
ئەمە بقۆزنەو، بۆ ناپەزاییەکانی دژە فیدرالیەکان سەبارەت بە دەستور وەلامیان
لە چەند خاڵێکدا خستبوو ڕوو:

۱. پێکنەدان بە هیچ پارتیک بۆ کۆنترۆلکردنی سیاسەتی یەکیتی فیدرالی.
۲. گەرەنتیدان بۆ دابەشکردنی ھەرسی دەسلاتی (جێبەجێکردن، یاسادانان و دادوەری).

۳. دەستور گەرەنتی ئەوێ تیادیە مافی ویلايەتەکان بپارێزیت و دەسلەلاتیان
پێدەدات.

۴. پەشنووسی (یاسای مافەکان) دەخریتە ناو ناوھەپۆکی دەستورەو.^(۳)
- فیدرالیەکان ھەرچۆنیک بێت لە شەپی دەستوردا سەرکەوتن، کاتیک حکومەت
پێکھات (جۆرج واشنتن) ھاملتۆنی کردە وەزیری دارایی و (جیفرسۆن)ش وەزیری
دەرەو (چۆن جایی) سەرۆکی دادگای بالا کە متمانەیی پێیان ھەبوو پشتی پێ
بەستبوون.

۱ - فریشتە نوراڤی: س-پ، ل ۶۰.

۲ - ھواردزن: التاریخ الشعبي للولايات المتحدة، ج ۱/ ص ۱۶۸.

۳ - لاری الوتیز: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۸.

(هاملتون) کاریگه‌ری زۆری له‌سه‌ر ئیداره‌ی حکومه‌تی (جۆرج واشنتن) هه‌بوو، له‌به‌رئوه‌ کاتیک وه‌زیری دارایی بوو توانی له‌ بوا‌ری ئابووری چه‌ند گۆرانیکی بکات که پیشتر ئاماژه‌مان بۆ کرد.^(۱)

بینیمان به‌رنامه‌ ئابووریه‌که‌ی هاملتون به‌شیک له‌ هاو‌لاتیان دژی بوون، هه‌ر له‌به‌رئوه‌ ئه‌مه‌ش هۆکاریک بوو بۆ دروستبوونی لایه‌نی به‌رامبه‌ر (دژه‌ فیدرالی). ئه‌وانه‌ی هاوکار و پالپشتی هاملتون بوون بریتی بوون له‌ خاوه‌ن مو‌لکداره‌ گه‌وره‌کان و بازرگان و پیشه‌وه‌ران و ویلایه‌ته‌کانی باکوور و چینی ناوه‌ندی شاره‌کان، له‌و سه‌رکرده‌ دیارانه‌ی که له‌ پارته‌که‌ی هاملتون بوون و پۆلیان تیدا هه‌بووه (جۆرج واشنتن و جۆن ئادامس) بوون.^(۲)

واشنتن له‌ ماوه‌ی فه‌رمانه‌وایدا هه‌ولیدا خۆی به‌ بالاتر له‌ پارته‌که‌ی بزانیته‌ و له‌ یه‌که‌م خولی سه‌رۆکایه‌تیدا توانی سه‌رکه‌ویته‌ به‌سه‌ر مملانیی (هاملتون وجیفرسۆن) دا و ئه‌م دوو بیرو‌پا جیاوازه‌ له‌ کابینه‌که‌ی خۆیدا به‌ئێته‌وه‌، به‌لام له‌ خولی دووه‌می سه‌رۆکایه‌تیدا (۱۷۹۳) ئه‌م سیاسه‌ته‌ی درێژه‌ی نه‌کێشا و به‌رده‌وام نه‌بوو، به‌لکوو پالپشتی هاملتونی کرد، پشتگیری له‌ حکومه‌تیکی مه‌رکه‌زی به‌هێز ده‌کرد.^(۳)

سه‌باره‌ت به‌ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ دووباره‌ له‌ سه‌رده‌می حکومه‌تی (واشنتن) هه‌وه‌، له‌نیوان ئه‌م دوو پارته‌دا جیاوازی دروست بوو، له‌به‌ر ئه‌م ناکوکیانه‌ ده‌بینی جیفرسۆن له‌ سالی (۱۷۹۳) ده‌ست له‌کار ده‌کێشێته‌وه‌. فیدرالیه‌کان لایان وابوو ده‌بێت په‌یوه‌ندییه‌کانی ده‌ره‌وه‌ له‌سه‌ر بئه‌مای بازرگانی بێت نه‌ک سیاسي، به‌لکو پێویسته‌ له‌سه‌ر ئاستی سیاسي سیاسه‌تیکی بیلایه‌نانه‌ په‌یره‌و بکریته‌، بۆ نموونه‌ له‌ شۆڕشی فه‌ره‌نسیدا، فه‌ره‌نسیه‌کان داوا‌ی یارمه‌تیان له‌ ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مریکا کرد، به‌لام فیدرالیه‌کان وه‌لامی داواکه‌یانیان نه‌دایه‌وه‌ و پالپشتیان نه‌کردن، به‌ پێچه‌وانه‌وه‌ دژه‌ فیدرالیه‌کان له‌گه‌ل شۆڕشی فه‌ره‌نسی بوون.^(۴)

۱ - جوردن س.وود: الثورة الأمريكية، ص ۱۹۴.

۲ - ولیم لانجر: موسوعة تاریخ العالم، مؤسسة فرانکلین، القاهرة، ۱۹۶۸، ج ۶/ص ۱۹۹۲.

۳ - هواردزن: س- پ، ل ۱۶۹.

۴ - د. طلحة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۹۱.

فیدرالیه‌کان ئەم دووڕه پەڕیزیەیان زیاتر بوو بەتایبەت دواى لە مەقصەلە دانى نوێسى شازدە) و پەپەرەوکردنى سیستمى مەقصەلە لە شوێنیدا، واشنتون لە سالى ١٧٩٣) ڕاگەياندنیکى بلالوکردهوه و ئاماژەى بەوه‌دا ولاتەکه‌ى پێویستى بە هێمنى و ئارامییه و پێویستە سیاسەتى دەرەوه‌یان لەسەر بڤه‌ماى ره‌فتارى دۆستانه به‌رامبەر به‌ میللەتانی دەرەوه ئاراسته بکړیت. له به‌رامبەر‌دا (جیفرسون) له ده‌سه‌لاتی هاملتون دهرسا که له سیستمیکى ئه‌وروپى نزیک بێت به‌تایبەت به‌ریتانیا.^(١)

له‌گه‌ل ئه‌وه‌ى (هاملتون) بیرى له حکومه‌تیکى ناوه‌ند و به‌هێزى ده‌کرده‌وه، به‌لام بیرى له حکومه‌تیکى پادشایى نه‌ده‌کرده‌وه، به‌لکوو ویستى له‌گه‌ل ده‌سه‌لاتیکى ئازاد و سه‌ربه‌خودا بوو، به‌لام (جیفرسون) له بیرەوه‌ریه‌کانى خۆیدا ئاماژه به‌وه ده‌کات و ده‌لێت: (هاملتون نه‌ک ته‌نها باوه‌رى به‌ پادشایه‌تى بوو به‌لکوو باوه‌رى به‌ پادشایه‌تیه‌ک بوو که له‌سەر گه‌نده‌لى بنیات نرايێت).^(٢)

ئه‌مه ته‌نها بۆچوونى (جیفرسونى) پ‌کابه‌رى (هاملتون)ه، ئه‌گینا نکۆلى له‌ گه‌وره‌یى که‌سایه‌تى هاملتون ناکړیت، ڕه‌نگه‌ هه‌ر ئه‌وه‌نده به‌س بێت که هاملتون و هاوڕێکانى به‌وه بناسرێت که چه‌سپینه‌رى ده‌ستوورن، (هاملتون) بیرى له‌ ڕێکخستن و یاسا کردۆته‌وه، له‌گه‌ل تیکرژانى جیاوازیه‌کانى نێوان پارتنى (فیدرال) و دژه فیدرال)، ڕاگه‌ياندن و پ‌وژنامه پ‌وژانه و هه‌فتانه‌کان له‌و مملانیته‌یه‌دا به‌شداریان ده‌کرد، له‌یه‌ک کاتدا هه‌واله‌کان له‌ هه‌موو ناوچه‌کان بلالوده‌بوونه‌وه.^(٣)

(جۆن ئادامس)ى کۆپه‌ جووتیار له‌ سالى (١٧٩٦) وه‌ک دووهم سه‌رۆک کۆمار هه‌لبژێرا، هه‌مان بیروپرای فیدرالیه‌کانى هه‌بوو، به‌لام زۆر وابه‌سته‌ى ئامۆژگاریه‌یه‌کانى (هاملتون) نه‌بوو که‌سایه‌تیه‌کى سه‌ربه‌خۆ خواز بوو، چه‌زى به‌ ملکه‌چکردن نه‌بوو بۆ هه‌چ که‌سێک ته‌نانه‌ت بۆ (هاملتون)ش، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا له‌ سه‌رده‌مى ئه‌مدا مملانیته‌ى نێوان فیدرالیه‌کان و دژه فیدرالیه‌کان توندتر بوو، به‌ تایبەت دواى ئه‌وه‌ى هه‌ندیک ب‌ریارى له‌ سه‌رده‌مه‌که‌ى خۆیدا ده‌رده‌کرد له‌وانه‌:

١. بێبه‌شکردنى که‌سانى بێگانه له‌ پ‌وستى سه‌رۆک کۆمارى.

١ - فریشتة نوراڤى:س-پ، ل ٦٣.

٢ - جیفرسون الرئیس الفیلسوف من کتاباته، اشرف على التحرير- برنارد مايو، ترجمة- د.محمد عبدالمعز نصر،مكتبة النهضة المصرية،القاهرة، ١٩٥٩، ص ٢٢٢.

٣ - تشارلز و مارى بېرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ١/ ص ١٧٦.

۲. ماوهی پیدانی رهگه زنامهی ئه مریکی بۆ هاوالاتیانی بیگانه له (۵) ساله وه کرد به (۱۴) سال.

۳. سه روک کومار مافی دوورخسته وه و به ندرکردنی بیگانهی ههیه.

۴. هه ر که سیک دژی دهو لهت بیهو ییت پیلان دابنیت دوور دهخریته وه، ئه م کارهش له پیتا و ئاشتیدا ده کریت، بۆ ئه م کارانه ئه نجومه ن هه ندیک له ویلایه ته کانی وهک (فیرجینیا و کونتیکیت) له دژی وه ستانه وه و داوای بهر په رچدانه وه یان کرد، چونکه لایان وابوو دژی ده ستوورن و دژی مافی ئازادی تاکه که سن، له بهر ئه وه دژه فیدرالیه کانی ش دژی وه ستانه وه و (جیفرسون) سه رکه وتنی حکومه تی به سته وه به ویستی گه له وه نه ک بهرژه وه ندی و ئاره زووی تاکه وه.^(۱)

به کورتی فیدرالیه کان له یه که م و دووم پۆستی سه روک کوماریدا سه رکه وتن، به لام ئه م سه رکه وتنه زۆری نه خایاند و بهردهوام نه بوون له کاروباری سیاسیی ولاتدا و له سالی (۱۸۱۶) ئه م پارته کوتایی پی هات، ئیدی سیستمی یه ک پارتی دهستی به سه ر ولاتدا گرت، دژه فیدرالیه کان پارتی پرکابه ریان نه بوو، تا سالی (۱۸۲۰) پارتی پرکابه ر به سه رکردایه تی (جۆن کینسی ئادامس) (کومارییه نه ته وه ییه کان) دروستبوو.^(۲)

۲- پارتی دژه فیدرالی

(جیفرسون) دامه زڕینه ری پارتی (دژه فیدرالی) له سه رده می (جۆرج واشنتن) دا وه زیری ده ره وه بوو، هه ر له سه رده می (واشنتن) دا جیفرسون و مادیسۆن له گه ل زۆرینه ی که سایه تیه کانی (نیویۆرک) په یوه ندییان هه بوو، هه ولیان ئه دا بۆ دروستکردنی کوپ و کۆمه ل دژی (هاملتون)، به م شیوه یه سه ره تایه کی بچووک له پارتی لاوی دژه فیدرالی دروست بوو، ئه م پارته ده یویست بیروباوه ره کانی شوپرسی ئه مریکی زیندوو بکاته وه و حکومه تی گه ل بۆ گه ل بگه پێته وه و له به رامبه ر ویستی چینی ده سه لاتداری ده و له مه ند پارێزگاری بکات له ویستی زۆرینه ی خه لک.^(۳)

۱ - فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: تاریخ الشعب الاميریکي، ص ۹۹.

۲ - لاری الوتیز: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۷۹.

۳ - ديب علی حسن: س-پ، ل ۲۱۱.

بیروباوه‌پی (جیفرسون و مادیسون) دهرباره‌ی پارتەکان که جیاوازییان هه‌بوو هه‌گل (واشتن) که ئەم پارتەکانی به شه‌یتان ناوزەند ده‌کرد، به‌لام ئەوان دژی ئەم بۆچوونه‌ بوون و دژی ئەو کۆسپ و ته‌گه‌رانه‌ش بوون که ده‌خرانه‌ به‌رده‌م کۆمه‌ل و گروپ و پارتەکان و به‌ لادان له‌ ده‌ستووری له‌ قه‌له‌م ده‌دا.

له‌ سالی (۱۷۹۳) (جیفرسون) ده‌ستی له‌کارکێشایه‌وه، به‌لام له‌ کوتایی خولی نووه‌می سه‌رۆکایه‌تی (جۆرج واشنتن) دا چالاکیه‌کانی له‌ پێگه‌ی پارتەکه‌یه‌وه به‌رده‌وامی هه‌بوو بۆ گرتنه‌ده‌ستی ده‌سه‌لات، ئەوه‌بوو پارتی دژه‌ فیدرالی له‌ سالی (۱۷۹۶) (جیفرسون) یان کاندید کرد بۆ پۆستی سه‌رۆک کۆماری، به‌لام له‌ به‌رامبه‌ردا (جۆن ئادامس) به‌ زۆرینه‌یه‌کی که‌م ئەم سه‌رکه‌وته‌نی به‌ده‌سته‌یتا.^(۱)

(جیفرسون) له‌ خۆکاندیدکردن بۆ سه‌رۆکایه‌تی کۆلی نه‌دا و ئەوه‌ی زیاتر هانیدا ناپه‌زایی خه‌لکی بوو له‌ سیاسه‌تی فیدرالیه‌کان که گوتیان نه‌ده‌دا به‌ داواکاری خه‌لکی، پشنگیری جوتیار و بازرگانه‌ بچوکه‌کان، پالێشتی گه‌وره‌ی هه‌بوو. له‌ سالی (۱۸۰۰) (جیفرسون) هه‌لبژێرا بۆ پۆستی سه‌رۆک کۆماری و یه‌که‌م سه‌رۆک بوو له‌سه‌ر لیستی دژه‌ فیدرالی که هه‌لبژێراوه، له‌و ساله‌دا ئەم پارتە به‌ ته‌واوی له‌دایکبوو، بۆ یه‌که‌م جار پره‌نسی به‌ره‌هه‌ستکاری له‌ شیوه‌ی پارتدا خۆی بینیه‌وه و سیستمی پارتی به‌ شیوه‌یه‌کی فه‌رمی له‌و ولایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئەمریکا دانسی پێدانرا.^(۲)

(جیفرسون) ی هه‌لبژێراو ده‌سه‌لاتی گرتەده‌ست و به‌ وتاریک ده‌ستی پێکرد که تیایدا بانگه‌شه‌ی ده‌کرد بۆ یه‌کێتی پێکه‌وه‌ ژیان و نه‌هه‌شتنی کێپێکێتی و پارێزگاری له‌ یه‌کێتی و یه‌که‌پارچه‌یی ولات و هه‌ولدان بۆ سه‌رخستنی ده‌سه‌لاتی نوێنه‌رایه‌تی و ئاماژه‌ی به‌وه‌دا خه‌لک ئازاده‌ چۆن ده‌ژی و چی ده‌کات و هه‌ولی رێکخستنی سیستهم و یاسا ده‌دات.^(۳)

بیر و فه‌لسه‌فه‌ی (جیفرسون) له‌ دوو سه‌رچاوه‌وه‌ سه‌رچاوه‌ی گرتبوو، یه‌که‌م فه‌لسه‌فه‌ی رزگارێخوازی فه‌ره‌نسی، دووه‌م ژیا‌نی تایبه‌تی خۆی که له‌ ژینگه‌یه‌کی کشتوکاڵیدا له‌ فیرجینیا ژیا‌بوو. دروستبوونی ئەم دوو پارتە له‌سه‌ر بانه‌مای جیاوازی بیروپا‌کانیان دهرباره‌ی بارودۆخه‌کانی ئەو سه‌رده‌مه‌ی ولات دروست

۱ - جیفرسون الرئیس الفیلسوف من کتاباته: س،پ، ل ۲۲۴.

۲ - الکسی دو توكفيل: عن الديمقراطية في أمريكا، ص ۱۳.

۳ - محمد محمود النیرب: س،پ، ج ۱/ ل ۱۴۳.

بوو، ئەم جیاوازیانەش لە هەندیک لایەنەوه بوو، لەوانە: دەربارەى دەستوور و
فەرمانپەرەى وایى ولات، دژە فیدرالێهەکان لە سەرۆبەندى پەسەندکردنى دەستووردا (٣)
خالیان خستەپوو:

١. ئاماژەیان بۆ ئەوه کرد ئەم دەستووره خزمەت بە ئەرسۆکراتیە
دەولەمەندەکان دەکات کە بە ھۆیەوه دەتوانن حکومەتى ناوەندى بەھێز دابمەزیتن
و دەستبگرن بەسەر سیاسەتى گشتى ولاتدا.

٢. کاریگەرى خراپى ھەیه لەسەر مافى سیاسى و سەرەخۆیى سیاسى
ویلايەتەکان.

٣. زۆر بابەت لە دەستووردا ئاماژەى پێى نەکراوه کە پەيوەندى بە ئازادى
تاکەوه ھەیه. (١)

(دژە فیدرالێهەکان) لەگەل ئەوھبوون دەستوور کارى پێکریت، بەلام دەستکاری
نەکریت و رافەیهکی وشەیی بۆ بکریت واتە لیکدانەوھى چرپى ھەبیت نەک نەرم کە
بە ویستى تاکە کەس بەکاربیت، لەبەرئەوھ دەبینین لەگەل فیدرالى دەسەلاتى
زۆرینەدا بوون و دەیانویست شتوھ حکومەتیکى فیدرالى پەیرەو بکریت، بەلام بە
پێچەوانەى فیدرالێهەکان، دژى بەھیزکردنى دەسەلاتى ناوەند بوون چونکە لایان
وابوو لە دەستووردا بەھیزی دەسەلاتى ناوەند بوونى نیە. (٢)

ئازادییە تاکە کەسییەکان و دیموکراسى یەکیکی دیکە بوو لەو خالانەى کە دژە
فیدرالێهەکان ھەلۆیستەیان لەسەر دەکرد، لایان وابوو پێویستە دەسەلاتى قورخکاری
لەلایەن چینی سەرمايەدارانەوھ سنووردار بکریت و گواستەنەوھى دەسەلاتەکان بۆ
چینە کۆمەلایەتیەکانى دیکەى وەک جوتیار و خاوەن پیشەکان، چونکە (جیفرسۆن)
لای وابوو ئەو چینانە پەنگە لە کوندا باش حوکمیان کردبیت، بەلام مەرج نیە لە
داهاتووشدا بە ھەمان شتوھبن.

(جیفرسۆن) باوھپى بە ئازادى تاک و گەل ھەبوو، ھەزى دەکرد بە یەکسانی و
دیموکراسى و سنووردارکردنى دەسەلاتى کلێسا و خاوەن مۆلکە گەورەکان، وەک
دەبینین بۆنەى ئەرسۆکراتیەکان و پێۆپرەسمى ئاھەنگە فەرمیەکانى نەھیشت،

١ - لارى الوتیز: س-پ، ل ١٨.

٢ - د.طليعة الصياح و راغب العلي: س-پ، ل ٩٠.

(جیفرسون) له سهر نازادييه تاكه كه سیه کان سوور بوو و پټی له سهر داده گرت، له مانگی (۱) ی سالی (۱۸۰۸) بازارگانی کوبله ی قه دهغه کرد. ^(۲)

181

كورتى كە پىئەھى لىكايون بە دوور نەبوو، كەسىك بوو زوو توپە دەبوو، ھەرودھا پىش ئەوھى شەپ كۆتايى پى بىت ناكۆكى و شەپە قسەى زۆر كەوتە نىوان ئەو و (واشتنن).^(۱)

ھەرودھا لە كاتىكدا ھەردووكيان لە ۋەزارەتدا بوون ناكۆكى لە نىوانياندا دروست بوو، ئەمەش كىشەيەكى زۆرى بۆ كاروبارى دەۋلەت دروست كرد، ھەر بەھۆى ناكۆكيە ۋە دەسلەتەكەيان (سەرۆكايەتى) بە دەستى يەكىنك لە دوژمنەكانيان لە دەست چوو، بەلام (جيفرسۆن) زياتر لەوھى كەسىكى كارگىپى و بەپىئەبردن بىت پىاويكى فكري بوو، زۆرتر خوى بە فەلسەفە دابوو و لەگەل زانينى چەند زمانىك زانيارىيەكى گشتگىرى ھەبوو، ھەرودھا زانستەكانى مۇسقىا و بىركارى و بىناكارى دەزانى و لە چەندىن بوارى ۋەك پوۋەك و گىلانەبەر و پەرودە و سىياسەتى ئابوورى شتى دەنووسى، لەبەرئەوھى راي خۆى زۆر بە پاشكاوى دەردەبىرى و پىي وابوودەبىت ئەمريكا ۋەك وىلايەتەكى كشتوكالى بىمىنەتەو، لەبەرئەوھى پىي وابوو بە برۆاى ئەو پىئوستە يەكسانى لە نىوان گەلدا بىمىنەتەو چونكە شارى گەورە و بەرژەۋەندى پىشەسازى گەورە و دامەزراۋە دارايىيە بازىرگانيەكان ئەبنە ھۆى جىاوازي لە نىوان ئەندامانى كۆمەلگادا، ئەگەر گرنگيدانى ھاملتۆن لە بواریەكانى پىكخستنى ئابوورى و بەپىئەبردندا بوپىت،^(۲) ئەوا ھەموو ھەولەكانى (جيفرسۆن) ئەو ھەبوو بتوانىت گەورەترىن پىژەى ئازادى و بەختەوھرى بىبەخشى بە ئەندامەكانى، ھەر ئەم بۆچوونانەش واىكرد سەركرەدەيەكى بە ھىزى كۆمارى بىت و سووربىت لەسەر پارىزگارى كردنى وىلايەت و ئەندامەكانى، ئەمەش لە بەخت باشى نەتەوھى ئەمريكە كە دوو كەسى ۋەك (ھاملتۆن و جيفرسۆن) لى ھەلدەكەو پىت لەبەر ئەوھى يەكىنكىان نمونەى پىكخستى و بەپىئەبردن بوو، ئەوى دىكەيان نمونەى سەربەستى و يەكسانى بوو، بەھۆى ئەمەو لە دوايىدا ۋلات توانى ھاوسەنگىك لە نىوان ئەو دوو ھەولدارە پىئوستەدا بۆ دىموكراسى و نىشاندانى ھوكمىكى بەرز و بلند لە ۋلاتدا دروست بكات، فیدرالئەكان حەزىان بەو ھەبوو دەسلەتەكانى ھوكومەتى فیدالى فراوان بن، چونكە بە برۆاى ئەوان دەستوور پاقەيەكى فراوانى بۆ دەكرا، پىئوستە پىكھاتەى ئەم

۱ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۹۵.

۲ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۵۲.

مستورره به شیوهیهک بیت که له چوارچینهی دهستورره که دا جینی بیهته وه، ئه مه شو شته بوو که ئه گهر نه بوایه حکومه تی فیدرالی نهیده توانی به شیوهیهکی تیروته سەل دهست به کارهکانی بکات، له بهرامبهردا کۆماریهکان هه زیان به پابهندی حکومه تی فیدرالی هه بوو، چونکه له دیدگاهیکی تهسکه وه سهیری دهستوریان دهکرد، ئه مهش وای له هاملتون کرد (له پاش دانانی حکومه تی فیدرالی به هیز سه رپشک بی له دانانی پلانه داراییهکان و جی به جیکردنی به شیوهیهکی توند که له گه ل باجهکانی سه ر خه لکی یهک بگریته وه.^(۱)

جگه له جیاوازی له پوانگی هه ریهک له حزبهکان و حکومهت و دهسه لاتهکان، کۆماریهکان له و باوهردها بوون که پلانه داراییهکی هاملتون هۆکاریکه دهتوانیت هه ولی کشتیاران و کریکاران و بازرگانان و پیشه سازهکان بقوزیته وه و سوودی سه رمایه داران و بازرگانه گهرهکان و خاوهن پیشه سازهکانی تیدابیت، بۆیه (جیفرسون) به نهینی چهند نامهیهکی نارد بۆ (جورج واشنتن) و له م بیروبوچوونانه ئاگاداری کرده وه و ئه وهشی تیدا خستبووه پوو که ترسی هه یه له قوسته وهی بهرژه وندی گشتی گه ل و مافهکانیان و به فیرۆچوونیان و جهختی له سه ر ئه وه کردبوویه وه که زۆربه ی ئه ندامانی کۆنگریس پشتگیری هاملتون دهکن، له بهرئه وهی ئه م پلانانه ی ئه و ئه بیهته هۆی به دهستخستنی سوود و قازانچ بۆیان.^(۲)

له مه وه دهگهینه ئه و ئه نجامه ی که گه شه کردنی ئه م دوو حزبه و به ره وپیش چوونیان له سه ر چهند هۆکاریکی ئابووری بونیادنرا بوون و له سه رنجامی ئه م تیکۆشانه ئابووریه دا کۆمه لێکی زۆر له کشتیارانی (په نسلفانیا) به پرووی حکومه تدا هه لگه رانه وه، ئه مهش له دژی سه پاندنی باج به سه ر مه یی و جۆرهکانیدا که دهست دهکهوتی زۆربوو بۆ زۆرینه ی خه لکی له ویلایه تهکانی (په نسلفانیا و فیرجینیا و نورث کارولینا)، ههروه ها زۆربه ی ئه م ویلایه تانه دهستیانکرد به دروستکردنی ویسکی که ئه مانهش به هۆی سه ختی هۆکاری گواستنه وه وه به گرانی دهگواسترا نه وه بۆیه شۆرشیکیان له بهرامبهریاندا به رپاکرد و هه لگه رانه وه و مالی باج کۆکه ره وهکانیان سوتاند له بهرئه وهش شۆرشه که یان زوو کپ کرایه وه و بوو به هۆی به هیز بوونی (جیفرسون)، حزبی کۆماری به تایبته (جیفرسون) وازی له

۱ - فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: س-پ، ۹۶.

۲ - دیب علی حسن: س-پ، ۲۱۲.

پله و پايه‌ی وه‌زيری دهره وه هیتا و ئاورپدايه وه به‌لای کاروباری حزبه که‌یدا. ^(۱) له سهره‌به‌نده‌دا گیزاویکی سیاسی له ئه‌وروپادا سه‌ریه‌له‌دا که کاریه‌ری که‌وره‌ی له جیگیرکردنی ئه‌م دوو حزبه‌دا هه‌بوو، له‌م کاته‌دا له‌ سالی (۱۷۸۹) شو‌پشی فه‌ره‌نسی هه‌لگیرسا و هه‌ر له‌ هه‌لگیرسانیه‌وه شیوازی ژيانی کۆمه‌لایه‌تی گۆپی و بنه‌ماکانی ده‌سه‌لاتی پاشا و ئه‌میر و پیاوه‌ تایبه‌ته‌کان و پیاوانی ئایینی که‌پانده‌وه بۆ که‌ل، به‌لام ئه‌م پرووداوه زۆریک له‌ ئه‌مریکی و ئینگلیزه‌کانی خسته‌ قینه‌وه، بۆیه (ئهموند بورک) که‌ که‌سایه‌تیه‌کی سیاسی ئینگلیز بوو دژی ئه‌م شو‌پشه‌ وه‌ستاو دژی ئه‌وانیش بوو که‌ هه‌لپانگیرساندبوو، له‌لایه‌کی تره‌وه (تۆماس پاین) یه‌کیک بوو له‌وانه‌ی به‌رگری له‌ ئه‌مریکه‌کان ده‌کرد و کۆتایی به‌قه‌سه‌کانی (ئهموند) هیتا و کتیییکی بلاوکرده‌وه به‌ ناوی (رایتس ئون مان) به‌ دانانی مافه‌کانی مرۆف که‌ هاوده‌م بوو له‌ که‌ل نامه‌یه‌کی ده‌ستخۆشی که‌ به‌ده‌ستی (جیفرسون) نوسرا بوو، ئه‌مه‌ش ئالوگۆریکی زۆری پیکراو له‌م ده‌ست بۆ ئه‌و ده‌ستی پیکراو بوو به‌ قسه‌ی سه‌رزاری زۆربه‌ی کۆمه‌لکه‌ ئه‌مریکه‌کان. ^(۲)

هه‌روه‌ها ویستی شو‌پشی فه‌ره‌نسی به‌ شو‌پشی ئه‌مریکه‌وه گری بدات ده‌یوت: (بلیسه‌یه‌کی بچوک له‌ ئه‌مریکادا په‌یدا بوو، ئاگریکی وای خسته‌وه نه‌ده‌توانرا بکوژنریته‌وه). هه‌روه‌ها له‌ بیروبۆچوونه‌کانی ئه‌وه‌بوو مرۆف هه‌میشه‌ به‌ره‌و ئازادی هه‌نگاو ده‌نیت و هه‌ولی بنیاتنانی سیستیمی حوکمی ئه‌دات که‌ له‌ که‌ل ئاره‌زووه‌کانیدا بگونجیت، ئه‌م بیروبۆچوونه‌ له‌نێوان گروپه‌کانی کۆماریه‌کاندا شایه‌نی گرنگیپێدان بوو، ئه‌وانه‌ی که‌وته‌نه‌ دژایه‌تی (هاملتون و لایه‌نگره‌کانی له‌ده‌وله‌مه‌نده‌کان و که‌سه‌ ناوداره‌کان) هه‌ستان به‌ دامه‌زراندنی کۆمه‌له‌ دیموکراسیه‌کان و که‌وته‌نه‌ چاودێری پرووداوه‌کانی شو‌پشی فه‌ره‌نسی و ده‌که‌وته‌نه‌ ئاهه‌نگ گێران له‌هه‌ر کاتیکدا رادیکالیه‌ فه‌ره‌نسیه‌کان سه‌رکه‌وتنیان به‌ده‌ست به‌یتایه‌، به‌لام ئه‌م دیارده‌یه‌ دژی بۆچوونه‌کانی فیدرالیه‌کان و فه‌لسه‌فه‌که‌یان بوو له‌ژياندا، بۆیه‌ که‌وته‌نه‌ سنوردانان بۆ کۆمه‌له‌ دیموکراسیه‌کان و کرده‌وه‌کانیان هه‌تا که‌یشه‌ ئاستیک گورپوتینی هه‌ندیکیان به‌رز بوویه‌وه تاراده‌یه‌ک داوای ئاشکراکردنی جه‌نگیان ده‌کرد دژی فه‌ره‌نسا بۆ له‌ناوبردنی ئه‌و بزووته‌وه‌یه‌ له‌ ئه‌مریکا، کاتیک

۱ - جیفرسون الرئیس الفیلسوف من کتاباته: س، پ، ل ۲۲۲.

۲ - جوردن س. وود: الثورة الأمريكية، ص ۱۹۶.

جەنگ لە نێوان فەرەنسا و ئینگلتەرادا ھەلگیرسا سالی (١٧٩٣) ھەستی ئەمان لەگەڵ ئینگلتەرا بوو بە تاییەت کە زۆرینەیان پەيوەندی بازرگانیان لەگەڵ فەرەنسا ھەبوو و ئارەزووی پچراندنیان دەکرد، بەلام کۆماریەکان ئارەزوویان بەلای فەرەنسیەکاندا بوو، ھەرچەندە واشنتن بیلایەنی ئەمریکای دەرپری.^(١)

سەرەتایەک لەسەر فیدرالی خوازی و دژە فیدرالیەکان لەئەمریکادا گەشەیی کرد، پاش ئەو ھە دەستوور ھەک گرنگترین پێسا بۆ فەرمانرەوایی کردن دانرا، خەڵکی لەو ھە دانیابوون کە دەستوور کاری پێ دەکریت، لەویلا یەتەکانی ئەمریکادا دوو گروپی جیاواز دەرکەوتن، کە ھەریەکەیان جۆریک لەسیستەمیان لا پەسەند بوو، کە بە فیدرالی و دژە فیدرالیەکان ناسرا بوون.

فیدرالیەکان ئەوانە بوون کە دەوڵەتییکی ناوھەندی بەھیزیان دەویست، دژە فیدرالیەکان ئەوانە بوون کە ئارەزووی دەوڵەتییکی لاوازیان دەکرد لەگەڵ دەسەلاتی ویلا یەتە جیاوازەکان لەیەک کاتدا، پاش چەسپاندنی دەستوور لە ئەمریکادا خەڵکی زۆر بە توندی پارێزگارییان لەو دەستورە دەکرد، چونکە دەرسان لەو ھە ئاژاوە بکەوێتە ولاتەو، چونکە پێیان وابوو دەستوور زامنی ئازادی و مافەکانی ھاوالاتی ئەو ولاتە دەکات، دژە فیدرالیەکان دەیانویست بە شتێوانی ئاشتییانە گۆرانکاری لە دەستووردا بکەن، ئەمانە لە ڕافەکردنی دەستووردا لە فیدرالیەکان جیاواز بوون، لێرە بەدوا ئەمریکیەکان پەپرەوی فەرمانرەوایی سیستەمی دیموکراسیان کرد، ئەو ھە زیاتر یارمەتی چەسپاندنی دەستووریدا دانەری دەستوور خۆیان بوون، چونکە ئەمانە کە دەستورەکیان دانا دواتر خۆیان پیادەیی دەستورەکیان کرد.^(٢)

(جۆرج واشنتن) و (ھاملتۆن) ئارەزوویان بە لای فیدرالیەکاندا دەرپۆشت، ئەمە لە کاتی کەدا جیفرسۆن و راندولف دژە فیدرالیان پێ باش بوو، کە ئەمەش بوو ھۆی دروستبوونی دوو ھیزی سیاسی جیاواز لەو ولاتەدا، کاتی کە دادگای بالا لە سالی (١٧٨٩) لەلایەن کۆنگرەسی ئەمریکی لە قازی و حاکمەکان پیکھینرا، لێرەو دادگای فیدرالی پیکھینران، ئەم دادگایانە پارێزەری بەرژەو ھەندییەکانی حکومەتی فیدرالی بوون، ھەلەسان بە جی بەجیکردنی یاساکان لە ویلا یەتەکاندا، ھەموو شتییکیان بەرپەرچ دەدایەو کە پێچەوانەیی دەستوور بوا، بەرگرییان دەکرد لە مافی تاکە

كەس، ڤىگەيان دەگرت لە زۆردارى ناو ويلايه ته كان، لىزمه وه پەيوەندى نىوان گەل و
حكومەتى ئەمريكا دروست بوو.^(١)

پارتى ديموكراتى ئەمريكا

دواى ئەوهى توماس جيفرسون لە سالى (١٧٨٩) لە فەرهەنساوه گەرايه وه بۆ
ئەمريكا لەو ماوه يەدا ناكوكى كهوتە نىوان (جيفرسون و هاملتون) كه وهزىرى
دارايى بوو، لە ئەنجامى ئەمەدا بەرهى (جيفرسون) پارتىكيان بە ناوى (پارتى
ديموكراتى ئەمريكا) دامەزراند كاتى (جيفرسون) هەلبژىرا بە سەرۆكى پارتە كه و
دواتر پالئورا بۆ سەرۆك كۆمارى.^(٢)

(جيفرسون) سەرۆكى پارتى ديموكرات پنى وابوو ئەمريكا وهك ولاتىكى
كشتوكالى بمىننەتەوه، بپرواى بە يەكسانى نىوان پۆله كانى گەل هەبووه، واى بۆ
دەچوو شارە گەورەكان و بەرژەوهندى پيشەسازى و دامەزراوه داراييهكان و
بازرگانيهكان گەشەپىدانىيان لە ئەستوى تاكهكانى كۆمەلگايە، بۆيه دەبىت يەكيتى و
نزىكايەتى لە نىوان پۆله كانى گەلدا دروست بكرىت، ئەمانە وايانكر دجيفرسون بە
گونجاوترىن كەس دابنرىت بۆ سەرۆكايەتى حىزبى ديموكرات، ئەم كەسە زۆر
جەختى دەكردهوه لە پارىزگارىكردن لە مافى تاكهكان و ويلايه ته كان.

ديموكراتهكان پلانهكانى هاملتونيان بۆ دانانى باج لەسەر گەل و ويلايه ته كانىيان
وا دەبينى كه دەيه وىت لە بەرژەوهندى سەرمایەداران و بازرگانهكان ئىستىغلالى
هەولى جوتياران و كرىكاران و پيشەوهەران دەكات، (جيفرسون) بەرامبەر بە
ئامانجەكانى هاملتون لە پلانه داراييه كهيدا هۆشيار بوو.^(٣)

گرنگترىن سەرۆكهكانى پارتى ديموكراتى كه بوونه سەرۆكى ئەمريكا

١- (توماس جيفرسون) يەكەم سەرۆكى ئەو پارتەيه و كارى گرنگى ئەنجامدا
لەو كارە گرنگانه كړىنى ناوچهى لويىزىانا بوو لە فەرهەنسا كه شەپهەكانى ناپلېۆنى
بەهەل زانى و ئەم كارەى ئەنجامدا.

٢- (جيمس ماديسون) (١٨٠٩-١٨١٧) لە سەردەمى ئەمەدا لە سالى (١٨١٢) دا
جەنگى نىوان بەريتانيا و ئەمريكا هەلگىرسا.

١ - د.عبدالعزیز سلیمان و د.عبدالمجید نعنعي: س-پ، ل ٩٨.

٢ - لارى الوتيز: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، ص ٨١.

٣ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ٩٩.

- ٣- (جیمس مونرو): (١٨١٧-١٨٢٥) له سەردەمی ئەمدا بنەمای مونرو پاگەیه‌نرا
 کە ناوەرۆکەکی بریتیه له (ئەمریکا بۆ ئەمریکەکانە) ئەمەش لەدژی دەستیوەردانی
 ولاتانی ئەوروپا له ولاتانی تازه سەرەخۆیی ئەمریکای لاتین بوو.
- ٤- (ئەندرو جاکسون) (١٨٢٩-١٨٣٧) ئەم سەرۆکە شیوازیکی نویی له
 دیموکراسی هینایه کایه‌وه که به (دیموکراسی جاکسونی) ناسرا و له سەردەمی
 ئەمدا کیشی بانکی ئەمریکا سەریه‌لدا.
- ٥- (جیمس نوکس پۆک) (١٨٤٥-١٨٤٩) لەم سەردەمەدا جەنگ له‌گەڵ مەکسیکا
 بەرپابوو، کالیفۆرنیا و نیو مەکسیکو خزانە سەر سنوری ئەمریکا، کیشی ویلایەتی
 ئاریگۆن کۆتایی هات و یەکلاکرایه‌وه.
- ٦- (زکاری تایلور) (١٨٤٩-١٨٥٠) تەمەنی هەبوو له کارەکانیدا توندپەر و بوو،
 چونکە له کوشتنی هیندیە سوورەکاندا پۆلی هەبوو، بەو بۆنەیه‌وه ناوبانگی
 دەرکرد، به پالەوانی جەنگی مەکسیک دانه‌نریت.
- ٧- (میلارد فیلمۆر) (١٨٥٠-١٨٥٣) ئەم سەرۆکە دژی سیاسەتی دەست
 تێوەردان بوو له ناکۆکی و ململانێی دەرەکیدا، هەروەها کارێکی کرنگی ئەنجامدا
 ئەویش بەستنی په‌یمانی بازرگانی بوو له‌گەڵ ژاپۆندا.
- ٨- (فرانکلین بیترس) (١٨٥٣-١٨٥٧) ئەم سەرۆکە دەسلاتی لاواز بوو چونکە له
 هەل و مەرجێکی ئالۆز و نالەباردا دەسلاتی گرتە دەست، که ناکۆکی و دووبەرەکی
 له‌نیوان دیموکراتی و کۆماریه‌کاندا له‌سەر ئازادکردنی کۆیله‌کان سەریه‌لدا بوو.^(١)
- ٩- (جیمس بۆکانان) (١٨٥٧-١٨٦١) ئەم سەرۆکە هەولێ ئەوێ دا هاوسەنگی
 له‌نیوان بەرەوی لایه‌نگری ئازادی کۆیله‌کان و بەرەوی دژی ئازادی کۆیله‌کان به‌یئیتە
 ئاراه، به‌لام له‌لایه‌ن توندپەرەکانی هەردوولاوه تۆمەتبار کراو به‌بێ هەلوێست
 له‌قه‌لمدرا.
- ١٠- (ودرو ولسن) (١٩١٣-١٩٢١) له سەردەمی ئەمدا جەنگی جیهانی یه‌که‌م
 پوویدا که ئەمریکا به‌شداری تێداکرد له (١٩١٧)دا ولسن خاوه‌نی (١٤) پێیازیکه که
 به‌ناوی خۆیه‌وه ناسرا، خاوه‌نی بیرۆکه‌ی کۆمه‌له‌ی گه‌لنه.

١ - الان بالمر: موسوعة التاريخ الحديث، ١٧٨٩-١٩٤٥، تر- سوسن فيصل السامر ويوسف محمد امين، دار
 المأمون للترجمة والنشر، بغداد، ١٩٩٢، ج ٢/ص ٣٥٦.

۱۱- (فرانکلین دیلانۆ رۆزفیلت) (۱۹۳۳-۱۹۴۵) بۆ سۈپنەوہی شوینەواری قەیرانی ئابووری جیہانی بەرنامە یەکی پیفۆرمخوازی لەبواری ئابووریدا گرتەبەر، ئەمریکا لەم سەردەمەدا بەھۆی ھێرشى ژاپۆن بۆ سەر دوورگەى ھاوای بپاری چوونە گۆرەپانی جەنگیدا، (رۆزفیلت) لەماوہى سى خولى سەرۆکایەتیدا سەرۆکایەتى ولاتى گرتەدەست.

۱۲- (ھارى ترومان) (۱۹۴۵-۱۹۵۳) ئەم سەرۆکە بوو کە دژى شارەکانى ھىرۆشیما و نەکازاکى ژاپۆنى لە سالى (۱۹۴۵) دا بپاری بەکارھێنانى بۆمبای ئەتۆمى دا، ھەر لە سەردەمى ئەم سەرۆکەدا بوو حکومەتى ئیسرائیل لە (۱۹۴۸) دامەزرا و نەتەوہ یەکگرتووەکانیش لەم سەردەمەدا پیکھێنرا کە لە کوتایى ھێنان بە کیشە جیہانیەکانى پۆلى دەبینى، وە دامەزراندنى ھاوپەیمانى سەربازى باکورى ئەتلەنتى (NATO) سالى (۱۹۴۹) لە کاتى سەرۆکایەتى ھارى تروماندا بوو.

۱۳- (جون کینەدى) (۱۹۶۱-۱۹۶۳) سەرھەلدانى قەیرانى موشەكى سۆڤیتى کە لە کوبا جیگر کرابوون، بۆ یەكەم جار پەيوەندى راستەوخۆى تەلەفۆنى لە نیتوان کرملىن و کۆشكى سې دەستپیکرد، بناغەى کەمکردنەوہى چەكى ئەتۆمى دانرا، ئەم سەرۆکە لەلایەن (لى ئۆزوالد) لە شارى دالاس تیرۆرکرا.

۱۴- لیندۆن بینز جۆنسۆ (۱۹۶۳-۱۹۶۹) لەم سەردەمەدا جەنگى عەرەب-ئیسرائیل لە حوزەیرانى (۱۹۶۷) ھەلگیرسا، جەنگى نیتوان ئەمریکا و فیتنام توند بوو.

۱۵- (جیمس کارتەر) (۱۹۷۶-۱۹۸۰) لەم سەردەمەدا پەيوەندى نیتوان چین و ئەمریکا پتەو بوو، بەستنى پەیمانى کامدیڤید لەسالى (۱۹۷۸) لەنیتوان مصر و ئیسرائیل لەژێر چاودێرى ئەمریکادا، پەیمانىکى بەست لە نیتوان خۆیان و سۆڤیەت بۆ کەمکردنەوہى چەكى ئەتۆمى سالى (۱۹۷۹)، قەیرانى بارمتە گیراوەکانى ناو بالۆیزخانەى ئەمریکا لە تاران کە بوو ھۆى دۆراندنى (کارتەر) لە ھەلبژاردنى سالى (۱۹۸۰) دا.

۱۶- (بیل کلنتۆن) (۱۹۹۲-۲۰۰۰) کلنتۆن بواری خوڤ کرد بۆ پیفۆرمکاری لە ستراتیژى ناوچەى ئەمریکا کە لەلایەن کابینەى بۆش لە سالى (۱۹۹۰) دەستى پیکرد، بەلام کابینەى کلنتۆن وەک کابینەکانى پيش خوڤ ناچاربوو دەست و پەنجە لەگەل بواری ستراتیژى و بارى ھیزداریدا نەرم بکات، بەگەر خستنى پەیمانى سالت لەگەل (بورەس یەلتسین) سەرۆكى پووسیا لە (۱۹۹۲) بۆ کەمکردنەوہى چەكى ئەتۆمى، چەسپاندنى ئاشتى لە بۆسنە و ھەرزگوفینیا، سوپای لە کۆسۆڤۆ

حرکرد.^(۱) دوا سەرۆکی ئەم پارتە که له سەرەتای سالی (۲۰۰۹) له ئەمریکا
 -مەسلانی گرتە دەست(ئوباما) که بە پینی بانگەشەکانی جینی هیوای گشتیه.^(۲)
 ۱۷- (باراک ئوباما) (۲۰۰۹ - ۲۰۱۷) (۴۴) چل و چوارەمین سەرۆکی ولایەتە
 یەكگرتووەکانی ئەمریکایە سەر بە پارتی دیموکراتە و یەكەم سەرۆکی رەش پیستە
 که دەسەلات وەرگیریت له ئەمریکا ئەمەش بۆ خۆی بە خالی وەرچەرخان دا
 دەنریت له میژووی سیاسی ئەمریکادا وگرنکترین رووداوەکانی سەرەمی
 کشانەووی سوپای ئەمریکا بوو له عیراق و داخستنی گرتوخانەی گوانتانامو و
 قوناغیکی نوێ له سیاسەتی دەرەووی ئەمریکا بەرامبەر روسیا و ئەوروپا.
 ۱۸- جۆبایدن (۲۰۲۱ - ۲۰۲۵) (۴۶) چل و شەشەمین سەرۆکی ولایەتە
 یەكگرتووەکانی ئەمریکایە بە پارتی دیموکرات .

پارتی کۆماری

پارتی کۆماری یەکتیک بوو له دوو پارتە سیاسیە ولاتە یەكگرتووەکانی
 ئەمریکا که داوای سیستەمی فیدرالی دەرکرد بگرە له جیهانیشتا، مێملەکە ی پارتی
 دیموکراتی بوو، له و کاتەدا جۆرج واشنتن سەرۆکی لیژنەی دەستووری بوو بۆ
 داڕشتنی دەستوور و هەروەها له ماوێ خولی یەكەمی سەرۆکایەتی جۆرج
 واشنتن توانی پارتی بەرانبەر بیهزینیت و کاروباری ولات بگریته دەست، له سالی
 (۱۸۰۰) بەرامبەر بە (جۆن ئادامس) له هەلبژاردندا دایمەزینیت، پلانی دارایی دانهنا
 و بەشیوێهەکی توند جیبەجیبی دەرکرد، توند بوو لهسەر دانانی باج، ئەو
 ریکخستنانە دایمەزاندبوون لهسەر ئەو باج و سەرئانە وەستا بوو، له م کارە ی
 هاملتۆندا که باجەکانی سەپاند دیموکراتخاوەکان دژی بوون وەك پیشتیش
 باسمان کردووە، ئەم سیاسەتە ی هاملتۆنیان بە قورخکردنی کریکاران و جوتیاران
 دانهنا له پینا و بەرژەوێندی سەرمایه دار و بازرگانەکاندا، کاتیك جەنگی نیوان
 بەریتانیا و فەرەنسا له سالی (۱۷۹۳) دەستپیکرد هەستیان بەلای ئینگلتەرەدا بوو
 که جگە لهوێ له ئینتیمایاندا خویان یەكلاکردبوو وە بۆ ئینگلتەرە، بەلام لهو
 دەرسان پەيوەندیان لهگەل بەریتانیا بچپریت، چونکە دیموکراتخاوەکان حەزیان

۱ - ديب علی حسن:س-پ،ل ۲۹۰-۲۹۲.

۲ - د.ئاراس فەریق زەینەل:ئوباما و پرسە هەستیارەکان، چاپخانە ی چوارچرا،چایی یەكەم، سلیمانی، ۲۰۱۰.

بە لای فەرەنسىيەكاندا بوو، ئەمانىش پەيوەندى بازارگانيان لە گەل ئینگلتەرەدا ھەبوو، دەیانويست بەرژەو ھەندىيەكانيان پارىزراوين.^(۱)

ديارترين ئەو سەرۆكانەى حزبى كۆمارى كە بوونە سەرۆكى ئەمريكا.^(۲)

۱- (جۆرج واشنتن) (۱۷۸۹-۱۸۹۷) لە سەردەمى ئەمدا دەيان گۆرپانكارى گەورە ھاتەكايەو، دەستكەوتى گەورە بە دەست ھات، لەوانە دانانى دەستور بوو كە بوو ھۆى جیگیرکردنى ماف و ئەركى ھاوالاتى و دەسلەلتاداران لەو ولاتەدا و زیاتر بنەماكانى ديموكراسى چەسپاند.

۲- (جۆن ئادامس) (۱۷۹۷-۱۸۰۱) لە خولى سەرۆكايەتى ئادامسدا مەملەتتەكى توند ھەبوو لە نيوان پارتى كۆمارى و پارتى ديموكراتيدا.

۳- (ئەبراھام لىنكۆلن) (۱۷۶۱-۱۸۶۵) گەورەترین دەستكەوتى بۆ نەتەوھى ئەمريكا مسۆگەر كرد بە ئازادکردنى كۆيلەكان و زالبوونى بەسەر ئاژاوە و جەنگى ناوخۆيى لە ئەنجامى گرتەوھى ويلايەتەكانى باشوور كە جياپوونەوھى خويان لە دژى ياساى ئازادکردنى كۆيلەكان راگەياندبوو.

۴- (ئەندرو جۆنسۆن) (۱۸۶۵-۱۸۶۹) ھەريمى ئالاسكاى لە پووسياى قەيسەرى كرى. كۆمارى توندپەوھەكانى حزبەكەى خۆى لە ئاوەدانکردنەوھى ويلايەتەكانى باشووردا دژايەتى سىياسەتەكەى جۆنسنيان كرد.

۵- (يۆليس گرانت) (۱۸۶۹-۱۸۷۷)، لەم سەردەمەدا ئەمريكا لە (۱۸۷۳)دا پەلامارى كۆلۆمبىيى دا، پەيمانى واشنتن لە گەل بەريتانيادا بەسترا.

۶- (رۆشەرفۆرد ھىز) (۱۸۷۷-۱۸۸۱) ئەم سەرۆكە سىياسەتتىكى نەرم و نيانى لە بەرامبەر ويلايەتەكانى باشوور گرتەبەر، بايەختى گەورەييدا بە پيفۆرمى خزمەتگوزارى مەدەنى.

۷- (جروفر كليفلاند) (۱۸۸۵-۱۸۸۹) لە سىياسەتى دەرەوھدا بەرنامەيەكى ريفۆرمى سەربەخۆى گرتەبەر، ھەلوستىكى توندى وەرگرت لە كيشەى سنوورى لە فەنزويلا.^(۳)

۸- (بنيامين ھاريسون) (۱۸۸۹-۱۸۹۳) يەكەمين كۆنگرەى ولاتانى ئەمريكى لە سالى (۱۸۸۹) بەسترا، ياساى گومرگى ماكنلى پەسەندكرا.

۱ - محمد محمود النيرب: س-پ، ل ۱۲۹.

۲ - الان بالمر: س-پ، ل ۳۵۶.

۳ - لوقمان خەيالى: س-ث، ل ۲۴.

۹- (جروفر كليفلاند) (۱۸۹۳-۱۸۹۷) به هاوكارى و يارمه‌تى ئەمريكا له سەردەمى ئەمدا شۆرېشى كوبا له دژى ئىسپانيا بەرپابوو، دواتریش جەنگى نىوان ھەردوو ولات سەريھەلدا.

۱۰- (وليم ماكنلى) (۱۸۹۷-۱۹۰۱) جەنگى نىوان ئەمريكا ئىسپانيا سەريھەلدا، ئەمريكا له ئەنجامى ئەم جەنگەدا (۱۸۹۷-۱۸۹۸) دەستىگرت بەسەر ھەردوو نوورگەى كوبا و فليپپندا.

۱۱- (تيودور روزفيلت) (۱۹۰۱-۱۹۰۹) جيگرى سەرۆك ماكنلى بوو ھەولیدا بۆ سەرگرتنى سياسەتى ئەمريكا لەناو ولاتانى لاتیندا، ناوبژيوانى پرووسيا و ژاپونى کرد بۆ كۆتايى ھىنان بە جەنگى نيوانيان، بەستنى پەيمانى ئاشتى (پورتسموس) له سالى (۱۹۰۵).

۱۲- (وارن ھاردنگ) (۱۹۲۱-۱۹۲۳) پۆژگارى سەرۆكايەتى ئەم كەسە بە گەندەلترین سەردەمى ميژووبى سەرۆكايەتى ئەمريكا دادەنریت بە ھۆى زۆركارى و پرسوايیه‌وه كە دواتر پەردەيان لەسەر ھەلماڵرا.

۱۳- (كالفن كولاج) (۱۹۲۳-۱۹۲۹) كەسكى سادە و دەستپاك بوو، گەلى ئەمريكا خۆشيان دەويست، باجەكانى كەمكرده‌وه و دژى دەستپۆردان بوو له كەرتى پيشەسازى و كشتوكال.

۱۴- (ھېربرت كلاك ھوفر) (۱۹۲۹-۱۹۳۳) لەم سەردەمەدا قەيرانى ئابوورى جيهانى سەريھەلدا، له ئەنجامى مايه پووچى (ۆل ستريت) له نيويۆرك.^(۱)

۱۵- (دوايت ئايزنهاور) (۱۹۵۳-۱۹۶۱) پيش گەيشتنى بۆ سەرۆكايەتى سەركردەى سوپاي ھاوپەيمانان بوو لەجەنگى دووھى جيهاندا، له بەرامبەر ھيرشى سى قۆلى فەپەنسا و بەريتانيا و ئيسرائيل بۆ سەر مصر له (۱۹۵۶)دا ھەلويسى توندى وەرگرت، له سالى (۱۹۵۸) له چوارچىوھى پڕۆژەى ئايزنهاور ھىزى دەريايى نارد بۆ لوبنان، سەرەتاي قوناغى کرانەوه لەگەل يەكيتى سۆقيەت دەستپيكرد.

۱۶- (ريچارد نيكسون) (۱۹۶۹-۱۹۷۴) كيش ھى پيسوابوونى (ۆتەرگيت) گەورەترین پووداوى سەرۆكايەتى بوو، پەيمانى كەمكردى چەكى كيمياوى (ستراتيژى) (سالت) لەگەل يەكيتى سۆقيەت ئيمزاکرد سالى (۱۹۷۲)،

له ژیر فشاری دادگای بالای ئەمریکا به هوی (ۆته رگیت) هوه که ئەو دەستی تیا بوو وازی له سه روکایه تی هینا. ^(۱)

۱۷- (جیرالد فۆرد) (۱۹۷۴-۱۹۷۶) جیگری نیکسۆن بوو، پاشان بووه سه روک و فهرمانی کشانه وهی هیزهکانی ئەمریکای له قیتمام ده رکرد، به پازیبوونی فۆرد و کیسنجهری وه زیری ده ره وهی ئەو کاته، شوپشی کوردی له سالی (۱۹۷۵) دامرکایه وه.

۱۸- (پۆنالد ریکان) (۱۹۸۰-۱۹۸۸) بلاوکردنه وهی موشه کی کرۆز له ئەوروپای پۆژئاوا دژی یه کیتی سۆفیته، پرۆژهی ده ستپیشخه ری جهنگی ئەستیره کان.

۱۹- (جۆرج بۆش) (۱۹۸۸-۱۹۹۲) دارشتنی ستراتیژی نویی سه ربازی له گه له راگه یاندنی ستراتیژی ناوچه یی له لایه ن ناوبراوه وه بنه مایه کی پته وی دامه زراند، به لام گه لیک په خنه ی ئاراسته کران ئەو په خنامه ئەوه یان ده رخست به هیچ جۆریک ناکرێ به چاره سه ریکی هه میشه یی له قه له م بدری، ئازادکردنی کویت له هیرشی داگیرکاری عیراق (۱۹۹۱)، هه لوه شانده وهی هاوپه یمانی (وارشۆ) و یه کیتی سۆفیته (۱۹۹۱) مسۆگه ر کردنی ناوچه ی ئارام بۆ کوردستانی عیراق له به هاری (۱۹۹۱)، دوا سه روکی ئەم پارته.

۲۰- (جۆرج W بۆش) (۲۰۰۰-۲۰۰۸) ه، پروداوهکانی (۱۱) ی سیتیمبه ری (۲۰۰۱) و راگه یاندنی شه ر له دژی ریکخراوی (القاعده) و ئەفغانستان و پرۆسه ی ئازادی عیراق و پوخاندنی دیکتاتۆریه تی (سه دام حوسین) له سالی (۲۰۰۳).

۲۱- (دونالد ترامپ) (۲۰۱۷-۲۰۲۱) له سالی ۱۹۴۶ له ئەمریکا له دایک بووه (۴۵) چل و پینج مین سه روکی ویلایه ته یه کگرتوهکانی ئەمریکایه له پارتی کۆماری، جگه له وهی ملیار دیره، به لام ئامانجی به هیز کردنی ئەمریکایه له سیاسه تهکانی ده ره وهی به زیادکردنی بودجه و خه رجیه سه ربازییهکانی ئەمریکا و شانازی به وه دهکات له ریکخراوی داعشی له ناو بردوه و له سالی (۲۰۱۹) له سه ر دهستی ئەم سه روکه گۆرانکاری گه وره روودهات و به تایبه تی دوا ی سه ردانه که ی بۆ عیراق و زیادکردنی ژماره ی سه ربازهکانی له رومادی و کهرکوک ئەمهش بۆ خۆی ئامازه یه کی روونه له سیاسه تی ده ره وهی ترامپ.

بەشى نۆيەم

جەنگى سالى (۱۸۱۲) ى ئەمىرىكا

جهنگى نىوان ئەمىرىكا و بەرىتانىا (۱۸۱۲ز)

پەيوەندىيەكانى ئەمىرىكا بە بەرىتانىاۋە لە خراپەۋە بۆ خراپتر دەچوو بەھۆى ھەندىك پرودواى دەست درىژى كردنە سەر كەشتىيە ئەمىرىكەكان، لەوانە كەشتىيەكى بەرىتانى لە سالى (۱۸۰۷) داۋاى لە كەشتىيەكى سەربازى ئەمىرىكى كرد، ھەندىك لە كەشتىوانە ھەلاتوۋەكانى بەرىتانى رادەست بكاتەۋە كاتى ئەمىرىكەكان داۋاكەيان پەتكردەۋە، بەرىتانىيەكان ھىرشىيان كرده سەر كەشتىيە ئەمىرىكەكە و ناچارىيان كردن خۆيان رادەست بكەن، بەمەش كەشتىوانە بەرىتانىيەكان سەر كەوتن بۆ نار كەشتىيەكە داۋاى ئەۋەى سەرووى كەشتىيەكەيان بەخوين سووركرد، ئىنجا سى كەشتىوانى ئەمىرىكى و يەكئ لە كەشتىوانە بەرىتانىيە پاكردوۋەكان دەستگىركران، لەھەمان كاتدا ھەندىك لە ھۆزە ھندىيەكان ھىرشىيان كرده سەر ناۋچەكانى باكوورى پوژئاۋاى ويلايەتەكانى ئەمىرىكا.^(۱)

ئەمىرىكەكان بېروايان وابوو ھەندىك لە ئىنگلىزەكان ھانى ئەم ھۆزانەيان داۋە تا ھىرش بكەنە سەر ئەمىرىكەكان، ئەمەش بويە ھۆى زياتر دوورخستەۋەى ئەمىرىكەكان لە ئىنگلىزەكان و بوۋە ھۆى لىكتىنەگەيشتن و لە سالى (۱۸۱۲) جەنگ راگەياندا دژى بەرىتانىا، ئەم جەنگە لە سەردەمى سەرۆكايەتى مادىسوندا بوو.^(۲)

ھەندىك لە مېژوونووسە ئەمىرىكەكان واى بۆ دەچن كە جەنگى سالى (۱۸۱۲) ھەلەيەكى گەورە بوو و ھىچ پاساۋىكى نە لەبەر چەند ھۆكارىك، لەوانە ئەنجومەنى پادشايەتى تايبەتى بەرىتانىا پېش راگەياندى جەنگ بە دوو پوژ ئەو بېريارەى خۆى ھەلۋەشاندەۋە كە برىتى بوو لە پىگىركردن لە بازىرگەنى ئەمىرىكى و سەرپىشك كردنى كەشتىوانى بەرىتانىيەكان بۆ پىشكىنى كەشتىيە ئەمىرىكەكان و گەپاندەۋەى كەشتىوانە ھەلاتوۋەكان، بەلام ئەم ھەۋالە راگەيانرا بوو بە ئەمىرىكا، ئەم جەنگەيان بەو شىۋەيە نە دەبىنى ئەۋەندە كىشەيەكى گەورە بىت كە بە پىگە چارەى دىپلۇماسى چارەسەر نەكرىت، ھەروەھا ئەم جەنگە داۋاكارى گەلى ئەمىرىكى نەبوو و ھەندىك لە ويلايەتەكانى باشوور و پوژئاۋا حەزىيان لەم جەنگە نەدەكرد، چونكە بەرژەۋەندىيەكانى دەخستە مەترسىيەۋە،^(۳) يەكئ لە ھەلەكانى تىرى جەنگىش ئامادە نەبوونى سوپاى ئەمىرىكى بوو بەھۆى خراپى بارى ئابوورى لە بوجەدا ھەروەھا

۱- فرحات زىادە و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ۱۰۵.

۲- ستيفن فنسنت بنى: امريكا، ص ۹۱.

۳- فرحات زىادە و ابراهيم فريجي: س- پ، ل ۱۰۵.

که می سهرباز که ژماره‌یان نزیکه‌ی (۷) حهوت هه‌زار ده‌بوو و خراپی ریک‌خستیان، سهره‌پای ئه‌مه‌ش ئه‌م جه‌نگه به‌دوای خۆیدا کیش‌ه‌یه‌کی دارایی له ولاتدا به‌رپاکرد که رینگری کرد له به‌رده‌م کۆنگرێسدا له سالی ئاینده‌دا نه‌توانیت بودجه‌ی ولات ده‌ست نیشان بکات، بودجه‌ی ولات به‌ شیوه‌یه‌کی هه‌ست پیکراو دابه‌زی.^(۱)

هه‌لمه‌ته سهربازیه ئه‌مریکه‌کان له‌م جه‌نگه‌دا سهرکه‌وتوو نه‌بوون کاتی ویستیان که‌نه‌دا بگرن، به‌ تیکشکاوی گه‌رانه‌وه، ئه‌و کاره‌ی که توانیان له‌م پروه‌وه بیکه‌ن، ئه‌مریکه‌کان توانیان به‌رپه‌رچی هێرشه‌کانی به‌ریتانیا بده‌نه‌وه له‌ ویلایه‌تی (نیویۆرک) و سوپای به‌ریتانی نزیکه‌ی (۵) هه‌زار جه‌نگاوه‌ریان له‌ نزیک شاری واشنتن دابه‌زاند و پوه‌به‌پووی ژماره‌یه‌کی زۆری ئه‌مریکه‌کان بوونه‌وه، به‌لام پیش ئه‌وه‌ی شه‌په‌که ده‌ست پێ بکات ئه‌مریکه‌کان گه‌رانه‌وه بۆ واشنتون، سوپای به‌ریتانی دوایان که‌وت و چوونه ناو شاره‌که‌وه و ئاگریان به‌ردا له‌ کۆشکه‌کانی حکومه‌ت و کۆشکی سپی و له‌کارخستنی جموجۆلی بازرگانی، به‌لام ته‌نکی ئاوی که‌ناری ده‌ریا رینگر بوو له‌ به‌رده‌م به‌ره‌وپیشه‌وه چوونی پاڤۆره به‌ریتانیه‌کان پوه‌وه قه‌لای (ماکری) که هیزیکی پاراستنی ئه‌مریکی تیا‌دا بوو که نه‌یده‌هیشته هیزی سهربازی به‌ریتانی به‌ره‌وپیش بجیت بۆ (بلیتمۆر)،^(۲) ئالای ئه‌مریکی شه‌کاوه بوو له‌سه‌ر ئه‌و قه‌لایه، له‌وکاته‌دا که‌نجیکی ئه‌مریکی که‌ ناوی (فرنسیس سکوت) بوو، له‌سه‌ر پشتی پاڤۆریکی به‌ریتانی ئه‌م ئالایه‌ی ئه‌مریکی بینی له‌گه‌ل شه‌مالی به‌یانیدا ده‌شه‌کایه‌وه (کاتیک که‌ ناردبوویان بۆ کاری گۆرینه‌وه‌ی دیله‌کان له‌ نیوان ئینگلیزه‌کان و ئه‌مریکه‌کاندا) هه‌ستی جوولا له‌م کاته‌دا شعریکی کاریگه‌ری بۆ هات و له‌ پاشدا کرا به‌ سروودی نیشتمانی ئه‌مریکا، ناو‌نیشانی سرووده‌که (ستار سپانغلیرباتر) واته (ئالای دره‌وشاوه به‌ ئه‌ستیره) بوو، به‌لام که‌شتیگه‌لی ئه‌مریکی له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی که ژماره‌ی که‌م بوو که‌چی توانی ئازایه‌تی پۆله‌کانی بنوینیت و به‌ تواناییان ده‌رخات له‌ هونه‌ری شه‌پدا، له‌ چهند شه‌پنگدا توانیان به‌سه‌ر پاڤۆره جه‌نگیه ئینگلیزه‌کاندا سهرکه‌ون و (۲۰۰) پاڤۆری بازرگانیش به‌دیل بگرن، به‌لام گه‌وره‌ی که‌شتیگه‌لی به‌ریتانی به‌ زۆری به‌شه‌کانیه‌وه توانای ئه‌وه‌ی پێدا‌بوو که

۱- د. طلیعة الصیاح و راغب العلی: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ ص ۹۶.

۲- محمد محمود النیرب: المدخل فی تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۵۲.

هموو بهندهره کانی ئەمریکا گەمارۆ بدات، بەم شێوە بازرگانی دەرەکی لە ولاتدا شکستی خوارد.^(١)

ئەوێ نامۆ بوو لە پەیمانی (گنتی) کانونی یەکەم (١٨١٤) کە بێنرا بپاری کۆتایی هێنای جەنگدا، بەلام باس لەو هۆکارانە نەکرا کە بوو هۆی هەلگیرسانی ئەم جەنگە وەک مەسەلەی فراندنی دەریاوانەکان و مەسەلەی بێ لایەنی ئەمریکا لە کاتی جەنگدا (مەبەست جەنگی فەرەنسا و بەریتانیایە)، دواى تێپەربوونی دوو پوژ بەسەر ئیمزاکردنی پەیماننامە یەکدا پالەوان (اندرو جاکسون) توانی سەرکردایەتی سوپایەکی گەورە بکات و لە نزیک (نیواورلینز) دەست بگرێت بەسەر هێزیکی ئینگلیزی گەورەدا، (لەبەرئەوێ هەوالبی پەیمان بەستەنە هێشتا نەگەشتبوو ئەمریکیەکان)، ئەم سەرکەوتنە خووشی خستە ناو پێزی ئەمریکیەکانەو، بەم کارە جاکسون بوو پالەوانێکی ناودار و بەهۆی ئەم کارو گیان فیداکارییەو کە نیشانیدا بوو (٧) حەوتەمین سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکان.^(٢)

بارودۆخی ئەمریکا لە پاش جەنگ

جیفرسۆن گۆرانکارییەکی گرنکی نەکرد لەو سیاسەتە فیدرالیەکان پەڕەویان دەکرد یاخود لەو دامەزراوانە دروستیان کردبوو، سەرباری ئەوێ بەرهنگاری کردووەکانیان دەکرد، داواى مافی هەر ویلایەتێکی دەکرد بەتەنیا، ئەمە پراستی قسەکەى (هاملتۆن) دەرەخات کە دەیوت: (جیفرسۆن شوێرشگیرە)، پوختەى ئەو کارانەى (جیفرسۆن) کردنی بویه هۆی زیادبوونی دەسەلاتی دەولەتى فیدرالی نەوێک لابردنی گۆرانکاری تێیدا.^(٣)

کارەکانی تەنھا گونجاندنیک بوون لەگەڵ پێداویستەکانی سەردەمدا، چونکە ئەو گیانەى کە لە هەستى نەتەوێیدا سەریهەلدا بوو تەنھا لە بیرى خەلکدا گەمارۆ نەدرابوو، بەلکو کاریگەرى کردە سەر کارەکانی دەولەت، هەر لەم کردەوانە یەو کاتیک فەرەنسا لە سالی (١٨٠٠) هەریمی (لویزانای) لە ئیسپانیا بردەو بەپیتی

١- فرحات زیاده و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ١٠٦.

٢- د. عبدالعزیز سلیمان و د. عبدالمجید نعیمی: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ١٠٦-١٠٧.

٣- بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ٥٢.

پښتانه نامه په کی نه پنی، له وکاته دا جیفرسون بانگه شوی ده کړد بۇ لکاندنې ټو هریمه به مولکه کانی ټه مریکاوه ټه مهش له بهر دوو هوکار:

۱. له بهر ټه وهی په لخوا یشتنی به رهو پوژ ټاوا به کاریکی باش و ټاسایی دانه نا بۇ پیشکه وټنی گه لی ټه مریکی.

۲. له بهر ټه وهی ده ترسا له بوونی فیه پنهسا له سنوره کانی ټه مریکا دا و له هه مان کاتدا فیه پنهسا هیژکی زوری هه بوو، ټه مهش مه ترسی ده ست دریژی کړدنې لی ده کرا.^(۱)

جی ټاماژیه جیفرسون ټه م کارهی ده کړد له گه ل ټه وهشدا که ده ستور پښگی نه ټه دا به سه روک زهوی بیگانه بکړیت و ویلکینیت به ویلایه ته په کگرتو وه کانه وه، پښگی نه ټه دا ټه و مافانه ی که دانیشټوانی ناوچه ټه مریکه کان هه یانه بدریت به خه لکی ناوچه نویه کان، ټه وهی زیاتر جی سهرسورمان بوو (جیفرسون) دوا ی ټه وهی بانگه شوی ټه وهی ده کړد که په یوه ست بن به ده سلا تی ده وله تی فیدرالیه وه و داوا ی ده کړد هیچ که سیک له ده ستور لانه دات، به لام ده سلا تیکی (جیفرسون) بۇ ټه وهی خوی (ټه مریکا) له شه پ دوورخاته وه یاسایه کی نوی به کونگریس ده رکړد، له سالی (۱۸۰۷) که بازرگانی ده ره وهی به ته وای نه هیشت، ټه میس پیش هاتنی ټه و کاره بوو که ټه مریکا ده یویست خوی له ده ورور بهر دابریت، ټه م یاسایهش بووه هوی ټه وهی ناره زاییه کی زور له لایه ن چینیی بازرگان و خاوه ن باره کانه وه ده ربیریټ، به دوا ی ټه مانیشدا جوتیاره کانیش ناره زاییان ده ربیری، چونکه بووه هوی پښگرتن له فروشتنی به رو بوو مه کانیان.^(۲)

به لام یاسای سالی (۱۸۰۷) هه لوه شینرایه وه و له جیگی ټه وه یاسایه کی تر دانرا له سالی (۱۸۰۹) که پښگی ټه دا به وهی ټه مریکه کان بازرگانی بکه ن له گه ل سه رجهم ولاته بیگانه کانداجگه له فیه پنهسا و به ریتانیا. له ناوه پوکی ټه و یاسایه دا برپگه یه که هیه پښگه ټه دات به بازرگانی له گه ل هه ریه که له و دوو ولاته به شه پ هاتوو به ممرجیک ده ست دریژی نه که نه سه ر که شتی ټه مریکه کان، ناپلیون به م برپاره پازی بوو و به لینی پیدان، به لام به ریتانیا هه روه ک خوی مایه وه، هه رچه نده

۱- فرنسیس فریدمان: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۷۶-۷۷.

۲- د. عبدالعزیز سلیمان و د. عبدالمجید نعنعي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۹۲.

زور له باره ی جهنگ و خراپه کاریه کانیوه دوتری، به لام هر ثم جهنگه پالشتیکی بهینزی بنه مای یه کیتی نه ته وهی بوو، دیمه نیک بوو له دیمه نه کانی سهر به رزی نه ته وهی، پینگه ی ئه مریکه کانی به رز کرده وه له لای به ریتانیه کان و گیانی نه ته وهی نه ناو ئه مریکه کاند و شیار کرده وه.^(۱)

سهر کرده کانی ولات له سهرده می سهر و کایه تی واشنتنی دووه مه وه کاریگر بوون به بیرى سیاسى ئه وروپیه کان، مه یلی یه کى له حربه کان به لای فهره نسادا بوو و ئه وى تریان به لای ئینگلیزدا، به لام ئیستا پیاوانی ههر دوولا و باشکردنی بارى ئابووری، ههروه ها خۆدزینه وه له و پرووداوانه ی له دهره وه ی سنووره کانیاندا پرووی دهدا، چونکه شهر و گه مارو و بچرانی په یوه ندی بازرگانی ئابووری ولات تووشی ئیقلیجی کردبوو، بۆیه پئویست بوو ببوژیتریته وه، ههر شهریش بوو پئویستی کرد له سهر ئه مریکه کان که پاره یه کی نوئ دهر بکه ن و هیزیکی گه وره و بنکه ی به رگری به توانا دروست بکه ن، جیاوازه کانی پی بپاریزن، رینگه ی هاتوچو دروست بکریت تاکو به شه جیاوازه کانی ولات پیکه وه ببه ستیت که ده بیته هوی پته و بوونی ویلایه ته یه کگرتو وه کان.^(۲)

یه کیکی تر له کاردانه وه کانی ئه م شهره به رهنکار بوونه وه ی ئه و مه ترسیانه بوو که له ئه نجامی ناکوکیه ناوخوییه کانیاندا دروست ده بوو که ئه گه ر به اتایه و به رده وام بوایه ده بووه ریگریک له یه کگرتنی ویلایه ته کاند، کاتی داوای کو ت به ندی ده سه لاتی حکومه تی فیدرالی ده کرد گرانی جی به جیکردنی پلانه که ی (جیفرسون) دهرکه وت، له هه مان کاتدا داوای دیموکراتیه کی سهر به ستی وای ده کرد که له ده سه لاتی نه ته وه ییه کان به دهر بیته، دهرکه وت لئیرسراوه کانی ده یانه ویت ئه و بیردۆزیه په یه ره و بکه ن، وایان لیها ت واز له هه موو ئه و بیروباوه رانه به یئن که له ده سه لاتی ده ولت که م ده که نه وه، له بهر ئه مه له به یوه بردنی ولتدا، کرده وه کانی فیدرالیه کانیان په یه ره و ده کرد هه روه ک فیدرالیه کان دهرکه وتن، چونکه پرووداوه کان ئه وه یان سه لماند ئه گه رچی حکومه ته که له پارتی فیدرالی بیت یان کومارییه کان گه شه کردنی ولات پئویستی به ده وله تیکی فیدرالی به هیز هیه بۆ دهرخستنی ده ست

۱- د.عبد العزيز سليمان نوار واخرون: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۹۴.

۲- فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: س- پ، ل ۱۰۸.

بەسەرگرتنى (لویزیانا) و شەپکردن لەگەل خانەدانەکانى پوژئاوا (المغرب) و بازرگانى نەکردن لەگەل بەریتانیا و فەپەنسا و شەپکردن لەگەل بەریتانیا بەسە.^(۱) ئەم ھەستە نەتەوھییە نوێیە وای لە کۆنگرێس کرد بانگی نەتەوھیی بونیاد بنیت و پیشەسازی نەتەوھیی ھانبەدات و گومرگی خرایەسەر ئەو شەمەک و کالایانەى لە دەرەوھ دەھاتن تا پیشەسازی نیشتمانى بپاریزى، ھێزى سەربازى (۱۰) ھەزار کەسى و چەندین کەشتى جەنگى بونیادنا بۆ پاراستنى کەناراوھەکان، کارى گرنگ دانانى ئەو یاسایانە بوو کە دەبویە ھۆى پیشکەوتنى بەروبوم و سامان لە ولادت. دابینکردنى ھىمنى و ئاسایش و پاراستنى.^(۲)

لەو ھۆکارانەى کە بۆ یەگرتنى نەتەوھیی پێویست بوون چەند بپاریک بوون کە دادگای بالا دەرکردن، ھەرچەندە ئەم دادگایە تا سالى (۱۸۱۵) ھىچ سەنگى نەتەوئۆی نەبوو، بەلام لە پاش ئەم سالا پێگەى ئەم دادگایە بەرزبوویەو و بپارەکانى بە پیرۆز دادەنرا، ھەرۆھە ئەندام بوونی لە حکومەتى فیدرالییدا گرنگیەکی تاییەتى ھەبوو، لەپاش ئەوئەو جان مارشال کە (دادوھرى دادوھران) بوو چەند بپاریکی دەرکرد بوو ھۆى گرنگیدان بە دەستوور و پاراستنى دەستوور، لەو بپارەنەش:

۱. دادگای بالا توانای چاوخشانەوھى بە ھەر کێشەیک ھەبە کە لە دادگای ویلايەتەکاندا ھەبیت، کاتیک ئەو دادوھرە خراپەى ھەبیت بۆ دەستوورى ویلايەتە یەگرتووەکان یاخود بپارەکانى.

۲. توانای چاوخشانەوھى ھەبە لە بپارەکانى ویلايەتەکاندا و دەتوانیت ھەلیان بوەشینیتەوھ گەرھاتوو گونجا و نەبوون لەگەل دەستوور و یاسا گشتیەکاندا، ھەرۆھە توانای چاو خشانەوھى ھەبە بەو بپارەکانى کە کۆنگرێس دەرى دەکات.

۳. حکومەتى فیدرالى ھەندیک دەسەلاتى ھەبە کە لەدەستوور دانێ یاخود ئامازەى پیکراوھ بەشیوھى ناپاستەوخۆ، ئەم دەسەلاتانە بەکارىکى یاسایی دادەنریت.

۱- تشارلز و ماری بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۱/ ص ۲۰۴.

۲- محمد محمود النیرب: س- پ، ج ۱/ ل ۱۵۴.

ههروهه ها حكومهتي فيدرالي هه ندى دهسه لاتي وهرگرت كه بههويه وه توانى سيستمه كاني ولات يه كبخات، ئهم ديمه نهش ديمه نيكي نه ته وه يى بوو كه دهسه لاتي جى به جيكرد و دهسه لاتي ياسادانان و له پاشاندا دهسه لاتي (دادوهري) گرته وه مه به ست ئه وه يه سه رجه م ئه و دهستانه ي يه كخران له ناوچه جياوازه كاندا هه بوون).^(١)

بنه ماي مۆنرۆ (مبدأ مونرو)

بنه ماي مۆنرۆ بنه مايه كي نه ته وه يى بوو كه پارتى كۆماريه كان (الجمهورى) كارى پيڤه كرد و بههويه وه بوويه خاوهنى عه قلى خه لك، ئه مه ش له هه لېژاردنى سالى (١٨١٦) دا دهركه وت كاتيگ پاليئوراوى كۆماريه كان (جايمس مونرو) بوو به سه رۆك. مۆنرۆ كه سيكي به توانا و به هيز نه بوو، به لام نيشتمان پهروه ريكي دلسۆز بوو و ههروهه ها له قسه كانيدا سه ره به ست و قسه له پروو بوو و هۆكارى سه ركه وتنى به سه ر فيدراليه كانيدا ناگه پيڤه وه بۆ كه سايه تي خۆى، به لكو بۆ چالاكى و گه شه ي حربه كه ي دهگه پيڤه وه كه به ره وپيڤش چووبوون، به لام فيدراليه كان هه نديگ نه خشه يان په يره و ده كرد كه له گه ل بيروبووچوونى باوى ناو خه لكدا دژ به يه ك بوون، له وانه فيدراليه كان دژايه تي به ره هه لستي كرپيني (لويزيانا) يان كرد كه مه به ست ليني فراوان خوازي بوو به ره و پوژئاوا، و به رگريه كي زۆرى جهنگى سالى (١٨١٢) يان كرد تا ئه ندازه يه ك كه ويلايه ته كاني باشوور هه ره شه ي جيابوونه وه يان ده كرد له يه كيتى ئه مريكا.^(٢)

كاتى مونرو هه لېژيرا بۆ جارى دووهم سالى (١٨٢٠) خهريك بوو به كۆى دهنگ هه لېژيريت، به لام ته نها يه ك كه س دهنگى پى نه دا به بيانوى ئه وه ي كه كۆى دهنگ ته نها بۆ (جۆرج واشنتن) ده بيت بمينيڤه وه، له ماوه ي سه رۆكايه تي دووهمى مۆنرۆ دا حكومه تي ئه مريكي بيردۆزه يه كي نوڤى دانا كه پنى دهوتريت بنه ماي مۆنرۆ و كاريگه ري گرنگى هه بوو له سه ر سياسه تي ده ره وه ي ئه مريكا، ئهم بنه مايه له و

١- فرحات زياڤه و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ١٠٩.

٢- بكر احمد يعقوب: ظهور امريكا كقوة عظمى ودورها في بلدان شرق المتوسط، مطبعة شهاب، الطبعة الاولى، اربيل، ٢٠٠٨، ص ٥٦.

بەياننامە سالاندا ھەبوو كە مۆنرۆ لە سالى (۱۸۲۳) ئاراستەى كۆنگرېسى كوردېوو.^(۱)

ئەم بىنەمايە دوو بىروبۆچوونى لەخۆ گرتېوو
يەكەم: نەھىشتىنى داگىركردن لە نيوەى پوژئاواى گۆى زەوى (ديارە مەبەست
ئەمريكاى لاتىنە) لەلايەن ولاتە ئەوروپيەكانەو.

دووەم: پىگرتن لە ولاتە ئەوروپيەكان لە دەستتۆھردان لە كاروبارى ناوخۆى
ولاتە تازەكان و ھەپەشەكردن لە سەربەخويان، ھەورەھا ئەمريكاش لە كاروبارى
تايبەتى ولاتە ئەوروپيەكان خۆى بەدوور بگريت. گەشەكردنى ئەم دوو بىرە شتىكى
لەناكاو و نوئ نەبوو، بەلكو لە مێژەو لە بىرى ئەمريكەكاندا بوونى ھەبوو،
دەتوانين ئەم بىروبەواوھە لەوھدا بىينين كاتى (جيفرسۆن) ناپەزايى دەربىرى
بەرامبەر بە گواستەوھى خاوەندارىيەتى (لويزيانا) لە ئىسپانياوھ بۆ ھەر ولاتىك
جگە لەئەمريكا جگە لەوھش لەسالى (۱۸۱۹) فلۆرىداى وەرگرت لەئىسپانيا پىش
ئەوھى ھەر وولاتىكى تر داواى ئەم شوئە بكات.^(۲)

بەلام بىروبۆچوونى دووەم بىرىكى دابرا و نامۆ بوون بوو، ئەتوانين تىبينى
شوئەواری ئەم بىرە لەدوا وتارى (جۆرج واشىنتندا) بگەين لەكاتىكدا نزىك بوو
لەوھى سەرۆكايەتى بەجى دەھىتت، نەتەوھەكى ئاگادار كردهوھ لە دەست
تۆھردانى كاروبارى ولاتە بىانيەكان و ھاوپەيمانى لەگەلئاندا، چونكە ئەمە
پەلكىشان دەكات بۆ شەپ و ئاژاوھ، دوا بەدواى ئەمىش (جيفرسۆن)خەلكى لەمە
ئاگاداركردهوھ و تائىستاش ئەم ھەستە ھەر ماوھ.^(۳)

لە جەنگى جىھانى يەكەمدا ئەمريكەكان بەو ولاتانەى لەگەلیدا دژ بە ئەلمانىا
دەجەنگان پىيان وت (شەرىك) نەك (ھاوپەيمان) ئەمەش لەگەل ئەو بىروبۆچوونە
پىك دەھاتەوھ كە لە بىنەماى مۆنرۆدا باسكرايوو، ئەم بىرى دەست تۆھردانە
ھۆكارىكى تىرش كارى لىكرد كە برىتى بوو لە بىرى مافى چارەنووس كە گەلى
ئەمريكى لەگەل گەلە ئەمريكەكانى تىرى ژىردەستى ئىسپانيا كاتىك داواى

۱- د.صلاح احمد ھىدى: دراسات فى التاريخ الأمريكى، ص ۱۰۷.

۲- د.ئاراس فەرىق زەينەل: ئوباما و پەرسە ھەستيارەكان، ل ۴۷-۴۸.

۳- محمد محمود النىرب: المدخل فى تاريخ الولايات، ج ۱/ ص ۱۶۸.

سەر بە خۆیان دەکرد، ئەم ھەولەى داگیرگەکانیان بە بەشیک لە بزووتنەو ھى سیموكراتى دادەنا كە دەبیتە ھۆى كە مكردەنەو ھى دەسەلاتى داگیركەران.^(۱)

بۆ دەرگەوتنى ئەم بېرە (بېرى دەست تێوھرنەدان) و پەپھەو كردنى بە شىوازىكى ئاشكرا لە بېرى مۆنرۆدا، چەسپاندنى لە بېرى ئەمرىكەكاندا كاتىكى زۆرى وىست، ھۆكارى سەرھەلدا نیشى زۆربوو، لەوانە روسیا ھەستا بە داواكردنى زەویە ریزكراو ھەكانى باشوورى ئالاسكا ھەتا ھێلى پانى (۵۱)، ئەمە لە كاتىكدا ویلايەتە یەكگرتووەكان بانگەشەى ئەو ھى دەكرد ئەم ناوچانە مۆلكى خۆیەتى و وای دەبینى لە بەرزەو ھەندى ئەمرىكایە و ھەلۆیستى بەرامبەر ئەم كیشەى بە ئاشكرا و بەبى پێچ و پەنا دەرپریت، ئەو ھەلۆیستەش رازى نەبوون بوو بە ھەرداگیركردنىك كە لە جیھانى نویدا پروویدات لەلایەن ھەر ولاتىكى ئەوروپىەو، ھۆكارىكى تری ئەم بېرە دەگەریتەو ھە بۆ سەر بەخۆ بوونى ویلايەتەكانى ئەمرىكای باشوور لە سالى (۱۸۲۲) كە بە تىكۆشانىكى زۆر دژى ئیسپانیا بە دەستیان ھێنا بوو، پاشان درێژبوونەو ھى ئەم تىكۆشانە لە ئەمرىكای ناوھراست و مەكسىك كارىكى وای كرد كە ھىچ لە دەستى ئیسپانیادا نەما جگە لە (پورتورىكو و كوبا) ئەمرىكەكان پێشوازیان لەم بارودۆخە نوێیەى ئەمرىكای باشوور كرد و پێیان وابوو گەلنى ئەمرىكای ئیسپانى لە ھەولەدان بۆ بە دەستھێنانى ئازادى و سەر بەخۆی ھەمان رێبازى ئەمانیان گرتو ھە.^(۲)

ھەندىك لە بېرمەندە ئەمرىكەكان وایان دەبینى ئەم كۆمارە نوێیانە لە جیھانى نویدا شىوازىكى برايانە لە نێوانیاندا ھەیە لە باو ھەبوون بە ئازادى و پەيوەندى ئابووریەكان، بۆیە دەیانویست پارىزگارى لە سەر بەخۆی ئەو كۆمارانە بكەن، ھەركارىك دەبویە ھۆى تىكدانى ھاوکارى نیتوان ئەم كۆمارانە و ویلايەتە یەكگرتووەكان دوورى بخەنەو ھە.^(۳)

بەلام ھەندىك لە ولاتە ئەوروپىەكان كە دەرسان لە بلالو بوونەو ھى دیموكراتى و گىانى شۆر شگىزى لە نێو میللەتەكەیاندا، كە دەبویە ھۆى لە دەستدانى دەسەلاتى پادشاكان، ئەم ولاتانە وایان دەبینى پێویستە ھیزەكانیان یەك بخەن بۆ

۱- لارى الوتیز: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۳۷۲.

۲- د.عبد العزيز سليمان ود.محمود محمد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۰۰.

۳- تشارلز و ماری بېرد: س- پ، ج ۱/ل ۲۱۰.

بەرەنگار بوونەو دەى ئەم شۆرپشانە لە ھەر شوپىنىك سەرھەلبدات، بۆ ئەم مەبەستە ھاوپەيمانیەتەك پىكھات لە (پوسيا ، پروسيا و نەمسا) كە ناسرا بە ھاوپەيمانی پىرۆز و پاش گەرانەو دەى بنەمالەى بوربۆن بۆ دەسلەلات فەرەنساش ھاتە ناو ئەم ھاوپەيمانیەتەو.^(۱)

سەرھەتای کارەکانیان پىگەپىدانی نەمسا بوو بۆ سەرکوت کردن و لە ناوبردنى بزووتنەو دەيموكراتىەكان كە لە دوو دەولەتى ئىتالىا (ناپولى و پىدمونت) سەريان ھەلدا بوو، لە سالى (۱۸۲۲) ھاوپەيمانیەكان كردهوكانى كۆمارەكانى ئەمريكەكان تاوتوئى كرد و باسى چۆنەتى گەرانەو ەيان كرد بۆ ژێردەستى ئىسپانيا، ئىنگلتەرا ترسا لەم كردهو ەيەى و لاتە ھاوپەيمانیەكان، چونكە بە ھەپەشەيەكى دەزانى بۆسەر ئەو پەيوەندىە بازىرگانیەى كە لەگەل كۆمارەكانى ئەمريكای باشووردا ھەى بوو، لەبەر ئەم ھۆيە وەزىرى دەرەو ەى ئىنگلتەرا (جۆرج كانىگ) واى دەبينى پىويستە بە بەشداری کردن لەگەل حكومەتى ئەمريكادا بەيانىك دەرەكەن تىندا دژى ھەر دەست تىو ەردانىك يان داگىر كىر دىنىكى نوئى لە ئەمريكای ئىسپانىدا بوەستەو ە.^(۲)

بەلام حكومەتى ئەمريكى ئەو كارانەى بە ئەنجامى گەياند لەم پىگەيەدا (بنەكەى دەست تىو ەرنەدان) بە تەنھا ئەنجامىدا، لەو كردهوانەى كە سەريھەلدا لە بنەماى مۆنرۆدا و پەيوەست بوو بە بپارىەكانى ئەمريكاو ە و تىبووى (پىويستە لە ئىستا بەدواو ە وا دانەنریت 'مەبەست ئەمريكای لاتىنە' بىيتە جىگەيەك بۆ داگىر كىر دىن لەلايەن ھەر و لاتىكى ئەو روپپەو ە)، وىلايەتە يەكگرتو ەكان واى دادەنا ھەر دەست تىو ەردانىك لەلايەن ئەم دەولەتانەو ە لە كاروبارى وىلايەتەكانى ئەمريكای لاتىن و فشار خستەسەريان بە خراپى بەسەر خوياندا دەشكىتەو ە، بەم شىو ەيە دەبينىن گيانى كەنارىگىرى لە ئەمريكادا بە شىوازىكى روون دەرەكەوت و كارىگەرى لەسەر سىياسەتى دەرەو ەى ئەمريكا جىھىشت كە لە دواى جەنگى جىھانى يەكەم دەرەكەوت و ئەو ەى بەرپەرچ دايەو ە لە كۆمەلەى گەلندا (عصبه الأمم) بەشداریت و كىشە نىو دەولەتەكانى وەلانا.^(۳)

۱- فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: س- پ، ل ۱۱۱.

۲- د.صلاح احمد هريدي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۱۰۸.

۳- د.رافت غنيمي الشيوخ: امريكا والعالم، ص ۹۳.

سەرھەلەدانی سیاسەتی کەنارگیری

بەنەمای مۆنرۆ پیتازیکى سیاسەتى دەرەوہى ئەمریکایە ناوی بنەماکە
حەگەرپیتەوہ بۆ داھینەرەکەى، کە (جیمس مۆنرۆ) پینجەمین سەرۆک کۆمارى
ئەمریکایە، ناوەرۆکى بنەماکە بریتى بوو لە پەرەتکردنەوہى ھەر دەست درێژییەک بۆ
ئە کاروبارى سیاسى ئەمریکا، لەلایەن ولاتە ئەوروپییەکانەوہ.

(جۆرج کانینگ) پینشنىارى دەرکردنى بەیانیکى کرد، لە نامەيەکدا پوونى کردەوہ
ھەردوو کیشوہرى ئەمریکا ئەوہى بە دەستمان ھێناوہ لە ئازادى و سەرەخۆى لە
ناھاتوودا نابنە پۆژ و جینگەى ھێرش و داگیرکاری نوێ یان داگیرگە لەداھاتوودا
لەلایەن دەولەتانى ئەوروپییەوہ، نامەکە ھەر نیازیکى ویلايەتە یەگەرتووەکانى
ئەمریکای پەرەتکردەوہ، وەک ئەوہى وەک لایەنیک بچیتە ناو (شەپەکانى نیتوان
ولاتانى ئەوروپا) یان ئەو بارودۆخەى تايبەتە بە ئەوروپاوە.^(١)

پراگەیاندى مۆنرۆ ھاوکات بوو لەگەڵ گەشەکردنى بزوتنەوہى نیشتمانى و
داگیرکاری تاک بۆسەر ئەمریکا، ئەمانە بوونە مایەى دیاریکردنى سیاسەتى دەرەوہ
لەسەر بنەمای کەنارگیری بەپووى ئەوروپادا، ئەم جۆرە سیاسەتە کە لەلایەن
گەورە پیاویکى سیاسى و سەرۆکى ئەوکاتەى ئەمریکاوہ بڵاوکرایەوہ یەکیکە لە
پووداوە گرنەکانى سەدەى نۆزدەھەم، چونکە کارىکى وا گەورە کارتیکردنیکى
گەورەى بۆ سەر ئەو رۆژگارەى ولاتى ئەمریکا ھەبوو، ئەمەش بۆخۆى وای
کردووە لەکاتى ھەر دەست درێژى و دەست تێوہردانىک بۆ ناو ولاتەکەیان
پشتگیری یەکتر بکەن.

لە دیسەمبەرى سالى (١٨٢٣) جیمس مۆنرۆ نامەيەکى ئاراستەى کۆنگرەس کرد
تاییدا سیاسەتى خۆى بەرامبەر ئەوروپا و ئەمریکای لاتین پوونکردەوہ و ناوی نا
(بنەمای مۆنرۆ) تاییدا ھاتبوو ھەردوو کیشوہى ئەمریکا، بەھۆى ئەو ئازادى و
سەرەخۆيەى ھەیانە کراوہنن بۆ داگیرکەرانى ولاتانى ئەوروپا.^(٢)

ویلايەتە یەگەرتووەکانى ئەمریکا پینشتر دەستى وەرناووە کاروبارى ناوخۆى
ئەوروپا، ھەروہا سیستى سیاسى ولاتانى ئەوروپا جیاوازە لە سیستى سیاسى
ھەردوو کیشوہرى ئەمریکا، ئەم پراگەیاندى گرنیگەکى گەورەى نەبوو لەو

١- ولیم لانجر: موسوعة التاريخ العالم، ج ١/ص ٢٠٠٧.

٢- اسماعیل احمد یاغى: س- پ، ل ١١٧.

سەردەمە، ولاتانى ئەوروپا پىيان وابوو كە ئەمە پىويست نىە، ھەرچى ئەمريكاي لاتىن بوو ئەمەيان پى پەسەند بوو، ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا بە درىژايى سەدەي تۆزدە كارى بەم راگەياندنە كرد بە بيانونيەك بۆ رېگرتن لە دەستيوەردانى ولاتانى ئەوروپا لە كاروبارى ئەمريكاي باشوور.

دەربارەي بئەماكانى مۆنرۆ ئەوەي كە ئەمپرۆ بانگەشەي بۆ دەكرد بە كورتى (ئەمريكا بۆ ئەمريكايەكانە) و دەست تىوەردانى ئەوروپا لە كاروبارى ئەمريكا زيان بە ئاشتى ئەم ولاتە دەگەيەنيت، ھەروەھا پىويستە ئەمريكا دووربەكەويتەوہ لە ئاژاوہ سياسىيەكانى ئەوروپا، لەم كاتەدا مۆنرۆ و ۋەزىرى دەرەوہي، بىريان لە پرۆژەيەكي گرنگتر دەكردەوہ ئەويش بئەماي مۆنرۆيە كە لە (۲) ي ديسەمبەري (۱۸۲۳) بلالوكرايەوہ و ئەوہي باسى لىوہكرا لە ژىر مەرج و پووداوہ جۆر بە جۆرەكان و جەنگەكانى ناپليۆن پوویدا بوو.^(۱)

لە بەروارى (۳) ي كانوونى يەكەمى (۱۸۲۳) مۆنرۆ پووبەرووي ئەگەري دەست تىوەردانى دەولەتانى پەيمانى پىرۆز بوويەوہ و راگەياند كە ھەردوو كيشوہري ئەمريكا لەمەودا دوورين لە ئەگەري داگيركارى ئەوروپى نوي. ولاتە يەكگرتوۋەكان بە چاوى گومان سەيرى چاوتىبىرپىنى ھەندى دەولەتى ھاوپەيمانى پىرۆزى دەكرد لە جىھانى نوي، بە تايبەتى كە روسيا زياتر گرنگى بە (ئەلاسكا) دەدا و دەيوست بە دەستى بھيتيت و كۆنترۆلى بكات.^(۲)

ئادامزى ۋەزىرى دەرەوہ پىي وابوو ئەم راگەياندنە ھەوليكە بۆ دروخستەوہي ئەمريكا لەكاروباي ئەمريكاي لاتىن، بۆيە گرنگى بە ھاوكارى ئىنگليز نەدەدا و (مۆنرۆ) پىي باش بوو كە ئەمريكا تاك لايەنە سياسەتى كەنارگيرى پەپرەو بكات، ئەمريكا تا سالى (۱۹۱۷) و دواتریش ۋەفادارى بئەماي مۆنرۆ بوو لە جى بەجىكردنى سياسەتى دەرەوہدا، ئەم ياسايانەش ئەم بئەمايانەي تىابوو:

دانىشتوانى ئەمريكا راستگۆترين سۆزيان بۆ ئەو ئازادى و بەختەوہرييە ھەيە كە براكانيان لە مرقايفەتيدا بەتايبەت خۆشى لى دەبينن ئەوانەي لە كەنارى پرۆژەلاتى زەرياي ئەتلەسى واتە (ئەوروپا) دەرژين، ئيمە دەستمان نەخستە ناو ئەو

۱- محمد محمود النيرب: س- پ، ج ۱/ ل ۱۶۸.

۲- د. عبد العزيز سليمان ود. محمود محمد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۰۰.

شەرانەى كە لە ئەوروپا ھەلگىرسا، لەبەرئەوھى نموونەى ئەم دەست تێوەردانە
هەگەل سەرۆھەريمان ناگونجى.^(١)

بەلام ئەگەر دەست دريژى بکړيټه سەر مافەکانمان، ياخود مەترسيەک
هەرپەشەمان لى بکات، لەوکاتەدا دەستەوسان نابین، بەلکو بەرگري لەخۆمان
نەکەين، ئيمە بەپيى پيويست و لەبەر ھەندى ھۆى پونيش پەيوەنديەکی
راستەوخۆمان ھەيە بە ھەموو ئەوھى لە ئەمریکا باکوور و باشوور پوودەدات ھەر
کارىک بکړيټ لەم ناوچانە لى بێدەنگ نابین.

لە سەرەتای بيسټەکانى سەدەى نۆزدەھەم سياسەتى ويلايەتە يەکگرتووەکانى
ئەمریکا ھەستە بەوھى كە ناسرابوو بە بنەماى مۆنرۆيان بنەماى بنى لايەن كە
راگەياندنیکە سەرۆكى ئەوکاتى ئەمریکا (جيمس مۆنرۆ) لە سالى (١٨٢٣) ڕايگەياندى.
مۆنرۆ لە نامە سالانەکەیدا كە لە سالى (١٨٢٣) پيشکەشى کونگريسى کرد
تياياداھاتبوو كە ئەمریکا دوور لە مەملەتەکانى جیھانى کۆن لە کیشورەکەى خۆى
بمىنیتەو، ويلايەتە يەکگرتووەکان تا شەرى جیھانى يەكەم پەپرەوى کرد.^(٢)

بنەماکانى مۆنرۆ جەختيان لەسەر چەند شتىک دەکردهوہ لەوانە:

١. جیھانى نوێ (ئەمریکا) لە پرووى سيسټمى سياسى و داب و نەريستەوہ
جياوازە لە جیھانى کۆنى (ئاسيا، ئەوروپا و ئەفەريقا).

٢. بنەماى مۆنرۆ جەختى کردەوہ كە ئەمریکا دوورە لە مەملەتەکانى ئەوروپا و
لە کاتى جەنگەکانى شۆرشی فەرەنسا و ناپليۆن دەست لە کاروبارى ئەوروپا
و ەرنادات، ھەربۆيە داوا دەکات ئەوروپيەکان بەھەمان ئاراستە بپۆن.

٣. سيسټمى سياسى ئەمریکا جياوازە لەو سيسټمە سياسيانەى كە لە جیھانى
کۆن ھەبوو، بۆيە لە ھيچ بارودۆخيکدا ناگونجى ئەم سيسټمانەى بۆ بگويژریتەوہ.

٤. ئەمریکا بەرگري لە سەربەخۆيى دەکات.

٥. نامەكە داواى لە ئيسپانياکرد واز لە داگيرگەکان بھيتيت لەبەرئەوھى لە کاتى
دەست تێوەردانەى ئەوروپا ئيسانیا بەتەنھا ناتوانيت شۆرشە ھەلگيرسانەوہکان
کۆنترۆل بکات.^(٣)

١- د.عبد العزيز سليمان ود.محمود محمد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ١، ل ١٦٨.

٢- د.صلاح احمد هريدي: س- پ، ل ١٠٨.

٣- د.محمد محمد صالح ود. ياسين عبدالکريم: تاريخ اورپا في القرن التاسع عشر، مطبعة جامعة بغداد،

١٩٨٥، ص ٢٢.

نامه‌کەى مۆنرۆ بۆ کۆنگرەس

لەسەر داوايەک کە حکومەتى پووسيا لە پێگەى وەزىرى ئىمپراتۆر (قەيسەرى پوسيا) کە لێرە نىشتەجێيە پێشکەشى کردوو، زانیارى و پێدانى دەسەلاتى تەواو بۆ وەزىرى ویلايەتە يەکگرتووکان لە (سان بطرسبۆرگ) ناردوو بۆئەوێ لە پێگەى دانوسان بۆ گەپان و پێکخستنى ماف و بەرژەوندەکانى هەردوو دەولەت لە کەنارى باکورى پۆژئاواى ئەم کیشوەرە، هەروەها داوايەک کە ئىمپراتۆر پێشکەشى حکومەتى بەرىتانىيان کردوو، ئەویش لای خۆيەو بەزامەند بوو لەسەرى، ویلايەتە يەکگرتووکان لە پێگەى ئەو دانوسانە دۆستانەيەو ئارەزووى لەوێهە کە گوزارشت لە گرنگى گەورە بکات کە بەردەوام ھاوڕێيەتى ئىمپراتۆرى پێشەخشیو، هەروەها لەگەڵ گرنگى پێدان بە گەشەکردنى باشترین پێگەى لێک تێگەشتن لەگەڵ حکومەتى جەلالەت.^(١)

لە کاتى گفتوگۆکان کە بوو مایەى دەرکەوتنى ئەم گرنگى پێدانە، کاتەکە گونجاو بوو بۆ ئەوێ بەپێى بنەمايەکە جەخت بکەنەو کە هەموو ماف و بەرژەوندەکانى ویلايەتە يەکگرتووکان لە هەردوو کیشوەرى ئەمریکى، بەپێى بارودۆخى ئازاد و سەربەخۆ کە تيايدان لێرەو ئيتىر نابێت ملکەچى کردارە داگیرکارییەکانى هەر دەولەتێکى ئەوروپى بن لە داهاوتودا.

لە سەرەتای دانىشتنەکە باسمان کرد کە چەند هەولێک هەبوو لە ئىسپانيا و پورتوگال بۆ چاککردنى بارودۆخى هەردوو دەولەت، بەلام ئەم کارانە زۆر بەسستى بەرپۆه دەچن و پێويست بەو ناکات کە بليين ئەنجامەکانى تائىستاش بەدى ھاتون بەبێ پێشبینى کردنى پووداوەکانى ئەو بەشەى جیھان کە بەشێوەيەکی چڕ و پڕ لەگەڵ يەک کارلێک دەکەين کە لەویشەو دوايى پەسەنمان دەکەوت و هەميشە وامان لى دەکات کە چاودێر و دلەپاوکى بين، گەلى ئەمریکا ئەگەر لە پاستگۆترین ھىوايى بکات لە يارمەتى و ھەولە دۆستانەکانى لە بەدیھێنانى ئازادى و خۆشى بە سەرکەوتوویى لەلای بەشێک لە زەريای ئەتلەسى.^(٢)

لەھەمان کاتدا ئەوھەمان بەياد دەھێنى کە ھيچ پۆلێکمان نەبوو لەو شەپانەى کە پێشتر لە نىوان دەولەتانى ئەوروپى پوويانداو، ئەو کاریکە تاييەتە بە خويان،

١- لارى الوتيز: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، ص ٣٧١.

٢- ھەمان سەرچاوە، ل ٤٧٢.

نەمە بەردەوام سیاسەتی ئیمە بوو و دەبیت، ئیمە ناجولیت تا مافمان پیتشیل نەکریت یان نەکەوینە بەر ھەرەشە ترسناک، تەنھا لیزە خۆمان ئامادە دەکەین بۆ بەرپەرچی داگیرکاری یان بۆ بەرگری لە خۆمان، ئەوەی پوودەدات لەم شوێنە گۆی زەوی بە حوکمی پەيوەندی ئەوەی بابەتەکانیان نین لە سیستمی سیاسی ھێزە ھاوپەیمانەکان لەو بارەو جیاوازییەکی جەوھەری ھەیە لە سیستمی سیاسی ئەمریکی، ئەم جیاوازییەش دەگەرێتەو بۆ سروشتی حکومەتەکە کە لەسەر ئەم رێکخستنانە دروست بوون لە مافی بەرگری کردنمان لە سیستەمەکان کە بە گیان و مولک بەخشین ھاتوو کە لەسایە ئەوەدا لە خۆشیەکی گەورە و مەزن نەبراوەدا دەژین.

ھەرەھا پەيوەندییە راستەکان و دۆستانەکانمان کە لە نیوان ئەمریکا و ھێزە ھاوپەیمانەکان دروست بوو، پایدەرگەینین کە ھەر ھەولێک لە لای ئەو ھیزانەو بۆ زیادکردنی ھەژمونیا بەسەر ھەر بەشیکی نیوگۆی پۆژئاوا وەک کاریکی دژی ئاشتی و ئاسایشمان دادەنێن کە دەیخاتە مەترسیەو.^(۱)

لە کاتێکدا جەخت دەکەینەو دەست وەرنادەین و دەستمان وەرنەداو لە کاروباری داگیرگەکانی سەر بە ھەر ھێزێکی ئەوروپی، ئەم کارە جیاوازیە لە حکومەتەکانی ئەمریکای لاتین کە سەر بە خۆییان پراگەیانندوو و پارێزگارییان لیکردوو، ئەمەش سەر بە خۆییەکی ریزی لێ دەگرین بەو پێیە لەسەر بنەمای راست ئەنجامدرا وە ئیمە رێگە نادەین بە ھەر دەست تێوەردانیکی کە ئامانجی نەھێشتنی ئەم حکومەتانە و یاریکردن بێت بەچارەنۆسیان بە ھەر شێوەیەک لە شێوەکان لەلایەن ھەر دەولەتێکی ئەوروپی، ئەمانە لە تێروانیی ئیمەو کاریکی دوژمنکاری بەرامبەر ویلائیەتە یەگرتووکان، بێ لایەنی خۆمان پراگەیانندوو لەکاتی جەنگەکانی نیوان ئەم حکومەتە تازانە و ئیسپانیا کە دانمان پێیان ناو و تا ئێستاش سوورین لە سەری، ھەلویستی خۆمان لەسەر ئەمە دەبینین ئەگەر گۆرپانکاری نەبێت (بەپێی تێروانیی دەسلەلاتی پسپۆر) لە حکومەتەکان، ئەگەر ھەرشتیک لەم بارەو پوودەدات یان زیان بەم حکومەتانە بگات لە ئەنجامی

۱- اسماعیل احمد یاغی: س- پ، ل ۱۲۰.

گۆرپانكارىيەكانەوہ ئەوا لەسەر ویلايەتە يەكگرتووہكان پيويستە كە دەست وەربەدات بۆ پاريزگارى ئاسايشى.^(۱)

پووداوہكانى ئەم دوايىيەى ھەريەك لە ئيسپانيا و پورتوگال جەخت لەوہ دەكاتوہ كە كيشوہرى ئەوروپا تا ئيستاش ناجيگرہ، لەم پاستيە گرنگەوہ ھيچ بەلگەيەكى لەوہ بەھيتر نەيە كە ئەم ھيژە ھاوپەيمانيانە وايان بينى كە كات گونجاوہ بۆ دەست تيوەردان لە كاروبارى ناوخۆى ئيسپانيا، بەلام ئەو دەست تيوەردانە مەسەلەيەكە تايبەتە بە ھيژە سەربەخۆكان، لەو باوہ پەدانيم ھيژىكى سەربەخۆ ھەييت زياتر لە ویلايەتە يەكگرتووہكان گرنكى بەم مەسەلەيە بەدات، سياسەتەكانمان بەرامبەر ئەوروپا لە كاتى جەنگەكان تا ئيستاش لەم بەشەى جياھان نەگۆراوہ، ئيمە تا ئيستاش سوورين لەسەر ئەم سياسەتە كە بەندە لەسەر دەستيوەرنەدانە لە كاروبارى ناوخۆيى ھەر دەولەتيكى ئەوروپى.^(۲)

لە ھەولەى چەر و پەر دايەن بۆ بەرەوپيش بردنى پەيوەندى باش لەگەليان و پاراستنى ئەم پەيوەنديانە بەپاستى و پاكي كە بگونجيت لەوى زۆر جياوازە، لە بارودۆخى ئيمە ليرە مەحالە كە ھيژى ھاوپەيمان ھەژموونى سياسى خۆى دابمەزريت ئەھەر پارچەيەكى ھەردوو ئەمريكا و بيتتەمايەى ھەپەشە بۆ ئاشتى و خۆشگوزەرانيمان، كەس باوہ بەوہ نەكات كە براكانمان لە باشوور بە ئاسانى ئەمە قبول بكەن، دواتریش مەخالە ئيمەش ھەروا دەستەوسان لە بەرامبەر ھەر شيوازيك لە شيوازەكانى دەست تيوەردان.

ئەگەر سەيرى ھيژى ئيسپانيا و قەبارەى بەرھەمى بكەين و بەراوردى بكەين بە ھيژ و بەرھەمى حكومەتى ولاتانى لاتين جگە لە دوورى جوگرافياى نيوانيان، بۆمان پوون دەبيتەوہ كە مەحالە ئيسپانيا بتوانيت ئەو حكومەتانە ملەكچ بكات، ليرەدا ئەوہ دووپات دەكەينەوہ سياسەتى راستەقينەى ویلايەتە يەكگرتووہكانى ئەمريكا تا ئيستاش بەندە لەسەر بنەماى واژھيتان لە دەورووبەر و كاروباريان، ئيمەش ھيوادارين كە ھيژەكانى تر ئەم پيازە بگرنەبەر.^(۳)

۱- فرحات زيادە و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ۱۱۲.

۲- لارى الوتيز: نظام الحكم في الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۱۵.

۳- محمد محمود النيرب: س- ج/ پ، ل ۱۶۸.

ھۆكاری دانانی بنەمای مۆنرۆ

كاتىكك لە سالى (١٨٢٣) جىمىس مۆنرۆ بنەماكانى راگەياندا لە نامە سالانەكەيدا، ئەم بنەمايە ھۆكاری خۆى ھەبوو ئەويش بەھۆى ھەپەشەى دەست تێوەردانى لايەنى ھاوپەيمانى (پېرۆز) بۆ گێزانەوہى داگیرگەكانى ئىسپانيا لە ئەمريكا كە لەوى شۆرشیان دەکرد، ئەمە جگە لەو ئاراستە دوژمنكارىيەى پوسيا لە كەنارى پوژئاواى ئەمريكا گرتبويەبەر، دەرچوونى ئەم بنەمايە بریتى بوو لە ھەستى نەتەوايەتى ئەمريكا.^(١)

جىگەى باسە بەھۆى كىشە ناوخۆيەكان و لاوازی ھەژمونە گىشتیەكانەوہ، لە توانای ئىسپانيادا نەبوو بەسەر داگیرگەكانىدا زال بێت لە خاكى ئەمريكا، بەلام ھەپەشەكانى (مترىخ) بۆ زالبوون بەسەر داگیرگەكانى واى لە مۆنرۆى سەرۆكى ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا كرد سەرەنجى كۆنگرەس رابكیشیت سەبارەت بە دەست تێوەردانى ئەوروپا بۆ كاروبارى ئەمريكا و بنەماكەى راگەياندا، لە راستیدا بنەمای مۆنرۆ ميكانزىمى سىياسى گونجا و بوو بۆ پتەوكردنى پەيوەستى ئابوورى و سىياسى نێوان ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا و كۆمارە تازە سەربەخۆكانى جىھانى لاتىنى.^(٢)

سەردەمى ئەندرۆ جاكسون

ئەگەر داپووخانى بالەكانى حزبى فیدرالى نەبوايە ھەلبژاردنەوہى مۆنرۆ بۆ جارى دووہم بەو دەنگە زۆرە نەدەبوو، چونكە لەو كاتەدا ململانىيى ھەلبژاردن لە نێوان دوو حزبدا بوو ئەويش فیدرالىەكان و كۆماريەكان بوون، سەربارى ئەو ئارامىيەى كە بالى كىشابوو بەسەر ئاسۆى سىياسىدا مێژوونووسە وردەكارەكان وایاندەيىنى كە سەرەتاكانى پارچە پارچە بوون لە حزبى كۆماريەكاندا لە ماوہى سەرۆكايەتى دووہمى مۆنرۆدا بوو بەھۆى بوونى بەرژووەندى ناوچەيىيەكان لە بەشە جيا جياكانى ولادت، ئەو پېرۆزە زۆرانەى كە گيانى نەتەوايەتییان تيا بەرجەستە دەبوو وەك گەرانەوہى بانكى نىشتمانى، دانانى باجى گومرگى زۆر، پېرۆزەكانى بنیاتنانەوہى ناوخۆ، بەھىزکردنى دەسلەلاتى دادگای بالا... ھتد،^(٣) بۆيە

١- اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، ص ٧٥.

٢- لوقمان خەيال: س-س، پ، ٤١.

٣- د. طلحة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٠٠.

هۆی دابه‌شبوونی بیر وبۆچوون و زیانه‌کانی به ئاشکرا له هه‌لبژاردنی سالی (١٨٢٤) دا ده‌رکه‌وت کاتی چوار کهس بۆ سه‌رۆکایه‌تی ولات خۆیان پالوت هه‌ر چواریان له حزبی کۆماریه‌کان بوون، یه‌کیک له‌م چواره هه‌لبژاردنه‌که‌ی برده‌وه ئه‌ویش (جان کوینسی ئاده‌مز) کوپی جۆن ئاده‌مزی دووهم سه‌رۆکی ویلایه‌ته یه‌گرتووه‌کان بوو، ئه‌میش دواى ئه‌وه‌ی یه‌کیک له پالیئوراوه‌کان کشایه‌وه له هه‌لبژاردن و شویته‌که‌وتووه‌کانی ده‌نگیاندا به ئاده‌مز و ئه‌میش له هه‌لبژاردنه‌که‌دا سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌ست هینا.^(١)

یه‌کیک له‌و چوار کاندیده‌ی کۆماریه‌کان که خۆیان پالوتبوو بۆ سه‌رۆکایه‌تی ناوی (آندرو جاکسۆن) بوو، ئه‌و وای داده‌نا هه‌لبژاردنی (ئادامس) بۆ سه‌رۆکایه‌تی له ئه‌نجامی پلانگێڤیه‌کی سیاسی چه‌په‌له‌وه بووه که مه‌به‌ست لێی دوورخستنه‌وه‌ی ئه‌م بووه له گه‌یشتن به سه‌رۆکایه‌تی، ئه‌مه‌ تێپوانینی شویته‌که‌وته‌کانیشی بوو که جاکسۆنیان به نوێنه‌ری گشتی گه‌ل داده‌نا نه‌ک ئه‌وه‌ی چاوی بریبه‌ته به‌رژه‌وه‌ندی تایبه‌تی، له ئه‌نجامدا پارچه‌ پارچه‌ بوون له حزبی کۆمارییدا پوویدا، ئاده‌مز و شویته‌که‌وته‌کانی له حکومه‌تدا که ناسران به کۆمارییه نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان پرۆگرامیکی نه‌ته‌وه‌ییان هه‌بوو، ئه‌م پرۆگرامه له دواى جه‌نگی سالی (١٨١٢)، لایان گرنگتر بوو له‌لایه‌کی تره‌وه شویته‌که‌وته‌کانی جاکسۆن دواى ئه‌وه‌ی هه‌ندیک له کۆماریه پاریزگار هه‌کان چوونه پالیان و هه‌موویان به ناوی دیموکراتیه‌کان ناسران که مه‌به‌ستیان گه‌رانه‌وه بوو بۆ بیروبو‌چوونه‌کانی (جیفرسۆن) که مه‌به‌ستی پاریزگاری کردنی مافی ویلایه‌ته‌کان بوو به ته‌نیا، هه‌روه‌ها خاوه‌ن کێلگه‌کان له باشوور ده‌ستیانکرد به سه‌رزه‌نشست کردنی ئه‌و رێبازه‌ی که کۆماریه نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان پیاده‌یان ده‌کرد که ئه‌ویش تیکه‌لکردنی به‌هێزبوو له نیوان به‌رژه‌وه‌ندی دارایی و به‌رژه‌وه‌ندی سیاسیدا.^(٢)

له‌به‌ر ئه‌و هۆیانه‌ی سه‌ره‌وه باسمان کرد سه‌رده‌می سه‌رۆکایه‌تی ئاده‌مز پربوو له پێکدادانی نیوان ئه‌م دوو پارتیه، ئاده‌مز ئاگای له پرۆگرامه نه‌ته‌وه‌یه‌که‌ی نه‌ما و بۆی جێبه‌جێنه‌کرا، هه‌روه‌ها له‌سه‌ر دانانی باجه گومرگیه‌کان بۆ پاراستنی پیشه‌سازی له ویلایه‌ته‌کانی باکوور ململانێکه‌ زیادی کرد. خه‌لکی باشوور به‌هۆی

١- محمد محمود النیرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٦٩.

٢- ديب علي حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ٢٢٠.

نانانی ئەم باجە گومرکیانەوێ تووشی زەرەر و زیان بوون، چونکە دواى دانانى ئەم باجە گومرکیانە ئەو کەل و پەل و ئامێرە کشتوکالیانەى دەیانھێنا نرخیەکی گرانتر بوو، لەبەرئەوێ شتیکی ئاسایی بوو خەلکی باشوور لەگەڵ حزبەکیاندا (دیموکراتیکەکان) بەرھەلستی ئەم پلانی بەکن.^(١)

لە کۆتاییدا دواى مەملەتیەکی توند کە کۆنگرێس پووبەپووی بووێوە زامەند بوو لەسەر دەرکردنی بڕیاری سالی (١٨٢٨) ئەم بڕیارەش بووێە ھۆی دەربرینی ناڕەزایی توند لەلایەن خەلکی باشوورەو، ئەمەش سەرکێشی کرد بۆ ئەوێ ھەندیک لە ویلایەتەکان داواى جیاپوونەوێ لە یەکیەتی ئەمریکا بەکن، بەلام ھەڵبژاردنی (ئەندرو جاکسون) بۆ سەرۆکایەتی لەو سالەدا بارودۆخەکی ھێورکردوێ و خەلکی باشوور گەشبین بوون، چونکە جاکسون ناسرابو بەوێ نكۆلى لە باجە گومرگیەکان دەرکرد.^(٢)

ھەلمەتەکانی ھەڵبژاردن مەملەتیەکی توندی بەدواى خۆیدا ھێنا لە نێوان ئەم دوو پارتهدا (کۆمارى- دیموکراتى)، ھەر پارته و کۆمەڵیک خەلک پشتگیری دەرکرد، ئادەمژ لەلایەن خاوەن پوژنامە و پیاوانی ئایینی و فەرمانبەرانى حکومەت و خاوەن پیشەکان و پیاوانی سەرمایەدارەو پشتگیری لێدەرکا، بەلام جاکسون لایەنگەرەکانی زیاتر جوتیار و کریکار و پیشەوەرەکان بوو لە کاتى ھەڵبژاردندا، ھەردوو لایان درێغیان نەدەرکرد لە تانە و توانج لەیەکردان، کۆمارییە نەتەوێیەکان بە شێوێەیک باسی جاکسونیان دەرکرد کە سێکی (بەدپەوشتە، مەشرۆب خۆرە، گیانبازەو بکوژە)، ھەورەھا بە خراپە باسی پەوشتی ژنەکیان دەرکرد، سەرەپای ئەوێ ژنەکی پەوشتی جوان و باش بوو، بەلام شوینکەوتەکانی جاکسون ئادەمزیان بە کەسێکی پیوریتانی چروک و ئەرستۆکراتیکەکی توندپەو و پیاویکی بێ مەبدە و خراپ دادەنا و دەیانگوت لە ھەڵبژارنەکاندا دەنگی دەنگدەرەکان بە پارە دەرکێت.^(٣)

شەپى ھەڵبژاردن سەرکەوتنى جاکسونى بە زۆرینەى دەنگ لەگەڵ خۆیدا ھێنا، ھۆکاری ئەمەش دەگەریتەوێ بۆ پشتگیری کردنى ویلایەتەکانی باشوور و پوژناوا. گرتەدەستى پۆستى سەرۆکایەتى ویلایەتە یەکگرتووەکان دادەنریت بە کرانەوێ بە پووی سەردەمیکی نویدا، ئاھەنگی دەسەلات گرتەدەستى بێ وینە بوو، ھەندیک

١- د.صلاح احمد ھریدى: دراسات في التاريخ الأمريكى، ص ١٠٩.

٢- بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكى، ص ٦٥.

٣- د.محمد محمود النیرب: س-پ، ج ١/ ١٦٩.

كاتى چوونە ناو واشتنتۆن جاكسونيان دەچوواند بەوكاتەى كە بەربەرەكان لە كاتى پرۇوخانى ئىمپېراتۆرىيەتى پرۇمانیدا چوونە ناو رۇماو، واشنتن پرېوو لە خەلك، هەندىكىيان داواى هەلى كارکردنیا دەکرد هەندىكى تریان زۆرىنەى مىللەت بوون كە لە باشوور و رۆژئاواو هاتبوون بۆ بىنى پالەوانە خۆشەويستەكان كە چۆن كورسى دەسلەت وەرەگریت و نیشانەى خۆشى لەسەر دەم و چاویان بوو، باوەریان وابوو ولات لە نەهامەتیه گەرەكان پرگار دەكات و بە دەنگى بەرز هاواریان دەکرد بۆى جاكسون.^(۱)

(جاكسون) لەو سەرکردانەى ویلايه ته يەگرتوووەكان بوو كە لە ناو دلى خەلكیدا جىگەى خۆى كردبوو، خۆى تەرخان كردبوو بۆ خزمەتکردنى مىللەتەكانىان و شەونخونيان لەو پێناو دەکرد، جىگەى پرۆای مىللەت بوو، هەرۆهە خۆى بە يەكێك لە مىللەت دادەنا، جاكسون لە خێزانىكى هەزار لەدايك بوو، لەناوچە سنوورىەكانى رۆژئاوادا نیشەجى بوون لە باكورى كارولینا،

باوكى مردوو پێش ئەوێ جاكسون لەدايك بێت، لەبەر ئەوانە سەرەتای ژيانى پرېوو لە نەهامەتى، كەسايەتیهكى توند و تیز و هەستىكى بەهێزى هەبوو، ئەمەش وایلكردبوو رقی دەبویهو لە پرژمى ویلايه تهكانى پرۆهەلاتى سەرمایەدارى، هەرۆهە قىزى دەهاتەو لە خاوەن پارە و قورخ چیهكانى ئەو ویلايه تانە، زیاتر دلتەنگ بوو كاتى دەبىنى خەلكى پرۆهەلات لە خۆشگوزەرانیدان و خەلكى پرۆژئاوا لە ژيانىكى ناخۆشدا دەژيان.^(۲)

بیربوچوونەكانى و توانای جەستەى ھۆكارىكى گرنگ بوون كە ھاوڕێكانى و خەلكى بە گشتى بە پیاوێكى بەهێز و پێشەوايان دادەنا، جاكسون لە كاتى جەنگەكانى لەگەڵ ھىندى سورەكاندا ھەمیشە لە پێش شەركەرەنەو بوو، دەگێرنەو جارێك جاكسون داوى ئەوێ كەسىكى بەرامبەرى لە بەرنگاربوونەو بەشمشیر (المبارزة) كوشتوو ئارەزووى ئەوێ دەکرد بۆ خەلكى بگىریتەو و ئەو دەمانچەیان نیشان بدات كە بەكارى ھێناو، لە شەركەرەكاندا لەگەڵ دوژمنەكانى فیشەكێكى بەركەوتبوو و بۆ ماوہیەكى زۆر لە جەستەیدا ماوہووە.^(۳)

۱- ديب علي حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۲۲.

۲- د. صلاح احمد هريدي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۱۱۰.

۳- فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۱۱۵.

له سالی (۱۸۱۴) جاکسون سەرکردایه‌تی سوپایه‌کی ده‌کرد توانی له شه‌پی (نیو‌آرلینز) سهرکه‌ویت به‌سهر ئینگلیزه‌کاندا، به‌مه‌ش پیگه‌ی به‌رزبووه‌وه و خه‌لکی له ئازایه‌تی و شتیوازی جه‌نگیدا له سه‌رووی ناپلیون و قه‌یسه‌ره‌وه دایان ده‌نا، جاکسون له‌وه‌دابوو بگات به‌ ده‌سه‌لات که‌تووشی گرفتی به‌پێوه‌بردن هات، یه‌که‌م گرفتیش په‌یوه‌ندی به‌ پیشه‌ حکومه‌یه‌کانه‌وه هه‌بوو، هه‌ر ئه‌مه‌ش وایکرد له‌یه‌که‌م نامه‌یدا که‌ ناردی بۆ کۆنگریس داوای ئه‌وه‌ی کرد ئه‌و فه‌رمانبه‌رانه‌ بخه‌نه‌ سه‌رکار که‌ له‌ هه‌لبژاردندا ئه‌ندامی پارتی براوه‌ن، ئه‌مه‌ش له‌ پرووداوه‌ نوێیه‌کانی سیاسه‌تی ولات بوو، له‌به‌رئه‌وه‌ی باوه‌پی وایوو گۆپنکاری له‌ به‌پێوه‌بردندا سوودی بۆ گه‌ل هه‌یه، چونکه‌ ئه‌گه‌ر یه‌کیک یاخود که‌سیک بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر له‌ کاره‌که‌یدا بمی‌نیت‌ه‌وه ئه‌وا له‌ کاره‌که‌یدا سستی ده‌نوینیت، ئه‌مه‌ش ئه‌و په‌نده‌ ده‌سه‌لمینیت که‌ ده‌لینت ده‌سکه‌وت بۆ براوه‌یه.^(۱)

(جاکسون) ئه‌وه‌ی له‌ بیرکردبوو ئه‌م کاره‌ی که‌ ده‌یکرد ده‌بووه‌ هۆی که‌موکۆپی له‌ به‌پێوه‌بردندا، به‌لام ئه‌م بنه‌مایه‌ به‌ ته‌واوه‌تی په‌یره‌ونه‌کراو ریزه‌ی گۆپان له‌ فه‌رمانبه‌رانداندا له‌ ماوه‌ی سه‌رۆکایه‌تیدا پینچ یه‌کی گرت‌ه‌وه، ئه‌م بنه‌ما په‌یره‌و‌کراوه‌ش بۆ خه‌لکی باش بوو، هه‌روه‌ها سه‌رۆکه‌کانیش تا سه‌رده‌می سه‌رۆکایه‌تی (کرانت). پاشان جاکسون گیروگرفتی تری زۆری هاته‌پێ له‌وانه‌ کیشه‌ی پێپۆزه‌ بیناسازیه‌کانی ناوخۆی ولات وه‌کو دروست کردنی پێگه‌وبان و هه‌لکه‌ندنی جۆگه‌له‌ که‌ کۆنگریس یاسای پێگه‌پێدانی بۆ ده‌رکردبوو، به‌لام به‌ ئابوورییه‌وه و رازیکردنی خه‌لکی باشوور چونکه‌ که‌متر سوودیان له‌م پێپۆزانه‌ وه‌رده‌گرت، قورسترین گیروگرفت کیشه‌ی گومرگ بوو که‌ پێش ئه‌وه‌ی ده‌سه‌لات وه‌رگریت دانرابوو، چونکه‌ یه‌کیک له‌ ویلایه‌ته‌کان که‌ ئه‌ویش ویلایه‌تی (ساوپ کارولینا) بوو، هه‌ره‌شه‌ی نه‌ه‌یشتنی گومرگی ده‌کرد له‌ سنووره‌کانیدا، چونکه‌ ده‌یان وت ده‌ستور پێگه‌یان پێ ئه‌دات ئه‌م کاره‌ بکه‌ن و له‌ کۆنگریسدا ده‌مه‌قالتیکی زۆر و توند وتیژ له‌سه‌ر ئه‌م کیشه‌یه‌ پوویدا، چونکه‌ ئه‌گه‌ر بێت و یه‌کیک له‌ ویلایه‌ته‌کان ئه‌م مافه‌ی پێدیریت ئه‌وا ویلایه‌ته‌کانی تریش داوای هه‌مان ماف ده‌که‌ن، ئه‌مه‌ش ده‌بیته‌ هۆی ئه‌وه‌ی ئه‌م یه‌کگرتنه‌ به‌هۆی ئه‌م ناکۆکیه‌وه ترسی هه‌له‌وه‌شانی لێ بکریت، دوا (۳۰) سال

کاتیک داواکاری ویلايه ته کان يه ک نه نه هاته وه له گه ل دهسه لاتی حکومتی فیدرالیدا بوویه هو ی هه لگیرسانی شه پری ناوخو.^(۱)

بو چاککردنی به کیتی و نه هیشتنی نه و هوکارانه ی ده بیته هو ی لاوازیوونی ویلايه ته يه گگرتووه کان، تیپکی سهربازیان نارد بو شاری تشارلستون له (ساوئ کارولینا) و به یاننامه کیان ده رکرد که تییدا هاتووه هر هه ولتیک بو جیابوونه وه بدریت به هیزی چه ک له لایه ن ویلايه ته کانه وه به ناپاکی نیشتمانی داده نریت، کاتیک نه م ویلايه ته (ساوئ کارولینا) نه یوانی هه موو ویلايه ته کانی باشوور له گه ل خویدا يه کبخات ئیتر له هه لو یستی خو ی کشایه وه، به لام گو مرگی که مکرده وه به شیوه يه ک که هه موویان (حکومت، ویلايه ته که و دانیشتون) پتی رازی بن.^(۲)

جاکسون سهرتا ده ستیکرد به گرنگیدان به بانکی نیشتمانی که کوله که ی هیزی دارایی ویلايه ته کانی باکوور بوو، به لام دوای نه وه ی کونگریس یاسایه کی تازه ی ده رکرد به دریژکردنه وه ی ده سکه وته کانی جاکسون نه م یاسایه ی راگرت، نه میش به هو ی نه وه ی خه لکی پوژئاوا دژی بانک و دامه زراوه داراییه کانی تر بوون که ویلايه ته کانی باکوور ده ستیان به سه راگرتبوون، له پاشاندا سه رمایه ی ده وله تی فیدرالی له و بانکه سه نده وه و ناردی بو بانکه گه وره کانی دی که له ویلايه ته جیاوازه کاندا هه بوون تا هه مان دهسه لاتی بانکی نیشتمانی هه بیته.^(۳)

نه م بانکه خزمه تیکی باشی گه لی نه مریکی تازه پینگه شتووی کرد، به لام بی که موکوپی نه بوو له قورخ کردن که له لایه ن هه ندیک که سه وه ده کرا به تایبته نه وانه ی قازانجه کانی کاری لێیان ده کرد، نه مه ش وای له رای گشتی کرد که پالبنیت به جاکسونه وه تاکوتایی به کاری نه م بانکه به ینیت، به ته و او بوونی ماوه ی یاسایی دهسه لاتی له سالی (۱۸۳۶) کوتایی به ماوه ی سه روکایه تی جاکسون هات و (مارتن فان بوردین) جیگه ی گرتووه که له سالی (۱۸۳۶) هه لبرێدرا، هه رلبراردنی نیشانه ی گرنگیدانی پارتی دیموکراتیه کانی له ولاتدا ده رده خست که زیاتر پشتیان ده به ست به کریکار و جوتیار و پیشه وه ران، له پوژگاری فه رمانپه وای مارتن فاندا تووشی قه یرانی ئابووری هات که وای پتویست ده کرد سیستمی سه رمایه داری بگه رپه ته وه، له م کاته دا کوماریه نه ته وه ییه کان ناوی پارته که یان به ناوی پارتیکی ئینگلته راوه

۱- بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۶۷.

۲- فرنسیس فریدمان: موجز تاريخ الأمريكي، ص ۸۹.

۳- فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۱۱۶.

خونا ئەوېش (پارتى ۋەگ) بوو، ئەو پارتە بەربەرەكاننى ئەو تايبەتمەنديانەى دەکرد
 كە پادشاكانى ئىنگلتەرا ھەيانبوو، بەھەمان شىۋە ئەمانىش (كۆمارىيە نەتەۋەيەكان)
 جەربەرەكاننى ئەو تايبەتمەنديانەيان دەکرد كە جاكسون بەخۇى بەخشى بوو، لە
 ھەلبۇاردنى سالى (۱۸۴۰) كۆمارىيە نەتەۋەيەكان بۇ ئەۋەى دەنگى كرىكار و جوتيار
 و پىشەۋەران بۇ خۇيان مسۆگەر بگەن و بىيانھېتنە پىزى پارتەكەيان، بانگەشەى
 نەۋەيان كەرد كە لە پىرۇگرامى پارتەكەيان (مەسەلەى گومرگ و بانكى نىشتمانى و
 بىياتناۋەۋە... ھتد) شىاۋى گۇرپانكارىيە،^(۱) ھەروەھا پەنايان بىردە بەر پىگەيەكىتر لە
 ھەلبۇاردنەكەدا كە زىرەكى سىياسى و تواناى كۆمارىيەكانى دەرخت ئەۋېش لەۋەدا
 دەرکەوت كە كۆمارىيەكان جوتيارىكى پۇژئاوايان كاندىد كەرد بۇ سەرۇكايتى
 ولات كە يەكىك بوو لە پالەۋانەكانى جەنگ، ئەو لە جەنگى ھىندىيەكاندا دلسۆزى
 دەرخت بوو، ئەۋېش (ۋىلىم ھىرى ھارىسون) بوو، لاي خەلگى وايندەرخت
 پىاۋىكى ھەژارە و لە خانوۋىيەكى خراپدا گەۋرە بوۋە و لە گىلگەكەيدا بەدەستى
 خۇى كارى كەردوۋە، ناخۇشەكانى ژيانى چەشتوۋە، كەچى لەراستىدا كەسىكى
 خانەدان و شىكۆمەند بوۋە و لە كىلگەيەكى گەۋرە و دەۋلەمەندا ئەژيا لە (ئوھايو)،
 لەگەل ئەمانەشدا ۋىنەى پكەبەرەكەيان (شان بورىن) وا نىشاندا كە پىاۋىكى
 ئەرستۇكراتىيە و ژيانىكى خۇشى ھەيە و لە قاپى زىپدا نان دەرخت، كەسىكى
 ژنانىيە (ۋەك ژنانى شار ناو تەنكى خۇى بەلاستىك دەبەستىت)، ھەروەھا زۆر ناو و
 ناتۇرەى تريان بۇ ھەلدەبەست.^(۲)

لەبەر ئەم ھۆكارانە ھارىسون (كاندىي كۆمارىيە نەتەۋەيەكان- ۋەگەكان) بە
 زۆرىنەيەكى زۆر ھەلبۇاردنەكەى بىردەۋە. ئەم ھەلگەپانەۋەى مىللەت لە پارتى
 دىموكراتىيەكان و پىشتىگىرى كەردنى پارتى كۆمارىيە نەتەۋەيەكان (ۋەگەكان) لە پاشدا
 بە خراپە بەسەرياندا شىكايەۋە، لە ئەنجامى ئەو دىموكراتىيە پوكەشەى كە
 پەيرەۋيان دەكەرد مىللەت توۋشى بارودۇخىكى خراپ بوو، ھەروەھا دىاردەى
 ھەلخەلەتاندن و سوۋكايتى پىكەردنى خەلگى بەھۇى فەرمانبەرەكان و حكومەتەۋە
 لە ولاتدا زىادى كەرد.^(۳)

۱- د.محمد محمود النيرب: س-پ، ل ۱۸۱.

۲- فرحات زىادە و ابراهيم فريجي: س-پ، ل ۱۱۷.

۳- ديب على حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۲۷.

كاتى حزبى ۋەك (كۆمارىيە نەتەۋەيىيەكان) سەرۆكايەتى ۋىلايىتى گىرەتەدەست ھەۋلىاندا پىرۆژە نەتەۋەيىيەكان بىخەنە بەرنامەى كارى خۇيانەۋە، لە بەرامبەرەيشيان ديموكراتىيەكان ھەبۋون كە بەردەۋام سەرمايەداريان ناشرىن دەكرىد لەبەرچاۋى خەلكى، كاتىك ۋەگەكان دەيانويسىست سىياسەتى ۋىلاىتى لەسەر دابىرئىژن، ديموكراتىيەكان لەبەرەركانى كىردنى ۋەگەكاندا سەرگەۋىتن ۋە نەيانەيتىشت نەخشەكەيان بە تەۋاۋى جىيەجىيەكەن، ئەۋەى ۋەگەكان تۋانىيان جىيەجىيە بىكەن زىادكىردنى باجە گومرگىەكان بوو، ئەم كارەشيان كارىگەرىيەكى خراپى كىردە سەر جەماۋەرەكەيان، لەبەر ئەم ھۆيانە لە ھەلبۇزاردنى سالى (۱۸۴۴)دا ديموكراتىيەكان دۋاى ئەۋەى (جايىمس پۆك)يان كاندىد كىردىبوو تۋانىيان سەرۆكايەتى ۋىلاىت بىگرنەدەست كە يەككىك بوو لە ھاۋرىكانى (جاكسون)، حزبى ۋەگەكان گەيشتە ئەۋ باۋەرەى كە ھىزى سىياسىيان لە پۇژئاۋا لە پاشەكشىدايە، دەبىنىن يەككىرتن لە نىۋان ئەۋ حزبە ۋ جوتيارەكانى پۇژئاۋادا پۈۋىنەدا تا سالى (۱۸۶۰) كاتى لەۋ سالىدا ھەردۈۋىلايان خۇيان ناۋنا كۆمارىيەكان.^(۱)

بەشى دەيەم

جەنگى ناوخۆى ئەمىرىكا
(۱۸۶۱ - ۱۸۶۵ز)

يەكەم/ بارودۇخى سىياسى ئەمىرىكا

دوای جەنگى سەرەخۆيى ئەمىرىكا لە سالى (۱۷۷۵-۱۷۸۳)، دابەشبوونى سىياسى لە ناوخۆي ئەمىرىكا پوویدا و ململانىي پارتە سىياسىيەکان دەستى پیکرد بە ئامانجى دەست بەسەرداگرتنى حکومەت، لەم نۆوەندەدا چەند کەسايەتیهکی تازه دەرکەوتن، کە بەمەبەستى سەرنج پراکتىشانی خەلک و زالبوون بەسەریاندا سىياسەت و پىگای جۇراوجۇریان بەکاردهینا.^(۱)

بەرەنگارىکردنى باجەکان لە کۆنگرێسدا، بوو هۆی دوورخستنهوهی پهيوەندییەکانى خاوەن بەرژەوەندییە بازرگانى و پيشەسازەکان لەلایەک، و کشتیاران و پيشەسازیه بچووکەکان لەلایەکی ترهوه، (ئەلکسەندەر هاملتۆن)، سەرکردایەتى لایەنى يەكەمى دەکرد کە (فیدرالیەکان) بوون، (تۆماس جیفرسۆن)یش سەرکردایەتى لایەنى دووهمى دەکرد کە (دژە فیدرالیەکان) بوون، کە لە دواییدا بە (کۆمارییەکان) ناسران.^(۲)

فیدرالیەکان پێیان باش بوو دەسەلاتەکانى حکومەت فراوان و بەهیز بیت، چونکە بە برۆای ئەوان دەستور پافەیهکی فراوانى بۆ دەرکرا، و پێویست بوو پێکەهاتەى ئەو دەستورە بە شێوهیهک بیت، ئەو دەسەلاتە لە چوارچێوهیدا جێى بپێتەوه، ئەمە ئەو شتە بوو ئەگەر نەبووایە، حکومەتى فیدرالى نەیدەتوانى بە شێوهیهکی تیر و تەسەل کارەکانى ئەنجام بدات، لە بەرامبەردا کۆمارییەکان دەیانویست دەسەلاتى حکومەتى فیدرالى سنووردار بکریت، چونکە لە نیگایەکی تەسکەوه دەیانزوانیە دەستور، گەشەکردنى ئەم دوو پارتە لەسەر چەند هۆکارێکی ئابوورى بنیاتنرا بوون.^(۳)

لە ماوهی سەرۆکایەتى مۆنرۆدا بۆ جارى دووهم سىستى تاک حزبى، بە توندی پیاوێکرا، لە کاتیکدا بالەکانى پارتى فیدرالى بەرەو داڕووخان دەچوون، دواتر پارتىکى تازه دەرکەوت بەناوى (پارتى گەل)هوه، ناوى خۆيان نا (دیموکراتەکان)، یاخود (کۆمارییە دیموکراتەکان)، دەرکەوتنى ئەم پارتە تازهیه خۆی لە سەرۆکایەتى (ئاندر و جاکسون)دا بپینیهوه، دوا بە دوای ئەویش، پارتىکى تری سىياسى دەرکەوت بەناوى (پاریزگارەکان)هوه، و بۆ چەند ماوهیهکی کورت دەسەلاتیان هەبووه،

۱ - تشارلز و ماری بیرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۲/ ص ۳.

۲ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۹۵.

۳ - اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكي، ص ۱۲۷.

هەرچهنده له سهرهتادا ئەم پارته ناوی خۆیان نهنا به (پاریزگاری)، به لکو خۆیان به (کۆمارییه نهتهوهیییهکان) له قه لهم دهدا، تا هه ندیک له دهنگهکانی کۆمارییهکان به دهست بهێنن.^(۱)

له نیوان هه موو ئەو پرووداوه سیاسی و هه لبژاردن و کهسایه تییه جیاوازانهدا، پینچ ئاراستهی سهرهکی بووه هۆی ناکۆکی له نیوان باله سیاسیهکاندا، ئەم ئاراسته جیاوازان هه له سهردهمی ده رکهوتنی کۆمارییهکانهوه ده رکهوتن، گۆرانی بارودوخهکان بووه هۆی ده رکهوتنی جیاوازیهکان و زیادهوونیان، گرنگترینان ئەمانه ی لای خوارهوه بوون:

۱. نزمی باجی گومرگی له بهرژهوهندی کشتیاران و جوتیاران، دژی بهرزی باجی گومرگ، بۆ پاراستنی پیشه سازی ئەمریکا.

له دوا ی سهر به خۆیی ئەمریکا (۱۷۷۵-۱۷۸۳) مه سه له ی گومرگ خرایه پروو، مه به ستی سهرهکی ئەمه بۆ شانازی کردن بوو به سهر به خۆیی سیاسیه وه، له رینگه ی ئەوه ی ده ولت خۆی پیداو یستیهکانی خۆی دابین بکات، له بهر ئەوه باجیکی گومرگی گه وه خرایه سهر کهل و په لی هینراو له ئەوروپاوه، به لام له لایه ن ویلایه تهکانی باشووری ئەمریکاوه به رهنگاری ئەم باجه گومرگیانه کرا، چونکه ئابووری سهرهکی ئەم ویلایه تانه کشتوکال بوو، دانیش توهانه که ی به ره مه ی سهره تایبان به ره مه ده هینا و ده یاننارد ده ره وه، و به پاره که شی کهل و په لی پیشه سازی ئەوروپایان پێ ده کړی، به دانانی ئەم گومرگه نرخ ی ئەو کهل و په لانه زیادیان ده کرد.

ئەم کیشیه له سهردهمی سه رۆک (ئاندرو جاکسون) دا زیاتر توند وتیژ بوو، به شیوه یه ک بووه جینی مه ترسی له سه ر ویلایه ته یه کگرتوهکانی ئەمریکا، کاتیکی کۆنگریس له سالی (۱۸۳۲) یاسایه کی ده رکرد، تیایدا بپاری دا، به دانانی باجی گومرگی تازه، ویلایه تی کارۆلینای باشوور دژی ئەم بپیاره وه ستایه وه، چونکه پێی وابوو ئەم گومرگه له بهرژه وهندی خاوه ن پیشه سازهکانی ویلایه تهکانی باکووره، له کاتیکی زیانیکی زۆر له کشتیارهکانی ویلایه تهکانی باشووری ئەمریکا ده دات، ئەم ویلایه ته (کارۆلینای باشوور)، به رامبه ر به م یاسایه، بپاری جیا بوه وهیدا له

يەككەرتوویی ویلايه‌ته‌كان، به‌لام كۆنگرئیس له دژی ئهو بریاره وه‌ستایه‌وه، و نەجۆمه‌نی ئهو ویلايه‌ته‌ش ناچاربوو پاشه‌كشی له بریاره‌كه‌ی بکات، له‌به‌رئهو‌ی له‌یه‌ك ویلايه‌ته‌كانی باشوور پشتگیرییان نه‌کرد له بریاره‌كه‌یدا، له‌یه‌کی تریشه‌وه سووربوونی سه‌رۆك (ئاندرو جاكسون) له به‌كارهێنانی هه‌موو پێگایه‌ك بۆ پارێزگاری كردن له كۆنفیدراسۆنی ئەمریکا.^(۱)

دواتر كارۆلینای باشوور له سالی (۱۸۳۳) دا به سه‌ركرده‌یه‌تی (هینری كلای)، گه‌شته پێكکه‌وتنیک، كۆنگرئیس بریاری كه‌مكردنه‌وه‌ی باجه گومرگه‌كانیدا، ئه‌مه‌ش بووه هۆی ئه‌وه‌ی هه‌ریه‌ك له‌ دوو لایه‌نه هه‌ست به سه‌ركه‌وتنی خۆیان بکه‌ن، (كارۆلینای باشوور) بریاری تایبەت به جیابوونه‌وه‌ی خۆی هه‌لوه‌شانه‌وه و بۆ ماوه‌یه‌کی كاتی ناشتی سه‌راپای ولاتی گرته‌وه، به‌لام پاش سه‌ركه‌وتنی (پارێزگاران) له سالی (۱۸۴۰) پێكکه‌وتنه‌كه‌ی سالی (۱۸۳۳) یان هه‌لوه‌شاندوه و باجه گومرگه‌كانیان له‌سه‌ر كه‌لوپه‌لی پیشه‌سازی هاورد به‌رزكردوه، ئه‌م كاره‌ش بووه هۆی پێگه‌ خۆشكردن بۆ هه‌لگیرساندنی جه‌نگی ئاشكرا، دیموكراته‌كان ئه‌م بارودۆخه‌یان پێ باش بوو، بۆیه له هه‌لمه‌تی هه‌لبژاردنه‌كانی سالی (۱۸۵۶) دا، بانگه‌شه‌ی بیرۆكه‌ی (ئازادی بازرگانی) یان ده‌كرد له سه‌رتاپای جیهاندا، كاتیكیش له هه‌لبژاردنه‌كاندا سه‌ركه‌وتنیان به ده‌سته‌یتا، له سالی (۱۸۵۷) دا یاسایه‌کیان ده‌ركرد، ئه‌م یاسایه ئه‌گه‌ر نه‌بوو بێته هۆی به‌دییه‌نانی ئازادی بازرگانی ته‌واو، ئه‌وا بووه هۆی دابه‌زاندنی به‌شێکی زۆر له باجه گومرگه‌ به‌رزه‌كان.^(۲)

۲. بانك و پاره‌ی نه‌قدي حكومی دژی بانك و پاره‌ی نه‌قدي ته‌هلی:

پۆلی بانكه‌كان مه‌سه‌له‌یه‌کی نیشتمانی زۆر به‌رچاو بوو له ژبانی سیاسی ئەمریكا، ئه‌م مه‌سه‌له‌یه‌ش سیمایه‌کی هه‌ریمی وه‌رگرت و بووه جێی ناكوکی نێوان ویلايه‌ته‌كانی باكوور و باشووری ئەمریکا، له كاتیكدا ویلايه‌ته‌كانی باكوور ده‌یانویست خه‌رجه نیشتمانیه‌كان پێكبخه‌نه‌وه و بانگیکی ناوه‌ندی به هێزیان هه‌بێت، ویلايه‌ته‌كانی باشوور به بیانووی ئه‌وه‌ی ئه‌مه هۆیه‌كه بۆ ئه‌وه‌ی ده‌وله‌ت

۱ - د. طليعة الصباح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۰۰.

۲ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۶۷.

یارمەتی پیاوani خاوەن دەسەلات و پلە و پایەکان بدات، بۆ زیادکردنی سەرۆت و سامانەکانیان دژی ئەم دامەزراوەبوون.^(١)

لە پووی پراکتیکەوه، ئەم کارە نەبوو جێی سەرەنجی زۆرینهی زۆری دانێشتوان، هەرۆک زۆربەیی ئەمریکەکان بۆ ماوەی چەند سالتیک هەستیان بە پێویستی گرنگیدان بە بانکەکان نەکرد، ئابووری کشتوکالی داگیرگەکان پێویستیان بە پارەیهکی زۆر و بەردەوام نەبوو، بەلام ئابووری پیشکەوتووی ئەم نەتەوهیه سەرکەوت بەسەر بیرۆکە دواکەوتوو و باوەکانی ئابووری، لە سییهکانی سەدهی حەفدههەمدا، مشتومڕیکی زۆر هەبوو لەسەر ئەم مەسەلهیه، هەرۆهە پارەیی نەقدیش بوو جێی گفتوگۆ و باس و لێدوان، ئەم پارە نەقدیهی بوو هەل و پێویستی بۆ خاوەن کارەکانی شار، بەلام سەبارەت بە کشتیارەکان، ئەمە وەک هەلیک بۆ دزینی سەرۆت و سامان و بەرھەمەکان لە گوندنشینەکان بەکاریان دەھێنا، هەرچەندە پارەیی نەقدی زۆر پێویستە بۆ هەر سیستەمیکی بازەرگانی یاخود ئابووری، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر بە ئاسانی دەبێتە سمبولیک بۆ بەکارھێنانی ئابووری لە بەرژوهندی چەند کەسیکدا.^(٢)

٣. بابەتی چاکسازییه ناوخۆیهکان:

ئەم بابەتە بوو جیاوازی لە نێوان پارتە سیاسیهکاندا، بە جۆریک دیموکراتەکان پێیان وابوو، نابێت کۆنگرێس پێگا نیشتمانیهکان بونیاد بنێت، و دەست بخاتە ناو کارە بازەرگانیەکانەوه بەهەر شیۆهێک بیت، کاتیک بریارەکەشیاندا، خێرا هەلگەرانەوه لە هەموو ئەو پێشینانەیی (جیفرسۆن) داینابوون، بەلام جیگیر بوون و بەردەوام بوون هەمیشەیی نەبوو تە یاسایەک بۆ سیاسیهکان، بەو شیۆهیه لە ماوهیهکی زۆر کورتدا، ئەو سووربوونە لەسەر چاکسازییه ناوخۆیهکان بەرھو کزبوون پۆشت، جاریکی تر ئەم بابەتە بە شیۆهیهکی تایبەت دەرئەکەوتەوه هەتا دواي دەرکەوتنی هێلی ئاسنین، دواي ئەوهی دیموکراتە باشووریهکان و پارێزگارە باکووریهکان پێکەوتن لەسەر دروست کردنی هێلی ئاسنین، بۆ بەستنهوهی

١ - د.عبدالعزيز سليمان و د.عبدالمجيد نعنعي: س- پ، ل ١١٨.

٢ - روبرت ام كروندين: موجز الثقافة الأمريكية، تر- مازن حمادة، الاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٥، ص ١٠٥.

کهناره‌کانی زه‌ریای (ئه‌تله‌سی) به که‌ناره‌کانی زه‌ریای (ه‌ادی)یه‌وه، ناکۆکی که‌وته نیوان ه‌ه‌ردوولا له‌سه‌ر ئه‌و پ‌یگایه‌ی ه‌یله ئاسنینه‌که‌ی پ‌یدا ب‌روات. ^(۱)

۴. فرۆشتنی زه‌وییه سه‌ربه‌خۆکان بۆ زیادکردنی داها:

به ماوه‌یه‌کی درێژ دوا‌ی ج‌یگیربوونی ده‌ستور، کۆنگرێس پ‌یگایه‌کی گرته‌به‌ر بۆ فرۆشتنی ئه‌و زه‌وییا‌نه له‌شیوه‌ی پارچه زه‌وی ب‌چووک له‌ داگیرکه‌کان یاخود له‌ شیوه‌ی ه‌ه‌ریمی فراوان به‌و که‌سانه‌ی باج ده‌ده‌ن، له‌ کاتیکدا پ‌یازی پارهدان به‌و زه‌وییا‌نه به‌ سه‌رپ‌یچی کردن له‌ پ‌ۆحی دیموکراتیه‌ت و په‌ک‌خستنی پ‌رۆسه‌ی له‌ ناوبردنی ه‌ه‌ژاری له‌ ناوچه پ‌یشه‌سازییه‌کاندا داده‌نری، له‌به‌ر ئه‌وه وایان پ‌ی باشتربوو ئه‌و زه‌وییا‌نه به‌ب‌ی به‌رامبه‌ر بدری به‌ داگیرکه‌کان له‌ شیوه‌ی پارچه زه‌وی به‌پ‌ووبه‌ری (۱۶۰) دۆنم. ^(۲)

کشتیاره ب‌چووک‌که‌کان ده‌یانوو‌یست به‌ب‌ی به‌رامبه‌ر ئه‌و زه‌وییا‌نه‌یان ده‌ست ب‌که‌ویت، له‌به‌رئ‌ه‌وه شتیکی ئاسایی بوو خاوه‌ن پ‌یشه‌کان به‌مه پ‌ازی نه‌بن، چونکه ده‌ترسان ئه‌وه بب‌یت‌ه‌وی له‌ ده‌ستدانی کرێکاری کارکه‌کانیان، ه‌ه‌ربۆیه به‌ه‌موو ه‌یزیک‌یا‌نه‌وه به‌ره‌نگاری ئه‌م داواکارییه بوونه‌وه، به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی کشتیاره که‌وره‌کانیش له‌ باشووردا له‌مه که‌م‌تر نه‌بوو، ئه‌وانه نه‌یاند‌ه‌و‌یست سیستمیکی ئابووری سه‌ربه‌خۆ له‌ زه‌وییه‌کانی پ‌ۆژئاوادا دروست بب‌یت، پ‌یچه‌وانه‌ی سیستمه ئابوورییه‌که‌ی خۆیان که‌ له‌سه‌ر کۆیلایه‌تی بنیادنرا بوو، ه‌ه‌روه‌ها کشتیاره‌کانی باشوور ه‌ه‌ولی به‌ ده‌ست ه‌ینانی ئه‌و زه‌وییا‌نه‌یان ده‌دا، له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی زه‌وییا‌نه‌ی بۆ کشتوکال کردن به‌کاریان ده‌ه‌ینان ه‌یلاک و ب‌ی پ‌یت بوو بوون، ئه‌مه ج‌گه له‌وه‌ی ویلایه‌ته‌کانی باشوور له‌ پ‌ووی سیاسیه‌وه پ‌یویستی به‌زه‌وییه تازه‌کان بوو، تابتوانی له‌و پ‌یگه‌یه‌وه ویلایه‌تی نوێ دروست ب‌کات که‌ له‌سه‌ر کۆیلایه‌تی بنیادنرا‌ی و ژماره‌ی ئه‌و ویلایه‌تانه‌ی پشت به‌ستوو بوون به‌و سیستمه زیاد ب‌کات. ^(۳)

له‌ کۆتاییدا پ‌یگه‌وتنیک له‌ نیوان دیموکراته‌کان و پارێزگارانه‌دا به‌سترا و یاسایه‌کیان ده‌رکرد له‌ کۆنگرێسدا، به‌پ‌یتی ئه‌و یاسایه به‌ب‌ی به‌رامبه‌ر زه‌وی ده‌دا به‌

۱ - تشارلز و ماری بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۲/ص ۱۳.

۲ - محمد محمود النیرب: المدخل في تاريخ الولايات المتحدة، ج ۱/ص ۲۲۲.

۳ - فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: تاریخ الشعب الأمريكي، ص ۱۲۱.

هەر کەسێک ئارەزووی نیشتهجێ بوونی هەبووایە، دواتر ئەم یاسایە لە ساڵی (١٨٦٠) نێردرا بۆ (جیمس بوکانان) بۆ پرێاردان لەسەر جێ بەجێکردنی، ئەم یاسایە زیاتر سیمایەکی میلی پتووە دیاربوو، بەلام دیموکراتەکان لە دژی وەستانەوه، پاشا هەلسەنگاندنی کارەکه لە هەموو لایەنێکی سیاسیهوه، چارەسەرکردنی ئەم کێشەیه دواکەوت بۆ کاتیکی نادیار لە داهاوودا.^(١)

ه. ئازادی دژی کۆیلايهتی له ناو هەریمهکاندا:

کێشەى کۆیلهکان، کێشەیهک بوو زیاتر له نێوان ویلايهتهکانى باکوور و باشوورى ئەمریکا قوول بوویهوه، ئەم کێشەیه له ئاستیکی ئابوورییهوه گواسترایهوه بۆ ئاستیکی کۆمهلايهتی و هەتا بووه کێشەیهکی سیاسى، ویلايهته یهکگرتووهکانى ئەمریکا کێشەى بوونی ژمارهیهکی زۆرى کۆیلهى هەبوو له زهوییهکانیاندا، که هەر له کۆنهوه له داگیرکەرە ئینگلیزهکانهوه وهریانگرتبوو، له کاتی دانانی دەستوورى ئەمریکیدا ئەم بابەته خرایه بهرباس و لیکۆلینهوه له پوو یاساییهوه دانەرانی دەستور پێیان باش نهبوو ئەم سیستمه بهێلنهوه، بهوهی به حوکمیکی تاکه کهسى دادهنرا، هاوکات دەستور دژی ئەمه بوو.^(٢)

له ساڵی (١٧٧٥)دا پێش دەست پێکردنی شوێشی ئەمریکی (بنیامین فرانکلین) کۆمهلهیهکی له (بنسلفانیا) بنیادنا، مەبەستی سەرەکیشی هەولدان بوو بۆ رەتکردنهوهی کۆیلايهتی، له ساڵی (١٨٠٧)دا، کۆنگرێس بریارى دەرکردنی یاسایهکیدا به قەدەغهکردنی بازرگانی کردن به کۆیلهوه، ئەم یاسایه له مایسی ساڵی (١٨٠٨)دا جێ بەجێ کرا، له (١)ی کانوونی دووهمی (١٨٠٩)دا ویلايهته یهکگرتووهکانى ئەمریکا بهشداریکردنی ئەمریکیهکانى له بازرگانی کۆیلهدا قەدەغهکرد، ئەو نوێنه رانهی بهشدارى کۆنگرهی (قیهنا)یان کرد له شوباتى ساڵی (١٨١٥) به فەرمى دژی بازرگانی کۆیله وەستانهوه.^(٣)

ئەو جولانه وهیهی ئامانجى نههێشتنى بازرگانی کۆیلهبوو، له پشتمه وه پالنه ریک هەبوو ئەویش بنچینه کهی ئازادی بیر و ئازادی خۆی بوو، دانیشتوانی ویلايهتهکانى باکوور لهسەر یهک بیروبۆچوون یهکگرتوو نهبوون سهبارهت به

١ - تشارلز و ماری بیرد: س- پ، ج ٢/ص ١٤-١٥.

٢ - لويس ي. لوماكس: ثورة الزنوج، تر. ابراهيم عبود، مطبعة الانشاء، ١٩٦٥، ص ٢٧.

٣ - الان بالمر: موسوعة تاريخ الحديث، ج ٢/ص ٢٧٩.

کۆیلهكان، تىياندا بوو داواى پەتەکردنەوێ خىراى كۆيلايه تى دەکرد، هەندىكى كەشيان وەك پارىزگاران، لەگەڵ كۆيلايه تىدا نەبوون، بەلام پىيان ئەستەم بوو بىوانن پەتى بىكەنەو، بەلام زۆر بەى دانىشتوانى باكوور لەم مەسەلەيەدا بىروبووچوونىكيان هەبوو خۆى لە دوو ئاراستەدا دەبينىو، لەلايه كەو بەرەنگارى بلاوبوونەوێ كۆيلايه تىيان دەکرد لە زەوييه تازەكاندا لە پۆژئاوا، لەلايه كى ترىشه وە داواى نەهيشتنى كۆيلهيان دەکرد لە ويلايه تەكانى باشووردا، چونكە پىيان وابوو لەگەڵ بەرەوپىش چوونى ژياندا يەك ناگرىتەو، كشتيارە گەرەكان لە باشووردا دژ بە باكوور ييهكان وەستانەو و وەلامى هيزشەكانيان دەدانەو و ناپەزاييان بەرامبەر دەردەبەرين، ئەوانەشى بەشداربوون لەم ناكوكى و ململانئيهدا زۆرەيان لە ئەندامانى كۆنگرەس بوون و ئەوانى ترىشيان خاوەن پۆژنامەكان و مامۆستاي زانكوكان و پياوانى ئايىنى و كەسانى سياسى بوون.^(١)

لە پاستيدا ئەو جياوازيانەى بوونە هۆى ناكوكى نىوان پارىزگاران و ديموكراتەكان لە ململانئىكانياندا بۆ وەرگرتنى دەسەلات، لە شىوێ پافەکردنى دەستوردا گەتوگۆ دەكران، ئەوێ پارىزگاران داوايان دەکرد و بە باشيان دەزانى ديموكراتەكان بە ناشەرعى لە قەلەميان دەدا، سەبارەت بە حكومەتى يەكگرتوو و دەسەلاتەكانى دوو تىۆر دەرکەوتن، بەپى دەستوور، لە سالى (١٨٥٠)دا ديموكراتەكان بە شىوێهەكى گشتى لايهنگيرى ئەو رايەيان دەکرد كە دەسەلاتەكانى سنووردار دەکرد و پىيان وابوو دەسەلاتەكان بەرفراوانن و هەموو مەسەلەكانى تايبەت بە بەرژەوێهەندى گشتى دەگرىتەو، كۆنگرەس هەروەك دەستوور بپيارى لەسەرداوە، مافى دەرکردنى هەموو ياسايەكى هەيه كە لە دەستووردا ئاماژەى پى نەكراوە.^(٢)

دووهم/ بارودۆخى ئابوورى ئەمريكا

سروشەت ئەمريكاي لە پرووى كەش و ئاوو هەوا و خاكەو بۆ دوو بەشى سەرەكى جياواز لە يەكتر دابەشكرد، لەبەر ئەوێش ويلايه تى باكوور و باشوورى ئەمريكا لە پرووى ئابوورىيەو جياوازيبوون، ئەمەش بەهۆى جياوازي ئامانجى

١ - فرحات زىادە و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ١٢٤-١٢٥.

٢ - تشارلز و ماری بيرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج٢/ص ١٧-١٨.

دانیشتوانی سهرجهم پارچه‌کانی ویلایه‌ته‌کانی باکوور و باشووری یه‌گرتوو‌ه‌کانی ئەمریکا بوو، له‌وانه‌ش کۆمه‌له‌ که‌سیکی سهرمایه‌دار له‌ باکوور و پۆژه‌ه‌لات و به‌شیکی گه‌وره‌ له‌ وورده‌ جوتیاره‌کان له‌ پۆژئاوا، چینی سییهم پیک هاتبوو له‌ جوتیاره‌ گه‌وره‌کان، خاوه‌نی سنوریکی زۆری مولک بوون له‌ باکووردا.^(١)

که‌وا بێ جیاوازییه‌کی به‌دی کراو هه‌بوو له‌ نێوان خاوه‌ن سهرمایه‌ و پیشه‌وه‌راندا له‌ باکووردا، سهرمایه‌دارو خاوه‌ن کارگه‌کان داوای ئەوه‌یان ده‌کرد پێش‌ه‌وینی وه‌ها بگیریته‌به‌ر، به‌رژه‌وه‌ندییه‌ بازرگانی و پیشه‌سازیه‌کانیان به‌پاریزریته‌، وه‌کلابردنی باجی گومرگ له‌سه‌ر کالا دروست کراوه‌نیان و پێگه‌دان به‌ کوچکردن بۆ ئەمریکا، تا بتوانن پێژه‌یه‌کی زۆر کریکار دابین بکه‌ن بۆ کارگه‌کانیان به‌رامبه‌ر کرێیه‌کی زۆر که‌م و بێ به‌ها، پێدانی هاوکاری دارایی بۆ به‌ره‌ودان به‌ دروستکردنی پێگا و بان و هه‌لکه‌ندنی نوکه‌نده‌کان و لێدانی دراویک که‌ له‌سه‌ر پایه‌یه‌کی توند و تۆل دامه‌زرابیت، به‌پیتی ئەو دراوه‌ پێژه‌ی ئەو قه‌رزانه‌ دیاری بکریته‌ که‌ ده‌یاندا به‌ که‌سانی تر، هه‌روه‌ها ئەو سودانه‌ی له‌و قه‌رزانه‌وه‌ وه‌ریان ده‌گرت، به‌وپێشه‌ دیاری بکریته‌، به‌لام جوتیارانی باشوور دژی ئەم بۆچوونه‌ بوون واتیده‌گه‌یشتن دژی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان بێت.^(٢)

پیشه‌سازی له‌ ویلایه‌ته‌کانی باکووردا جێگه‌ی خۆی گرتبوو، پێژه‌ی پیشه‌سازی و بازرگانی و سهرمایه‌داری جێگیربوو، ئەمه‌ش په‌یوه‌ست بوو به‌ کوچکردنه‌وه‌، به‌ تایبته‌ له‌ کیشوه‌ری ئەوروپاوه‌، پێژه‌ی ئەو که‌سانه‌ی کوچیان کردبوو له‌ سالی (١٨٢٠ - ١٨٦٠) زیاتر له‌ پینچ ملیۆن کوچه‌به‌ر بوون، له‌گه‌ل زیادبوونی کریکاران له‌ ناوه‌نده‌ پیشه‌سازییه‌ گه‌وره‌کاندا، پشت به‌ستن به‌ به‌کارهێنانی ئامێره‌کان زیادیکرد، تاوای لێهات پزیمی وه‌به‌ره‌یتان په‌یوه‌ست بێت به‌ کاتژمێره‌کانی کارکردن، له‌ بری پشت به‌ستن به‌ کرێی پۆژانه‌، هه‌روه‌ها پشتی به‌ سهرمایه‌گوزاره‌کانی ناو بازاڕه‌کان و مامه‌له‌کانی نێوانیان ده‌به‌ست، ئەم حاله‌ته‌ش به‌ ته‌واوی جیاواز بوو له‌گه‌ل سیستمی وه‌به‌ره‌یتان له‌ ویلایه‌ته‌کانی باشووردا که‌ پشت به‌ستوو بوون به‌ هێزی کاری ره‌ش پێسته‌کان له‌ کشتوکالدا به‌ تایبته‌ له‌ چاندنی لۆکه‌دا، و بێبوو به‌

١ - د.حسن حجي: معالم التاريخ الأمريكي والاوروبي الحديث، دار النهضة العربية للنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٦٨، ص ١١١.

٢ - د. طلحة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٢٤.

عردی بناغہی تابووری ویلاہتہکانی باشوور، ئەمەش وایکرد ویلاہتہکانی باکوور بەرہوپیشت چوونی زۆر گەورە و مەدەنی بەخۆوہ ببینی و شاری گەورە تیادا بنیاد بنریت، بە پێچەوانە ی ویلاہتہکانی باشوور کە ھەموویان گوندنشین بوون و تەنھا یەک شاری گەورە تیادا دروست بوو، ئەویش شاری (نیواورلیانز) بوو، نەمە جگە لەوہی ویلاہتہکانی باکوور بووہ شوینی تەشەنەکردنی پیشەسازییە گەورەکان و وای لیتھات ئاسن و ئامێرە کشتوکالیەکان و بابەتە چیتراوہکان بە ھەموو جۆرەکانیوہو دروست کردنی کەشتی تیندا بەرھەم بہینریت.^(۱)

ئابووری ویلاہتہکانی باشوور تەواو جیاوازی تیادا بەدی دەکرا لەگەڵ ئابووری ویلاہتہکانی باکووری ئەمریکا، بەجۆریک وەبەرھیتانی لۆکە ی ئامادەکراو بۆ ئاردەنە دەرہوہ گرنگیەکی زۆر گەورە ی ھەبوو، بووہ سەرچاوہی سەرەکی بۆ سامان و بلابوونەوہی چاندن و وەبەرھیتان کە پلە ی یەکەمی گرت، جگە لە بلابوونەوہی وەبەرھیتانی (برنج) بە درێژایی کەنارەکان و بەرھەمەکانی قامیشی (شەکر و توتن) و چەندین بابەتی جۆراوجۆری کشتوکالی لە ویلاہتە سنوورییەکان بەرھەم دەھینرا، ھەرہوہا پیشەسازی جیاواز لە ملا و لەولا بلابوویوہ.

کاتیک چاندنی لۆکە جیگە یەکی بەرچاوی بە دەست ھینا، بارودۆخ تەواو گۆرا، چونکە زیادبوونی لۆکە بووہ مایە ی زیادبوونی کۆیلە، ھەردوو پێکەوہ بوونە سەرچاوہی دەولەمەند بوونیک ی ھاتوا، لەبەرئەوہی بە کۆیلەکردنی ڕەش پێستەکان لەو پۆژگارەدا ڕووداویکی کۆن و بەربلاو بوو لە ویلاہتہکانی باشووری ئەمریکا، ھەرچەندە لە ویلاہتہکانی باکووریش بەم کارە (بە کۆیلەکردنی ڕەش پێستەکان) ئاشنا بوو بوون، بەلام ئەمە زۆر درێژە ی نەکیشا لە باکووردا، بەپێچەوانە ی باشوور کە دۆخیکی لە بارو گونجا وی ھەبوو بۆ بەکارھیتانی کۆیلە.^(۲)

لەبەرئەوہی ئەم جۆرە وەبەرھیتانە کشتوکالیە پتووستی بە دەستی کار ھەبوو، کەبە نرخیکی زۆر ھەرزان و لە پلە بەرزەکانی گەرما و شینی زۆردا توانای

۱ - د.جلال يحيى: التاريخ الاوروبى الحديث والمعاصر، المكتب الجامعي الحديث، الاسكندرية، ج ۲/ص ۴۶۰.

۲ - ستيفن فنسنت بنية: أمريكا، ص ۱۰۷-۱۰۸.

کارکردنی هه‌بیت، که‌وا بوو گه‌وره جوتیاره‌کانی ویلایه‌ته‌کانی باشوور، پینگایه‌کی گونجاوو ئاسانتریان له به‌کاره‌یتانی کۆیله پەش پێسته‌کان دەست نه‌ده‌که‌وت، تا له خراپترین بارودۆخدا دوور له مامه‌له‌ی مرۆڤایه‌تی به‌کاریان به‌یتن.

ئەو کۆیله پەش پێستانه‌ی تازه له ئەفریقاوه هینرابوون، توانای به‌رگه‌گرته‌ی گه‌رما و خراپترین شیوازی ژیا‌نیان هه‌بوو، زۆرینه‌ی خه‌لکی باشوور کۆیله‌یان نه‌بوو، به‌لکو کۆمه‌له‌ که‌سانێکی که‌م ژماره‌یه‌کی زۆری کۆیله‌یان هه‌بوو، کۆمه‌له‌ که‌سانێکی تریش که‌مایه‌تی بوون، کۆیله‌یه‌ک یان چه‌ند کۆیله‌یه‌کیان هه‌بوو، بازرگانی کردن به‌ کۆیله‌وه به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی پاره و پولێکی زۆری ده‌خسته ده‌ست خاوه‌ن کێلگه‌ گه‌وره‌کان و ده‌سکه‌وتێکی مام ناوه‌ندیشی بۆ خاوه‌ن کێلگه‌ مام ناوه‌ندییه‌کان ده‌سته‌به‌ر ده‌کرد.^(۱)

به‌هۆی به‌کاره‌یتانی زه‌وی به‌و شیوه‌ به‌رده‌وامه، وایکرد زه‌ویه‌کان توانای چاندن و وه‌به‌ره‌یتانی که‌م بیه‌وه، سیستمی کۆمه‌لایه‌تی هۆکاری دارووخانی ئابووری بوو، چونکه‌ کشتوکال‌کردن له ویلایه‌ته‌کانی باشووردا پشته‌ی به‌ کۆیله ده‌به‌ست و هه‌ر ئەمه‌ش بووه هۆی به‌کارنه‌هیتانی ئامرازه‌کانی به‌ره‌وپێش چوونی کشتوکالی، ئەمه‌ش بووه هه‌ره‌شه‌یه‌ک له‌سه‌ر هیز و توانای زه‌وییه‌کان بۆ چاندن و وه‌به‌ره‌یتان، ورده ورده وای لێهات ب‌ری تێچوونی کارکردن گرانتر ب‌یت و زیاتر ب‌یت له قازانج، له‌ پاستیدا هه‌موو شتێک پ‌یگه‌ خۆشکه‌ربوو بۆ تیکچوونی په‌یوه‌ندییه‌کانی نێوان ویلایه‌ته‌کانی باکوور و باشووری ئەمریکا، خه‌لکی باشوور به‌ پ‌ق و کینه‌وه ده‌یان‌پ‌وانیه‌ باکووریه‌کان، وایان ده‌بینی زۆر لاواز و ب‌ی هیزن له‌ ئاست به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی سه‌رمایه‌دارانی باکوور، سه‌ره‌پای ئەمه‌ش نه‌یان‌ده‌توانی له‌گه‌ل به‌ره‌وپێش چوونه به‌دیها‌ت‌وه‌کانی به‌شه‌کانی تری کۆمه‌لگه‌ی ئەمریکی ب‌گونجین، له‌ سالانی (۱۸۵۰)دا جیاوازییه‌کانی نێوان باکوور و باشووری ئەمریکا به‌ شیوه‌یه‌ک ده‌رده‌که‌وتن، له‌ شیوه‌ی دوو شاری جیاواز به‌دی ده‌کران، یه‌که‌میان (باکوور) له‌ شیوه‌ی شاریکی دیموکراسی، سه‌رمایه‌گوزاری، فراوانبوو له‌پ‌ووی دانیش‌توان و به‌ره‌وپێش چوونی له‌سه‌ر پ‌نچکه‌ی پ‌یشه‌سازی بوو، شاری دووهم (باشوور)،

۱ - لويس ي. لوماكس: ثورة الزوج، ص ۳۰.

حاكەوتوو لە پووی گەشەو، كشتوكالی، پارێزەر لەسەر داب و نەریت و خو
مزلزانی و بۆچوونی تایفەگەری.^(١)

سییەم/ پۆلی لنگۆلن بۆ پاراستنی كۆنفیدراسیۆنی ئەمەریكا

لە (٤)ی ئازاری (١٨٦١) لنگۆلن لە كەش و ھەوایەکی پڕ لە سەرسامی و
وریاییدا چوو سەر تەختی حوكم، خەلك نەیان دەزانی جیابوونەوێ و یلایەتەكانی
باشوور لە كۆنفیدراسیۆنی ئەمەریكی چی لێ ئەكەوێتەو، ئایا ھەردوولا پێكئەكەون
و یلایەتەكانی باشوور دیتەو ناو كۆنفیدراسیۆن، یان یلایەتەكانی باكور بە
ناچاری پازی ئەبن و مل بۆ جیابوونەوێ ئەدەن، یاخود پێی قایل نابن و ئەكەونە
شەپێ باشوور تا بە زۆر بیهێننەو ناو كۆنفیدراسیۆن، بەلام لنگۆلن لە یەكەم
وتاریدا ھەك سەرۆك، بە پوونی و بێ پێچ و پەنا سیاسەتی خوێ پوونكردەو و
پایگەیاندا پتووستە كۆنفیدراسیۆن بەردەوام بێ و كشانەوێ ھەر یلایەتێك بەتال
و بێ بناغە و پێ و شوێنی چالاكانەش بۆ پاراستنی دەستوور و یاساكانی
فیدرالی لە دەستدریژی ھەندێ یلایەت دائەنرێ، شیوێ زمانی وتارەكە بە گشتی
پربوو لە لیبوردن و توند وتیژی پتوێ دیار نەبوو، ھەولیدا ھەردوولا یەكجەخت و
بانگیان بكات بۆ یەكبوون و بڕایەتی و ئاستی، بەلام ئەم وتارە كە فو كۆلی
دەروونەكانی دانەمركاندەو و تەنھا بانگەوازی بۆ خاوەكردنەوێ قەیرانەكە كرد،
خەلك چاوەروانی پووداویك بوون یەكێ دەریبێ، بەلام ھەردوولا کاریکیان نەكرد
ئاگری جەنگ ھەلگیرسی، ئەو لنگۆلنی زیاتر سەرسام كرد و شلەژاندی، چونكە
دڵنیا نەبوو شوێنكەوتوانی مەبەستیان چێ و داوای چی لێ ئەكەن، ھاوكات
نەیدەوێست شەپێكی وا دژی بە كۆیلەكردن پابگەیانەیی كە بشكێتەو بۆ
جیابوونەوێ یلایەتەكانی پێرەوكەری كۆیلەچیتی و بەو ھەلوێستەكە شلۆقتر
بكات، ھەروەھا لەبەر ئەو پتوێندییە بازركانیانەیی كە لەگەڵ خەلكی باشووردا
ھەیانبوو بە شێكی زۆری خەلكی باكور و بەتایبەت بازركانان شەپیان
نەئەوێست.^(٢)

١ - فرانك ثيسلويت: الثورة العظمى، تر. لجنة من الاساتذة الجامعين، دار الشرق الجديد، بيروت، ص ٩٢-٩٥.

٢ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ١٢٧.

مستانه وه، به لām وىلايه ته كانى باكور بووه چەقى جموجۆلى سەرمايه دارى له مەيدانه كانى پارەو پيشە سازى، پياوانى خاوەن كار بۆ پاراستنى پيشە سازى ولات پابەندبون به باجە گومرگيه به رزەكانه وه، داوايان له حكومهتى فيدرالى ده كرد كاربكات بۆ چاك كردنى هۆيه كانى گواستنه وه و گهياندىن، هيوايان ده خواست حكومت كۆمپانيا و پرۆژه داراييه گه وره كانى ژيەر ده سه لاتيان و پيڤخستنى ئابوورى نه ته وه يى له سه رجه م ولاتدا بگريته ئەستۆ.^(١)

مه سه له ي دابه شكردنى زه وييه كانى پۆژئاوا، يه كتيك بوو له ديارترين هۆكاره كانى ململانى ئابوورى له نتيوان هه ردوو به شه كه ي ولات، كاتيک داواكاريه كانى خه لکی وىلايه ته كانى باكور بۆ حكومت ئەوه بوو، زه وييه كانى پۆژئاوا دابه ش بکات به سه ر کۆچبه ر و جوتياره بچوکه کان به نرخيکی که م يان به بن به رامبه ر، ئەمه ش دژى ئاره زووى خاوەن کيڤگه گه وره کان بوو له باشووردا، که داواى به گران فرۆشتنى ئەو زه وييه كانيان ده كرد، ئەمه ش بۆ پيگرتن له دابه زيني نرخى به روبوومه کشتوکاليه کانيان و به رگرتن له بوونى پژيمنى ئازاد له و زه وييه كاندا نه وه ک بيته هۆى دروست بوونى وىلايه تى ئازاد، هه ربويه هه ولى دروستکردنى وىلايه تى کۆيله داريان دا، تا له و پيگه يه وه هاوسهنگى نتيوان وىلايه ته ئازاد و کۆيله داره کان بپاريژن.^(٢)

دووه م: کيشه ي کۆيلايه تى

کيشه ي نتيوان وىلايه ته كانى باكور و باشوورى ئەمريکا له ململانى ئابووريه وه گۆرا بۆ ململانى کۆمه لايه تى، تا ئاستيک بووه کيشه ي کۆيلايه تى و بالى کيشا به سه ر کيشه كانى تردا، ئەم کيشه يه بووه هۆى فراوان بوونى ئەو که لینه ي له نتيوان هه ردوولادا هه بوو، ململانى کان له سه ر ئەم کيشه يه شيوازي به رچاوى به خۆوه دى، کۆمه له و بزافه داکۆکى که ره کان له نه مانى کۆيله، هه ر له سه له کانى (١٨١٥ز) وه سه ريان هه لدا، ئەم کۆمه لانه به شيوازي کتوپر داواى نه هيشتنى کۆيلايه تيان نه ده كرد، به لکو ورده ورده بۆ مه سه له که ده چوون، به نيازى

١ - اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكى، ١٢٦-١٢٧.

٢ - د. طلبيعة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٢٥.

ئەوھى خاوەن كۆيلەكان بە ئاشتەوھ ئەم باوھرە پەسەند بکەن و داکۆكى لى بکەن.
(۱)

لەم نۆۆەندەدا لەسەر ئاستى جەماوهرىش، لەلايەن (ئارسەر و لويس تابان)هوه بۆ يەكەم جار كۆمەلەى دژ بە كۆيلەگەرى لە سالى (۱۸۳۱) لە (نيويۆرك) دروست بوو، هيندەى نەخاياند ئەو كۆمەلەيه بووھ رېكخراوئىكى نيشتمانى و كار گەيشتە ئەو پادەيهى لە سالى (۱۸۴۰)، (۲۵۰) ھەزار ئەندامى لە دەور كۆبـوويەوھ، ئەم كۆبـوونەوھ فراوانە جەماوهرىيەش لە رېكخراوئىكدا، كە بەرگرى لە ئازادى كۆيلە دەكرد، بووھ مايەى ترس و دلەپراوئىكى خاوەن كۆيلەكانى باشوور و ھەر ئەم ترسەش بوو دووچارى چەند كاردانەوھيهكى كردن، بۆ نموونە لە ويلايەتى (كانساس) لە سالى (۱۸۵۵)دا، ئەنجومەنى ياسادانان ياسايەكى دەرکرد و بە گوێرەى ئەو ياسايە

ھەر كەسيك يارمەتى كۆيلەيهكى بدايە بۆ پاكردن مەرگ چاوھرپى دەكرد.^(۲)
باكوورىيەكان كۆيلەتيان دەبەستەوھ بە شەپانگىزى و كارى شەيتانىەوھ و داواى سەپنەوھى ئەو پەلە پەشەيان دەكرد بە ناوچەوانى ديموكراتىخوازەكانەوھ، بەلام باشوورىيەكان وەلامى ئەم بۆچوونەيان دەدایەوھ بەوھى (كۆيلەتي ھەردەم بەشێك بووھ لە جىھان ياخود ژيان، ھەروھەدا داکۆكيان لەسەر ئەوھ دەكرد، كۆيلەتي كالایەكى بەسوود و باشە و شايەنى ئەوھيه چەك ھەلگرتنە لە پېناو پاراستنیدا).

بەرھەمى لۆكە وەك پادشای ويلايەتەكانى باشوورى ئەمريكا بوو، دەستكەوتى گەورە و قازانجى تيدا بە دەست نەدەھات بەبى بوونى كۆيلە، ھەربۆيە ئەم ويلايەتەكانى داکۆكيان لە بوونى كۆيلە دەكرد، كۆيلە وەك ئامرازىكى سەرەكى بوو بۆ دارايى ويلايەتەكانى باشوور، بەكارھيتانيان لە كشتوكالى لۆكەدا زۆر شياو و گونجا و بوو، ئامانجى سەرەكى دانىشتوانى ئەم ويلايەتەكانە لە چوارچىوھى سياسەتى نيشتمانى بە شىوازى داکۆكى كردن لە بەرژەوھەندىەكانيان دەرکەوت كە خۆى لە چاندنى لۆكە و خاوەندارىتى كۆيلەو پالپشتى و پشتيوانى بەرژەوھەندىەكانيان دەبينىوھ.^(۳)

۱ - لويس ي. لوماكس: ثورة الزنج، ص ۳۱.

۲ - فرزند شیرکو: ئەمريكا لە مێژووھ وە بۆ داھاتوو، چاپخانەى خاك، سليمانى ۲۰۰۵، ل ۳۸.

۳ - كارلھايئەتس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة، ص ۱۸۲.

۷ سالى (۱۸۵۴)دا كىشەى كۆپلە لە مەسەلەيەكى كۆمەلايەتيەوۋە بووۋە كىشەيەكى
يىسى و ئاگرىكى بلىسەسەندوو، ئەمەش بە ھۆى ھاتتە ناوۋەى وىلايەتى
تەكساس) بوو بۇ وىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا، ئەم وىلايەتە كارى بە پرىمى
ئويلايەتى دەكرد، بەلام وىلايەتەكانى (كاليفورنيا ، نيومەكسىكو و يوتا) بە
بىچەوانەى يەكەم دژى پرىمى كۆيلايەتى بوون، كاتىك وىلايەتە يەكگرتوۋەكانى
ئەمريكا، خۇى ئامادەكرد بۇ لە خۇگرتنى ئەو وىلايەتە، يەكىك لە نوينەرەن
ئەزاۋەى بە پىرۋەى (ياساى لەخۇگرتن) كرد، تيايدا ھاتبو دەيىت كۆيلايەتى
قەدەغە بىرىت لە ھەر ناوچەيەك ياخود ھەرىمىك دەولەت دەستى بەسەرداگرىتت
۷ (مەكسىك)دا، وىلايەتەكانى باشوور ھەپەشەى كىشانەوۋەيان كرد لە يەكگرتەكە،
۷ كاتىكدا وىلايەتەكانى باكوور ئامانجى نەمانى بىلابوونەوۋەى كۆپلەيان بە دەست
ئىنا لە ھەرىمە نوپكاندا، بەلام ھەردوولا لە سالى (۱۸۵۰) بە شىۋەيەكى كاتى
گەشتە رىكەوتنىك، كەبە (رىكەوتنى مەيسورى) ئاودەبرا، تيايدا وىلايەتى
،كاليفورنيا) ۋەك وىلايەتىكى ئازاد ھاتە ئاۋ يەكگرتەكە، ھەردوو وىلايەتى
انىومەكسىكو و يوتا) بە دوو ھەرىم دائىران كە ھىچ ياسايەكى تىيادانە باسى بە
تاۋان دانانى پرىمى كۆپلە ياخود دان پىيادانانى كۆيلايەتى بكات،^(۱) بىگومان مىلمانى
نىۋان وىلايەتەكانى باكوور و باشوورى ئەمريكا، لەسەر كۆيلايەتى و كۆپلەدارى
بووۋە ھۆكارى جىابوونەوۋە و دواتر سەرھەلدانى جەنگ، كاتىك باكوورىيەكان داۋى
ئازادبوونى كۆپلەيان دەكرد، وىلايەتەكانى باشوور دژى ئەم ئازادكردنە بوون، بە
ھۆى پىيۋىستىيان بە كۆپلە، ئەمەش خۇى لە خۇيدا خىزمەتى ئابوورى و دارايى
وىلايەتەكانى باشوورى دەكرد، بەم جۆرە مىلمانى و دژايەتى كردن لەسەر ئەو
بۇچوونە جىاۋازە فراۋانتىر و قولتىر دەبوو، و تەشەنەى دەكرد بۇ ناوچەكانى
پۇژئاۋا، ئەم ئامپازانە بەپەلە كۆبوونەوۋە و بەرەنگاربوونەوۋەى كىشەى كۆيلايەتى
بووۋە مىلمانىيەك، دەرپاز بوون لىنى مەھال بوو، كاتىكىش پەيوەندىيەكان لە نىۋان
ھەردوو وىلايەتەكەدا ئالۋز بوو لە سالى (۱۸۵۶) لەسەر ياسادانان لە كۆنگرىسدا
كۆسپ و تەگەرە ھاتە بەردەمىيان و پىكدادان پرويدا لە نىۋانىندا.^(۲)

۱ - كارلتون ھى: ز:التارىخ الاوروبى الحديث (۱۷۸۹-۱۹۱۴)، ص ۲۲۶.

۲ - د.اسماعيل احمد ياغى: معالم التارىخ الأمريكى، ص ۱۳۰.

سێیه‌م: هه‌لبژاردنی لنگۆلن بۆ سه‌رۆکایه‌تی

هه‌ندیک له‌سه‌رکرده‌ باشوورییه تونده‌وه‌کان و له‌ پێش هه‌موویانه‌وه (جیفرسۆن دایفیس) که دواتر بوو به‌ سه‌رۆکی ویلایه‌ته‌ باشوورییه جیا‌بووه‌کان، له‌سه‌ر هه‌ندیک ڕاو و بۆ‌چوون پێکهاتن و پشت‌ئ‌ه‌ستوور بوون له‌سه‌ر جی به‌جێکردن و وه‌رگرتنی وه‌کو ئامانج و بنچینه‌یه‌ک بۆ پلانی حزبه‌ دیموکراتیه‌کان، له‌و بۆ‌چوونانه‌شی له‌سه‌ری پێکهاتبوون، ده‌بیته‌ هه‌ریه‌ک له‌و ویلایه‌ته‌ جیا‌وازان هه‌روه‌رییه‌کی سه‌ربه‌خۆ و مافیکی هه‌بیته‌ داب‌پێژریت، هه‌روه‌ها کۆنگریس هه‌ستیت به‌ پارێزگاری کردنی کۆیلایه‌تی له‌ هه‌ریمه‌ پۆژئاواییه‌کاندا، پارتی دیموکراتی کاتیک له‌ نیسانی ساڵی (١٨٦٠) بۆ پالیئوراوی سه‌رۆکایه‌تی کۆبوونه‌وه‌یه‌کی گشتی به‌ست له‌ شاری (تشارستون و کارۆلینای باشوور) نوێنه‌رانی باکوور له‌سه‌ر پلانی پێشکه‌ش کراوی ناو کۆنگره‌ قایل نه‌بوون، بۆیه‌ نوێنه‌ری (ئه‌لباما) له‌ کۆنگره‌که‌ پاشه‌کشه‌ی کرد و به‌دوایدا نوێنه‌رانی ویلایه‌ته‌کانی (مسیسیپی، لویزیانا، کارۆلینای باشوور، فلۆریدا، ته‌کساس، ئه‌رکه‌نساس و جۆرجیا) هۆلی کۆنگره‌یان به‌جی هێشت.^(١)

له‌گه‌ڵ نزیک بوونه‌وه‌ی واده‌ی هه‌لبژاردنی سه‌رۆکایه‌تی، تا ده‌هاته‌ ئه‌مریکا پ‌و‌به‌‌پ‌و‌وی دۆخی نائارامتر ده‌بوویه‌وه، کاتیکیش باکووریه‌کان له‌ (٦)ی تشرینی دووه‌می (١٨٦٠) (لنگۆلن)ی پالیئوراوی پارتی کۆمارییان بۆ سه‌رۆکایه‌تی هه‌لبژارد، ویلایه‌ته‌کانی باشوور کۆنگره‌یه‌کیان به‌ست و به‌ کۆی ده‌نگ دژی هه‌لبژاردنی لنگۆلن بوون، له‌ (٢٠)ی کانوونی یه‌که‌می (١٨٦٠) دا (کارۆلینای باشوور) پاشه‌کشه‌ی کرد له‌ یه‌کگرته‌که‌.^(٢)

ساڵی دواتریش چه‌ند ویلایه‌تیکی دیکه‌ له‌ ویلایه‌ته‌کانی باشووری ئه‌مریکا پاشه‌کشه‌یان کرد له‌ یه‌کگرته‌که‌، ئه‌وانیش ویلایه‌ته‌کانی مسیسیپی و ئه‌لباما له‌ (١١)ی کانوونی دووه‌می (١٨٦١)، و جۆرجیا له‌ (١٩)ی کانوونی دووه‌می (١٨٦١)، و لویزیانا له‌ (٢٦)ی کانوونی دووه‌می (١٨٦١)، و ته‌کساس له‌ (١) شووباتی (١٨٦١)، له‌ ویلایه‌ته‌کانی باکووری ئه‌مریکا جیا‌بوونه‌وه‌.^(٣)

له‌ (٤) شووباتی (١٨٦١)ی ویلایه‌ته‌ جیا‌بووه‌کانی باشوور سه‌ربه‌خۆیی خۆیان ڕاگه‌یاند له‌ ویلایه‌ته‌ یه‌کگرته‌وه‌کانی ئه‌مریکا، نوێنه‌ری ئه‌م ویلایه‌تانه‌ له‌ (مونتگری)

١ - فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: تاریخ الشعب الأمريكي، ص ١٣٣.

٢ - تشارلز و ماری بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ٢/ ص ٢٥٠.

٣ - کارلهاینتس دشنر: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٨٤.

«ئەلبامما» كۆبۈنەنە ۋە يەككىتەكى كۆنقىدرالىيان پىكەيتىنا بە ناۋى (ھاۋپەيمانى
ۋىلايەتە يەككىرتۈۋەكان)، ۋە دەستورىكى كاتيان دانا، (رىتشموند)يان كىردە پايتەختى
خۇيان ۋە بە شىۋەيەكى كاتى (جىفرىسۇن دايڧىس)يان ھەلبۇارد بۇ سەرۋىكايەتى.

چەند ھەفتەيەكى دواترىش، دەستورى ھەمىشەييان پاگەياندا، ۋە لەلايەن ئەۋ
ۋىلايەتەنەشەۋە پەزەمەندى لەسەر دەرېرا، دواتر ئەندامانى ئەنجۈمەنى پىران ۋە
نۆينەرانى كۆنقىدرال، (جىفرىسۇن دايڧىس)يان ۋەك سەرۋىكىكى شەرى ھەلبۇارد.
ئەۋ ھۆكارانەي باشورى پالدا بەلەي جىبابۈنەۋەدا، ترسى سەرۋىكەكانى بوۋ لە
يىنبەش بوۋن ۋە پەراۋىز خىستىن لە سوود ۋە بەرژەۋەندىيەكى زۆر كە ئومىدى
بەدەست ھىتانيان دەكرى، بىرياران بىنيان ئەۋ ھۆكارانەي شارستانىيەتى ئەمىركاي
زىندوۋ كىردۈۋەتەۋە، لە باشوردا پەۋتىكى لەسەرخۇي ھەبۈۋە ۋە ھىۋاي
بەرەۋپىش چوۋنى لە دەستداۋە.^(۱)

ۋىلايەتە جىبابۈۋەكان بىرياران ۋابوۋ ئەگەر ۋىلايەتەكانى باكور پازى بىن بەۋ
جىبابۈنەۋەيە، ئەۋا دەتۈۋان بە پىگەي ئاشتى لەۋ يەككىرتتە پاشەكشى بىكەن، بەلام
ئەگەر ھاتوۋ باكورىيەكان پىگە بەم كارە نەدەن ۋە جەنگ ھەلبىگىرسىتىن، ئەۋا
باشور ئامادەيە سەرەخۇي خۇي بە ھىزى چەك بىسەلمىنىت. لە (۴)ى ئازارى
(۱۸۶۱)دا، (لنكۆلن) لە وتارىكدا كە بە بۆنەي ۋەرگىرتى پۇستى سەرۋىكايەتەۋە
پىشكەشى كىرد، بە ھەموۋ شىۋەيەك دانپادانانى بەۋ جىبابۈنەۋەيە پەتكردەۋە
بەۋەي لە پوۋى ياسايىيەۋە ئەۋ كارە دروست نىيە، ھەروەھا ئامازەي بەۋەكرىد بە
تەنھا لە زەۋىيە تازەكاندا دژى سىستىمى كۆيلەگەرى دەۋەستىتەۋە، ھاۋكات داۋاي
لە باشورىيەكان كىرد پاشكەزىبەۋە لەۋ بىريارەيان ۋە بگەپىنەۋە ناۋ يەككىرتتەكە،
ھەروەھا كۆنگرىس بە چەندىن پىگەي جىباۋ ھەۋلىدا باشورىيەكان بگەپىنەۋە
بۇ ناۋ يەككىرتتەكە، بەلام ۋىلايەتەكانى باشور ئەۋەيان پاگەياندا مەحالە بتۈۋان
ھاۋكارى لەگەل سەرۋىكايەتى تازە ۋە پارتە كۆمارىيەكەيدا بىكەن، ئەۋەشىيان
خىستەپوۋ ئەگەر سىستىمى كۆيلەگەرى نەما ياخود لە ناۋچوۋ، ئەۋا ۋىلايەتەكانى
باكور لە پوۋى سىياسى ۋە ئابورىيەۋە بالادەست دەپىت بەسەر ۋىلايەتەكانى
باشوردا.^(۲)

۱ - ۋىلىد نوبىھىز: عصر الغلبة اكتشاف أمريكا و المركزية الأوروبية، مركز الدراسات الاستراتيجية والبحوث،
الطبعة الاولى، بيروت، ۱۹۹۲، ص ۱۱۱.

۲ - د.عبدالعزيز سليمان و د.عبدالمجيد نعنعي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۱۲۳.

چوارهم: ههلوئستی ولاتانی ئه‌وروپا

له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی ویلايه‌ته‌کانی باکووری ئه‌مریکا له‌ پرووی ژماره‌ی دانیش‌توان : سه‌روه‌ت و سامان و پیشه‌سازی پتویست پتیشکه‌وتووتر بوو له‌ ویلايه‌ته‌کانی باشوور، به‌لام ویلايه‌ته‌کانی باشوور چه‌ند هۆکارێکیان هه‌بوو برۆیان وابوو به‌ به‌دییه‌تانی ئامانجه‌که‌ی خۆیان سه‌رکه‌وتوو ده‌بن له‌ جه‌نگدا، ئه‌ویش پتیان وابوو به‌ بریتانیا چ ئیمپراتۆریه‌تی فه‌ره‌نسا پتویستیان به‌ به‌ره‌مه‌ی لۆکه‌ی ویلايه‌ته‌کانی باشووری ئه‌مریکا هه‌یه، بۆیه‌ لێیان پاده‌بینین له‌و جه‌نگدا هاوکارییان بکه‌ن و دار بنین به‌یه‌کیتی کۆنفیدرالی ویلايه‌ته‌کانی باشووردا.^(۱)

پاش پراگه‌یانندی جیابوونه‌وه‌ی ویلايه‌ته‌کانی باشووری ئه‌مریکا له‌ ویلايه‌ته‌کانی باکوور، هه‌ردوولا له‌ هه‌ول و کۆششی ئه‌وه‌دابوون، لایه‌نگری ئه‌وروپا به‌ ده‌ست به‌یئین، باشوور زۆر سووربوو له‌سه‌رئه‌وه‌ی لایه‌نگری و پش‌تگیری ئه‌وروپا به‌ تایبه‌ت به‌ بریتانیا به‌ده‌ست به‌یئین، له‌به‌رئه‌وه‌ی ویلايه‌ته‌ کشتوکالیه‌کانی باشووری ئه‌مریکا له‌ دابینکردنی پتداویسته‌یه‌کانیدا پش‌تی به‌ پیشه‌سازی به‌ بریتانیا به‌ستبوو ئه‌ویش له‌ به‌ره‌مه‌ پیشه‌سازیه‌کان و چه‌که‌ سه‌ربازییه‌کاندا خۆی ده‌بینیه‌وه.^(۲)

بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ش، هه‌ریه‌ک له‌ ویلايه‌ته‌کانی باکوور و باشووری ئه‌مریکا نوینه‌ری خۆیان نارد هه‌روه‌ه، ویلايه‌ته‌کانی باکوور (شارل فرانسیس ئادامس ناودارترین سیاسه‌تمه‌داری ئه‌و سه‌رده‌مه‌یان نارد هه‌روه‌ه و هه‌ولێ ده‌دا به‌ بریتانی وای بکات دان به‌ ویلايه‌ته‌ جیابووه‌کانی باشووردا نه‌نیت، به‌لام کاتیک (ئادامس گه‌یشه‌ ئه‌و، زانی حکومه‌تی به‌ بریتانیا وه‌ک لایه‌نێکی جه‌نگاوه‌ر دانی ناوه‌ به‌یه‌کیتی کۆنفیدرالی باشووردا، ئه‌مه‌ش پۆژیک پتیش گه‌شتی بوو بۆ ئه‌وه‌ی. ویلايه‌ته‌کانی باکوور ئه‌م هه‌نگاوه‌ی به‌ بریتانیایان به‌ کاریکی ناشایسته‌ له‌ قه‌له‌مدا. چونکه‌ ویلايه‌ته‌کانی باکوور ده‌یانویست ویلايه‌ته‌کانی باشوور له‌ پرووی سیاسه‌تی ده‌روه‌ه له‌ جیهان دابیرن و هاوکاری ده‌ره‌کی به‌ده‌ست نه‌هین تا له‌و پێگه‌یه‌وه‌ ئامانجه‌که‌یان (پاراستنی یه‌کیه‌تی خاکی ئه‌مه‌ریکا) بپیکن.^(۳)

بیروپراکان له‌ به‌ بریتانیا دژیه‌ک بوون سه‌باره‌ت به‌ هه‌لوئستیان له‌م مه‌سه‌له‌یه‌دا و به‌سه‌ر دوو گروپدا دابه‌ش بوون، گروپێکیان پتیک هاتبوون له‌ پیاوانی ده‌وله‌ت و

۱ - کارلتون هیز:س-پ، ۲۳۱.

۲ - د.عبدالعزیز سلیمان و اخرون:س-پ، ۱۲۶.

۳ - د.محمود السید:تاریخ اوروثا والامریکین، مؤسسه‌ شباب الجامعة، ص ۱۴۲.

بېشەسازەكان و چىنى پۇشنىيران، ھەرچەندە دژى سىستىمى كۆيلەگەرى بوون، بەلام لەگەل ئەو ھەشدا ئارەزوويان دەکرد وىلايەتەكانى باشوور مەسەلەكە بە قازانجى خۇيان بەرنەو ە سەرکەوتن بەدەست بھىنن، ئەمەش بۆ لابرەنى وىلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريکا و دابەشبوونى بەسەر دوو دەولەتدا تابەيەك پارچەيى نەمىنئەتەو، بەلام گروپەكەى تريان خۆى لە خەلکى گشتى و کرىکاراندا دەبينەو ە و بە ھەموو شىوہەيەك دژى جەنگ بوون و پشتگىرى يەکىتى ئەمريکايان دەکرد، چونکە دژى سىستىمى كۆيلەگەرى بوون، ئەمە جگە لەوہى جەنگى ناوخۆ دەبوو ە ھۆى بلابوونەوہى بىکارى لە نيوان کرىکارەكانى کارگەى چىنن لە بەريتانيادا.^(۱) مەسەلەى دان پىدادانانى كۆنفيدرالى باشوور ھەتا دواى سەرکەوتنى باکورىيەكان لە تەموزى سالى (۱۸۶۳)دا بەھەلبەسراوى مايەو، لىرەو بەريتانيا وازى لە ھەموو ئەو بۆچوونانە ھىنا کە دان بە سەر بەخۆيى باشووردا بنىت.

سەبارەت بە فەرەنساش پىويستى بە بەرھەمى لۆکەى وىلايەتەكانى باشوور ھەبوو، سەرەپاى دژايەتى کردنى سىستىمى كۆيلەيەتى سۆزى بەلاياندا دەچوو، ناپليۆنى سىتھەم (ئىمپراتورى فەرەنسا) داواى لە دەولەتە ئەوروپىيەكانى تر کرد، پىکەو ە ھاوکارى بکەن بۆ پشتگىرى کردنى وىلايەتەكانى كۆنفيدرالى، بەلام ئەم پىشنىازەى فەرەنسا لەلايەن بەريتانيا و روسياو بە توندى پەتکرايەو، دواتر لە دەولەتەكانى ئەوروپادا کۆمەلکە کىشە سەريان ھەلدا، کە سىياسەتى ئەوروپاى سەرقال کرد و لە گرنگترىن ئەو کىشانەش کىشەى پۆلۇنيابوو لە سالى (۱۸۶۳- ۱۸۶۴)، بەلام ناپليۆنى سىتھەم لەسالى (۱۸۶۳) ەو ەموو گرنگىەكى بە ئىمپراتۆر (مەكسىمىليان)دابوو بۆ جىگىرکردنى دەسەلاتى خۆى لە مەكسىكا.^(۲)

ب/ ھۆکارى پاستەوخۆ

ھۆکارى پاستەوخۆى جەنگى ناوخۆيى ئەمريکا، خۆى لە پووداوى (فورت سومتەر)دا بينەو، ئەمەش کاتىک (ئەبراھام لىنکۆلن) پۆستى سەرۆکايەتى وەرگرت، تارادەيەك ھەموو وىلايەتەكانى باشوور لە ژىر دەسەلاتى ھاوپەيمانىيتى تازەدابوون، تەنھا دوو قەلا لە ژىر دەسەلاتى ھىزە يەكگرتووەکاندا مابوو، يەکىيان

۱ - د.حسن صبحي:س-پ،ل ۱۲۰.

۲ - تشارلز و مارى بىرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۲/ص ۳۵.

لە بەندەری (تشارلستون) و ئەوی تریشیان لە (فلۆریدا) بوو، بەلام ئەو کیشەیی ڕووبەرە ڕووی (ئەبراهام لنگۆلن) بوو یەو قەلای یەكەمیان (فۆرت سومتەر) بوو.^(١) ئەم قەلایە پارچە یەك زەوی بوو، سەر بە یاسای ویلايەتە یەكگرتووەكان بوو، پارێزەرانی فیدرالی كە ژمارەیان (٨٠) كەسیك دەبوو، بە سەرۆكایەتی (روبیەر ئەندەرسۆن)، تیايدا نیشتهجێ بوو بوون، لە پێش ئەو ڕووداوە (ئەبراهام لنگۆلن) بڕیاری نۆژەنکردنەوێ ئەو قەلایە دابوو، بەلام حكومەتی فیدرالی لەدوا ڕۆژی ئەو كارە ترسا و سووربوو لەسەر دەرکردنی پارێزەرەكانی ئەو قەلایە، ئەم مەسەلە یە مەسەلە یەكی زۆر هەستیار بوو لای (ئەبراهام لنگۆلن)، دواي دوو دلێكی زۆر بڕیاریدا هاوكاری بگەیەنیتە ئەو قەلایە لەپێی دەریاوە، چونكە پێداویستییەكانیان زۆر كەم بوو بوو یەو.^(٢)

لە ژێر کاریگەری ئەمەدا، پاش ئەوێ (ئەندرسۆن) دژی ئەو بوو قەلاکە بدات بە دەستەو، هیزەكانی كۆنفیدرالی بە سەرۆكایەتی (بیربۆریجاد) لە بەرەبەیان (١٢) ی نیسانی سالی (١٨٦١) دا، توانی بە ئاگری تۆپەكانی هیزەكەي ناوی ناچاری خۆبەدەستەوهدان بكات، دواي دوو ڕۆژ و لە (١٤) ی نیسانی سالی (١٨٦١) دا (ئەندرسۆن) خۆی بە دەستەوهدا، هەر لە سۆنگەي ئەم ڕووداوە ژمارەي ویلايەتە جیابووەكان لە حەوت ویلايەتەو زیادی كرد بۆ یانزە ویلايەت، ئەوانیش ئەمانە بوون: فیرجینیا لە (١٧) نیسانی سالی (١٨٦١)، ئەركەنساز (٦) ی مایس. تنیسی (٨) ی حوزەیران، كارۆلینای باكور (٢٠) ی مایسی هەمان سالدا لە ویلايەتە یەكگرتووەكان جیابوونەو.

دواتر پایتەختی ویلايەتەكانی هاوپیەمانی لە (مونتگري) گۆردرا بۆ (ریتچمۆندی فیرجینیا)، باكورییەكان لە بەرامبەر ئەو ڕووداوە دوو دلێان بۆ دروست بوو، لە كۆتاییدا ڕێگای جەنگیان گرتەبەر، لە (١٥) ی نیسانی سالی (١٨٦١) دا (ئەبراهام لنگۆلن) بەیانیکي دەرکرد و تیايدا داواي لە دەسەلاتدارانی ویلايەتە لایەنگرەكانی كرد (٧٥,٠٠٠) هەزار جەنگاوەری خۆبەخشكار كۆبکەنەو بۆ خزمەتی سەربازی بۆ ماوەي سێ مانگ بۆ بەرەنگاربوونەوێ دوژمن، بەم جۆرە جەنگی ناوخۆیی دەستی پێکرد.^(٣)

١ - د.حسن صبحي:س-پ،ل،١١٦.

٢ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: س-پ،ل،١٣٦.

٣ - كارلهاينتس دشتر: س-پ،ل،١٨٦.

رووداوہکانی جھنگ

پنویستہ توانای ئابووری و سہربازی ہرہک لہ ویلاہتہکانی باکور و شوروی ئەمریکا دەست نیشان بکەین، کە ھەر یەکەیان تاییەتمەندی خۆیانیان ھەبوو، ویلاہتہکانی باکور بەوہ جیادەکرانەوہ، لہ پرووی ژمارە ی دانیشتوانەوہ ژمارەیان زۆربوو بە شتوہیەک بەپیتی ئاماری سالی (١٨٦٠)، ژمارە ی دانیشتوانی ئەو بیست و سێ ویلاہتہی لہ ژێر سەرکردایەتی یەکیٹی فیدرالیدابوون، بیست و ھوو ملیۆن کەس دەبوون، بەرامبەر یانزە ویلاہتی سەر بە کونفیدرالی (یەکیٹی ھاوپەیمانی)، کە دانیشتوانەکە ی دەگەیشتە نۆ ملیۆن کەس، و زیاتر لہ سێ ملیۆن و نیویان لہ پەش پیستەکان بوون، ئەمە جگە لہوہ ی ویلاہتہکانی باکور لہ پرووی ئابووری و پیشەسازییەوہ لہ سەرەتای چلەکانی سەدە ی نۆزدەھەمدا زۆر پیشکەوتوو بوون، بەھۆی بەکارھێنانی ڕیگای تازە ی بەرھەمھێنانی و بەکارھێنانی (خەلۆزی ئەنتراسیت) و وزە ی ھەلم پیشەسازی ئاسن پیشکەوتنیک ی بەرچاوی بەخۆیەوہ بینی، دەستیان کرد بە بونیادنانی ھێلە ئاسننەکان، بە جۆریک کردارەکانی گواستەوہ ی پێداویستیەکانی بۆ بەرەکانی جھنگ خیراترکرد، درێژی ھێلەکانی ئاسن لہ ویلاہتہکانی باکوردا دەگەیشتە (بیست و دوو ھزار میل) لہ کاتیکدا لہ ویلاہتہکانی باشووردا درێژی ئەم ھێلانە دەگەیشتە نۆ ھزار میل.^(١)

ویلاہتہکانی باشووری ئەمریکا ویلاہتی کشتوکالی بوون، و لۆکە و توتن و برنج و قامیشی شەریان بەرھەم دەھێنا، بەلام لہ پرووی پیشەسازییەوہ دواکەوتوو بوون، بۆیە لہ کاتی جھنگدا پشتیان بە ھاوکاری دەرەکی بەستبوو، زۆربە ی پێداویستیەکانی جھنگیان لہ ئەوروپاوە پی دەگەیشت، لہبەرەمبەردا ویلاہتہکانی باکووری ئەمریکا زۆربە ی پێداویستیەکانی جھنگی بۆ خۆی دابین دەکرد، سەرەپای ئەوہش باشوورییەکان توانیان بۆ ماوہ ی چوار سال بەرەنگاری بکەن و جھنگین، بەھۆی ئەوہ ی ئەوان لہ زەویەکانی خۆیاندا دەجھنگان و ڕیگاکانی گواستەوہ یان کورت بوو، ھەر وەھا بەھۆی ئەوہ ی خۆیان جووتیار بوون، توانای بەرگەگرتنی ژیا نی سەخت و پۆژانی جھنگیان زۆرتر بوو، سەبارەت بە ھێرشە سەربازییەکان، حکومەتی یەکیٹی ئەمریکا بۆ پلان و نەخشە جھنگیەکە ی لہ سێ ئامانجی سەرەکی دەکوڵیەوہ:

١ - الن نفنز وھنری شیل کومجر: س، پ، ل، ٢٦٤.

یەكەم: گەمارۆدانی دەریایی بەندەرەکانی باشوور.

دووهم: كۆنترۆلكردنی پرووباری مسیسیپی.

سێیەم: دەست گرتن بەسەر فێرجینیا و ویلایەتەکانی کەناری پۆژەهلات بو دەست گرتن بەسەر (ریتجمۆندی) پایتەختی هاوپیەیمانان.

لە سەرەتای ئەو جەنگەدا، تاراپادەیهك هەموو هێزە دەریاییەکان لە ژێر دەستی باکووردا بوو، کە بە هەموویەوه (چل) کەشتی دەبوون، بەلام لاواز و بێ کەلک بوون، هەربۆیە وەزیری جەنگ (جیدیون ویلز)، هێزە دەریاییەکانی پێکخستەوه و بەهیزی کردن.^(۱)

ئەبراهام لنگۆلن سەرۆکی هێزە سەربازییەکان بوو، فەرمانیدا بە کەشتی گەلە سەربازییەکانی ئەمریکا بۆ گەمارۆدانی کەنارەکانی باشوور و پێگرتن لە هاتو چۆکردنی هەر کەشتیەکی کۆنفیدرالی یاخود بیانی، لە سەرەتاوه ئەم گەمارو دەریاییە تاراپادەیهك بازەرگانی ویلایەتەکانی باشووری تێک شکاند، بە تایبەت بازەرگانی لۆکە، بەلام بە هاتنی سالی (۱۸۶۳) ئەم گەمارۆیە کاریگەری زۆری کردەسەر ویلایەتەکانی باشوور، تا ئەو ئاستەي نەیاندهتوانی بەرهمەمی لۆکە بنێرنە دەرەوه و پێویستیەکانیان لە دەرەوه بهینن، وەك پێداویستی جەنگ و پزیشکی و جل و بەرگ، لە کاتێکدا باشوور زۆر پێویستی پێ بوو.^(۲)

لەم کاتەدا سەرکردهیهکی دەریایی بە هیز و بەناوبانگ دەرکەوت، بەناوی (دیفیئە فاراگوت)، سەرکردهیهتی دوو شەپری گەورەي کرد، لە یەكەمیاندا بە سەرکردهیهتی کردنی کەشتی گەلێکی ئەمریکا، بەرەو کەنداوی مسیسیپی بەپێکەوت و توانی باشوورییەکان ناچار بکات شاری (نیو ئورلیانز) کە گەورەترین شاری هاوپیەیمانەکان و دەولمەندترینیان بوو بدەن بە دەستەوه، لە شەپری دووهمیاندا لە دەروازەي کەنداوی (موبیل) پێگای بۆخۆی خۆشکێرد و توانی دەست بگرێت بەسەر کەشتی هاوپیەیمانەکاندا و بەندەرەكەي داخست، بەلام لە ئازاری سالی (۱۸۶۲) دا کەشتیەکی تازەي جەنگی پروپۆشکراو بەپۆلا (میرماک)، هێرشێ کردەسەر کەشتی گەلەکانی حکومەتی یەکییتی و ئەوەندەشی نەمابوو هێرش بکاتە سەر (واشنتون) یان (نیویۆرک)، بەلام کەشتیەکی تۆکمەي حکومەتی یەکییتی بە

۱ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۸۲.

۲ - د. طلحة الصياح و راغب العلي: س.پ، ل ۱۳۲.

خوی (مونیتوز) به‌په‌له‌گه‌یشته باشوور و هیرشی کرده‌سەر (میرماک) و له ناوی برد، به‌م جوړه‌کشتی‌گه‌له‌کان له‌گه‌مارؤدانی باشوور و ده‌ست‌گرتن به‌سەر کناره‌گرنگه‌کان و له ناوبردنی‌گه‌شته‌بازرگانیه‌کانی‌هاوپه‌یمانان خزمه‌تیک‌ی‌گه‌وره‌ی‌یه‌کیتی‌ئهمریکایان کرد.^(۱)

سه‌بارت به‌ئامانجی دووهم، هیژه‌یه‌کیتی‌ه‌کان به‌سه‌رکردایه‌تی‌جه‌نه‌رال‌ایولیس‌گران‌ت) زنجیره‌یه‌ک‌سه‌رکه‌وتنیان به‌ده‌ست‌هینا، کاتیک‌هیل‌ی‌باشووری‌ویلایه‌تی‌(تنیسی) ب‌ری و توانی‌ده‌ست‌ب‌گری‌ت‌به‌سەر‌ه‌ردوو‌قه‌لای‌(هینری و‌دونلسون) که‌ده‌که‌وته‌سەر‌پووباری‌(تنیسی و‌کم‌برلند)، به‌م‌ش‌یوه‌یه‌زۆربه‌ی‌به‌شه‌کانی‌پوژئاوای‌ئو‌ویلایه‌ته‌(تنیسی) ده‌ستی‌به‌س‌ه‌ردا‌گیرا و هیژه‌کانی‌هاوپه‌یمانان‌ناچاربوون‌شاری‌(ناش‌فیل) چۆل‌ب‌که‌ن.^(۲)

هیژه‌یه‌ک‌گرتووه‌کانی‌باکوور‌دوای‌ده‌ست‌به‌سه‌ردا‌گرتنی‌به‌نده‌ری‌(م‌فیس)، له‌توانایاندا‌ه‌ه‌بوو (۳۲۰کم) ب‌یرن و ب‌گه‌نه‌ناوچه‌رگه‌ی‌باشوور، به‌لام‌هیژه‌یه‌ک‌گرتووه‌کان‌ه‌یرشیکی‌له‌ناکاویان‌کرایه‌سەر‌له‌(ش‌لیوه) که‌ده‌که‌وته‌سەر‌ئو‌ل‌ی‌واره‌ی‌ده‌یروانی‌به‌سەر‌پووباری‌(تنیسی)‌دا، ئو‌هیژانه‌له‌شوینه‌کانی‌خو‌یان‌مانه‌وه‌ه‌ه‌تا‌هاوکارییان‌پ‌ی‌گه‌یشت و توانیان‌به‌رپه‌رچی‌دوژمنه‌کانیان‌(هیژه‌هاوپه‌یمانانه‌کان) ب‌ده‌نه‌وه، له‌دواتردا‌هیژه‌کانی‌(گران‌ت) به‌ه‌ی‌واشی‌به‌ره‌و‌باشوور‌که‌وته‌ن‌ری، ئامانجی‌سه‌ره‌ک‌یشیان‌ئو‌ه‌بوو‌به‌ته‌واوی‌ده‌ست‌ب‌گرن‌به‌سەر‌پووباری‌(م‌سیس‌پی)‌دا، له‌کاتیک‌دا‌هیژه‌هاوپه‌یمانانه‌کانی‌باشوور‌به‌شیکی‌گه‌وره‌یان‌ل‌ی‌چۆل‌کرد‌بوو، له‌ر‌ینگه‌ی‌ده‌ست‌به‌سه‌ردا‌گرتنی‌(نیو‌ئورلیانز)‌ه‌وه، بۆ‌ماوه‌یه‌ک‌گران‌ت و هیژه‌که‌ی‌له‌(فیکس‌بورگ، م‌سیس‌پی)‌که‌ج‌یگایه‌کی‌پ‌ر‌قه‌لا و توکمه‌ی‌سەر‌پووباربوو‌گه‌مارؤ‌دران‌له‌لایه‌ن‌هیژه‌هاوپه‌یمانانه‌کانی‌باشووره‌وه‌که‌چوو‌بوونه‌سەر‌لوتکه‌ی‌که‌ناره‌به‌رزه‌کان، هیژی‌ده‌ریایی‌یه‌کیتی‌ئهمریکا‌نه‌یده‌توانی‌ه‌یرشیان‌ب‌کاته‌سەر، تا‌له‌دوای‌دا‌(گران‌ت) هیژه‌که‌ی‌به‌ره‌و‌باشووری‌(فیکس‌بورگ)‌کشانده‌وه‌و‌بۆ‌ماوه‌ی‌شه‌ش‌ه‌فته‌گه‌مارؤ‌ی‌دان، تا‌له‌(۱۸۶۳/۷/۴)‌دا‌یه‌کیتی‌ئهمریکا‌توانی‌ده‌ست‌به‌سەر‌پووباره‌که‌دا‌ب‌گری‌ت و به‌وه‌ش‌توانی‌(ئهرکه‌نس‌اس، لویزیا‌نا و‌ته‌ک‌ساس) له‌ویلایه‌ته‌هاوپه‌یمانانه‌کان‌داب‌یریت.^(۳)

۱ - الن نفنز وهنری شیل کومجر: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۶۸.

۲ - د.عبد العزیز سلیمان واخرون: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۲۸.

۳ - روجر بارکسن: موسوعة الحرب الحديثة، تر.سمیر عبدالرحیم الضلبي، دار المأمون، بغداد، ۱۹۹۰، ج ۲، ص ۶۲۱.

سه‌بارەت بە ئامانجی سییەم و بەرەوی ویلایەتەکانی رۆژھەلات، سەرەت
هیزەکانی باکوور چەند جارێک ھەولیاندا دەست بەسەر (ریتجموند)ی پایتەختی
ویلایەتەکانی باشووردا بگرن، لە چەند شەپکی یەک لەدوای یەکدا لە (فیرجینیا
شکستیان ھینا، دووری نیوان (واشتنۆن) پایتەختی ویلایەتەکانی باکوور
و(ریتجموند) تەنھا (۱۰۰میل) دەبوو، بەلام بوونی چەند پێگایەکی ئاوی لە نیوانیاندا
بوو بوونە خالی گرنگی بەرەنگاری، ئەمە جگە لە بەتوانایی سەرکردەکانی سوپای
باشوور، ھەک (روبرت لی) و (توماس ستیوول جاکسون)، زۆر بە لێھاتوویی کاریان
دەکرد و تارادەھێک ئەو کارە لە بەردەم هیزەکانی باکووردا گران کرد.^(۱)

یەكەمین ھەول لە ۱۸۶۱/۷/۱۶ز دەستی پێکرد، کاتیك سوپای باکوور لەسەر
پووباری (بول رن)ی باکووری (فیرجینیا) بە سوپای باشوور گەشت، ژمارە
سەربازانی ھەریەک لەو سوپایانە سی ھەزار کەس دەبوون، لە جەنگی (بول رن)
یەكەم) سوپای باکوور تێکشکا و ھەندیکیان بە مەبەستی گەشتن بە (واشتنۆن)ی
پایتەخت رایان کرد و سەرباز و کەرەستە جەنگییە بە جێماوھەکان کەوتنە دەست
سەربازانی باشوور.^(۲)

شکستی هیزەکانی باکوور لەم جەنگەدا، ئەو ھەلە لە دەستدان کە بتوانن
بە یەک لێدان جەنگی ناوڤۆیی بە قازانج و سەرکەوتنی ڤۆیان کوتایی پێ بەین.
کاتیك خەلکی باکوور دووپاتی ماوہ درێژی نەرەحەتیەکیان دەکردهوہ، لە
سەرەتای سالی (۱۸۶۲) سەرکردەھێکی باکوور بە ناوی (جورج ماکیلان) ھەستا بە
ئەنجامدانی ھەولێکی دیکە، پاش ئەوہی سوپاکە ی کە لە ھەزار جەنگاوہر پێک
ھاتبوون و بە شێوہیەکی باش مەشەقیان پێکراو، بەرەو نیمچە دورگەھێکی نیوان
ھەردوو پووباری (یۆرک) و (جیمس) و دواتر بەرەو (ریتجموند) پێشکەوتن، تا
گەشتن بە سوپای باشوورییەکان بە سەرکردایەتی (روبرت لی)، لە جەنگی (ھەوت
رۆژدا) لە ۲۵ ی حوزەیران تا (۲) تەموزی (۱۸۶۲)، ھەردوولا زەرەر و زیانیکی
زۆریان لێ کەوت و ناچار هیزەکانی باکوور بەرەو (واشتنۆن) پاشەکشەیان کرد.^(۳)
دوای ئەوہی هیزەکانی باشوور بەرەو باکوور ھەلکشان و توانیان لە
شەپی (بول رن) دووہم) لە (۳۰) ئابی (۱۸۶۲) بەسەر هیزەکانی باکووردا

۱ - د. طلحة الصباح و راغب العلي: س-پ، ل ۱۳۲.

۲ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۱۳۹.

۳ - الن نفنز و هنري شيل كومجر: س-پ، ل ۲۷۰.

سەربەكەون، بە ھەمان شىۋەش لە شەپى (تشانسىلور زفيل)دا، ھىزەكانى باكوور
 نوای شەپىكى قورس شىكستيان ھىنا و لە بەرامبەردا ھىزەكانى ھاوپەيمانانىش
 ژيانى (ستونول جاكسون)ى سەركردەيان لە دەستدا، سەرەپاى ئەو ھەش ھىزەكانى
 باشوور نەيانتوانى سەركەوتنى تەواو بە دەست بەيئىن، كاتىك ئەو ھىزانە لە ئابى
 (۱۸۶۲)بە سەر كەردايەتى (روبرت لى) بەرەو باكوور كەوتنەپى، (ماكليلان) و
 سوپاكەى لە (ئىتتىام) لە پوژئاواى (ميريلاند) پىيان پى گرتن و نەيانتىشت
 بەرەوپىشەو ە برۆن، ئەمە بوو ھۆى ئەو ھى (لى) و سوپاكەى پاشەكشى بكن، ئەم
 سەركەوتنە كارى لە (ئەبراھام لىنگولن) كەرد تا لە ئەيلولى (۱۸۶۲)دا ئاگادارىيە
 بەناوبانگەكەى سەبارەت بە ئازادكردنى كۆيلەكان بلاكاتەو.^(۱)

لە ھاوینی سالى (۱۸۶۳) دا جەنەرال (لى) ھەولەكەى بۆ داگیركردنى باكوور
 دووبارە كەردەو و لە گەل فەرماندەى سوپاى باكوور (جورج مید) لە جەنگى
 (گیتسبورگ - بنسلفانيا) پىكداھاتن، ئەم جەنگە بە جەنگى يەكلاكەرەو ھى جەنگى
 ناوخۆی دادەنریت، و بۆماو ھى سى پوژ لە (۱-۳)ى تەموزى ئەو سالە بەردەوام
 بوو، پاش ئەو ھى سوپاى (لى) زیانیكى زۆرى لى كەوت بەرەو (پوتوماك)
 كشانەو.^(۲)

لە و كاتەدا ھىزەكانى (گرانى) چوونە ناو (فیکسبورگ - ميسيسپى)، توانیان
 گەمارۆى كەنارەكانى باشوور بەدەن بە پشتىنكى ئاسنین، بەمەش پىنداویستىەكانى
 ھىزەكانى باشوور لە ھەموو پروویەكەو بەرەو كەمبەوونەو دەپوشت، بە
 پىچەوانەى باكوورەو كە پىشكەوتنىكى بەرچاوى بەخۆو ە بىنى، كارگەكان بە
 ھەموو توانایەكەیانەو كەوتبەوونە بەرەمھىتان و ھىزى مەویش بە ھۆى كۆچە
 بەردەوامەكانەو بەرە بەرە زیادى دەكرد.^(۳)

لە تەموزى سالى (۱۸۶۳)دا ھىزەكانى باكوور دەستیان گرت بە سەر قەلاى
 (فیکسبورگ)دا، ھىچ قەلايەك نەمايەو بە دەست باشووریەكانەو لە (ميسيسپى)دا،
 بەمەش لە تشرینی دوو ھى ھەمان سالدا سەركەوتنیان بە دەست ھىنا بە سەر ھىزە
 باشووریەكاندا.

۱ - د. طلحة الصياح و راغب العلي: س-پ، ل ۱۳۳.

۲ - فرحات زیادة واخرون: س-پ، ل ۱۴۰.

۳ - د. طلحة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۲۴.

له سالی (۱۸۶۴) دا (لنکۆلن) جهنه رال (گرانتي) ى کرده سەرۆكى گشتى هیزه كانى باكوور، گرنت به هاوكارى (وليم شيرمان) به ره و ناوچه كانى پوژئاوا به پيكهوت، سهركرده ى باكوور (شيرمان) توانى سهرېكه ویت به سهر بهرگري هیزه كانى باشوور له (جورجيا) وه تا زهريای ئه تله سى.^(۱)

له سالی (۱۸۶۴) (گرانتي) زۆر به هيواشى به ره و (ريتجموند) به پيكهوت، وهیزه كانى له هه موو به ره كانه وه هیزشيان ده كرد، له ۱ى شوباتى (۱۸۶۵) سوپاكهى جهنه رال (شيرمان) به ره و باكوورى جورجيا كه و ته پى، له (۱۷) ى شوباتى هه مان سالدا باشوور ييه كان له پايتهختى كارۆليناى باشوور (كولومبيا) پاشه كشيان كرد، دواتر (تشارلستون) به بى شه پ كه و ته ده ست كه شتيگه له كانى هیزه يه كيتيه كان، هه لويستى هیزه كانى باشوور له (بيتربورگ) و (ريتجموند) دا زۆر شهرمه زاركه ر بوو، ئه وه بوو له (۲) نيسانى سالی (۱۸۶۵) دا جهنه رال (لى) پاشه كشيى كرد و چوو (ئه بوماتوكس - فيرجينيا) و له لايه ن هیزه هاوپه يمانه كانه وه گه مارۆدرا، دواتر له (۹) ى نيسانى (۱۸۶۵) دا خۆى به دهسته وه داو به وهش كو تا ى به جهنگى ناوخۆيى هات.^(۲)

له م جهنگه دا بابته ى سهر به خۆيى ويلايه ته كانى باشوور، بوو به مه سه له يه كى دۆراو، پاله وانى ئه م مه سه له دۆاره وهش (روبرت لى) بوو، هه رچه نده به توانايى و ليهاتوويى سهركرديه دا بووه جى سهرنج، جگه له وهش ئه م جهنگه (ئه براهام لنكۆلن) گه و ره ترين پاله وانى ويلايه ته كانى باكوورى ده رخست، كه ئامانجى سهره كى ئه وه بوو جارېكى تر يه كيتى ويلايه ته كان بگه پي نيته وه، نه ك هه ر به هيز و زۆردارى، به لكو به به كار هينانى ريگاي ئاشتى و نه رم و نيانى، هه رچه نده ده سه لاتيكي واى هه بوو، هيج يه كيك له سهرۆكه كانى پيش خۆى ئه و ده سه لاته ى نه بووه، له گه ل ئه وه شدا به پنى پيوانه و بنه ماكانى ديموكراتيه ت و حوكمى زاتى ده جولايه وه، به مهش له سالی (۱۸۶۴) دا دووباره بو سهرۆك كو ماري هه لپۆيردرايه وه.^(۳)

سه باره ت به ژماره ى سهر بازاني هه ريه ك له هیزه كانى حكومه تى يه كيتى و حكومه تى هاوپه يمانى، به م شيوه يه بوو: ژماره ى سوپاى يه كيتى (۲،۸۹۸،۳۰۴)

۱ - د. اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكى، ص ۱۴۰.

۲ - ج. ويلز: مؤجز تاريخ العالم، تر. عبدالعزيز توفيق، مكتبة النهضة المصرية، مطبعة الحارة، مصر، ۱۹۶۷، ص ۳۲۸.

۳ - بدون مؤلف: مؤجز التاريخ الأمريكى، ص ۸۵.

سەربازو، ژمارەى سوپای ھاوپەیمانی (۱,۳۰۰,۰۰۰) سەربازبوون، زیانی گیانی هیزه‌کانی یه‌کیتی (۳۵۹,۵۲۸) سەرباز و زیانی گیانی هیزه‌کانی ھاوپەیمانی (۲۵۸,۰۰۰) هەزار سەربازبوو، جگە لە سەدان هەزار بریندار کە بە درێژایی ژیان لە توانای کارکردن کەوتن، تیچوونی ئەو جەنگە بە (دە بلیۆن) دۆلار مەزەندە دەکرا، جگە لەو‌ه‌ی گەلیش لەو جەنگەدا لە ناپەه‌ترین ئازار و مەینەتی و دەردەسەریدا ژيانی دەبردەسەر.^(۱)

لە کاتێکدا بریاری جەنگ درا، هەریەک لە حکومەتی یه‌کیتی لە (واشتنۆن) و حکومەتی ھاوپەیمانی لە (ریتجموند)، بازرگانیه‌ک لە بەردەمیاندا بوو خۆیان بۆ ئامادەنەکردبوو، لە سەر هەریەک لەو دوو حکومەتە پێویست بوو هیزه سەربازییه‌کانیان پێک بخەن‌وه و پرچەکیان بکەن و پێداویستیه‌کانیان بۆ دابین بکەن، ئەمە جگە لەو‌ه‌ی دەبوو کەسانی شیاو و لیها توویان دابنایه بۆ سەرکردایه‌تی کردنی هیزه وشکانی و دەریایه‌کان.^(۲)

گرفتی دارایی سەرەکیترین گرفت بوو، حکومەت بۆ ئەو‌ه‌ی سەرمایه‌ی دەست بکەوێت و پێویستیه‌کانی جێ به‌جێبکات پرووی کردە سێ سەرچاوه (دانانی باج و دەرکردنی دراو و هاندانی قەرز)، باج بە شیوه‌یه‌کی گشتی یاسا گومرگیه‌کان بوو، پێژه‌که‌ی گەیشته چل و حەوت لە سەده‌ی نرخی پێویسته‌کان، لە دوا‌ی ئەم باجه لە سالی (۱۸۶۱)دا باجێکی دیکه به‌ شوێنیدا هات، ئەو‌ه‌ش باجی دەسکەوت و بە‌روبووم بوو، سەرچاوه‌ی دووهم دەرکردنی دراو بوو بە‌لام سوودێکی زۆری نەبوو، چونکە لەسەر بنه‌مای به‌ه‌اداری تاییه‌تمەند نەبوو، بۆیه به‌هاکه‌ی سووک و نرخه‌کان بە‌رزبوونه‌وه و لە ئەنجامدا تیکچوون و کێشه‌که‌وته سیستمی دارایی، بە‌لام قەرزه‌کان سەرچاوه‌یه‌کی گرنگ بوون لە به‌دیهاتن و چاره‌سەری سەر‌وه‌ت و سامانی حکومەت‌دا، بۆ بره‌ودان و هاندانی ئەم قەرزانە و نه‌ه‌یشتنی پشیوی دارایی لە ولات‌دا، حکومەت په‌نای برده‌ به‌ر پێک‌خستنێ ب‌انک و پ‌استه‌وخۆ سەرپه‌رشتی کردنی و لە سالی (۱۸۶۳) یاسایه‌کی لەو بواره‌دا دا‌رشت.^(۳)

ئەو ناپه‌ه‌ته‌ی و ته‌نگه‌ژانه‌ی پ‌و‌وبه‌پ‌و‌وی حکومەتی ھاوپەیمانی باش‌و‌ور بوویه‌وه، گرانتەر و ئالۆزتر بوو، سەر‌ه‌تا فه‌رمانگه‌یه‌کی دارایی نەبوو وەکو

۱ - فرحات زیاده و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۱۴۰.

۲ - تشارلز و ماري بيرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۲/ص ۲۹.

۳ - فرحات زیاده و ابراهيم فريجي: س- پ، ل ۱۴۱.

حکومەتی فیدرالی متمانەیی بخاتەسەر، لەبەر ئەوە پێویست بوو لە نەبوونەوه بیهێنیتەدی، بەلام لە دواي گەمارۆدانى دەریایی لەسەر باشوور و قەدەغەکردنى هاوردنى شتومەک کە باجى لەسەر داونرا پشت بەستن بە یاسا گومرگى کان هیچ سوودیكى نەبوو، بۆیە پەنای برده‌بەر باجى راستەوخۆ و دەکردنى دراوى نوى ئەم دراوه لەسەر سەرەتادا بەشیکی زۆری ئالوگۆر پێکرا، بەلام دواتر داشکانیکی شەرمەزاریانەى دارایی خستەوه.^(١)

لە سەرەتای جەنگدا، هەریەک لە دوو حکومەتەکە پشتیان بە سەربازە خۆبەخشکەرەکان بەستبوو، چونکە گورپوتینکی و زۆر لە دلایاندا بوو، بەلامەر زوو ئەم گەرمە و گورییە لە ناخیاندا نەما، کۆنگرێسی کۆنفیدرالی لە ئەیلوولی سالی (١٨٦٢)دا یاسایەکی دەکرد، بەپیتی ئەو یاسایە پێگەییدا بە حکومەت ئەو گەنجانەى توانای چەک هەلگرنتیان هەیه و تەمەنیان لە نیوان (١٨ - ٤٥) سال دایە بیانکات بە سەرباز، بەلام ئەم یاسایە خاوەن گیلگە گەورەکانى نەگرتەوه، لە قوناغەکانى کۆتایی جەنگدا حکومەتى کۆنفیدرالی ناچاربوو بکەوێتە بە سەربازگرتنى پەش پێستەکان، بەهەمان شێوه کۆنگرێسى فیدرالییش لە ئازاری سالی (١٨٦٢)دا، یاسایەکی دەکرد بۆ بە سەربازگرتنى هەموو ئەو نێزینانەى توانای چەک هەلگرنتیان هەیه، ئەم سەربازگرتنە هەتا کۆتایی جەنگ بەردەواوە بوو.^(٢)

لە هەردوو حکومەتەکەدا، یاسای سەربازگرتن زۆر بە توندی دژایەتى کرا، و ژمارەى پاکردووه‌کان لە خزمەتى سەربازی زۆر زیادى کرد، لە تەموزى سالی (١٨٦٢)دا، حکومەتى فیدرالی رێگەى بەپەش پێستەکاندا، تا لە خزمەتى سەربازی لە سوپادا بەشداری بکەن، هەر لەو سالەوه بەشداریکردنى پەش پێستەکان بە شێوه‌یه‌کى بەرفراوان دەستی پێکرد، هەرچەندە ئەو پەش پێستانە لە میژووی جەنگى ناوخۆیى ئەمریکادا ژمارەیه‌کى بێ وێنەیان لە لاپەرەکانى ئازایی و پالەوانیتیدا تۆمارکردووه، لەگەڵ ئەوەشدا بە شێوه‌یه‌کى زۆر ناهاوتایانە مامەلەیان لەگەڵدا دەکرا، بەجۆریک مووچەى سەربازە پەش پێستەکان کەمتر بوو لە مووچەى سەربازە سپی پێستەکان، لە سالی (١٨٦٤)دا زیاتر لە (١٨٦) هەزار پەش

١ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: س- پ، ل ١٤٢.

٢ - تشارلز و ماری بيرد: س- پ، ل ج ٢/ص ٣١.

یست لهو پێژهیه (۱۳۴) ههزار یان له ویلایهتهکانی باشوور بوون بهشداربوون له هیزه ده‌ریایی و وشکانیهکاندا. ^(۱)

پۆلی ژنانیش لهم جهنگه‌دا کهم نه‌بوو، هه‌رچه‌نده ئه‌گه‌ر نه‌شیان توانیبی به‌شداری راسته‌قینه‌ی کوشتاره‌کان بکه‌ن، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا له سوپای هه‌ردوو حکومه‌ته‌که‌دا هه‌ندیک له ژنان به‌جل و به‌رگی پیاوانه‌وه په‌یوه‌ندیان کرد به خزمه‌تی سه‌ربازیه‌وه، به‌لام لنان لهو جهنگه‌دا زیاتر وهک په‌رستار کاریان کردوه. ^(۲)

ئه‌نجامه‌کانی جهنگی ناوڤۆیی ئه‌مریکا

بیگومان جهنگی ناوڤۆیی ئه‌مریکا لایه‌نی ئه‌رینی و نه‌رینی بوو، ئه‌مه‌ش بۆ خۆی سروشستی جهنگه، لایه‌نه نه‌گه‌تیفه‌کان له‌وه‌دایه، ژماره‌یه‌کی زۆری خه‌لک له‌ناوچوون و ئه‌رکیکی گران و قه‌رزیکێ زۆری له دوا‌ی خۆی به‌جی هیشته، ئه‌مه جگه له نه‌هامه‌تی و مال ویرانی و ئاواره بوون و پوو‌خانی ژێرخانی ئابووری ولات... وه‌تد. ^(۳)

هه‌روه‌ک ویرانه‌کاریه‌کی گه‌وره‌ی له ویلایه‌ته‌کانی باشووری ئه‌مریکا‌دا به‌جی هیشته، به‌هۆی ئه‌وه‌ی بوو بوونه گۆپه‌پانی جهنگ و کرداره سه‌ربازیه‌کان، کاتیک جهنگ کۆتایی هات و سه‌ربازه‌کانی سوپای باشوور گه‌رانه‌وه بۆ کیلگه و شاره‌کانیان، زۆر سه‌رسام بوون به‌بینینی ئه‌و کاولکاریه‌ی له ئاکامی جهنگ که‌وتیوه‌وه، به‌جۆریک له میژووی ئه‌مریکا‌دا وینه‌ی نه‌بوو، پینگا‌کانی گواسته‌وه و پرده‌کان ویران کرابوون و هیله‌کانی ئاسنین له ناو‌برابوون، بۆ نموونه له سالی (۱۸۶۵) پاش ئه‌وه‌ی شاری (کۆلۆمبیا)ی پایته‌ختی (کارۆلینای باشوور)، له سه‌رده‌ستی سه‌ربازانی سوپای فیدرالی به سه‌رکرده‌یه‌تی (جنرال شیریان) ده‌ستی به‌سه‌ردا گیرابوو شاره‌که ویران کرابوو، به‌شیکێ زۆری سوتینرابوو. ^(۴)

بارودۆخی ئابووری ویلایه‌ته‌کانی باشوور زۆر خراپ بوو، سه‌رچاوه‌یه‌کی گرنگی سه‌روه‌ته‌کانیان له ده‌ست چوو، ئه‌ویش په‌ش پیسته‌کان بوون و ژماره‌یان

۱ - کورنتسوف: عرض اقتصادي تاريخي، مكتبة التحرير، بغداد، ج ۲/ص ۷۷.

۲ - کارل إن. دیفلر: الانطلاق من الماضي (القوى التي شكلت أمريكا الحديثة)، تر. صادق ابراهيم عودة، دار الاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ۱۹۹۷، ص ۲۶۰.

۳ - جواهر لال نهرو: لمحات من تاريخ العالم، مطبعة دار الكشف، بيروت، ص ۱۷۵.

۴ - سيرجون. أ. هامرتن: تاريخ العالم، القاهرة، ج ۷/ص ۶۸۰.

دەگەشتە چوار ملیۆن و نرخەکانیان بە دوو ملیار دۆلار مەزەندە دەکرا، ئەم پەش پیستانە ھۆکاری سەرەکی بەرھەم ھێنانی کشتوکال بوون لە کێلگەکاندا، جگە لەوەش بەھۆی ئەو گەمارۆ دەریاییە خرابووە سەر کەنارەکانی باشووری ئەمریکا لەلایەن ھێزە دەریاییەکانی باکوورەوە ناردنی بەرھەمی لۆکە بۆ دەرەو وەستیترا بوو، ئەمەش وایکرد نرخێ ئێو بەرھەمە دابەزیت، بەمەش ئابووری ویلایەتەکانی باشوور بەرەو لاوازی دەپۆشت، بەھۆی ئەوەی بەرھەمی لۆکە سەرچاوەیەکی سەرەکی ئێو ئابوورییە بوو، کێلگە بچووکەکانی کشتوکال تارادەیک لە چاو کێلگە گەورەکاندا زیانیان بەرنەکەوتبوو، بەلام چەند گرفتیکیان ھاتە بەردەم، ئەویش ئەوەبوو کشتیارە بچووکەکان پتووستیان بە پارە ھەبوو بۆ چاندنی زەویەکانیان و کرپنی ئامێرە کشتوکالیەکان، بۆیە بریک پارەیان بە قەرز وەردەگرت لە بازارگەنەکان و دواتریش ناچارەبوون بە نرخیکێ کەم بەرھەمەکانیان ھەر بەو بازارگەنە بفروشنەو، بەمەش کشتیارەکان ھیچ سەرچاوەیەکی بە نرخیان نەما لە ئابووریدا پشتی پێ ببەستن.^(۱)

کاریگەریەکی تری جەنگ لەسەر لاوازی و دارووخانی ئابووری ویلایەتەکانی باشوور، کەم بوونەوێ دەستی کاری پتووست بوو لە کێلگەکانی (قامیشی شەکر، توتن و لۆکە) ئەم جەنگە پق و کینە لە دلی ھەریەک لە باکووریەکان و باشووریەکان دروست کرد و بۆ ماوەی چەند نەوێک ھەرماوە، گەلیک لەو خەلکانە تووشی دەمارگیری بوون، بەتایبەت لە مەسەلە سیاسییەکاندا، بە جۆریک تا دواى تێپەرپوونی بیست سال بەسەر جەنگدا ھیچ یەکیک لە دیموکراتەکان نەیانتوانی بچنە (کۆشکی سپی) ھو.^(۲)

یەکیک لە ئنجامەکانی تری ئەم جەنگە، ئازادکردنی زیاتر لە (۳) ملیۆن پەش پیست بوو لە کۆیلایەتی، بەلام بارودۆخی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسیان برپاری لەسەر نەداربوو، بێ بەش بوون لە چێژوەرگرتن لە یەکسانی کۆمەلایەتی لەگەڵ سپی پیستەکانی ویلایەتەکانی باشووردا، لە پووی ئابوورییەو بارودۆخیان زۆر خراپ بوو، بۆیە بە ناچاری چوونەوێ ژێردەستی خاوەنەکانیان و پارچەیک زەوییان وەردەگرت لە خاوەن زەویەکان، بەرامبەر بە بریک پارە، ئەمەش جۆریکی

۱ - سیرجون.أ. ھامرتن: تاریخ العالم، القاهرة، ج ۷/ص ۶۸۸.

۲ - روز براون: البرازیل (شعبها وأرضها)، تر. محمد عبدالفتاح ابراهيم، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ۱۹۶۹، ص ۶۷.

-خو له چهوساندنه وهی مرؤقایه تی، له م بارودوخه دا رهش پیسته کان له بری ناوی کویه، ناوی (خزمه تکار) یان لی نرا و ههروهک پیشتەر، له بهره بهریان هه تا حورئاو بوون کاریان ده کرد، ته نانه ت پرووبه پرووی سیستمی سزادانی توند هبوونه وه، ئه مه جگه له وهی چه ندین پیکخراوی نهی تی له باشووردا دامه زرا بوون، یهک پیکخراوی (کولکوکس کلان)، که به شیکی زور له سه رباز و ئه فسه رهکانی سوپای پیشووی باشووری له خوگر تبوو، چه ندین کاری توند و تیژی و کاری تیروییان ده کرد له دژی رهش پیسته ئازاد بووه کان.^(۱)

ئو سیاسه تهی کۆماریه باکوورییه کان ئاماژه یان پی ده کرد، به دیهات و بهرژه وه ندییه کان یان مسوگر بوو، له ماوهی ئو چوار ساله ی جهنگدا، باجه گومرگیه کان سه ره له نوێ دانرانه وه به پیژیه کی زور بهرن، به جوړیک له پیشتردا نه گه یشتبووه ئو پیژیه، به مه بازرگانی ئازاد که دیموکراتهکانی باشوور داویان ده کرد، بووه مه سه له یه کی مردوو، مه سه له یه کی تر هه ره له رۆژانی (هاملتون و جیفرسون) وه قسه ی له سه ره ده کرا له لایه ن پیاوانی سیاسیه وه، مه سه له ی دانانی سیستمی بانکی نیشتمانی بوو.^(۲)

یاسای بانک نیشتمانیهکانی سالی (۱۸۶۳) و (۱۸۶۴)، به شیوه یهک داریژران تاراده یهک ئو بارودوخه یان جیگرده کرد، یاسای یه که میان تاییه ت بوو به دامه زراندنی ئو بانک نیشتمانیهکانی توانای ده رکردنی پاره ی کاغه زیان هه بوو، یاسای دووهمیشیان له پیتاو پزگار بوون بوو له و پاره کاغه زییه باوه رپیتنه کراوانه ی بانک تاییه تیه کان ده ریاند ه کرد، له گه ل به ده ست هیتانی پاره ی نیشتمانی راسته قینه، باجیکی زور خرایه سه ره سه نه دی ئو بانکانه ی پابه ندبوون به یاسای تازه وه، ئه م کاره وایکرد هه موو ئو بانکانه ی پاره ی کاغه ز ده رده کهن، بینه بانکی نیشتمانی.^(۳)

سه باره ت به زه وییهکانی رۆژئاوا، کۆنگریس له ئایاری سالی (۱۸۶۳) دا یاسایه کی ده رکرد، به پی ئو یاسایه، هه موو هاو لاتییه کی ویلایه ته یه کگرتووهکانی ئه مریکا جگه له وانه ی چه کیان هه لگرتبوو دژی ویلایه ته یه کگرتووهکان یان ئاسانکاریان بۆ دوژمن (ویلایه تهکانی کۆنفیدرالی) کردبوو مافی به ده ست هیتانی پارچه یهک زه وییان هه بوو به پرووبه ری (۱۶۰) دۆنم له رۆژئاوا، به م شیوه یه ئه م

۱ - د. طلیعة الصیاح ود. راغب العلی: س- پ، ل ۱۴۰.

۲ - تشارلز وماری بیرد: س- پ، ج ۲/ص ۴۳.

۳ - کارل إن. دیغلز: س- پ، ل ۲۶۴.

بابەتە لەسەر بىنەپەتتىكى ديموكراسىيانە چارەسەركرا لە قازانچى جوتياردا بچووكەكان.

جەنگى ناوخۆ ھۆكاريكى سەرەكى بوو بۆ بونىادناني ھيڭەكانى ئاسنين لە سەرتاپاي كيشوهرى ئەمريكادا، لە كاتى جەنگدا چەند بېرياريك دەركران بۆ دامەزراندنى كۆمپانيكان بۆ پاكيشانى ھيڭەكانى ئاسنين تا كەنارەكانى زەرياي ھادى.

جەنگى ناوخۆ شۆپشيتكى ئابوورى ھيتايەكايەو لە كۆمەلگەى ئەمريكيدا، لە ھەردوو ويلايەتەكانى باكور و باشوور، دەرکەوتنى راستەقىنەى ئەمريكاي نوئى دەگەپيتەو بۆ ئەو سالانەى جەنگ، لە گرنگترين ئەنجامە ئەرئينيەكانى ئەو جەنگە پاراستنى يەكپەتەى و يەكپارچەى ئەمريكا بوو، لەگەل بەرەوپيتش چوونى پيشەسازى، خيرا بەكارھيتانى مادە سروشتيەكان، بنیادناني پيشەسازى گەورە. دانانى سيستمى بەرھەمھيتان، فراوانکردنى کردارى بازرگاني دەرەكى، ھاندانى نەوہى تازە بۆ بەرەوپيتش چوون و سەرکردايەتى کردنى پيشەسازى و سەرمايە. ھەروەك چۆن ئەم جەنگە ھاندەريك بوو بۆ بەرەوپيتش چوونى ھۆكاري گواستەو بە تايبەت بنیادناني ھيڭى ئاسنين، ھەروەھا ھاندانى داھيتانەكان و كرنەوہى بازارى تازە بۆ ساغ کردنەوہى بەرھەمە كشتوكالئەكان و دەست پيكردى شۆپشى كشتوكالئى، بەھۆى پووختانى باشوور لەو جەنگەدا، چيني خاوەن كىلگە گەورەكان بەرژوہەندى و دەسلەتەكانيان پووختا لە ولاتدا، لەگەل ئازادبوونى پەش پيستەكان و دانانى بىنەپەتتىكى تازە بۆ ويلايەتەكانى باشوور لەلایەن نەوہى داھاتوہو.

ھەروەك ئەم جەنگە خاوەنى كۆلەكانى ناچارکرد واز لە دەست گرتن بەسەر تواناي ولاتدا بھيتن، دەسلەتەى ئەرستوكراتى لە باشووردا نەما و دەسلەت كەوتە دەست چيني بۆرجوازيە پيشەسازەكان، ئەمەش ھۆكاري سەرەكى گەشەکردنى سەرمايە بوو لە ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكادا، بە شىوہەيەكى گشتى جەنگى ناوخۆ، ھۆكاري سەرەكى بەرەوپيتش چوونى ئابوورى ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا بوو، لە سى چارەكى سەدەى نۆزدەھەمدا سەرمايەدارى بە شىوہەيەكى بەرچاو گەشەى كرد، بەجۆريك لە سالى (١٨٤٠)دا ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا بەپلەى پينجەم دەھات لە جياھاندا لە پووى بەرھەمھيتانى پيشەسازيەو، لە سالى (١٨٦٠)دا بەپلەى چوارەم و لە سالى (١٨٧٠)دا بەپلەى دووہم و لە سالى (١٨٩٤)دا بە پلەى يەكەم دەھات و نيوہى ھەموو بەرھەمى پيشەسازى جياھانى

بابه ته له سه ر بڼه ټيکي ديموکراسيانه چاره سرکړا له قازانجی جوتياره
بجووکه کان.

جەنگى ئاوخۇ شۆپشىنى ئابورى ھىنايەكايەۋە لە كۆمەلگەي ئەمىرىكىدا، ئە ھەردوۋىلايەتەكانى باكور و باشور، دەرگەۋتنى راستەقىنەي ئەمىركاي نوۋ دەگەپىتەۋە بۇ ئەۋ سالانەي جەنگ، لە گرنگىر ئىنجامە ئەرىنىەكانى ئەۋ جەنگە پاراستنى يەكەتەي و يەكپارچەيى ئەمىركا بوۋ، لەگەل بەرەۋپىش چوۋنى پىشەسازى، خىرا بەكارھىنانى مادە سىروشتىەكان، بنىادنانى پىشەسازى گەۋرە دانانى سىستىمى بەرھەمھىنان، فراۋانكردىنى كىردارى بازىرگانى دەرەكى، ھاندانى نەۋەي تازە بۇ بەرەۋپىش چوۋن و سەركردايەتەي كىردنى پىشەسازى و سەرمايە ھەروەك چۆن ئەم جەنگە ھاندەرىك بوۋ بۇ بەرەۋپىش چوۋنى ھۆكارى گۋاستنەۋە بە تاييەت بنىادنانى ھىلى ئاسنىن، ھەروەھا ھاندانى داھىنانەكان و كىرنەۋەي بازارى تازە بۇ ساغ كىردنەۋەي بەرھەمە كىشتوكالىيەكان و دەست پىكردىنى شۆپشى كىشتوكالى، بەھۋى پروخانى باشور لەۋ جەنگەدا، چىنى خاۋەن كىلگە گەۋرەكان بەرژەۋەندى و دەسەلاتەكانىيان پروخا لە ۋلاتدا، لەگەل ئازادبوۋنى پەش پىستەكان و دانانى بىنەرەتكى تازە بۇ ۋىلايەتەكانى باشور لەلايەن نەۋەي داھاتوۋەۋە.

عرهه دههینا، به بهراوردکردنی سالی (۱۸۶۰) تا سالی (۱۸۹۵)، بهرهمی
یشهسازی جهوت جار زیادیکرد. ^(۱)

لهبهر ئهوهی ههردوو ویلايهتهکانی باکوور و باشووری ئهمریکا، ژمارهیهکی
زور له پیاوانیان کردبوو به سهرباز له شهپهکاندا، ژنان ههستان به ئهجامدانی
چهند ئیش و کاریک که پشتر نهیانکردبوو، ژمارهی ماموستا ژنهکان زیاد بوو به
جوریک له سالی (۱۸۶۰) دا ژنان نزیکه ی چواریهکی ماموستایانان پیک دههینا،
بهلام له سالی (۱۸۷۰) دا سیهکیان پیک دههینا، ههروهها له سالهکانی دای جهنگدا
ژنان بهرهو منبهرهکان بهرپکهوتن بۆ گفتوگۆکردنی ئهو بابتهانهی تایبهتن به
ژنانهوه، وهک مافی ههلبژاردن و کارکردنی ژن.

ههندیک له ژنان، بهتایبهت ئهوانه ی بروایان به یهکسانی نیوان ههردوو پهگهزی
نیر و مئ ههبوو، ئهه جهنگهیان کرده هۆکاریک بۆ بهدیتهانی ئامانجهکانی خویان،
(کلارا بارتون) دامهزڕینهری (خاچی سووری ئهمریکی) بوو له کاتی جهنگدا، له
سالی (۱۸۸۸) سهبارت به ژن دهلت: (له کوتایی جهنگدا، ژن بۆ ماوهی پهجا سال
لهو باره سروشتیهی بارودۆخی ناشتی بۆی دابین دهکرد، پشکهوت) ئهه لهوانهیه
زیاده رهوی تیاداییت، بهلام ئهه جهنگه ریگای له بهردهم ژندا کورت کردهوه بۆ
گهشتن به مافهکانیان. ^(۲)

ئهه جهنگه، گرنگترین رووداو بوو، بۆ چهند نهوهیهک شوین پهنجهی خۆی
لهسهه گهلی ئهمریکی به جی هشت، و کاریگه ریشی لهسهه ههست و سۆزی ئهو
گهله ههبوو، بۆ نمونه به درێژایی سالانی (۱۸۶۲ - ۱۹۰۰) زیاتر له (۴۸۰) پۆمان و
چیرۆکی کورت لهسهه جهنگ و کاریگه ریهکانی نووسران، له سالانی (۱۸۶۲ -
۱۹۴۸) دا (۵۱۲) چیرۆک لهسهه جهنگی ناوخۆ بلاوکرانهوه، ئهه جهگه لهوهی به
درێژایی سالان له میژووی هونهری چیرۆک نووسی ئهمریکیدا ئهو چیرۆکانهی لای
خهک زیاتر دهخویندرانهوه بریتی بوون له (کوخ العم توم uncle toms cabin)
و (ذهب مع الريح gone with the wind)، یهکه میان باسی لهو مهسهله گهوره و
سههکیانهی دهکرد که بوونه هۆی روودانی ئهو جهنگه، دووه میشیان باسی له
ئهجامهکانی جهنگهکه دهکرد. ^(۳)

۱ - کوزنتسوف: س - پ، ل ۷۷.

۲ - الن نفز وهنری شیل کومجر: س - پ، ل ۲۸۴.

۳ - کارل إن. دیغلر: س - پ، ل ۲۵۷.

رېځخستنه وهی ویلايه ته کانی باکوور

پاش ئه وهی ویلايه ته کانی باکوور به سهرکردايه تی (جه نه رال لی) سهرکه وتن به سهر سوپای ویلايه ته کانی باشووردا، و هیزی سهربازی ئهم ویلايه تانه تیک شکا، ئه و یانزه ویلايه ته ی جیابوونه وهی خویان راگه یاند له یه کیتی ئه مریکا، حکومه ته کانیان به جیگری نه مانه وه، بۆیه پیویست بوو له پووی سیاسی و ئابوورییه وه هه موو ئه و ری و شوی تانه بگیری ته بهر بۆ کارئاسانی گه پانه وهی ئه و ویلايه تانه بۆ باوهشی یه کیتی کونفدراسوونی ئه مریکی، ههروهک پیشتەر (ئه براهام لنکوئن) هیله سهرهکیه کانی سیاسه ته که ی خوی له و بلاو کراوه یی (۸) ی کانونی یه که می سالی (۱۸۶۳) دهرخست، کاتییک لیبوردنیک گشتی بۆ هه موو ئه و باشووریانه دهرکرد سویندی ملکه چ بوونیان بۆ ویلايه ته یه کگرتووه کان خواردبوو، ههر له و ساله دا بریاریدا دان به حکومه تی ههر ویلايه تیک دابنیت، به مه رجیک له (۱۰٪) ی دهنگدانی ئه و ویلايه ته سویندیان به دلسۆزی بۆ ویلايه ته یه کگرتووه کان خواردبیت و پابه ندی ده ستوور و بریاره کانی سهرۆک و کونگریس بن، سه باره ت به کۆیله رهش پیسته کانی ئامانجی ئه وه بوو گهره نتی ئازادبوون و فیربوونیان بداتی، به لام داوای ئه وهی نه کرد مافی مولکایه تی و دهنگدانیان بدریتی.^(۱)

به لام پاش تیرۆرکردنی (ئه براهام لنکوئن) به پینچ پۆژ له دواي کۆتایی هاتنی جهنگی ناوخو له سالی (۱۸۶۵)، که سایه تیه کی تر پۆستی سهرۆکایه تی گرت هه ست ئه ویش (ئه ندرۆ جونسون) بوو، له هاوینی سالی (۱۸۶۵) دا دهستی کرد به جی به جیکردنی پڕۆژه که ی (ئه براهام لنکوئن) له گه ل هه ندیک ده ستکاریدا، حاکمیک بۆ ههر ویلايه تیک له ویلايه ته کانی باشوور ده ست نیشان کرد، مافه سیاسیه کانی بۆ زۆر له دانیشتوانی ئه و ویلايه تانه گه پانده وه، له هه مان کاتدا له ههریه ک له و ویلايه تانه دا کۆنگره به ستر بۆ ره تکردنه وهی بریاری جیابوونه وه و قهرزه کانی جهنگ و دانانی ده ستووری تازه، له کۆتاییدا ههریه ک له ویلايه ته کان حاکم و (ئه نجومه نی یاسادانان) ی خویان هه لپژارد، ئه مه جگه له وهی (جونسون) بریاریدا ئه نجومه نی یاسادانانی ههر ویلايه تیک دان بنیت به راستکردنه وهی ده ستووری سیانزه هه مدا (که ره تکردنه وهی کۆیلايه تی تیا دا هاتبوو)، ئه وایه ده دریت به

دامه زانندى حكومه تىكى مەدەنى لەو ويلايەتەدا و دووبارە گەپانەوہى بۆ ناو يەكگرتنەكە. ^(۱)

بەلام كۆنگرىس بە تەواوى دژى ئەوہبوو نوینەرانى ويلايەتەكانى باشوور كورسيان لە كۆنگرىسدا ھەييت، ھەروەھا دژى پرۆژە تايبەتەكەى (جونسون) بوون سەبارەت بە پىكخستەنەوہى ولات، ئەوہش لەبەر چەند ھۆيەك بوو، گرنگيرينيان ئەوہبوو لەكاتى جەنگدا كۆنگرىس ھەموو دەسەلاتەكانى خۆى لە دەست دا بوو، بەھۆى بارودۆخى جەنگەوہ سەرچەم دەسەلاتەكان لە ژيەر دەستى سەرۆك كۆماردا بوو، بەلام لەوہ بەدواوہ چيتر كۆنگرىس بەوہ پازى نەبوو چونكە جەنگ كۆتايى پى ھاتبوو، ھەروەھا زۆر لە دانىشتوانى باكوور پتيان وابوو (جونسون) زۆر بەخشندەيە لەگەل ويلايەتەكانى باشووردا بەھۆى ئەوہى خۆى سەر بەو ويلايەتەنە بوو، بۆيە پتيان وابوو پتيويستە ئەو ويلايەتەنە سزاي خويان وەرېگرن ئينجا بگەرپينەوہ ناو كۆنفدراسۆنەكە، ھۆيەكى تر بريتى بوو لە ترسى ئەو كۆمارييانەى زۆرينەى ئەندامانى كۆنگرىسيان پىك ھينابوو، چونكە پتيان وابوو گەپانەوہى ديموكراتە باشوريەكان بۆ ناو يەكگرتنەكە، دەپيتە ھۆى بەھيزبوونى پارتى ديموكراتى لە ھەلبژاردنى داھاتوودا. ^(۲)

لە سالى (۱۸۶۶)دا كۆنگرىس برياريدا لەسەر پرۆژەى ياساى مافى شارستانىەت و نووسينگەى كۆيلە ئازادكراوہكان، ھەريەكيتيان دەسەلاتى يەكگرتووى بەكاردەھينا بۆ بەديھيتيانى يەكسانى رەش پيستەكان لە بەردەم ياسا و لە كارو چالاكى و شوپتە گشتيەكاندا، سەرەپاى پازى نەبوونى (جونسون) بەرامبەر بەو ياسايانە، دواتر كۆنگرىس بريارى راستكردنەوہى دەستوورى چواردەھەميدا، ئامانج تيايدا بەخشينى ھەموو مافە مەدەنيەكانى رەش پيستەكان بوو بە گشتى، مافەكان بەم دەقە دەستەبەر بوو (ھيچ ويلايەتەك بۆى نيە دەست بخاتە ژيان و ئازادى و مولكى ھەر مرقۇتيكەوہ، تەنھا بەپتي ياسا نەييت، ھەروەھا پتيويستە لەسەر ويلايەتەكان دەستەبەرى پاريزگارى ياساى بگەن بۆ ھەمووان بەپي جياوازى)، ئەو راستكردنەوہى دەستوورە بە ناراستەوخۆيى بريارى مافى دەنگدانى بە رەش پيستەكاندا لە ھەلبژاردنە گرنگەكاندا، دواتر ئەم راستكردنەوہى پيشكەشى

۱ - ديب على حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۴۵.

۲ - د. طلحة الصباح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۴۲.

ویلايه ته کانی باکوور و باشووری ئەمریکا کرا، به لام ئەنجومه نی یاسادانانی هه موو ویلايه ته کانی باشوور دژی دان پیدانانی ئەو راستکردنه وهیه بوون، ته نها ویلايه تی (تنیسی) نه بیت، که په زامه ندی خۆی له سه ر ده ربړی، به م شیوه یه ئەم ویلايه ته گه راپه وه ناو یه کیتی کۆنفیدراسۆنی ئەمریکی و بپاریاندا کرداری دووباره پیکخته وه ی تیدا ئەنجام نه دن.^(۱)

زۆریک له باکووریه کان پێیان وابوو، پتویسته پاریزگاری له مافی په ش پسته کان بکریت له باشووردا، له بهرئه وه کۆنگریس له ئازاری سالی (۱۸۶۷) دا، بی گویدانه ئەو حکومه ته مه دهنیانه ی له ویلايه ته کانی باشووردا پیک هاتبوون، یاسای بونیادنانه وه ی ده رکرد، به پیتی ئەو یاسایه ویلايه ته کانی باشوور دابه شکران بۆ پینچ ناوچه ی سه ربازی و هه ریه ک له و ناوچانه له ژیر ده سه لاتی یه که یه کی سه ربازی دابوون، بۆ پاراستنی ئاسایشی گشتی و سه ره رشتی کردنی بنیادنانه وه.^(۲)

هه ر له و یاسایه دا هاتبوو، ئەگه ر دانیشتوانی ئەو ویلايه تانه ی باشوور دلسۆزی خۆیان بۆ یه کگرتن و په زامه ندییان له سه ر راستکردنه وه ی ده ستووری چوارده هه م ده ربیرن و مافی ده نگدان بده ن به کۆیله کان، ده توانن پرزگاریان بیت له و حکومه ته سه ربازییه، بگه رپینه وه ناو یه کگرتنه که و حکومه تیکی مه دهنی دروست بکه ن،

له سالی (۱۸۶۹) دا، کۆنگریس راستکردنه وه ی ده ستووری پانزه هه می پیشکه شکرد، به پیتی ئەو راستکردنه وه ی نابیت هاوالتیانی ویلايه ته یه کگرتوه کانی ئەمریکا به هۆی په گه زیان په نگ ی پسته وه بی به ش بکرین له مافه کانیان، دواتر پاش سالی ک په زامه ندی له سه ر ئەم یاسایه ده ربیرا.

به پیتی بپاریه کانی بنیادنانه وه له لایه ن کۆنگریسه وه، له هاوینی سالی (۱۸۶۸) دا، ویلايه ته کانی (ئه رکه نساس، کارۆلینای باکوور، کارۆلینای باشوور، لویزیانا، جۆرجیا، ئەلباما و فلۆریدا) گه رانه وه ناو کۆنفیدراسۆنی ئەمریکا.^(۳)

به تپه پبوونی کات، باکووریه کان بۆیان ده رکه وت ناتوانن کیشه ی باشووریه کان به یاسا قورسه کان و ململانیکانیان له گه ل ئەو ویلايه تانه دا چاره سه ر بکه ن، بۆیه کۆنگریس له سالی (۱۸۷۲) دا، لیبوردنکی گشتی ده کرد بۆ هه موو ویلايه ته کانی باشوور، به مه ش هه موو مافه سیاسیه کان بۆ دانیشتوانی ئەو

۱ - لويس ي. لوماكس: ثورة الزوج، ص ۲۷.

۲ - د. طلحة الصباح و راغب العلي: س-پ، ل ۱۴۴.

۳ - لويس ي. لوماكس: ثورة الزوج، ص ۹۲.

ويلايه تانه گه رانه وه، جگه له نزیکه ی پینج سهد کهس که بیهش کران له مافی دهنگدان و به دهست هینانی پۆست، ویلايه ته کانی باشوور ورده ورده دهستیانکرد به ههلبژاردنی ئەندامانی پارتی دیموکراتی بۆ به دهستهینانی پۆستهکان، ههتا سالی (۱۸۷۶) کۆمارییهکان دهسهلات و پایه ی خویان له ویلايه تانه دا له دهستدا، تهها له سی ویلايه تانه نهییت. (۱)

ههلبژاردنه کانی ئەو ساله ئەوهیان سهلماند که توند و تیژترین ههلبژاردن بوو له میژووی ئەمریکادا، به شیوهیهک باشوور هیمنی و ئارامی به خۆیه وه نهییی تا ئەوهی سوپای باکوور نهکشیته وه، له بهرئوه سهروک (ردفورد هایس) له سالی دواتر هیزه کانی خۆی له ویلايه ته کانی باشوور کشانده وه و دانی نا به ههره سهینانی سیاسهتی بنیادانه وهیدا، به مجۆره دهسهلاتی باکوورییهکان له ویلايه ته کانی باشووردا کۆتایی پیهات و دوا ی ماوه ی بنیادانه وه که (۱۲) سالی خایاند (۱۸۶۵-۱۸۷۷)، ههوله راسته قینهکان بۆ بنیادانه وه ی ویلايه ته کانی باشوور سه رهله نوی دهستیان پیکرد. (۲)

گرفت و ئاکامه کانی جهنگی ناوخۆ

أ. گیروگرفتی دارایی

جهنگی ناوخۆ زیانیکی ئابووری گه وهی تووشی حکومهتی ئەمریکاکرد، تهنانهت بری خه رجیه کانی ئەمریکا له دۆزینه وهیه وه تا سالی هه لایسانی ئەو جهنگه هینده ی زیانه کانی ئەو شه ره نه ده بوو، کاتیک لنگۆلن دوا ی کۆتایی هاتنی جهنگ پۆستی سه روکیه تی گرت دهست گه نجینه ی ولات خالی ببوو.

ب. ویلايه ته کانی باشوور به حوکمی دواکه وتوییان له پرووی بوونی دام و دهزگای دارایی کامل و ریک و پیکه وه تووشی قه یرانیکی گه وه هاتن و نه یانده توانی خویان ریکبخه نه وه.

ج. کیشه ی سه رباز گرتنی زۆره ملی، یه کیک بوو له گرفته زه قه کانی هه ردوو هه ریمه که ی ئەمریکا و نا په زایی خه لک له م حاله ته دا گه شته ئاستیکی دژوار و

۱ - محمد محمود النیرب: س-پ، ل ۲۸۴.

۲ - فرنسیس فریدمان: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۱۹.

خۆپيشاندان دەستپيڭرد و ژمارەى ئەوانەى لە ھەردوو بەشەكەى ئەمريكا دا خۆيان
لە جەنگ دزىبەو ھەشتە (۱۰۰) ھەزار كەس.^(۱)

لە ئاكامى جەنگى ناوخۆيى ئەمريكا

۱- (۳۵۰) ھەزار كوشتارى باكوور.

۲- (۲۵۰) ھەزار كوشتارى باشوور.

۳- (۲) مليار دۆلار زەرەر باشوور بەھۆى ئازادبوونى كۆيلەكان.

۴- كۆلگەكانى شەكر سازى لە لويىزانا ويران بوون.

۵- نرخی لۆكە دابەزى و دەرڤەتى ناردەنى لە برى ئەمريكا، ميسر و ھىند بوون.

۶- پاراستنى يەكيتى (ويلايەتە يەكگرتوھەكانى ئەمريكا) بە ھىزى سەربازى لە

ئەنجامە گرنگەكانى ئەم جەنگە بوو.

۷- دروستبوونى پق و كينە و دۆخى دەروونى نيوان باكوور و باشوور.

۸- تا (۲۰) سال ھىچ ديموكراتىك نەيتوانى بچيتە ناو كوشكى سپيەو.

۹- ھىچ پياويكى لە داىكبووى باشوور بو ماوھى (۵۰) سال نەيتوانى ببيتە

سەرۆكى (ويلايەتە يەكگرتوھەكانى ئەمريكا).

۱۰- سيستمى كۆيلايەتى باشوور پووخوا.

۱۱- كۆمەلەى نھيتى دژى ئازادبوونى كۆيلە و كۆيلە ئازاد بووھەكان دروست بوو،

لەوانە (كۆمەلەى كوكلوكس كلان) كە چەندىن كارى توند و تيزيان ئەنجامدا.^(۲)

لە كۆتاييدا تيبينى ئەو پيشكەوتنە ترسناكەمانكرد لە گەشەكردنى ويلايەتە

يەكگرتوھەكاندا لە پووى ئەو بارودۆخە ناوخۆيىيەى تيبدا بوو، لە دواى جەنگى

ناوخۆ لە چەند لايەنيكەو، لە بارەى سياسەتەو لەسەر چۆنيتى پيڭخستنى

ويلايەتەكانى باشوور وەستاي، ھەرەھا چاكسازى ئەو كاوول بوونەى كە بەھۆى

شەپەكەو بوو و ھەستكردن بە چاكسازى سياسى جياواز لە حوكمى ويلايەتەكان

و لە حوكمى فيدراليدا، ھەرەھا لە پووى ئابووريەو بىنيمان كە ولاتەكان چى

كارى باشيان پيشكەشكرد وەك ھيلى ئاسن و بەستەنەو بەشيكى كيشوھەكە بە

بەشەكەى ترەو، لەسەر چاكسازى لە كۆمەلگەدا وەستاي، ھەرەھا پيشكەوتنى

ژيانى سەلار و رۆشنيرى و جۆراوچۆرى كارپيڭردن، جگە لەوھى چاومان كەوت

۱ - فرحات زيادة واخرون: س-پ، ل، ۱۵۸.

۲ - د. طلحة الصياح و راغب العلي: س-پ، ل، ۱۳۹.

کردنه وهی به ره مه کان، ئەگەر ئیمه هه موو ئەمانه له بهرچاوبگرین له بهرژه وهندییه کانی ولاته یه کگرتووه کان له بازرگانی و زیادهی خوشی و پیاوه لدان به بهیزی خویان ئەوه مان بۆ دهرده خات که ئەم ولاته وای لیتها له خۆبایی بیت و بپرواته دهره وهی سنوری خۆی، پیاوه لدانی ئەمریکیه کان بهیزی خویان و ههستکردنیان به وهی که بونه ته ولاتیکی گه وره له پووداویکه وه نه بووه، به لکوو ئەگه ریته وه بۆ کوتاییه کانی رینگای نوێ و توانیان په یوه ندی بازرگانی له گه ل دهره ودا ببهستن به تایبته له گه ل پۆژه لاتی دووردا که نێردراوه کانیان زیادیکرد.

به شی یازدهیم

ئەمریکا و جەنگی یەكەمی جیهانی

(١٩١٤ - ١٩١٨ز)

ئەمىرىكا و جەنگى يەكەمى جىھانى (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ ز)

جەنگى يەكەمى جىھانى لە ھاۋىنى سالى (۱۹۱۴)دا، لە نىۋان ھەردو بەرەى ناۋەند (ئەلمانيا و ئىمپراتورىيەتى نەمسا و مەجر و دەۋلەتى عوسمانى) و بەرەى ھاۋپەيمانان (بەرىتانيا، فەرەنسا، بەلجىكا، ئىتالىا، ژاپۇن) و پووسىي قەيسەرى دەستى پىكر دواتر لە سالى (۱۹۱۷) بە ھۆى ھەلگىرسانى شۆرشى ئۆكتۇبەرە ۋە پووسىي قەيسەرى كىشايە ۋە ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا جىنگەى گرتە ۋە.^(۱)

ۋەنەبى ئەم جەنگە لە خۇرا ھەلگىرسابى بەلكو كۆمەلىك ھۆكارى ھەبوۋە، يەككىك لە ھۆكارانە سەرھەلدانى بىرى نەتەۋەيى بوو لاي گەلنى جىھانى بۆ سەر بەخۆيى و فراۋانخۋازى، يەككىكىتر لە ھۆكارەكانى جەنگ (تەرازوۋى ھىزەكان)ە، ۋىسن سەرۋكى ئەمىرىكا لە پۇژانى جەنگى جىھانى يەكەمدا ھەستى كرد كە تەرازوۋىي ھىزەكان پەرەنسىيىكى بەدو شەپەرەنگىزە، چونكە ئەو پەرەنسىيە ھانى سەرۋك دەۋلەتەكانى ئەدا چەشنى پارچە پەنرىك مامەلە لەگەل نەتەۋەكاندا بكن و چۆن لەگەل بازارەكانى ئەۋاندا ئەگونجى بەبى ھىچ حساب كردىك پارچە پارچەيان بكن.^(۲)

ھەندىك لە فەيلەسوف و سەركرەدە سەربازىەكان بە تايبەت شلىفېن و مولتكە (moltka) لە ئەلمانيا و جوفر (joffre) و فوش (foch) لە فەرەنسا باۋەريان و ابوۋ كە ھىرش كردن چاكتەرە لە بەرگرى كردن ئەمانە و ھۆكارگەلىكىتر... ھتە.^(۳)

بەلام ھۆكارى راستەوخۆى جەنگ كوشتنى (ئارشىدۇق فرانسىس فردىناند) برازاي پادىشاى نەمسا بوو لە بەروارى (۲۸) حوزەيرانى (۱۹۱۴) لەلايەن سى گەنجى سربىيە ۋە. بەم شىۋەيە جەنگى يەكەمى جىھانى ھەلگىرسا و ئەۋەى شايەنى باسە ئەۋەبوۋ ئەمىرىكا سەرھەتا بە ھۆى پابەندبوون بە (بەنەماكانى مۇنرۇ) ۋە بەشدارى لە جەنگدا نەكرد، ھۆكارىكى تىرى بەشدارى نەكردنى ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا لە سەرھەتاكانى جەنگدا ھاتتەسەر كارى دىموكراتەكان بوو (تۆماس ودرۇ ۋىسن) و كەرت بوونى كۆمارىەكان بوو لەو كاتەدا.

۱ - د.فرغلى علي تسن: تاريخ أوروبا الحديث المعاصر، جامعة العلاقات الدولية، ص ۱۶۵.

۲ - د.جفرى برۇن: بوختەى مېژوۋى ئەوروپا، و.نهاد جلال حبيب الله، چاپى يەكەم، ۲۰۰۹، ل ۶۱۰.

۳ - د.خليل علي مراد وجاسم محمد حسن و د. عبدالجبار قادر: دراسات في التاريخ الاورپى الحديث و المعاصر، الموصل، جامعة الموصل، ص ۲۳۴.

پینچ ههفته دواى كوشتنى (فردیناند) جهنگىك له نىوان ههردوو بهردها پرویدا كه تا ئهوكاته جیهان جهنگى واى به خۆیهوه نهديبوو، لهوكاتهدا ئهمریکا تووشى سهرسورمان بوو و بریاریاندا به هیچ شتویهك بهشداری جهنگ نهكهن. ئهم بى لایهنيه پشتگیری لیکرا و داوا له گهلى ئهمریکا کرا پابهندن به بندهکانی ئهو بلاوکراوهوه، بهلام به تپهپوونی پوژانی جهنگ دهركهوت پابهندبوون بهبى لایهنيهوه کاریکی سهخته، چونكه ههريهك لهو دوو لایهنه چهندين جار ئهمریکایان بانگێشت کرد بۆ جهنگ.^(١)

(ولسن) باوهپى خۆى بهم سیاسهتهوه دهبرپى، بۆیه کاتیک ههوالى ههگیرساندنى شهپى بیست له ئهوروپا وتى (سهبارهت به شهپ پتویسته لهسهه ئهمریکایهکان بى لایه ن بن له پووى تیورى و پراکتیکهوه، چۆن له کرداردا بى لایه ن پتویسته له باوهپیشدا بهو شتویه بن).^(٢)

له پینش ههلبژاردنى سالى (١٩١٦) و له کاتى شهپیشدا (ولسن) له وتارهکانیدا به توندی پقى خۆى بهرامبهه بهو جوهره شهپانه دهبرپى، له ههلمهتى ههلبژاردنهکاندا بهرامبهه به (هیوز) پالیئوراوى دیموکراتهکان به توندی له دژى بانگهشهکرانى شهپ دهوهستایهوه، خۆشى به بانگهشهکرى یهکهه دادنا بۆ ناشتى له جیهاندا، ئاماژهشى بهوه دهکرد كه له نيو گهلى ویلايهته یهکگرتوووهکانى ئهمریکا ئهوه شهپه هیچ نیه جگه له جهنگىكى دژ به شارستانیته، (ولسن) مهبهستى دوورخستنهوهى ئهمریکا نهبوو له جهنگ، بهلکو دهیویست شهپهف و سهروهى ئهمریکا بپاریزی له شهپى ئهوه ولاتانهى شهپخواز بوون.^(٣)

(ولسن) له وتاریکی تر سهبارهت به جهنگ وتى (دهزانم دهتانهوى ئهم میللهته له جهنگه بپاریزم ئهوه کاته هاتوو و پهیمانم داوه كه به هاوکارى خودا و بهپیتی توانا ئهمریکا لهم شهپه بهدوور بگرم، بهلام ئهركىكى دیکهشتان داوه بهسهه شانما ئهوىش پاراستنى سهروهى ئهمریکایه، ئهم کارهش دهسهلاتى منى بهسهردا نیه، ئهمهش لهسهه کردهوهى كهسانى دیکه وهستاوه).^(٤)

١ - ستیفن فنسنت بنیه: امریکا، ص ١٧٢.

٢ - تشارلز چونسون: امریکا العظمى (القناع والحقیقه)، تر. د. فاطمه نصر، الطبعة الاولى، ٢٠٠٦، ص ٧٩.

٣ - د. طلحه الصیاح و راغب العلى: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٨٠.

٤ - اسماعیل احمد یاغی: معالم التاريخ الأمريكى، ص ١٨٥.

بەم شىۋەيە (ولسن) بەرگرى لەو دەکرد ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا لە جەنگ بە دوور بگرى، بەلام دواى ھەلبەردنەوھى بۆ جارى دووھم لە سالى (۱۹۱۶) چەند ھۆكارىك ھاتتە پىش رېگرېوون لە بەردەم بەشداری نەکردنى ئەمريكا لەو جەنگەدا، بۆيە ولسن لە وتارىكىدا وتى (ئەركى سەر شانمان ئەوھى جىھان بکەينە شويتىكى بى شەپ، پىويستە ئاشتى جىھانى لەسەر بنەماى ئازادى سياسى بى، ئىمە ھەول ئەدەين ئامانجەكانمان گيانى خۆشەويستى تيايى، ئىمە داگىركارى و مولكايەتيمان ناوى).^(۱)

ھۆكارەكانى بەشداری ئەمريكا لە جەنگى يەكەمى جىھانىدا

يەكەم: گيانى خۆبەزلزانی سياسەتى ئەلمانىا لە ئۇقيانتوسى ئارام و چىن و دەريايى كارييبى كە سياسى و پۇشنىيرانى ئەلمانىا پەيرەويان دەکرد، واى کرد ھەستى ئەمريكايەكانىيان لە پىش شەپ و لە كاتى شەپدا بەرامبەر بە ئەلمانەكان بگورپ، لەلایەكى ترەو پەلاماردانى بەلجىكا لەلایەن ئەلمانەوھ بەبى ھىچ بيانويەك مەترسى و چاۋچنۆكىەكانى ئەلمانىاي دەرخت و زياتر رقى لای ئەمريكەكان دروست کرد دژ بە ئەلمانىا.^(۲)

ئەوھى زياتر گەلى ئەمريكاي تورپەکرد ئەوھبوو كە ئەلمان بەپىي پەيمانى "ساىكس-پى مانگى مایسى (۱۹۱۶) بەلنىدا بوو پەلامارى كەشتىە بازىرگانی و نەفەر ھەلگرەكانى ئەمريكا نەدات، بەلام دواتر ئەو بەلنىەنى نەبردەسەر. ئەلمانىا سەرکەوتنەكانى بەسەر ھاوپەيمانادا لە جەنگى ژىر دەريايەكاندا بينیەوھ، پىش ئەم مېژوۋەش لە مانگى مایسى سالى (۱۹۱۵) كەشتىەكى نەفەر ھەلگرى ئىنگلىزى بە ناوى "لويسنا-لويزا" پووبەپووى ھىرشى موشەكى جەنگى ھىزى دەريايى ئەلمانى بويەوھ، ژمارەيەكى زۆرى سەرنشەينەكانى كە نزيكەى (۱۲۸) كەسىيان ئەمريكى بوون خنكان، ئەم پووداۋە دەنگى بيروپاي گشتى ئەمريكاي دژ بە ئەلمانىيان بەرزكردەوھ و ولسن ئەم كارەى بە دەست دريژيكردەنە سەر مافى مرقۇف وەسف کرد.^(۳)

۱ - د.رافت غنىمى الشىخ: امريكا والعالم، ص ۵۶.

۲ - فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: س-پ، ل ۳۰۲.

۳ - فريشته نورائى: مېژووى گوربانكارى كۆمەلایەتى و سياسى ئەمريكا، ل ۱۸۴.

دووه: يه کيکي تر له هۆکاره کانی به شداري کردنی و يلايه ته يه کگرتووه کانی
 ئەمريکا له جەنگه دا بهرپاښوونی شۆرشى ئۆکتوبهري (١٩١٧) بوو له پووسياى
 قهيسهريدا که تيايدا به لشفهيه کان سهرکهوتن و دهسلاتيان گرتهدست، له هه مان
 سالدا ئاگر به ستیان له گهل ئەلمانيدا مۆرکرد به ناوى (برست ليتوفسک) به مهش
 هيچ بيانوويه ک بۆ و يلايه ته يه کگرتووه کانی ئەمريکا نه مايه وه گوايه به هۆى بوونی
 دهوله تىکى (ديکتاتورى ئۆتوکراتى) له بهرهى هاوپهيمانان به شداري جهنگ ناکات. ^(١)
 سيتههه: له راستيدا نه وهى بووه هۆى تيوهگلانى ئەمريکا له جهنگ،
 بلاوبوونه وهى نوسراوێكى نهينى بوو، که له لايه ن دهزگای هه والگيرى ئینگليزيه وه
 خرايه بهردهستى ئەمريکاييه کان. له م نوسراوه دا دهوله تى ئەلمانيا داواى پشتيوانى و
 يارمه تى مه کسيكى کردبوو له کاتى پوودانى هه ر شه پێک له گهل ئەمريکا دا، له
 بهرامبه ريشدا به لىنى دابوو پاش سهرکهوتن و يلايه ته کانی نيو مه کسيکو و ئاريزونا
 و ته کساس بۆ مه کسيک ده گه رپيخته وه، بلاوکردنه وهى ئەم نوسراوه ئەمريکيه کانی
 هاندا بۆ جهنگ. ^(٢)

ترسى گه لى ئەمريکا له وه وه بوو ئەگه ر ئەلمانيا سهربه که وى ده بىته سه رچاوهى
 مه ترسى بۆ سه ر هه موو به رژه وه نديه کانی و يلايه ته يه کگرتووه کانی ئەمريکا، چونکه
 ئەلمانيا بپواى به ده سه لاتى تاک جه مسه رى په ها هه بوو. له مانگى نيسانى سالى
 (١٩١٧) ولسن چووه نيو کونگريس و وتارى ميژووى خوى خوينده وه و وتى (ئيمه
 له گهل گه لى ئەلمانيا شه ر ناکه ين، به لکو ته نها پووبه پووى دکتاتوريه تى سه ربازى
 ده وله تى ئەلمانيا ده بيه نه وه، ده بىت دنياهه ک دروست بکه ين ديموکراسى تيدا
 بپاريزين، ئيمه ئيستا له پيناو ئەو بنه مايه دا تيده کوشين که به مافى مرقوف
 ناوده برىت بۆ پاسه وانى کردنى مافه راستيه کانی نه ته وه بچوکه کان و ئازادبان، بۆ
 به رقه رارکردنى ليک تيه گيه شتى نىوان نه ته وه کان شه ر ده که ين، ئاشتى و ئارامى
 هه موو ولاتان له پيناو دا بىنکردنى ئازادى جيهانيدا ده سه ته به ر ده که ين). ^(٣)
 به مشيوه يه ولسن به شداريکردنى جهنگى راگه ياندوو دايه پال هاوپه يمان له به ر
 ئەم هۆيانه:

١ - د. عبدالعظيم روخان: اوربا والعالم في العصر الحديث، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٣، ج ٣/ ص ٢٢٢.

٢ - تشارلز و ماري بيرد: س- پ، ج ٢/ ص ٤٧٧.

٣ - فريشته نورائى: س- پ، ل ١٨٦.

١. ههست و سۆزى ئەمىرىكەكان بەلاى ئىنگلىزەكانەو، له ئەنجامى سیاسەتى خرابى ئەلمانەكان دژ بە ئەمىرىكەكان له زەربى ئارام و چىن بەتایبەت دواى شەپى ژىر دەربىي ئەلمانەكان دژ بە ئەمىرىكەكان.^(١)

٢. له وکاتەشدا لایەنى ئابوورى گریمانەکانى سۆز و سیاسەتى بەهێز دەکرد، ئەمىرىکا قەرزىكى زۆرىدا بە بەرىتانيا و فەرەنسا هەروەها بە شىۋەیهكى خێرا پىشەسازى ئەمىرىكى داواکانى فەرەنسا و ئىنگلىزى پردهکردهو و هاوکارى ئەو دوو ولاتەى بە توپ و تەقەمەنى و کەرەستەکانى دیکەى سەربازى دەکرد، بەمەش بانکەکانى ئەمىرىکا وەکو برىکارىک لەلایەن هاوپەیمانانەو هەلەسان بە کړینى ئەو شتانەى هاوپەیمان پتوستان پتو بوو، قەرزىشى پتەدان و متمانەى بۆیان پتەدەخست، له پتیش شەپدا کشتوکالى ئەمىرىكى دابەزىنىكى زۆرى بەخۆو بىنى، بەلام لەکاتى شەپدا کشتوکالى لۆکە و گەنم و فرۆشتنى گۆشتى بەراز له فەرەنسا و ئىنگلىزدا بوژانەوئى بەخۆو بىنى.^(٢)

٣. هەندىک له مێژوونوسان پتیان وایە: جولهکەکانى ئەمىرىکا فشارىكى زۆریان هەبوو، له سەر حکومەت و کۆنگرەسى ئەمىرىکا، هەر ئەمانیش بوون هانى ئەمىریکایان داو، بۆ بەشداریکردن لەم شەپدا شان بەشانى ئىنگلىزەكان ئەمەش له بەرامبەر پراگەیاندى پەیمانى "بلفور" بوو لەلایەن ئىنگلىزەكانەو بەرامبەر جولهکە.^(٣)

٤. لەناو دانىشتوانى ئەمىرىکادا نفوز و لایەنگرى ئىنگلىزەكان بەهێز بوو، چونکە ئەگەر تەماشایەکەین ئەبىنن ئىرلەندى و ئەلمانەكان زیاتر له ویلايەتەکانى پۆژئاوا بوون کە زۆر هەژار بوون، بە پىچەوانەوئى ویلايەتەکانى پۆژههلات کە ویلايەتى بازىرگانی و پىشەسازى بوون هەموویان بەرچەلەک ئىنگلىزى بوون، ویلايەتەکانى پۆژههلات توانایان هەبوو گوزارشت له بۆچونىک بەکەن بە شىۋەیهک توانای پۆژئاوايەکان (ویلايەتەکانى پۆژئاوا) ون بکا، بۆچوونى ویلايەتەکانى ئىنگلىزى له ئەمىرىکا بە شىۋەیهكى خێرا توانى گەلى ئەمىرىکا قایل بکات بە بۆچوونەکانى، بەلام بۆچوونەکانى ئەلمانیا بەناو خەلکیدا بلاونەبوو، جگە له فەرمانگە پەسمى و شۆینە بالاکان نەبى، ئەمەش بوو هۆکارىک بۆ قایل کردنى گەلى ئەمىرىکا بۆ

١ - اسماعیل احمد یافى: معالم التاريخ الأمريكى الحديث، ص ١٨٥.

٢ - تشارلز و مارى بیرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ٢/ص ٤٧٦.

٣ - د.عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعننى: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ١٦٠.

هاوکارکردنیان، به م شیوهیه ئینگلیزهکان توانیان ئەمریکایهکان له جهنگدا بهینه ریزهکانی خۆیانوه.^(۱)

۵. هەر له سهرهتای شهروهه ئەمریکهکان هیوای سهرکهوتنیان بۆ (به‌ریتانیا، فه‌رنسا و به‌لجیکا) ده‌خواست، چونکه په‌یوه‌ندی که‌لتوری و داب و نه‌ریت و یه‌کیتی سیسته‌م و یه‌کیتی بیر ئەمریکا و ئینگلیزی به‌یه‌که‌وه ده‌به‌سته‌وه، ئەم په‌یوه‌ندیانه‌ش هه‌چی له‌و هاوکارپانه‌ی فه‌رنسا که‌متر نه‌بوو که له سهرده‌می شو‌پشدا پێشکه‌شی ئەمریکای ده‌کرد.^(۲)

۶. بانگه‌وازی زۆر له ئەمریکادا به‌زربوویه‌وه داوای ده‌کرد ئەمریکا له شه‌ردا بچێته پال هه‌زه دیموکراسیه‌کان (به‌ریتانیا و فه‌رنسا) له‌سهر ئه‌و بنه‌ماییه‌ی نه‌مسا و ئە‌لمانیا له ولاته دکتاتۆریه‌کانن و سیسته‌می ولاته‌که‌یان له‌گه‌ل چه‌رخ و سهرده‌مدا ناگونجی، وه‌ک ئە‌رکیک پتویسته له‌سهر گه‌لی ئە‌مریکا گه‌لنی نه‌مسا و ئە‌لمانیا له‌و ده‌سه‌لاتانه‌ پزگار بکه‌ن و بواریان بۆ بره‌خسێتن، به شیوه‌یه‌کی دیموکراتیانه حوکمی خۆیان بکه‌ن.^(۳)

به‌م شیوه‌یه له (۶) ی نێسانی (۱۹۱۷) ئە‌مریکا دژی ئە‌لمانیا شه‌ری راگه‌یاندا، به‌لام تا (۷) دیسه‌مه‌ری (۱۹۱۷) شه‌ری دژی نه‌مسا رانه‌گه‌یاندا، ئە‌مه جگه له‌وه‌ی ئە‌مریکا هه‌رگیز به شیوه‌یه‌کی ره‌سمی شه‌ری دژی عوسمانی رانه‌گه‌یاندا.^(۴)

کۆنگریس دوا‌ی راگه‌یانندی شه‌ر ده‌ستی کرد به دانانی پێ و شوینی پتویست، بۆ به‌ده‌ست هه‌ینانی سهرکه‌وتن، ئە‌مه‌ش هۆکاریک بوو بۆ گۆڕینی پێ‌وه‌ی ژیان له ولاته‌دا، بۆ ئە‌م مه‌به‌سته ده‌ستی کرد به پێگه‌ خۆشکردن بۆ پاره‌دانی قه‌رزى نیشتمانی هه‌روه‌ها باجی نوێی دانا بۆ پۆژنامه‌نوسان و سوور بوو له‌سهر پاراستنی نه‌هێنیه‌کانی ولات و راگرتنی وه‌ی خه‌لکی، به کورتی خه‌لک مال و سامانیان بوو به بارمه‌تیه‌ک سه‌باره‌ت به کردنه‌وه‌ی شه‌ر.^(۵)

۱ - د.عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعنمی: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۱۶۸.

۲ - تشارلز و ماری بیرد: س- پ، ج ۲/ص ۴۷۶.

۳ - عبدالعزيز سليمان واخرون: س- پ، ل ۱۵۸.

۴ - اسماعيل احمد ياغي: س- پ، ل ۱۸۸.

۵ - عبدالعزيز سليمان واخرون: س- پ، ل ۳۰۵.

دوای ئەوەی حکومەتی ئەمریکا بۆی دەرکەوت ژمارەى خۆبەخشەکان کەمن و ژمارەیان وەک پتویست نیه پێگەییدا بە دەرکردنى یاسایەک سەبارەت بە سەربازگرتن بە زۆر. ئەوەبوو ژمارەى ئەو سەربازانەى کە بۆ خزمەتى سەربازى بانگێشت کرابوون لە نیوان سالانى (١٩١٧-١٩١٨) گەیشتبوو سى ملیۆن.^(١)

سەبارەت بە خۆپێکخستن (نیوتن د. بیکر) کە لەوکاتەدا وەزیری شەپبوو بە گیانێکی پاستگۆیانەووە هاوکارى (ولسن)ى دەرکرد ھەروەھا "ماک ئدوئى" وەزیری کۆگاكان و "بەرنارد باروخ"ى سەرۆكى ئەنجومەنى پێشەسازی شەپ لە هاوکارى کردندا ھاوشێوەى وەزیری شەپبوون، لەسەر حکومەت پتویست بوو توندترین پێ و شوین بگرتەبەر لە بارەى شەپەووە کە ئەوێش چالاکی زۆر دەرکرد، ھەروەھا دکتاتۆریەتى خۆى بەسەر پێشەسازی کشتوکالدا زاکرد.^(٢)

لە بەھارى سالى (١٩١٧) ئەلمانەکان دوای شەپى (گاپوریتو Gaporito) و تیک شکانى بەرى پووسیا، ھەستان بە ھێرشى سەربازى بە ھیز بۆ سەر فەرەنسا و ماوەى گەشتیان بە پاريس (٦٠کم) بوو، ئەمەش بارودۆخى زۆر ترسناکی ھێنا بە گۆرپى و پێگەى بە ئەمریکەکان نەدا بێرکەنەووە بۆ دانانى پلان.^(٣)

ھەربۆیە بە خێرایەکی زۆر بى وینە یەكەم تیپى سەربازى ئەمریکى بە سەرکردایەتى (جان بیرشنىج) گەشتە فەرەنسا و توانیان لە دژە ھێرشێکدا سوپای ئەلمانەکان بشکێنن، و لە سەرەتاکانى ئەیلول ژمارەى سەربازەکانى ئەمریکا زیادیکرد و توانیان ھێلەکانى سەربازى ئەلمانى تیک بشکێنن و نزیکەى (٦٠٠٠٠) سەربازى ئەلمانىیان کوشت، بەلام ھاتنى ئەم ھیزە سەربازییەى ئەمریکا بەس نەبوو، چونکە شەپ پەرەى سەندبوو، ھاوپیمانان زیاتر پتویستیان بە ئەمریکا ھەبوو، لە (٢)ى حوزەیرانى (١٩١٧) سوپای ئەمریکا گەشتە فەرەنسا، بەلام بە شێوەیەکی پوشتى سەربازى ئەک بۆ بەرەى جەنگ.^(٤)

لە (٤)ى تەموزى (١٩١٧) سوپایى ئەمریکا بە شەقامەکانى (شانزىلنوى) دا دەپوشت و ئالای ئەمریکا ئەشەکایەووە (براند ھوتیلوک Brand whitlock) بەم

١ - د. راغب العلي ود. طليعة الصباح ود. عبدالکافي العطوف: اورپا المعاصر، جامعة دمشق، ١٩٩٥، ص ١٨٤.

٢ - د. صلاح احمد هريدي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ٢٤١.

٣ - فريديريكو روميرو: الامبراطورية الأمريكية، تر. احمد الكريم، الاهالى للنشر، الطبعة الاولى، دمشق، ٢٠٠٠، ص ٤٤.

٤ - اسماعيل احمد ياغي: س- پ، ل ١٨٨.

شیوهیه باسی ئەکا و ئەلی: (گویم لە ئاوازی موسیقا بوو نەمتوانی خۆم رابگرم بەپله‌کانه‌کاندا هاتمه‌ خواره‌وه‌ که‌ وتمه‌پێ بۆ شه‌قامی ریڤولی Rivoli) به‌ سه‌ری په‌تی هه‌موو خه‌لکی رینگاکانیان گرتبوو له‌م شوسته‌ بۆ ئەو شوسته‌ به‌بی هیچ رێخستنی‌ک به‌ ژن و مندال و پیاوه‌وه‌ رایان ده‌کرد و عاره‌ق به‌ناو چاویانه‌وه‌ ده‌هاته‌ خواره‌وه‌ ده‌یانویست بگه‌نه‌ ئەو هیزه‌ سه‌ربازیانه‌ که‌ به‌ جلی خاکیه‌وه‌ ده‌پوشتن و سه‌ربازه‌ فه‌ره‌نسیه‌کان به‌ جلی شینی ئاله‌وه‌ به‌ ته‌نیشتیانه‌وه‌ بوون، ئەیانویست زیاتر لێیان نزیک بکه‌ونه‌وه‌ سه‌یریان ده‌کردن وه‌ک چۆن منال سه‌یر ده‌کا، له‌سه‌ر پوویان نیشانه‌ی سه‌رسورمان ده‌رده‌که‌وت، گۆل میوانه‌کانی داپۆشیبوو بانگی جه‌ماوه‌ر به‌رز ده‌بوویه‌وه‌ (بژی ئەمریکا) ئەمه‌ ته‌نها نموونه‌ی سوپای ئەمریکا بوو، چونکه‌ سوپای راسته‌قینه‌ له‌ سه‌ربازگه‌کانی ئەمریکا خه‌ریکی مه‌شق بوون.^(١)

له‌ به‌هاری (١٩١٨) ئەلمانه‌کان له‌ ناوچه‌کانی رۆژئاوا به‌ شیوه‌یه‌کی به‌رچاو زیادیان ده‌کرد ته‌واو په‌له‌یان بوو که‌ به‌ لێدانی قورس گورزی سه‌ربازی بدن له‌ (فه‌ره‌نسا و ئینگلیز) که‌ ژماره‌یان که‌م بوو، و هه‌لاکی بالی به‌سه‌ردا کیشابوون، له‌و شه‌هه‌دا ئەلمانی (٩٠٠٠٠) سه‌ربازی ئینگلیزی به‌ دیل گرتبوو ده‌ستیشی گرتبوو به‌سه‌ر چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نیه‌کی زۆری ئینگلیزدا.^(٢)

ئەلمانه‌کان نیازی شالوویان هه‌بوو، له‌وکاته‌دا وڵسن ئاگادارکرایه‌وه‌ ئەگه‌ری زۆر هه‌یه‌ شه‌هه‌که‌ بدۆرینن، ته‌نها له‌وکاته‌دا نه‌بی به‌ زووترین کات چاره‌سه‌ری کیشه‌ی که‌می سه‌رباز لای هاوپه‌یمانه‌ن بکات، ئەویش به‌ گه‌شتنی سوپای ئەمریکایه‌، کێ برکێ کردن له‌گه‌ل کاتدا ده‌ستی پێکرد و ئەمریکا دروست کردنی که‌شتی له‌ هه‌موو شت پێ گرتگرتبوو، کاروانی که‌شتی له‌ ئەمریکاوه‌ که‌وته‌ پێ و (٨٠٠٠٠) گه‌نجی خاکی له‌ به‌ریان هه‌لگرتبوو، ئەم ژماره‌یه‌ له‌ مانگی سێ و چواردا گه‌شته‌ (١١٨٠٠٠) سه‌رباز و له‌ مانگی حوزه‌یران (٢٥٠٠٠٠) سه‌رباز، به‌مه‌ش سوپای ئەمریکی له‌ مانگی ده‌ی ئەو ساڵه‌دا له‌ فه‌ره‌نسا گه‌شته‌ (٧٥٠٠٠٠) سه‌رباز و له‌ کاتکی گونجاودا گه‌شتنه‌ جی.^(٣)

له‌ ماوه‌ی هاتنی هیزی سه‌ربازی ئەمریکا بۆ ئەوروپا تا کۆتایی جه‌نگه‌که‌ مانگی (٣٠٠٠٠٠) سه‌رباز ئەگه‌شتنه‌ جی. (قالیدر ینهارت) سه‌رۆکی ئەرکانی سوپای ئەلمان

١ - تشارلز و ماری بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية ج٢/ص ٤٨١.

٢ - عمر الدیراوی: الحرب العالمية الاولى: دار العلم للملايين، الطبعة الخامسة، بیروت، ١٩٧٧، ص ٣٨٢.

٣ - تشارلز و ماری بیرد: س- پ، ج٢/ص ٤٨٢.

نه يه كه م پرووبه پرووبونه ويان له گه ل سوپای ته مريكا دا ئه لى: (زورمان نه مابوو سهر كه وتن به ده ست به ينن و ئامانجه كانمان به دى به ينن، به لام له ناكاو يه كيك له يه كه كانمان توشى هه وره بلاچه يه ك بوو كه ئه ويش سوپايى ته مريكى بوو توشى شكستى هينانين).^(۱)

له مانگى ئه يلولدا هيزه كانى ته مريكا هيرشى كرده سهر (سهينت ميرل saint mild) هيزى هاوپه يمان به ئاراسته ي هيلى (هندبورگ hind burg) شالوى كوتايان ده ست پيكرد. ژه نه پال (پرشنيخ) ده لئيت (ئو خيتراييه ي سوپا كه مان په پره وي ده كرد دوژمنه كانمانى تيك و پيك شكاند).^(۲)

زيانه گيانيه كان به رده وام به رزده بويه وه، به لام سوپاي ته مريكى (ئالنتو) يان ريشه كيش كردو (۱۶,۰۰۰) سهر بازيان به ديل گرت، قورسايى شه په كان كه وته سهر سوپاي ته مريكا كه له يه ك مليون سهر باز زياتر پيك هاتبوو، دواتر هيرش كرايه سهر (ميزوارجورن meuseygamme) و هيلى هندبورگ تيكشكينرا ئه مه ش ئه و هيله بوو ئه لمانه كان شانازيان پتوه ده كرد، به مه ش سوپاي ئه لمان به يه ك جارى وره ي به رداو له (۶) ي تشريني يه كه مى (۱۹۱۸) له گه ل ولسندا ئاگر به ستيان موړكرد.^(۳)

رۆلى ولسن له كوتايى پښه تاني جهنگى جيهانى يه كه م

كاتيك ته مريكا نه يتوانى (فه رهنسا و به ريتانيا) قايل بكات بو پراگه ياندى په يمانتيكى هاوبه ش، ولسن له (۸) ي كانونى دووه مى (۱۹۱۸) له به رده م كونگريسى ته مريكا دا (۱۴) به نده كه ي پراگه ياند: ^(۴)

۱. سياسه تيكى ئاشكرا بو به ستنى كونگره ي ئاشتى.
۲. پيزگرتنى ئازادى ده ريانى له كاتى شه پ و ئاشتيدا.
۳. لابردينى به ربه ستى ئابوورى له نتيوان گه لندا به پتي توانا.
۴. كه مكردنه وه ي چه ك و چه كدارى به ئه ندازه ي پتويست بو پاراستنى ئاسايشى ناوخو.

۱ - د.رافت غنيمي الشيوخ: أمريكا والعالم، ص ۱۰۸.

۲ - عمر الديراوي: س- پ، ل ۳۸۶.

۳ - د.خليل على مراد واخرون: س- پ، ل ۲۵۵.

۴ - د.رافت غنيمي الشيوخ: أمريكا والعالم، ص ۱۰۸-۱۰۹.

۵. تهخت کردنی ململانی و داگیرکاری له گهل پاراستنی خواستی دانیشتون و بهرژه و هندیه کانیان.

۶. چۆل کردنی زهوی و زاری پووسیا و گه پانه وهی بۆ رووسیا.

۷. پاراستنی سهروهی بهلیکا.

۸. پتویسته سهرحهم خاکی فهپه نسا ئازاد بکریت و به شه داگیرکراوه که ی بگه پینریتیه وه، جهخت کردنه وه له سه ره مه سه له ی "ئه لزانس و لۆرین" تا ئه و ناشتیه جاریکی تر بکریته وه بۆ بهرژه وهندی هه مووان.

۹. راستکردنه وهی سنووری ئیتالیا، پتویسته هیللی سنووری به فه رمی ناسراوی نه ته وه ی ئه و ولاته بیت (واته سنووری ولات سنووری نه ته وه بیت).

۱۰. خه لکی نه مسا و هه نگاریا که ئاره زوو ئه که ن پینگیان له نینو نه ته وه کاندایا پاریزراو و زامن بی پتویسته ئازادترین ده رفه تیایان بۆ بره خسینریت بۆ گه شه سه ندن.

۱۱. هه موارکردنی سنووری نیمچه دورگی (به لقان) بۆ گه نجان له گهل بارودۆخی میژووی و دابهش کردنی نه ته وه کان.

۱۲. به شه تورکیه که ی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی زامن بکریت و سه ره په رشتی بپاریزریت، به لام ئه و نه ته وه انه ی تر که ئیستا له ژیر فه رمان په وایی تورکه کاندان، پتویسته ژیا نی ئه وانیش به ته وای زامن بکریت و ده رفه تیکی بی خه وشیا ن بۆ بره خسینریت تا په ره به ئۆتۆنۆمی خویان بدن، پتویسته ده رده نیل به شیوه یه کی هه میشه یی له پووی بازرگانیدا کراوه بی.

۱۳. بپاریدان له سه ره سه ره خۆیی پۆلندا و توانای گه شتنی به ده ریا.

۱۴. پتویسته پیکخراوی نه ته وه کان به گویره ی چه ند په یمانیکی تایبه ت پیک به یینریت، به مه به ستی زامنکردنی سه ره به خۆیی سیاسی و سهروه ری و یه ک پارچه یی خاکی ولاتانی گه وره و بچووک بی جیاوازی.

له و کاته ی سوپای ئه مریکا گه شت بو وه که ناره کانی قه لای (سیرا) ی به ناوبانگ نوینه ری ئه لمانه کان سنووریا ن تی په راند بۆ چاوپیکه وتنی (فوش) سه به ره ت به ناگر به ست، له (۱۹۱۸/۱۱/۱۱) ئه و ئاگر به سه ته گرئ دراو به مهش لیپرسراویتی

ولسن بهرامبهر به ناشتی و شیوهی جیهانی که پیوست بوو دوباره بنیات
بنریتهوه له دواى شه‌په خویناویه‌کان دهستی پیکرد.^(۱)

حکومتهی ئەلمانیا پرویکرده ولسن و داواى ناشتیان لیکرد له‌سەر بنه‌مایى (۱۴)
به‌نده‌که به‌مش قه‌یسه‌رى ئەلمانیا دهستی له عه‌رشه‌که‌ی هه‌لگرت و پایکرد، دواى
کوتایى هانتى شه‌په‌ریه‌ک له ئەمریکا و ولاتانی هاوپه‌یمانان نوینه‌رى خۆیان نارد
بۆ پاريس سه‌باره‌ت به دانانی کۆنگره‌ی ناشتی، ولسنی نوینه‌رى ئەمریکا خۆی
هه‌لبژێرا‌بوو خۆشى سه‌رکردایه‌تى شانده‌که‌ی ئەکرد، له کانونی دووه‌مى سالی
(۱۹۱۹) کۆبوونه‌وه و تاوتوینی ئەو مه‌رجانه‌یان ده‌کرد که ده‌یانویست به‌سه‌ر ولاته
دۆراوه‌کاندا بیسه‌پینن.^(۲)

به‌م شیوه‌یه کۆنگره‌ی پاريس له سالی (۱۹۱۹) دهستی پیکرد، ماوه‌ی کۆنگره‌ی
پاريس دابه‌ش بوو به‌سه‌ر دوو خولدا:

خولی یه‌که‌م/ له (۱۲)ی کانونی دووه‌م تا (۲)ی مارسى خایاند، کاره‌کائی
خولی یه‌که‌م تایبته‌ت بووبه‌ بابته‌تى لیکۆلینه‌وه له‌سه‌ر په‌یمانی ناشتی، هه‌ر ده
ئه‌ندامه‌که‌ی ئەنجومه‌نه‌که که له سه‌روکی حکومه‌ت و وه‌زیرانى ده‌ره‌وه‌ی هه‌ر
چوار ولاته‌ گه‌وره‌که (ئه‌مریکا، به‌ریتانیا، فه‌ره‌نسا و ئیتالیا) و دوو نوینه‌رى
ژاپۆن له‌سه‌ر ئاستی بالۆیز پێک هاتبوون به‌خۆوه سه‌رقال و هیلاک کرد.^(۳)

خولی دووه‌م / له (۲۴)ی مارس تا (۲۸) حوزه‌یرانى (۱۹۱۹) خایاند، ئەم خوله
تایبته‌ت بوو به‌ کۆکردنه‌وه‌ی کاره‌کانی کۆنگره و لیکۆلینه‌وه له‌و کیشانه‌ی که له
ئه‌نجامی شه‌پدا که‌وتبوونه‌وه، له‌گه‌ڵ دانانی چاره‌سه‌رى گونجا و بۆیان، له‌ ماوه‌ی
خولی یه‌که‌مدا توانیان کارى زۆر چاک ئەنجام بدن، به‌لام بارودۆخ له‌ بار نه‌بوو
بۆ دانانی کۆنگره‌ی ناشتی، له‌ خولی دووه‌مدا سه‌روکی ولاته‌ گه‌وره‌کان زانیان کات
به‌ ده‌سته‌وه نه‌ماوه و کۆنگره‌که پرووبه‌پرووی مه‌ترسی بۆته‌وه، به‌ هۆی تیکچوونی
بارودۆخی نیوده‌وله‌تیه‌وه، له‌وانه‌ش شوێنشی ئیشتراکی له (مه‌جه‌پ و باقاریا)
به‌رپابوو، شکسته‌ هینانی شوێنشی دژی به‌لشه‌فی، تیکچوونی بارودۆخ له‌ ئینگلترا و
ئیرله‌ندا، له‌کۆتايدا سه‌روکه‌کان ناچاربوون په‌یمانی ناشتی مۆر بکه‌ن.^(۴)

۱ - عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية الحديث، ص ۱۸۶.

۲ - فرحات زیاده و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۳۰۹.

۳ - اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، ص ۱۹۲.

۴ - هه‌مان سه‌رچاوه‌ل، ۱۹۳.

له راستیدا ټو پیماننامه ناستیانه به قورسی له سهر ولاته د ژباړه کانی جهنگی به که می جیهانی (۱۹۱۴-۱۹۱۸) که وت، به کیک له دیارترین ټو پیماننامانه. پیماننامه ی قیرسای له (۲۸) حوزیرانی (۱۹۱۹) بوو که له لایین ده ولته سهر که وتووه کانه وه سه پترواوه به سهر ټه لمانډا.^(۱)

ئەلمانيا دەبوو وەك قەرەبوو پارەيەككى زۆر بدات، ديارىگرندى سوپاي ئەلمانيا
 بە (۱۰۰۰۰۰) كەس بەبى دەستەي ئەركان، و بەبى تانك و دەبوو كەشتىەكانيان لە
 (۱۰۰۰۰) تەن زياتر بار ھەلنەگرئ و نابى ھىزى ئاسمان و ژيەر دەريايى ھەبى.^(۳)

ئەم پەيماننامە يە يەكيتى ئەلمانيا و نەمساي پەرەكردەو، بەپىنى ئەم پەيماننامە يە
 ئەلمانيا بەرپرسىيارە لە ھەلگىرسانى جەنگ و دەبى قەيسەرى پيشووى ئەلمانيا و
 سەركردە سەربازىەكانيان بدريئە دادگا. سەرەرپاي ئەوھى ئەلمانيا پەرەزامەندى
 لەسەر فئىرساي پراگەيان، بەلام پاي گشتى ھەريەك لە بەريتانيا و فەرەنسا پازى
 نەبوون، چونكە پيشان وابوو مەرچەكان زۆر توند نين، ھەروەھا كۆنگرىسى
 ئەمريكىش نارازى خوى لەمەر ئەم پەيماننامە يەو دەربېرى و دواتر قەيسەر نەدرایە
 دادگا و جاريكتر سەركردە سەربازىە ئەلمانيەكان بە تايبەت (سيكت seecti) داواى
 ھەلوەشانەوھى مەرچى چەكدانانى ئەكرد و دواتر ھيتلەر كاتى ھاتە سەر دەسەلات
 لە سالى (۱۹۳۳) بە ھەموو شيوہەك پەيماننامە ي فئىرساي ھەلوەشاندەو. بەو
 جۆرە لە سالى (۱۹۱۹) لە كۆنگرەي ئاشتى لە پاريس كۆمەلەي گەلن دامەزرا، و
 (جنيف) پايئەختى سويسرا كرايە بارەگاي و ئينگليز و فەرەنسا بوونە زمانى
 گفتوگوي كۆمەلەكە، ئەندامانى كۆمەلەكە دوو جۆر بوون:^(۴)

۲ - هه مان سه رجاوه، ل ۱۹۳.

٤ - على حيدر سليمان: تاريخ الحضارة الاوربية الحديثة، دار الاوسط، بغداد، ١٩٩٠، ص ٣٧٨.

أ. دامەزرىنەران.

ب. ھەلبۇزىر دىراوان.

كۆمەلە لە ئەمىرىكا و ولاتانى ھاوپەيمانان و ئەو ولاتانەى كه لە كاتى شەپدا بىن لايەن بوون پىنك ھات، دواى ئارامبوونەوھى دۆخەكە ولاتە دۇراوھەكانى شەپش بەشداربوون تىيدا و دەستەى برىاردان دروست بوو تىايدا. (ولسن) لەوھش سەرکەوتووبوو كه پۇلى سەرھكى لە دانانى (دەستەى ولاتان) دا بىيىت و ولاتانى دىكەش قايل بكات بەو پرۆژەى، ئامانجى كۆمەلەى گەلن جى بەجى كردنى ھاوکارى و دەستەبەركردنى ئاسايش و ئاشتى نىودەولەتى بوو، ئەندام بوونيش تىايدا كراوھبوو، كارى چاودىر كردنى ئەنجومەنیش بەدەستى ولاتە گەورەكانەوھ بوو.^(۱)

(ولسن) ئەلنى: (ئەو وىستەى لە مېشكى من دايە دەربارەى كۆمەلەى گەلن ئەوھىە كه ئەبىتە ھىزىكى ئاكار ئامىزى پىكخستنى خەلك لە ھەموو لايەكى جىھاندا، تىشكى پۇشنگەرى وىژدان دەخريتە سەر ھەموو كارىكى شەپانگىزى، دەست درىژى كردن، ئەوھى نەخشەى بۇكىشاپى، ياخود بىرى لىكردبىتەوھ جا كەى و لەھەر شوپىنىك بىت).^(۲)

ئامانجى يەكەمى كۆمەلەى گەلن بەپى دەستور و پەپەرەوى كۆمەلەكە برىتى بوو لە پاراستنى ئاشتى، بۇ ئەوھى جارىكى تر كارەساتى جەنگى يەكەمى جىھان پوونەدات، ھەروھە جەختى لەسەر كەمكردنەوھى ھىزى دەولەتان دەكردەوھ، دەبوو كىشەى نىوان دەولەتان لە پىگەى دانىشتنەوھ چارەسەر بكرى.^(۳)

پرسىارىك كه زۆر گرنگە ئەوھىە بۇچى وىلايەتە يەكگرتووەكان دەستبەردارى مەسەلەى دامەزراندنى كۆمەلەى گەلن بوو، سەربارى ئەوھى كۆمەلەكە سەرەتا پرۆژەىكى ئەمىرىكى بوو بۇ سەرلەنوئى پىكخستنەوھى سىياسەتى جىھان، ھۆكارى ئەم پاشەكشەى ئەمىرىكا لە كۆمەلەكە ئەوھبوو كه زۆرىنەى ئەمىرىكايىەكان لە دواى جەنگ وىستىان بگەپىنەوھ سەربارى سىروشتى خۇيان، زۆربەى خەلك واتاى سىروشتىان والىكدەدايەوھ خۇيان لە دەست خستەناو كاروبارى دەولى لادەن، لايەنگرانى ئەو بۇچوونە پاينگەياند بەپى پىرەنسپى (مۇنرۇى سالى ۱۸۲۳) بەرژەوھەندىەكانى ئەمىرىكا تەنبا نىوھگۇى پۇژئاوا دەگرىتەوھ. لىرەدا ولسن

۱ - اسماعيل احمد ياغي: س- پ، ل ۱۹۴.

۲ - انيس لكود: قوة العلاقات الدولية، دارونوم، نيويورك، ۱۹۶۲، ص ۱۰۴.

۳ - درأفت غنىمى الشىخ: أمريكا والعالم، ص ۱۱۰.

سەلماندی كە سەركردەيەكى زىرەكە چونكە داۋاي ئەۋەى شەپ كۆتايى ھات كۆمەلئ ھەلەى سىياسى ۋویدا. بۆيە داۋاي لە گەل كەل كە ديموكراتەكان ھەلبۇزىر بۆ كۆنگرىس، بەلام جەماۋەر ۋقى لەم حىزىبايەتيە بوو، لەبەرئەۋە زۆرىنەى كۆماريەكان بۆ كۆنگرىس ھەلبۇزىرئەۋە.^(۱)

(ۋلسن) بېريارىدا خۆى لە كۆنگرەى ئاشتى بەشدارى بكات، زۆرىنەى ئەمريكيەكان لە دۆى ئەۋ بېريارەى ۋەستان، لەبەرئەۋەى كە پىيان ۋابوو نابىت سەرۆك ۋلات بەجى بھىلى. كاتىك (ۋلسن) بەرەۋ پارىس بە ۋىكەوت ۋۆزفيلت سەرۆكى پىشۋوى ئەمريكا ۋايگەياند(ۋلسن) ھىچ دەسەلاتىكى نىە بە ناۋى گەلەۋە قسە بكات.^(۲)

كاتىك (ۋلسن) گەرايەۋە بۆ ئەمريكا پەيمانى ۋىرساى ۋ كۆمەلەى گەلنى خستە بەردەم كۆنگرىس، لە ھەموو لايەكەۋە دۆايەتى كراۋ زۆربەى سەركردە كۆماريەكان بە تايبەت "لودج- lodge" كە كەسايەتتىكى زۆر توندبوو ھەستى بە ناھەموارى بارودۇخكە ئەكرد ۋ ۋاي بە باش زانى ديموكراتەكان بە دۇۋان بدات.^(۳)

يەكىك لەۋ خالانەى زۆر خەلكى ھەژاند بەندى (۱۰)ى كۆمەلەى گەلن لەلايەن كۆنگرىسەۋە رەتكرايەۋە. كۆنگرىس داۋاي لە ۋلسن كەل دەبى دەست ھەلگىرئ لە بەندى (۱۰)ى كۆمەلەى گەلن، بەلام (ۋلسن) ۋايگەياند كۆمەلەى گەلن بەبى بەندى (۱۰) شۆيىنىكە بۆ گەتوگۆ، ناچار (ۋلسن) پەناى بىردە بەر جەماۋەر، بەلام قەدەر ۋىگەى پى نەدا تاپلانەكەى جىبەجى بكا ۋ بۆيە لە گەپانىدا بە ۋىلايەتەكانى ۋۆژئاۋادا، ۋلسن لە ۋىلايەتى كۆلورادۆ توشى داروۋخانى جەستەيى بوو لە (۹/۲۵) تووشى سەلەلى بوو دۆسىە گىرنگەكەى بىياتى نابوو لە دەست چوو، لە مانگى (۱۹۲۰/۲) كۆنگرىس بە شىۋەيەكى كۆتايى دەنگىداۋ پەيمانى ۋىرساى ۋ كۆمەلەى گەلنى رەتكردەۋە.^(۴)

ئەم ۋووداۋانە ھاۋكات بوو لەگەل ھەلبۇزاردنى سالى (۱۹۲۰) ئەۋەبوو كۆماريەكان لە ۋروپاگەندەى ھەلبۇزاردنەكاندا جەختيان ئەكردەۋە لەسەر گەپانەۋەى

۱ - عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۷۰.

۲ - تشارلز و مارى بيرد: س- پ، ج ۲/ل ۴۸۵.

۳ - د. عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: س- پ، ل ۱۸۳.

۴ - تشارلز و مارى بيرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۲/ص ۴۸۷.

ئەمريكا بۇ سىياسەتى (مۆنرۇ)، بەم شىئوئەيە كۆمارىيەكان گەرەتەرتىن سەرگەوتنىيان بەدەست ھىئا، (ولسن) دواى ئەوئەى كاتى سەرگەوتىيەتە واپو، لە پووى جەستىيەو تەواو دارووخابوو، بەلام لە پووى پووحىيەو ھەر كەستىكى بە ھىزبوو، بە غەم و پەژارەو چاودىزى بارودۇخەى دەگرد، بەم شىئوئەيە بە نەخۇشى مايەو لە واشنتن تا سالى (۱۹۲۴) كۆچى دواىي گرد.^(۱)

ئەمريكا و كۆنگرەى ئاشتى لە پارس

لە دواى جەنگى يەكەمى جىھانى ولاتە سەرگەوتووەكانى جەنگ لە پارس كۆبوونەو و ئەلمانىيان پەلكىش گرد بۇ كۆبوونەو، ئامانجيان ئەوئەبوو ئەو كىشە و گىروگرفتەنە چارەسەر بكات كە بوونە ھۆكارى ھەلگىرسانى شەپ، ئەگەر نەتوانىت چارەسەريان بگەن ئەوا خوئىنى ھەموو ئەوانەى لە ماوئەى نىوان (۱۹۱۴- ۱۹۱۸)دا كۆزراپوون بە فېرۇ دەچىت، بۇيە لە كۆتايىيەكانى سالى (۱۹۱۸)دا ولاتە سەرگەوتووەكان خويانىيان بەرامبەر ئەركىكى گرنگ بىنيو، چونكە ئەم جەنگە تەنھا ئەوروپاى نەھەژاند بەلكو دەرەوئەى ئەوروپاشى ھەژاندبوو، زۆربەى ولاتانى بە شەپ ھاتووى دەرەوئەى ئەوروپا بەشداريان لە كۆنگرەى ئاشتىا گرد.^(۲)

لە پۇژى ھەينى (۱۳)ى كانوونى يەكەمى (۱۹۱۸) سەرگەوتى ئەمريكا (ولسن) بە سوارى كەشتىك گەشتە فەرەنسا، بەمەش تەھدەى ھەموو ئەو ئەمريكانەى گرد كە باوہپيان وابوو نايت سەرگەوت خاكى ولات بەجى بھىلىت، لە كۆنگرەى ئاشتى پارسدا ناوى سەرگەوتى ئەمريكى (ولسن) وەكو ئەستىرەيەكى پرىشنگدار لە ئاسمانى كۆنگرەدا دەرگەوت وەك مەسىح چۆن دابەزىتە سەرزەوى پىگەى خىر و ئاشتى پىشانى خەلك بدات.^(۳)

(ولسن) لە ھەموو ئەمريكىەكى پىش خۆى و دواى خۆى بە پەرۇشتەر بوو تىشكى خستەسەر ھۆشدارىەكى فراوان و ئاواتىكى مەزن و وروژاندى، پاستە لە كاتى شەپكەدا (ولسن) كەستىكى بىزاربوو لەلاى لايەنە شەپكەرەكانى، بەلام لە كاتى كۆنگرەدا وەك كەستىكى وىژداندار و خاوەن مېشكى بى لايەن دەرگەوت بە

۱ - على حيدر سليمان: س- پ، ل ۱۶۷.

۲ - د.بشرى قبيس وموسى مغول: الحروب والازمات الاقليمية في القرن العشرين (أوروٹا-أسيا)، بيسان للنشر والتوزيع، بيروت، ۱۹۹۷، ص ۲۰.

۳ - ل.ل.فشر: تاريخ اوربا في العصر الحديث (۱۷۸۹-۱۹۵۰)، ت.احمد نجيب هاشم و وديع الضبع، دار المعارف، مصر، ص ۵۵۲.

شېۋەيەك جېھان ھېچ جۆرە ئاڭكۆيەككى ئەدەبىي و مەعنەۋى تېدا ديار نەبوو، ھانى ئامادە بووانىدا بۇ ئاشتېك سەرکەوتنى لە جەنگدا پېتو ديار نەبى.^(۱)

ئەۋەبوو لە (۱۸) كانوونى دوۋەمى (۱۹۱۹) نوينەرى ولاتان كە ژمارەيان (۳۲) دەولەت دەبوو، بە مەبەستى دانانى پلانى چاكسازى جېھانى كە جەنگى يەكەمى جېھانى دايروخاندېو گەشتە پارىسى پايتەختى فەرەنسا و لە كۆشكى (فېرساى) كۆبوونەۋە بۇ دانانى ئەتلەسىكى نوئ بۇ جېھان و دەستگرتن بەسەر ئائارامىيە ھەرىمايەتيەكاندا، بەم شېۋەيە لە كاتىڭدا (بوانكارىيە) سەرۆك كۆمارى فەرەنسا رې و رەسمى كردنەۋەي كۆنگرەكەي بەرپوۋەبرد، بە ئەندامىتى ھەريەك لە (ولسن و لويد جۆرج) سەرۆك ۋەزىرانى بەرىتانىا و ھاۋكارانىيان لە كەش و ھەۋايەكى پېر لە پق و كىنەدا كۆبوونەۋە، كاتى كۆبوونەۋەكانىيان دابەش كرد بەسەر دوو خولدا:^(۲)

خولى يەكەم: لە (۱۲) كانوونى دوۋەم بۇ (۲) مارس (۱۹۱۹) خاياند، لەم خولەدا ئەنجومەنىكى (۱۰) كەسى پىنكەت، ئەۋانىش ھەريەك لە سەرۆك و ۋەزىرى دەرەۋى ولاتانى (بەرىتانىا ، فەرەنسا ، ئەمريكا و ئىتالىا) و (۲) نوينەرى ژاپون لە ئاستى (بالۋىزدا)، كە بە مەبەستى تاۋتوئ كردنى پەيمانى ئاشتى بەرپوۋەچو.^(۳)

خولى دوۋەم: لە (۲۴) مارس بۇ (۲۸) ى حوزەيرانى (۱۹۱۹)، خاياند، تيايدا سەرۆكەكانى ھەرچۈر دەۋلەتە گەرەكە دانىشتن بۇ چارەسەر كىشىكان و تاۋتوئ كردنىيان، لە كاتى بەرپوۋەچوونى خولى يەكەمى كۆنگرەكەدا كارى باشيان كرد، بەلام پۇژگار پىڭاى بە كۆنگرەي ئاشتى نەدا، ئەۋەبوو لە خولى دوۋەمدا بە ھۋى ھەلگىرسانى شەرى ناوخۇ لە (مەرچەرو بلغارىا) و ئاڭكۆكى نيوان (ئىنگلىتەرا و ئىرلەندا) و سەرھەلدانى شۆرشى بەلشەفى و چەندىن ھۆكارى دىكە، بارودۆخىكى وايان خولقاند سەرۆكەكانى ناچار كىرد بە پەلە ۋاژۋى لەسەر بىكە.^(۴)

يەكەمىن شتى سەرنجراكىش لە كۆنگرەي ئاشتى لە پارىس ئەۋەبوو، پىڭدادانىكى توند لە نيوان دوو سىياسەتدا دەرەكەوت كە لەماۋەي جەنگدا سەرى ھەلدابوو:

---

۱ - لويس ل. شنايدر: العالم في القرن العشرين، تر. سعيد عبود السامرائي، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، ص ۵۷.

۲ - بشرى قبيس واخرون: س- پ، ل ۲۰.

۳ - ھەمان سەرچاۋە، ل ۲۱.

۴ - اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكي، ص ۱۹۲.

أ/ سیاسه‌تیکى باش، که (۱۴) به‌نده‌که‌ی (ولسن)ی له خۆده‌گرت و نازادىخوازه‌کان له ماوه‌ی جهنگدا بانگه‌شستیان بۆ ده‌کرد، له (۳)ی کانوونى یه‌که‌مى (۱۹۱۹) (ولسن) له یه‌کێک له وتاره‌کانیدا وتى (کارى ئێمه له پاريسدا پيشاندانى دۆستایه‌تیه بۆ هه‌موو دونیا، دوونیا یه‌ک تايادا ته‌واوى هێزه ئه‌خلاقیه‌کان له ڤووى ماف و عه‌داله‌ت و نازادیه‌وه یه‌ک بگرن، شتوازی ژيانیان ڤیکه‌خن، ته‌واوى خه‌لکی به‌پێى هه‌ز و ئاره‌زووى خۆیان وه‌لامى پرسپاره‌کان بده‌نه‌وه).^(۱)

ب/ سیاسه‌تى داگیرکاری: ئه‌م سیاسه‌ته خۆی له خۆیدا هۆکاریکی سه‌ره‌کی هه‌لگیرساندنى ئاگرى جهنگ بوو، ولاته زله‌یزه‌کان هه‌ر له کاتى جهنگه‌وه وسته داگیرکاریه‌کانیان سه‌رى هه‌لدابوو، له نێوان خۆياندا چه‌ند په‌یماننامه‌یه‌کی نه‌هتیان به‌ستبوو بۆ دابه‌شکردنى زه‌وى و سووده به‌ده‌ست هاتوو ئابووریه‌کان ئه‌گه‌ر هاتوو سه‌رکه‌وتن، هه‌ریه‌ک له ولاته زله‌یزه‌کان که‌م تازۆر به‌شداریان کردبوو له‌م په‌یماننامه‌دا، ته‌نها ویلايه‌ته یه‌کگرتووکه‌کانى ئه‌مریکا نه‌بیت به‌شدارى نه‌کردبوو.^(۲)

هه‌رچه‌نده ویلايه‌ته یه‌کگرتووکه‌کانى ئه‌مریکا ڤۆلى سه‌ره‌کی هه‌بوو له کۆتایى پێهتانی جهنگى یه‌که‌مى جیهانیدا، ئه‌مه بارودۆخه‌که‌ی ئه‌وه‌نده‌تر ئالۆز کرد، چونکه هه‌ریه‌ک له ولاتانى (فه‌ره‌نسا- ئیتالیا- به‌ریتانیا) ئه‌و ڤیکه‌وتننامه‌یه‌ی له کات و شوێنى جیاواز جیاوازا به‌ستبوویان زۆر بوون، هه‌ندیکى له‌نێوان دوو ولات و هه‌ندیک له‌نێوان سێ ولاتدا یان زیاتر به‌سترا‌بوو، به‌گوێره‌ی ئه‌م په‌یماننامه‌ ده‌وله‌تى عوسمانى له نێوان به‌ریتانیا و فه‌ره‌نسا و ئیتالیا و ڤوسیا دا به‌شکرا‌بوو، به‌لام ناوچه‌کانى ئه‌لمانیا له ڤۆزه‌لات دانرا‌بوو بۆ ژاپۆن و به‌ریتانیا، بېیار درا‌بوو هه‌ردوو ناوچه‌ی (ئهلزاس و لۆرین) بگه‌ڕێته‌وه بۆ فه‌ره‌نسا له‌گه‌ڵ ڤۆژئاواى (پراىن)، ئیتالیا به‌لێنى پێدرا‌بوو هه‌ردوو ناوچه‌ی (تۆرینتۆ و تریسته) و به‌شیک له (پتۆل)ى سه‌ر به (نه‌مسا و مه‌جه‌ڤو) و هه‌ندێک ناوچه‌ی سه‌ر به (ئهدریاتیک) وه‌ک (ئه‌ستیریا) و (دالاماشیا)ى باکوورى پێ بدریت.^(۳)

هاو‌په‌یماننان سووربوون له‌سه‌ر جێبه‌جێکردنى ڤیکه‌وتن نامه‌کان، له‌لایه‌کی تریشه‌وه ویلايه‌ته یه‌کگرتووکه‌کانى ئه‌مریکا له‌ دژى بوون، هه‌رچه‌نده ئه‌م ناکۆکى و دژه‌ پرایانه پێچه‌وانه‌ی ئه‌و بنچینه‌یه بوو که کۆنگره‌ی ئاشتى له‌سه‌ر بونیادنا‌بوو، ئه‌ویش ئه‌وه‌بوو، له‌سه‌ر ئه‌م کۆنگره‌یه پتویست بوو نه‌خشه‌ی جوگرافى جیهان

۱ - علی حیدر سلیمان: س- پ، ص ۳۸۹.

۲ - هه‌مان سه‌رچاوه.

۳ - علی حیدر سلیمان: س- پ، ص ۳۹۰.

بگوریت به تایبەت ئەرۆپا، ئەرۆش لەسەر بنەمای دەرئەنجامەکانی جەنگ، و پرێگە خۆشبەتات بۆ چەسپاندنی مافەکانی مەرۆف ئەرۆش بە نەهیشتنی دەست درێژی کردنی گەلی بەهێز بۆ سەر گەلی لاواز و... هتد، چەندین مافی تر بۆ گەلنی جیهان.^(۱)

لێرەدا (ولسن) سەرۆک کۆماری ئەمریکا هەولیدا تەرازووی هێزەکان پابگریت و زامەکانی جەنگی یەکەمی جیهان سارپۆ بکاتەرۆ، پرێگای نەدا جارێکی تر جیهان پووبەرۆوی نەهامەتیەکی هاوچەشنی ئەرۆی لە (۱۹۱۴) پوویدا بێتەرۆ.

بۆیە هەستا بە پێشنیازکردنی (۱۴) بەندەرۆ نەواوبانگەکی کە بناغە ئاشتی جیهانی لەسەر دانرا، لە بەندی (۱۴) هەمیدا، پێشنیازی دامەزراندنی پرێخراوێکی جیهانی کردبوو کە بتوانی ئاشتی بۆ جیهان بەدی بێت ئەرۆش (کۆمەرۆی گەلن) بوو.^(۲)

(ولسن) لە وەرۆپاوە دابوو پرێخستنی ئاسایشی نیوودەرۆتی دەرکیرت بێتەرۆ دەرۆزەرۆکی کرداری بۆ سیاسەتی جیهانی، ئەرۆ دەرۆانی ئەرۆ پرێککەرۆتتنامانەرۆی لەسەر کاغەز نوسراوئەرۆتەرۆ بە تەرۆا بەس نین، بەلکەرۆ هەرۆبێ پرێخراو و پرێسایەک هەبێ ئەرۆ پرێککەرۆتتنامانەرۆ جێ بەجێکات، بۆیە (ولسن) باوەرۆکی گەرۆی بە بیرۆکەرۆ (کۆمەرۆی گەلن) هەبوو، راستەرۆ هێزی ئاکاری گرنگەرۆ، بەلام هەرۆبێ هێزی سەرۆازی پشترۆیری رەرۆشت بکات. بۆیە لە نیسانی (۱۹۱۹) دەرۆستووری کۆمەرۆی گەلن دانرا و بلارۆکرایەرۆ بۆ جیهان، بەپێی دەرۆستووری کۆمەرۆی گەلن کۆمەرۆکەرۆ دابەرۆش کرابوو بەسەر ئەرۆ بەشانەرۆ.^(۳)

أ/ کۆمەرۆی گشتری: نوینەرۆیەرۆتی هەرۆو ولاتەرۆ ئەرۆنامەرۆکان دەرۆکات، پرێخراوەرۆکەرۆ ولاتانی سەرۆشک کردووە، هەرۆکەرۆ و سێ کەرۆس نوینەرۆیەرۆتی بکات بەمەرۆجێک هەرۆشاندرۆیک یەرۆک دەرۆنگی هەرۆبیت، و مافی وتویرۆکردن و پێشنیارۆکردنیا ن هەرۆبیت، بەلام مافی یاسادانیا نەرۆ.

ب/ ئەرۆنجومەرۆنی کۆمەرۆی گشتری: لە پشترۆیدا لە (۹) ئەرۆندام پێکهاوتبوو، پشترۆیان هەمیشەرۆی بوون لە ولاتەرۆ هاویرۆیمانەرۆکان پێکهاوتبون، ئەرۆانیش (ویلایەرۆتەرۆ یەرۆکرتووەکانی ئەمریکا، بەریتانیا، فەرۆنسا، ژاپۆن و ئیتالیا). بوون، لەگەرۆل چوار ئەرۆندامی کاتی کەرۆ ئەرۆندامانی ئەرۆنجومەرۆن هەرۆیان دەرۆژیرۆن.

۱ - بشری قییس واخرون: س- پ، ص ۲۱.

۲ - یاسین صابر صالح: ئینسکلۆ پیدیای گشتری، دەرۆگای چاپ و پەخشێ سەرۆدم، سلیمانی، ۲۰۰۵، ل ۸۷۹.

۳ - علی حیدر سلیمان: س- پ، ل ۳۹۱.

ج/ سكرتاريه تي بهردهوام: له كۆمهڵنېك فهرمانبهر پېڅهاتبووه، ئهركيان كۆكردنهوهی زانیارییه راستهكان و تۆماركردنی ژمارهه پیماننامهكان و ههستان بوو بهو ئهركانهی سكرتاريه تي كۆمهله لهسهریان دایناوو.^(١)

(ولسن) باوهپى وابوو گرنگترین شت له دهستی بێت بۆ ئاشتی جیهانی بریتیه له (كۆمهلهی گهڤن)، بهلام ئهگهر داواكاریهكانی هاوپهیمانان جی بهجی بکریت ئهم هیوایه جیبهجی ناکریت، بۆیه (ولسن) پالپشتی کرد لهیهک بهیهکی بنهماکانی له دانوسانهوهی کۆنگرهی ئاشتیدا، لهنیو ئهوخالانهی جیبهجیکرد بریتی بوو له پهتکردنهوهی داواکاریهکانی ئیتالیا له ههریمی (فیوم) و داواکانی (کلمنصو) له دابراپی ههریمی (پاین)ی ئهلمانیا و پیکرتن له فهرنسا بۆ وهگرتنی دۆلی (سار) و ههلوهشانهوهی ئهوپروژهی ههموو جهنگی دهخستنه ئهستوی ئهلمانیا.^(٢)

سههرپای ئهوه ههموو پروبهپووونهوهی لهلایه ن ئوپوزسیۆنهکانیهوه (ولسن) سههرکوت لهوهی (کۆمهلهی گهڤن) بکاته بهشی له سیستهمی پهیماننامهکه و بیخاته نیو پیکهوتنهکانهوه، کۆمهلهکه هیوایهکی ئایندهی دهبرارهی ئاشتی به مروقایهتی ئهدا. بهلام دواي ئهوهی دهولهته سههرکوتوهه ئهوروپیهکان توانیان (ولسن) ناچار بکه ن دان بهدوو خالی گرنگدا بنیت ئهوانیش:

١. بژاردنی ههموو ئهوزیانانهی له ئهجامی دهست دپژیههکانی ئهلمانیا هاتبووه ئارایهوه له لایه ن ئهلمانیاوه.

٢. ولاته سههرکوتوههکان ئازادی کهشتوانیان ههبیته له ماوهی جهنگدا واته بنهمای ئازادی دهریاوانی.^(٣)

(ولسن) نیازی وابوو بیروباوهپی دابهشکردنی ولاتان که ههریهکه له (لوید جورج و کلیمنصو و ئورلاند) دهیانویست جیبهجی بکه ن، بگۆریت بۆ سیستهمی (ئینتداب) که مهرجه له ماوهیهکی دیاری کراودا کوتایی به داگیرکردن بهیئت، چونکه ولسن بهردهوام ترسی لهوهبوو هاوپهیمانان ئهوه ههموو کارهساتهی جهنگ جی هیشتووه وایان لیکات داواکاری قورس پیشکشی ئهلمانیا بکه ن.^(٤)

١ - الن نفنز: تاريخ المتحدة الأمريكية، ص ٤٨٤.

٢ - تشارلز و ماری بیرد: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ٢/ ص ٤٨٦.

٣ - بشری قییس و اخرون: الحروب والازمات الاقليمية، ص ٢٤.

٤ - محمد محمد صالح و یاسین عبدالکریم ونوری السامرائی: الدول الکبری بین الحربین العالمیتین (١٩١٤-١٩٤٥)، جامعة بغداد، ص ٣٣١.

بۆیە لە کاتی تاوتوێ کردنی مەرجەکانی کۆتایی ئاشتیدا (کلیمنصو) پێشنیاری کرد هەریمی (پاین) لە ئەڵمانیا داپریت و بە شتووەیهکی سەر بەخۆ بخریته ژێر سایەی ئەوروپاوه، هەروەها پەیماننامەی ئاشتی لەگەڵ هەریەک لە میرنشینەکانی ئەڵمانیا بە شتووەی سەر بەخۆ و جیا جیا بێستریت بە مەبەستی پووچە لکردنەوهی یه‌کیتی ئەڵمانیا، هەریەک لە سەرۆک (ولسن) و (میسټەر جۆرج) پێشنیارەکه‌یان ڕەتکرده‌وه، پێشنیارێکی تریان خسته‌پوو بۆ بەرگری کردن لە ئیتالیا لە بەرامبەر مەترسیه‌کانی ئەڵمانیا، ئەویش سنووردارکردنی ژماره‌ی سەربازانی ئەڵمانی و بەستنی پەیماننامەیه‌ک لە نێوان (ئەمریکا و فەرەنسا و بەریتانیا) دا، بەپێی ناوه‌پۆکی ئەم پەیماننامەیه‌ ئەمریکه‌کان و بەریتانیه‌کان ناچار بن لایه‌نگری فەرەنسا بن لە کاتی هەر دەست درێژیکردنیکی ئەڵمانیا بۆ سەر فەرەنسا، ئەم ئاشتوبنەوه‌یه‌ جه‌نگی بەسەر دۆراوه‌کاندا شکانده‌وه، لە (٢٨) ی حوزەیرانی ساڵی (١٩١٩) دا، پەیماننامەی (فێرسای) تاوانی جه‌نگی خسته‌ئەستوی ئەڵمانیا و بە ناچاری پێی واژووکرد، بەبێ ئەوه‌ی هیچ مافیکی راده‌برینی هەبێ لەسەر بەنده‌کانی پەیماننامەکه‌، بەپێی ئەم پەیماننامەیه‌ ئەڵمانیا هەشت یه‌کی زه‌وی و نزیکه‌ی (٦،٥) ملیۆن لە دانیشتوانی و داگیرکه‌کانی لە دەستدا، گیرانه‌وه‌ی (ئەلزاس و لوزین) بۆ فەرەنسا، (ئوپین و مالدی و مۆریزنیت) بۆ بەلجیکا و گه‌رانه‌وه‌ی سەرجه‌م ئەو ناوچانه‌ی له‌ ژێردەستی ده‌وله‌ته‌ دۆراوه‌کانی جه‌نگدا بوون، پووخانی هەرسێ ئیمپراتۆریه‌تی (ئەڵمانی و عوسمانی و نه‌مسا- مه‌جه‌پ).^(١)

کاتیک (ولسن) لە شوباتی (١٩١٩) دا گه‌رایه‌وه‌ بۆ (واشنتون) بۆ ئەوه‌ی پرۆژه‌ی (فێرسای و کۆمه‌له‌ی گه‌ل) پێشانی کونگریسی ئەمریکی بدات، پووبه‌پووی به‌رگریه‌کی زۆر بوویه‌وه‌ له‌لایه‌ن نه‌یاره‌کانیه‌وه‌، ئەمه‌ش زیاتر لەسەر به‌ندی (١٠) ی ده‌ستووری کۆمه‌له‌که‌ بوو، بەپێی ئەم به‌نده‌ ده‌بوايه‌ له‌ کاتی پوودانی هەر کێشه‌یه‌ک له‌ ئەوروپادا هێزی سەربازی ئەمریکا به‌کاربه‌اتایه‌، بۆیه‌ ئەم کۆمه‌له‌یه‌ له‌لایه‌ن ئەنجومه‌نی پیرانی ئەمریکاوه‌ ڕەتکرایه‌وه‌، سەرئەنجام ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئەمریکا له‌ ئەندامیته‌ی کۆمه‌له‌که‌ کشایه‌وه‌.^(٢)

١ - فاروق الحریری: الحرب العظمی (الحرب العالمية الاولى)، منشورات وتوزیع المكتبة العالمية، مطبعة حسام، بغداد، ١٩٩٠، ص ٢٥٨.

٢ - د. طلحة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٨٦.

بہشی دوازدہیہم

ئہمیکا و قہیرانی ئابووری

(۱۹۳۳ — ۱۹۲۹)

ئەمەرىكا و قەيرانى ئابوورى (۱۹۲۹ - ۱۹۳۳)

يەكەم جار نيه ولايه ته يەكگرتووه كانى ئەمەرىكا پووبەپووى قەيرانى ئابوورى بېيتەو، وەك زانراوہ له ميژووى ئەم ولاتە زلھېژە له پاش داگيرکردنى بەريتانيا بۆ واشنتونى پايتەخت له جەنگى سالى (۱۸۱۲)، و پاشان له جەنگى ناوځووى ئەمەرىكا له نيو سالانى (۱۸۶۱-۱۸۶۵) و دابەشبوونى ئەمەرىكا بۆ باكوور و باشوور و ھەروەھا له سەرەتاكانى سەدەى پابردو قەيرانى ئابوورى ھەبوو، بەلام گەورەترين قەيران، كە پووبەپووى ئەمەرىكا بوويەوہ لەنيوان ھەردو جەنگى جيهانى له سالانى (۱۹۲۹-۱۹۳۲) دا بوو كە ھەموو بازارەكانى ئەمەريكاي داپووخاند، كاريگەرى گەورەى كرده سەر بازارەكانى جيهان و ببوو قەيرانىكى جيهانى، جىي ئاماژە پێدانە له پاش كۆتايى ھاتنى جەنگى يەكەمى جيهانى له (۱۹۱۸/۱۱/۱۱) تا كۆتايى سەدەى پابردو نزيكەى (۵۰) جار قەيرانى ئابوورى جيهانى گرتووتەو، ئەمەش بۆ ځوى بەشيكە له سروشتى سىستى سەرمایەدارى، كە ھەميشە تووشى ھەلگەپانەوہ دەييت.^(۱)

له ئۆكتۆبەرى (۱۹۲۹) دا بەھۆى بەرھەمھێنانى ھەپەمەكى و بى سەرۆبەر و ئەو دەسكەوتە زۆرەى ژمارەيەكى كەم له پياوہ سەرمایەدارەكان دەستيان كەوت، بووبە ھۆى دروست بوونى كيشەى بازارى دراو (ول سترىت) له نيويۆرك ئەمە سەرەتايەك بوو بۆ قەيرانى ئابوورى جيهانى و بەھای دراو بە شتوويەكى سەرسوپھتەر دابەزى، ئەمەش بووبە ھۆى ئيفلاس بوونى (۶۵۹) بانك، له سالى (۱۹۲۹) تا سالى (۱۹۳۱) ژمارەى ئەو بانكانەى مايەپوچ كرد گەشتە (۲،۲۹۴) بانك، ئەم داپمانە ئابوورىيە بوو ھۆى بى بازارى و مەنگ بوونى ئابوورى جيهانى، له نيوان سالانى (۱۹۲۹ - ۱۹۳۱) پڑىمى سەرمایەدارى گەورەترين قەيرانى ئابوورى بەخۆوہ دى كە بە داپمانى گەورە ناو دەبرييت، له پۆژى ھەينى (۲۴) تشرينى يەكەمى (۱۹۲۹) پوویدا بە پۆژى پەش ناو دەبرييت، سەرەتا قەيرانەكە له بۆرسە پوویدا و دواتر نرخى (سەم) پشكەكان دابەزى و، بووبە ھۆى مايەپوچبوونى بانكەكان، نرخى مليونان پشك له دەرئەنجامى ئەو وەستانەى بۆ فروشتن خرا بوو

نرخى دراو يان ناردنيان پاگرتبوو، بارى دارايى خراپ بوو، بازرگانى نئودهولهتى كه م بووه وه.^(۱)

ئەم قەيرانە لە ويلايه ته يەكگرتووه كان دەستى پيكرى و بە خيترايى لە ئەوروپاي ناوه پراست و ئينگلتر و فەرەنسا بىلابويە وه، تەنانەت ئەمريكاي لاتينشى گرتە وه و گەشتە ژاپونيش.

ئەو قەيرانەى لە (۲۲) تشرينى يەكەمى (۱۹۲۹) لە بازارەكانى دارايى لە نيويۆرك پوویدا، بووه هوى دابەزىنى گەوره لە نرخى (سهم) سەندەكان، لە سالى (۱۹۳۱) ئەم دابەزىنە هەموو بازارەكانى جيهانى گرتە وه، و نرخ دابەزى، سەرئەنجام موچهى كريكارانيش دابەزى، بە هەمان خيترايى دابەزىنى نرخى شەمەكەكانى تر، بيكارى بە خيترى بىلابويە وه، دواتر ناوچهكانى ترى ئەوروپاي گرتە وه، كاريگەرى يەكەمى بۆ نەمسا و ئەلمانيا هەبوو.^(۲)

سەرھەلانى قەيرانى ئابوورى جيهانى ژەنگى سياسى زورى پتووه بوو چ لە پرووى سيستەمى ناوخوى هەندى دەولەت يا لە بوارى نئودهولهتیه وه، ئەم كيشەيه بەلەندانى داراي دەستى پيكرى لە بازارەكانى نيويۆركدا لە (۲۴) تشرينى يەكەمى (۱۹۲۹) تا (۱۹۳۲) بەردەوام بوو لە فەرەنسايش تا سالى (۱۹۳۵) بەردەوام بوو، لە ماوهى قەيرانەكەدا بەرھەمى جيهانى نەگەشتە ئاستى سالى (۱۹۲۹)، ئەم قەيرانە ئابوورى و داراييه دەرئەنجامىكى گەورەى هەبوو لە بوارى كۆمەلايهتيدا، تەنها لە ناوهندى بازرگانى و پيشەسازيدا نەبووه زەرەر بۆ تاك بەلكو بووه هوى كيشەى بيكارى.^(۳)

ئەم قەيرانە بووه هوى تيكچوون و ئالۆزبونى پەيوەندىهكانى نيوان دەولەتان بە شيوازى جۆراوجۆر، و لە هەموو دەولەتانى جيهاندا بووه هوى لە رزىنى بوارى ئابوورى، هەرچەندە لە زۆر لاوه بەرھەلستىكرا، بەلام نەتوانرا لە ناو ببرى بۆيه بەرھەلستى ولاتانيش لە بەرامبەر ئەم قەيرانە جياوازابوو، لە سالى (۱۹۳۱) دا، كاتيك كيشەى دارايى لە ئەوروپا سەرپههلا بەريتانيای گەوره ناچاربوو واز بهێنى لە بنكهى زير لهكاروبارى داراييدا، لە سالى (۱۹۲۹) دا بووه هوى زيادبونى سودى

۱ - وليم ز.لوستر: موجز تاريخ الحركة النقابية العالمية، تر. عبدالحميد الصافي، مطابع دار الثورة، بغداد، ۱۹۷۴، ص ۱۱۵.

۲ - محمد محمد صالح واخرون: الدول الكبرى بين الحربين العالميتين (۱۹۱۴-۱۹۴۵)، ص ۱۱۴.

۳ - پيرو نوئن: تاريخ القرن العشرين، ص ۱۷۰.

قەرزهكان له (۵%) بۆ (۶%)، تهنانهت دابهزینی نرخ له ئینگلتهرا له سالی (۱۹۲۹)دا بوو بههۆی کشانهوهی ئالتون له بانکهكانی ئینگلتهرا، لهگهڵ ئهوهشدا دهزگای ئابووری و دارایی (ولستریت) سههرپای ئهم دابهزینه بهردهوام بوو لهسههرووشتنی پشک و قهباله، له کارژیری کوتایی پوژی (۲۳) تشرینی یهکهمی (۱۹۲۹) بازاپی پشک و قهباله به شیوهیهکی کتوپر ههرهسیهینا، له پوژی دوااییدا دهستهی یهکهم بری (۱۲,۸۰۰,۰۰۰) پشکی فروشت، بهلام له دهستهی دووهمدا برهکهی بۆ (۶,۳۰۰,۰۰۰) پشک دابهزی به نرخ (۵۰% بۆ ۷۰%) کهمتر له بههای راستهقیینهی خو، لهگهڵ کیشهی سالی (۱۹۲۹)دا حکومهتهکانی ئهوروپا له دانهوهی ئهو قهرزانهیان وهستان که لهئهنجای جهنگی یهکهمی جیهان کهوتبووه سهریان، ئهمریکهکان ئهو قهرزهی دابووینه ولاتانی دهرهوه له جیهاندا دهگهشته نزیکه (هملیار)دۆلار ههموویان لهناوچوون.^(۱)

ئهم دارمانه لهگهڵ خۆیدا کیشهی بیکاری هینا و له ئهوروپا سالتیکی تهواو و، له هندی ولاتدا بۆ ماوهی دوو سال درێژهی ههبوو، پرێژهی بیکاری به جۆریک بهرزبوویه ژماره بیکاران گهشته (۳۰-۵۰) ملیۆن بیکار، ئهوهش کاری دهست دهکهوت کاتیک زۆر کاری دهکرد له بهرامبهر کرێیهکی کهم، به جۆریک بیکاری تهگهره خسته بهردهم پیشهسازی، ئهمهش کاریگه گهره ههبوو لهسهه مهسهله سیاسیهکان.^(۲)

له دواي جهنگ پیاوانی پیشهسازی وای بۆ دهچوون دهتوانن پاریزگاری بکهن له بهرهوپیش چوونی پیشهسازی بهس پرێگا:

۱. دروستکردنی پیدایستی تازه و بهردهوام بوونی جهماوهری بهکاربهه.
۲. بوژانهوهی (داواکاری) به بهردهوام، له پرێگای زیادکردنی کرێ بۆ زیادکردنی هیزی کرین له ناو جهماوهردا.
۳. دۆزینهوهی میکانیزمیک، که له قهرزهکاندا خو دهنوینیت له ناو ویلايهته یهگرتووهکاندا درا به (بهههمهینهرهکان و بهکارهینهرهکان) وهک یهک، یان له دهرهوه بۆ ولاتانی ئهوروپا به شیوهیهکی گشتی ئهلمانیا و نه مسا به پرێژهیهکی

۱ - میشال جوبیر: الأمريکیون، ترجمه البعسی، المطبعة العربیة، الطبعة الاولى، بیروت، ۱۹۸۹، ص ۴۷.

۲ - ولیم زلوستر: س-پ، ل ۱۱۵.

كەمتر، بە مەرجىك كەرەستەى خاوى پىشەسازى و شىمەكە خۇراكىەكان لە وىلايەتە يەكگرتووەكان بکرن.^(۱)

قەيرانەكە بوو ھۆى دابەشبوونى پڙىمە سىياسىيەكان لە بناغەو بەتايبەت پڙىمى پەرلەمانى، دواتر ئەو قەيرانە يارمەتى دەرېوو بۆ ئەو بارودۆخەى لەلايەن پڙىمى پەرلەمانەو دپۆشت، بەلام بۆلۆبوونەو ھى بىنكارى لە جىھاندا بوو ھۆى زىادبوونى داواكارى چاكسازى، داواكارى كرېكاران بۆ چاك خوازى بويە مايەى مەترسى لەسەر بەشە سىياسىيەكان، ئەو داواكارىيانە زۆرېوون لەسەر مافە نوپكان، ئەمەش زەنگىكى ترسناك بوو لە پڙىمى پەرلەمانىدا، وەك چۆن (لوفيفر) دەلى لە سالى (۱۹۳۳) ھىچ پڙىمىكى لىبرالى نەما لەسەر پووى زەويدا تەنھا لە وىلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا و ئىنگلتەرا و دەولەتانى دۆمىنۆن و فەرەنسا نەبى، لەگەل ئەو دەولەتە بچووكانەى دەكەونە باكورى پۆژئاوا يان ناوەرەستى كىشورەى ئەوروپا لەوانە بەلجىكا و دەولەتە نزمەكان و سويسرا و چىكۆسۆفاكيا و ولاتانى ئەسكەندەنافيا.^(۲)

كىشەى كشتوكالىش كە ھەموو جىھانى گرتەو بە تەنھا گەنمى نەگرتەو، بەلكو ھەموو لاىەنەكانى كشتوكالى و پىشەسازى گرتەو بە توتن و ئاورىشم.....و داھاتى جوتياران لە (۳،۳) دۆلار سالى (۱۹۲۳) دابەزى بۆ (۹۰) سەنت و سالى (۱۹۳۲) قەرزى بە كرېگىراوہكان گەشتە (۱۲،۵) مليار دۆلار و نزيكەى (۸۰،۰۰۰) دەرقتى (دراق) لە، زىادى بەرھەمەكان سالى (۱۹۳۲) رەگەو ھەلکەنرا.^(۳) دواتر ئەم قەيرانە بوو ھۆى ئەو ھى بازىرگانی جىھانى لە سالى (۱۹۳۲) دا بە پيژەى يەك لە سى دابەزى و لە ئىنگلتەرا لە نيوان سالانى (۱۹۲۹-۱۹۳۲) بۆ پيژەى (۳۷%) دابەزى، لەندەن چيتر بازارى زير نەبوو لە جىھاندا، ناھەموارى بارى بازىرگانی و پىشەسازى لە ھەموو لاىەكى جىھاندا پەرەى سەند و ناوى تەنگ و چەلەمەى ئابوورى جىھانى لىنرا، بەرەرهەكانى و پىكدادان لە بازارى پارە لە نيويۆركدا بوو ھۆى پەيدابوونى ئەم تەنگ و چەلەمە، بازىرگانی

۱ - د.عبدالعظيم رمضان: تاريخ اورپا والعالم الحديث من ظهور البرجوازية الاوروبية الى الحرب الباردة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۹۳، ص ۵۵.

۲ - موريس كروزيه: تاريخ الحضارات العالم، ت. يوسف اسعد داغر، عويدات للنشر والطباعة، بيروت، ۱۹۹۴، ج ۷/ ص ۳۰۰.

۳ - د. طليعة الصباح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۹۸.

له هه موو لایه کی جیهاندا پرووی له کزی کرد، نرخ تیکرا دابهزی به تایبته نرخی بهروبوومی کشتوکالی، ههروهه به ره می کارگهکان مایه وه و کۆمه ل ده بوو بن شهوی کهس بیکریت، ئەمەش خاوەن کارگهکانی ناچار کرد کارگهکانیان دابخەن، چونکه نهیان دهتوانی له به ره مهیتانی شتومه کدا بهردهوام بن، له بهرامبهردا کهس نهیت بیکریت، ئەمەش بووه هۆی بڵاوبونهوهی بیکاری له ئەوروپا.^(۱)

تایبهتمه ندییهکانی ئەو داشکانه بهردهوامهی نیتوان سالی (۱۹۲۹-۱۹۳۲) له جیهاندا پرویدا ئەمانه ن:

أ- له بوازی کشتوکالدا زۆربوونی به ره می کشتوکال و نه بوونی بازاریک بۆ ساغ کردنه وهی بووه هۆی تیکچوونی بارودۆخی ئابووری له بهر ئەم هۆیانه:

۱. له ویلایه ته یه گرتووهکانی ئەمریکا زیادبوونی باجی بازار بووه هۆی پاکیشانی پشکهکانیان له ئەوروپا، ئەمەش بارودۆخی (ۆل ستریت)ی تیکدا و ئالۆزی کرد، که به کهوتنی (ۆل ستریت) ناسرابوو.

۲. تیکچوونی باری بانکهکانی ئەوروپا بووه هۆی به کارهینانی سیسته می (ئه نسالست)ی نه مساوی ئەمەش له سه ر بنه مای بهرژه و نه دی بڵاوبووه وه له زهویهکانی دانوب، له بهرامبهردا فره نساهه موو پشکهکانی خۆی کشانه وه.^(۲)

ب- بارودۆخی ئابووری به هۆی داشکان له شمه که نیردراوهکان و به کاربردنی ناوخۆ بووه هۆی که مکردنه وهی سه رمایه و که مکردنه وهی به ره می پیشه سازی و دواچار بیکاری زیادیکرد، ئەو هۆیانه ی کاریگه ری له سه ر داشکانی ئابووری هه بوو:

۱. زیاده پوهی له پلانی ئابووری.

۲. زیاده پوهی له باجی بازرگانی و ئابووری نیشتمانی.

۳. ده رکه و تنی ئەو کیشانه ی جهنگ هیتایه کایه وه، له وانه تیکچوونی بازرگانی نینوده وه تهی چونکه بۆ ماوه یه کی دوور و درێژ به ره مهیتان تایبته کرابوو به جهنگه وه ئەمەش کاریگه ری خراپی هه بوو بۆ سه ر شمه کی به کاربه ره کی، ئەوه بوو ئەوروپا قه رزاریکی زۆری ئەمریکا بوو هه ولیدا ئەو قه رزانه ی خۆی به ئالتون پرېکاته وه، ئەمەش بووه هۆی به رزبوونه وهی نرخی دراوی ئەوروپی، سه ره ئەنجام گۆرانی بارودۆخ و نه مانی باری خۆشگوزهرانی ئەوروپای لیکه وته وه.^(۳)

۱ - جواهر لال نه هرو: س-پ، ل ۳۱۲.

۲ - الان بالمر: موسوعة التاريخ الحديث، ص ۲۴۴.

۳ - د. محمود السيد: س-پ، ل ۱۵۲.

ئەم قەيرانە بوو ھۆى پووخانى بازارەكانى دراوى جىھانى كە دواتر بە سەردەمى بىكارى و ھەژارى ناسرا، لەسەر ھۆكارەكانى سەرھەلانى ئەم قەيرانە چەندىن بىرورپاى جياواز ھەبوو، بەلام بە پلەى يەكەم وىلايەتە يەكگرتووەكانىيان بە لىپرسراوى سەرھەلانى قەيرانەكە دادەنا، كىشەكەش بەھۆى ئەو ھەبوو وەلامدانەو ھەيەكى تەواو نەبوو بۆ يەكلاکردنەو ھى قەرزەكانى جەنگ كە بوو ھۆى ھەلاوسانى ئابوورى ئەروروپا، ئەم تەنگزەيە ھەموو جىھانى گرتەو تەنھا ئەو ولاتانە نەبىت كە لە جىھاندا دوورە پەريز بوون دەنا ھىچ ولاتىك لىي پزگار نەبوو. (۱)

ئەو قەيرانەى لە سالى (۱۹۲۹)دا تا سالى (۱۹۳۲) بەردەوام لە ئالۆسكاندا بوو و دواتر چاك بوونى، بارودۆخى گشتى بوو ھۆى ئەو ھى ھاوسەنگى پابگرىت لە نىوان كەرتە جياوازەكانى وەبەرھىتان و لە لايەكى دىكەو ھاوسەنگى نىوان نرخەكانىشى بە جۆرىك پاكىرت نرخەكان زيادى كرد ئەو ىش بە زيادبوونى بەرھەمە خەزنكارو ھەكان، جگە لەو ھى پادەى بىكارى كەمكرابو ھە و بارودۆخى كرىكاران باشتەر بوو، لەگەل ئەم چاكسازيانەشدا كارگەكان سى يەكى تواناى خۆيان كاريان دەكرد بۆ پركردنەو ھى پىداو ىستى بازارەكانى ناوخۆ، ئەم پىژەيە لە سالى (۱۹۳۲) بەرھە و بەرزبوونەو ھە پۆشت بە تايبەت ئەو كەرەستە خاوانەى داواكارى زۆريان لەسەر بوو، ئەمەش بوو ھۆى بەرزبوونەو ھى قەبارەى بازىرگاني نىودەو ھەتى. (۲)

دواى قەيرانە ئابوورىيە جىھانىەكەى سالى (۱۹۲۹-۱۹۳۲)، زانايانى بۆرجوازى كەوتنە گەپان بە دواى پىگە چارەيەك بۆ زالبوون بەسەر ئەو قەيرانە ئابوورىيەدا، بۆ دلىابوون لە جىگىربوونى سىستەمى سەرمایەدارى، ھۆمەتى ھەندى لە دەو ھەتە سەرمایەدارەكان ھەستان بە پىشكەشكردنى كار بۆ كرىكاران ئەو ىش لە پىگای كارپىكردنى گشتى يان لە پىگای فراوانكردنى ئابوورى جەنگ، لە راستىدا گۆپىنى

۱ - چون ستيل جوردون: امبراطورية الثروة (التاريخ الملحمى للقوة الاقتصادية الأمريكية)، تر. هشام ممدوح طه، الشرق الدولية، الطبعة الثانية، القاهرة، ۲۰۰۹، ص ۳۴۳.

۲ - موريس كروزيه: س-پ، ل ۱۷۶.

پاره له نیتوان ولاتانی سه رمایه داریدا له دواي کښه ی ئابووری جیهان له سالی (۱۹۲۹-۱۹۳۲) له ناوچوو.^(۱)

نه نجامه کانی هم قهیرانه له سهر ولاتانی جیهان به تایبته ئه لمانیا له ترسناکی و گشتگیریدا هرگیز وینه ی نه بوو، قهیرانه که له بنه پرتدا بو ئه وه دهگه پښته وه نه مریکا له ناوه راستی سالی (۱۹۱۹) دا، دهستی کرد به فراوان کردنی پیشه سازی به پښه یه کی زور، به لام به ره می نه مریکی له سالی (۱۹۲۵) دا، دهروازه یه کی به پووی خویدا بکاته وه له نه وروپا، چونکه جاريکی دیکه نه وروپا بوویه خاوه نی به ره می خوی، لیره دا نه لمانیا زهره مندترین ولات بوو له بهر نه وه ی نه لمانیا له سهره تاي بیسته کاندای به ته وای په یوه ست بوو به قهرزه بیانیه کان به تایبته قهرزه کانی نه مریکا، نه وه بوو (۱۹۲۰) کومپانیای نه مریکی له نه لمانیا دامه زرا، دامه زراوه پیشه سازیه کان (۹۸۳) ملیار مارک زیانیان کرد، له سالی (۱۹۳۱) نه مریکه کان دهستیان کرد به کشانه وه ی نه و پارانه ی له نه لمانیا دا دایاننا بوو له ئایاری هه مان سالدا ترس له نه لمانیا بلاو بوویه وه.^(۲)

فه رهنساش نه ی توانی قهرزه کانی له نه لمانیا وه ربگریته وه، له ئایاری سالی (۱۹۳۰) دا به رنامه یه کی نوییان دانا بو دانه وه ی قهرزه کان نه ویش به رنامه ی (یانخ) بوو، به م پښه پښیست بوو نه لمانیا له ماوه ی (۵۸) سالدا قهرزه کان بداته وه، نه لمانیا پښیستی به (۳۰) ملیار مارک هه بوو، له هه مان کاتدا پښیست بوو قهرزه کانی نه مریکا و به ریتانیا بداته وه بو هم مه به سته ش ده بویه بری (۷) ملیار مارکی دایینگر دایه.^(۳)

له نه نجامی نه و بڼ بازارپیه ئابووریه ی پرویدا بووه هوی زیادبوونی ژماره ی دانیشتون و سهرلیتشی وای کومه لایه تی، هه موو ولاته زله یزه کان دهستیان کرد به هه لوه شانه وه ی نه و په یمانانه ی به سته بوویان.

پوژنامه ی (دیرانیت) که پوژنامه یه کی ئیشتراکي دیموکراتی نه لمانی بوو باسی له وه ده کرد: (۱۷) ملیون نه لمانی ژیانیان خراپ بوو، مانگانه (۳-۴) دۆلاریان ده ست

---

۱ - الکسندر کیرسانون: الولايات المتحدة الأمريكية، واوروپا الغربية، تر. جبرئیل فیاض، دار الفارابي، بيروت، ۱۹۷۴، ص ۱۳۰.

۲ - د. راغب العلي واخرون: س-پ، ل ۲۵۷.

۳ - ثيرو نوطن: تاريخ القرن العشرين، ص ۳۸.

نەدەكەوت و كریتی هەفتانەیان دابەزیبوو لە (٤٢) مارک لە سالی (١٩٢٩)، بۆ (٢١) مارک لە سالی (١٩٣٢) بەمەش ئاستی پێداویستی ژانیان کەم بویهوه.^(١)

ئەلمانیای لە توانیدا نەبوو کەرەستەیی دارایی خۆی بفرۆشیت و ناچار بوون باجەکان زۆر بکەن و خەرجیەکانی دەوڵەت کەم بکەنەوه ئەوه بوو ئابووری ئەلمانیای لە بواری بازرگانیدا وهستا.^(٢)

هیستەر زۆر هەوڵیدا بۆ ئەوهی پەیمانی (فیرسای) هەلۆه‌شینتیتەوه، زەوییه دایراوه‌کانی ئەلمانیای بخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیهوه لەسەر حسابی نەتەوه‌سلۆڤیەکان، ئەو کیشە ئابوورییهی جیهانی گرتەوه یارمەتیدا بۆ گەیشتن بە ئامانجەکەیی، ئەمەش دواى سەرھەڵدان و بەهیزبوونی دەسەلات و پیتیگەیی نازییه‌کان لە ئەلمانیادا.^(٣)

هەروەها لە بەریتانیاش لە دواى کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانەوه بى بازاری پەیدا بوو بەرھەمی پیشەسازی بە ریزەیی (٢٥%) دابەزی، تا کاتی قەیرانەکە ژمارەیی بیکاری بۆ یەک ملیۆن لە سالی (١٩٢٩) بۆ (٢,٩٧٠,٠٠٠) ملیۆن لە سالی (١٩٣٢) بەرزبوویهوه، کریش کەم بویهوه و نەیان دەتوانی ژیان دابین، بکەن هەروەها ژاپۆنیش بە هۆی ئەم قەیرانەوه زیانیکی گەورەیی بەرکەوت، لە سالی (١٩٣٢) (٢,٨٤٠,٠٠٠) ملیۆن کرێکاری بیکار لە ژاپۆندا هەبوو، حکومەتی ژاپۆن بە گوێرەیی سیستەمی ژاپۆنی یارمەتی بیکاری نەدەدا، لە فەرەنساش لە حوزەیرانی سالی (١٩٣٣) ژمارەیی بیکاری گەشتبووه (٢,٣٠٠,٠٠٠) ملیۆن بیکار، لە ولاتانی دیکەش وهک(ئیتالیا و نەمسا و پۆلۆنیا و چیکۆسلۆفاکیا و بەلجیکا و ئیسپانیا و ولاتانی تری ئەسکەندەنافیا و ئوسترالیا) و ولاتانی تری سەرمايه‌دارى بەهان شیوه بوو.^(٤)

ئەم قەیرانە کارێگەرێکی زۆری لەسەر ولاتە داگیرکراوه‌کان و نیمچە داگیرکراوه‌کان هەبوو، لە (چین و هند و ولاتانی تری ئاسیا) بیکاری ژمارەییکی زۆر پتوانەیی بری بوو، لە ناوچە لادێ نشینەکان برسییتی و قات و قری و گرانی

١ - الن نفنز: س-پ، ل ٢٠٧.

٢ - ولیم زلوستر: س-پ، ل ١١٧.

٣ - د.ئاراس فریق زەینەل: س-پ، ل ٦٣-٦٥.

٤ - د.فوزی درویش: الشرق الاقصى(الصين واليابان)، الطبعة الثالثة، ١٩٩٧، ص ١٥٠.

بلاوبويه وه، ههروه ها له ولاتانی ئەمريكای لاتین بههه مان شیوه بهرووبوومه
پیشه سازی و بازرگانیه کان به پێژهی له (۵۰% بۆ ۸۰%) دابهزی بوو.^(۱)

له م پوهوه حکومهتی فهره نسا ناچار بوو قهره بووی هه ندی دامه زراوهی
دارایی بکات که تووشی بارگرانی هاتبوون، له ئینگلتراش ئەم قهیرانه کاریگهری
له سه ر ئینگلترا حکومه تی نیشتمانی دروستکرد، له هه لبژاردنی سالی (۱۹۳۲) دا
مکدۆنال بوو به وه زیری دارایی بۆ ماوهی (۶) مانگ، و توانی په سمی گومرگ به
پێژهی (۱۰۰%) له سه ر کهلوپه لی هاوردی پوآله تکاری دابنیت، ئەم سیاسه ته بۆ
سالانی دواتر زۆر توند و فراوان تر بوو، زۆر ولاتانی گرته وه و سیاسه تی
پاراستن پێژه که ی به رزبویه وه ئەم سیاسه ته له ولاتانی تر دا به م شیویه بوو.

له فهره نسا له سالی (۱۹۳۲) (۱۷،۸) بوو له سالی (۱۹۳۵) زیادی کرد بۆ (۲۹،۴).
و له ئەلمانی له سالی (۱۹۲۹) (۸،۱%) بوو له سالی (۱۹۳۷) بۆ (۲۹،۲) زیادیکرد.
و له ئیتالیا له سالی ۱۹۲۹ (۱۱،۹%) هوه زیادی کرد بۆ (۱۹،۴%)، له ئینگلترا
له سالی (۱۹۲۹) پێژهی (۱۹،۳% بۆ ۲۳،۲) زیادی کرد، له ئەلمانی به ره می
کشتوکالی (۱۵%) و به ره می پیشه سازی (۱۰%) و (۷۴%) به ره می ئاستی
خاوی له ده ست داوه.^(۲)

فاکته ره گانی قهیرانه که

به هۆی ئەم قهیرانه ئابووره یی جیهانی گرته وه له گه لێک له ولاتاندا
ئامیژه گانی کارگه کان له جووله که وتن، ئەو کێلگانه ی که خوارده مه نی و
به رووبوومی تریان به ره م ده هیتا به بیکاری مانه وه، ئەمه ش پنی ده و ترا قهیرانی
سه رمایه داری، چونکه داموده زگای پژی می سه رمایه داری توانای هه لگرتنی ئەم
قهیرانه ی نه بوو، له جیهاندا به هۆی زیادبوونی قهیرانه ئابووری که له زۆر پوهوه
بی ئارامی و نه یوونی هاوسهنگی نیتوان هاتوو نیردراوی لیکه وته وه، کۆسپ و
ناپه حه تیه کان له پێی بازرگانی هاتوودا له زۆربووندا بوو، به مه ش دیارده ی
وه ستان له خه رچکردن بلاوبویه وه.^(۳)

۱ - ولیم زلوستر: س-پ، ل ۱۱۷.

۲ - موريس كروزية: س-پ، ل ۱۴۶.

۳ - محمد عبدالمنعم الشراقوي: الولايات المتحدة ارضا وشعبا ودولة، الطبعة الثالثة، ۱۹۵۶، ص ۴۵.

حکومەتی بەریتانیا لە دیسەمبەری (١٩٣٢)، یاداشتیکیدا بە حکومەتی ئەمریکا، لە یاداشتەکه‌دا ھاتبوو (بە بێ بەزەیی باجەکان لە ھەموو لایەکدا زیادکران، خەرجی بە جۆریکی بەرفراوان کە مەکرایەو لە گەل ئەو شەدا چاودێریکردن بە ئامانجی چارەسەرکردنی بارودۆخەکان زیاتر ئەمە ی ئالۆزکرد)، ھۆکاری راستەقینە ی ئەم قەیرانە خواردنەوێ نرخیەکان بوو سەبارەت بە کەمی زێر، لە ئەنجامی ئەوێ بریکی زۆریان دەھینا، ھۆیەکی دیکەش ئەو بوو سیاسەتی ئابووری نیشتمانی کۆسپی گومرگی دادەنا، ئەمەش بووبە کۆسپ لە پێی بازەرگانی، ھەروەھا کەم بوونەوێ ژمارە ی کرێکاری پێویست لە ئیش و کارەکاندا، بووبە ھۆی بڵاو بوونەوێ بیکاری.^(١)

ھۆکاری راستەقینە ی ئەو قەیرانە ی کە لە (٢١) ی یۆلیۆمی (١٩٢٩) دا دەستی پێکرد ئەم ھۆکارانە بوو:

١. ھەندیک لە ئابووری ناسان دەگێرێنەوێ بۆ کەمی چەندیتی بوونی زێر لە جیھاندا کە بنچینە ی سەرەکی ئالۆگوری دەولی و جیھانە ی.

٢. بەمەش زیادبوونی پێژە ی بەرھەمھێنان بە شتێوہیەکی فراوان لە نیوان سالانی (١٩٢٠-١٩٢٩) و چالاکی بازەرگانی گەشە ی کرد و پادە ی قازانجیش تادەھات زیاتر دەبوو، لە لایەکی دیکەوێ دەست بە سەرگرتنی داھاتی نەتەوہی لە لایەن چەند کەسێکەوێ لە پیشە سازیدا بە کار دەھێنرا و بەرھەم بەشی ھەموو گەلی نەدەکرد.^(٢)

٣. کەمبوونەوێ بەرووبووم بە ھۆی دابەزینی نرخیەکان، بوو بە ھۆی دابەزینی توانای کپینی جوتیاران و کەمبوونەوێ بەرووبوومی پیشە سازی جوتیاران، کرێکاران سودیان لە داھات وەر نەگرت لەبەر ئەوێ لە توانیدا نەبوو ھەموو پیشە سازیەکان بفروشن.

٤. قەرز بە ئاسانی دەست دەکەوت، ئەمەش وای کرد قەرز ی گشتی و تایبەتی زۆربیت و قەرزیک ی زۆر کەلەکە ی کردبوو مابوو، دانەوێ ئەم قەرزانە بە خاوەن قەرزەکان گەشتە (١/٣) ی داھاتی نەتەوہی و بازەرگانی، بەمەش بارودۆخی جوتیار ناخۆشتر بوو، بیکاریش لە ناو کرێکاراندا زیاد ی کرد.^(٣)

١ - د.ئاراس فریق زەینەل: س-پ، ل ٦٧.

٢ - د. طلحە الصیاح و راغب العلی: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٩٨.

٣ - محمد محمد صالح واخرون: س-ث، ل ١١٤.

۵. له ئەنجامى ئۇ مەترسىيەى له (۲۴)ى تشرینی یەكەمى (۱۹۲۹) له نیویورک پوویدا بانکەکان تووشی زۆر کیشە بوون.

هۆکاریکی دیکهى ئەم قەیرانە زەرەرمەندبوون و تیکشکاندنی بانکى گەورەى نەرىتشی بوو به ناوی (کریدیت انشتالت) له مانگی پینچ دا، تیکشکاندنی ئەم بانکە بوو به هۆی ئهوهى کۆمپانیا و سەرمایەدارەکان له بارهى توانای دووبارە پێدانى دراو له لایەن بانکەکانى ترى ئهوروپای مەرکەزى نیکهەران بن، دواتر له مانگی (۷) دا یهکیک له گەورەترین بانکەکانى ئەلمانیا به ناوی (دارم اشتادتر اوند ناسیونال بانک) سەرمایەیهکی قورسى له (ئۆردوول) به گەرخست ئەم دامەزراوه ئابوورییه نرخى لۆکهى به شیوهیهکی ترسناک بەرز کردەوه و به گەری خست، پیشەسازییه گەورەکان به هۆی ئەم پووداوهوه نەیان توانی متمانهی دارایی به دەست بهێنن، ناچار بوون چالاکیهکانیان کەم بکەنەوه، یاسای کۆمپانیا هاوبەشەکان ئالۆز بوو، ئەمەش وایکرد زۆر کاری سەخت به ئەنجام بگهیهنری.^(۱)

۶. نەبوونی سیستەمى باج به سەر دەوله مەند و کەم دەرامەتەکاندا وایکرد داهاى کەم دەرامەتەکان زۆر کەم بێتەوه، زۆربەى قازانجەکان دەچووێ گیرفانى سەرمایەدارە گەورەکان و رێژهیهکی کەم بۆ کارکەرەکان خەرج دەکرا، هەرچەند خەرجیهکی زۆریان تێدا سەرف دەکرد به بێ ئهوهى ئەم قازانجە توانای کپین له لای خەلکیدا به هیز بکات.

۷. هۆکاریکی دیکەش هااتنه خوارهوهى رێژهى نرخ بوو، ئهوهش دهگه‌ریتەوه بۆ زۆری زیو و دابه‌زینی نرخه‌کانی، ئەمەش هۆکاریکی سەرەکی ئهوه قەیرانە بوو چونکه زیادبوونی چەندیتی زیو و دەبیتەهۆی کەمى کپین له دهوله‌تدا، ئەم دابه‌زینه له‌سالى (۱۹۳۰) دا دەرکەوت.^(۲)

ئەمەش بووه هۆی دابه‌زینی نرخى شمه‌كى كۆ و دابه‌زینی به‌ره‌مه‌ى پیشه‌سازى، و له دوايشدا دابه‌زینی نرخى بۆرسه، به‌لام ئەم دابه‌زینه به‌نسبەت ئەمریکاوه مام ناوهند بوو.

۸. داھێنانە زۆرەکانى سەردەمى جەنگ و دواتریش کەمبوونی دەستى کرێکاران و بڵاوبوونەوهى بێکارى لیکه‌وته‌وه که له ئەنجامدا نەیان دەتوانی به‌رووبوومه‌کان

۱ - پيرو نوڤن: س-پ، ل ۳۰۱.

۲ - د.عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: س-پ، ل ۱۱۴.

بکرن، کارگه‌کان بهره‌ده‌وام بوون له پرۆسه‌ی بهره‌مه‌هه‌نن تا وای لهنات خسته‌ه‌پروو له خواست زیاتر بوو، شمه‌که‌کان له بازاره‌کان مابوونه‌وه به‌بی ئه‌وه‌ی به‌بازار بکریت، خاوه‌ن کارگه‌کان کارگه‌کانیان داخست به‌مه‌ش بیکاری بلا‌وبوویه‌وه، به‌مه‌ش هیزی کپین پۆژ له دوا‌ی پۆژ داده‌به‌زی.^(۱)

۹. ئه‌و ئاراسته ئابووریانه‌ی که پیش سالی (۱۹۲۹) هه‌بوون وایکرد بهره‌مه‌هه‌نن له داموده‌زگا ئابووریه‌کان زیادبکات له ئه‌نجامدا، کیشه‌ی ئابووری سالی (۱۹۲۹)ی زیاتر قولکرده‌وه، هاوکات ئه‌و سیستمی باج وه‌رگرته‌ی که ئیشی پنده‌کرا هیچ چاکسازییه‌کی تیدا نه‌کرا‌بوو، ئه‌وانه‌ی داهاتیان دیاریکراو بوو تاراده‌یه‌ک باجی زیاتریان دهدا له‌وانه‌ی داهاتیان زۆر بوو، توانای شت کپین لای خه‌لکی تاراده‌یه‌کی زۆر سنوردار بوو، کاتیک حکومه‌تی ئەمریکا بپاریدا سیستمی گومرگ پیکبخت کیشه‌که زیاتر ئالۆزتر‌بوو.

۱۰. ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ی له دوا‌ی جه‌نگ سه‌ربه‌خۆییان به‌ده‌ست هه‌نابوو، جه‌ختیان له‌سه‌ر دروست کردن و بهره‌مه‌هه‌نانی شمه‌کی ده‌ره‌کی ده‌کرد و باجیان ده‌خسته سه‌ر شمه‌کی هاورده، پیشه‌سازییه به‌کاربه‌ره‌که‌کان زۆر بوو، بازاری ناوخۆش پئو‌یستی به‌و زۆرینه نه‌بوو، حکومه‌ت به‌ربه‌ستی له به‌رده‌م بهره‌مه به‌بانه‌کان دانا و ئه‌مه‌ش کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر بازرگانی جیهانی به تایبه‌ت له سالی (۱۹۳۱)دا بیکاری بلا‌وبوویه‌وه و به‌روبوومی پیشه‌سازی که م‌بوویه‌وه، بازرگانی جیهانی که‌م بوونه‌وه‌یه‌کی سه‌یری به‌خۆیه‌وه بینی له‌گه‌ل دابه‌زینی نرخه‌کان.^(۲)

کاریگه‌ری قه‌یرانی ئابووری جیهان له‌سه‌ر ئابووری ئەمریکا

قه‌یرانی ئابووری جیهانی (۱۹۲۹) له‌بنه‌په‌تا گرفتیک‌ی ئابووری ئەمریکا بوو، سه‌ره‌تا به‌داربووخانی بازاری دراوی نیویۆرک ده‌ستی پیکرد، پاشان ولاتانی ئه‌وروپای ناوه‌راست و ئینگلته‌را و ئەمریکای لاتین و ژاپونی گرته‌وه.

بانکه‌کانی ئەمریکا متمانه‌ی داراییان خسته‌بووه به‌رده‌ست بهره‌مه‌هه‌ننه‌ر و به‌کاربه‌ره ئەمریکه‌کان، به‌شیکیشیان خسته‌بووه سه‌ر ئه‌وروپا به تایبه‌ت ئه‌وروپای ناوه‌راست و ولاتانی ئەلمانیا و نه‌مسا، به‌رامبه‌ر به‌وه‌ی که ره‌سته‌ی خاوه‌ی

۱ - محمد محمد صالح واخرون: س-پ، ل ۱۱۴.

۲ - د. طلحة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۹۸.

پتيوست بۇ پيشەسازى ئەمريكىيەكان دابىن بىكەن و خۇراک لە ويلايەتە يەكگرتووهكان بىكرن، بەلام دواى سەرھەلدانى ئەم قەيرانە ئەمريكىيەكان بە پەلە دراوى خويان لە بانكەكانى (ئەوروپاي ناوہراست ، ئەلمانيا و نەمسا) كشاندهوہ، ئەمەش بووہ ھۆى سەرھەلدانى قەيرانى ئابوورى لەو ولاتانەدا، بە ھۆى نا دادپەروەرى لە دابەشبوونى ساماندا، شىتواى قۇرخکردن و چىبوونەوہى دەسلەلاتى دارايى ھۆكارى سەرەكى سەرھەلدانى قەيرانەكە بوو، تەنھا (۵%) دانىشتوان، قەرز و متمانەيەكى لە ڤادە بە دەريان بۇ پالپشتى پتيوست دەخستە بەردەم سەرمايەداران، ناردنە دەرەوہى ئەمريكا بە ڤيژەى (۶۰%) دابەزى، ئەم بى بازارپيە گەورە ئابوورىيە لە سەردەمىكدا بوو (ھۆڤر) سەرکردەى ولات بوو، بەھاي پشكەكان (سەھمەكان) دابەزى و ئەوئەندە ئالوگۆڤ و دەستا و دەستى پيكرابليۆنەھا دۆلار لە دەست چوو، تا دەھات ئارەزووى كړيار بۇ كړين بەرەو نەمان دەچوو و بەم شىتوہيە پالى بە خاوەن پشكەكانەوہ دەنا پشكەكانيان بفرۆشن، ئەمەش واىكردبوو بەھاي پشكەكان دابەزىنى زياتر بە خۆيەوہ بيبينى.^(۱)

مليۇنان وەبەرھيتەر ھەموو ئەو سامانەى بە دريژايى تەمەنيان كۆيان كەردبووہ لە دەستيان چوو، ئەم دابەزىنەش بەوہ نەوہستا تا واى ليھات دەرگاي كارگەكان داخران و بانكەكان چۆلبوون، لە ماوہى نيوان سالانى (۱۹۳۰-۱۹۳۲) ژمارەى ئەو بانكانەى دەرگاكانيان داخرا گەشتە نزيكەى (۵۰۰) بانك، لەنيوان ئۆكتوبەرى (۱۹۲۹) و (۱۹۳۲) نزيكەى (۴۸۳۵) بانك مايەپوچ دەبوون، بەھاي دراوى دارايى ئالوگۆڤ دابەزى لە (۸/۱ ~ ۸۹) بليۆن دۆلارەوہ بۇ (۱/۲ ~ ۱۵) بليۆن دۆلار، ئەو زيانەى لە پشكەكان كەوت نزيكەى (۷۵) مليۆن دۆلار بوو تا دەھات ڤيژەى بىكارى بەرزەدەبوويەوہ بەم شىتوہيە:^(۲)

لە مارسى (۱۹۳۰) ژمارەى بىكاران (۳,۲۵۰,۰۰۰) كەسى تىپەڤاند.

لە مارسى (۱۹۳۲) ژمارەى بىكاران (۱۲,۵۰۰,۰۰۰) كەس بوو.

لە مارسى (۱۹۳۴) ژمارەى بىكاران (۱۴,۵۰۰,۰۰۰) كەس بوو.

لە ئەنجامى ئەو بىكارىيەى ئەمريكاي گرتەوہ، دەسلەلاتداران ناچاربوون بە دامەزراندنى كړيكاران لە بونىادى پيشكەوتنى شارستانيتە گەورەكان، چونكە

۱ - د.صلاح احمد ھريدي:دراسات في التاريخ الأمريكى، ص ۲۵۵.

۲ - تشارلز ومارى بېرد: س- پ، ج ۲/ص ۵۰۲.

مەترسى ئەو ھەيئەت ھەبوو كرىكاران لەشارەكاندا دەستبەندە خۆپیشاندان، لە ئەنجامى ئەو بارودۆخە خراپەدا كە لە ماوەى سالانى بىكاریدا تىتى كەوتبوون ھەزارەھا كەس دەستیان دایە خۆكۆشتن، ئەمەش بوو ھۆى بى توانايى پزىمەكان و نەمانى بەھا مەروپىيەكان، لە كۆمەلگەى ئەمەرىكى گەندەلى بە شىئوھەكى فراوان ھەموو ئاستەكانى گرتبوو، لەوانەش ھەزىرى ناوخۆى (ئەلبىرت نول) دانى بەو ھەندانا، كە بىرى (۱۱۰۰) دۆلار بەرتىلى ھەرگرتوو ھە دامودەزگا ئابوورىيەكان بۆ بەرژەو ھەندى خۆيان يارىيان بە ئابوورى ولات دەكرد.^(۱)

فەرمانبەرانىش موچەكانيان ئەو ھەندە كەم بوو بەشى پركردنەو ھى پىداوېستىيەكانى نەدەكردن، ئەمەش خەلكى ئەمەرىكا بە گشتى و گەنجەكانى بە تايبەتى تووشى سەرسامى كردبوو، چونكە ئەو گەنجە خويندەكارانەى لە زانكۆ و پەيمانگاكان بوون پىشتەر لە ژيانىكى خۆشگوزەراندا بوون و بەم بارودۆخە رانەھاتبوون، لەلایەن خىزانەكانيانەو ھەرجىيان بۆ دابىن دەكرا، بەلام دواى سەرھەلدانى ئەم كىشەيە لەسەر خويندەكاران پىويست بوو پشت بە خۆيان بىستەن بۆ دابىنكردنى بژىوى ژيانيان، ھەندىكيان توانيان پووبەرووى ئەو نەھامەتيانە ببەنەو، بەلام ژمارەيەكى زۆريان كە مليۆنان كەس دەبوون تووشى دزى و تالانى و كارى تىرورىستى و دەرەدەرى بوون.^(۲)

ئەو بارودۆخە خراپە ئابوورىيەى گەلى ئەمەرىكاي تىكەوتبوو ھانى گەنجەكانىدا بچنە پىزى سەركردە توندپەو ھەكانەو ھە داواى گۆرانكارىيى سياسى بكن لە ولاتدا، بە تايبەت چاككردنى بارى ئابوورى و گىزانەو ھى خۆشگوزەرانى بۆ گەلى ئەمەرىكا، زۆرىك لەو كرىكارانەى خاوەنى تواناي ھونەرى بالا بوون پوويان كرده يەكيتى سۆفیت لە پىتاو باشتەر كردنى بارى ژيانيان.^(۳)

جوتيارانىش بەھەمان شىئوھى كرىكاران كەوتنە ژىر كاريگەرى ئەو بارودۆخە نالەبارەو، بەھەموو شىئوھەك لەھەولى ئەو ھەدا بوون خۆيان رزگار بكن، بۆيە لەپىتاو دابىنكردنى پىداوېستەكانى پۆژانەيان ھەلدەستان بەلەئەستۆگرتنى پارچە زەويەكى بچوكى كشتوكالى، كە زەوى مولكەدارەكان بوو، لە ئەنجامى ئەو

۱ - عبدالوھاب الكيالى: الموسوعة السياسية، ص ۱۵۹.

۲ - كارلھايىتس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۴۰۱.

۳ - د. محمود السيد: س- پ، ل ۱۵۱.

بینکارییهی له ناو جوتیاراندا بـلاوبویهوه دهستیان دایه کۆچکردن بـۆ شارەکان، له کاتیکدا شارەکان له توانایاندا نه‌بوو ئه‌و پـیژە زۆره‌ی جوتیاران له‌خۆ بگرن.^(۱)

هه‌روه‌ها ئه‌و وشکه‌ سالییه‌ی له‌ ده‌شته‌کانی ناوه‌راستی ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مریکا پـوویدا، بووه‌ هۆی خراپ بوونی به‌رووبوومی کشتوکالی، ئه‌مه‌ش وای له‌ جوتیاران کرد نه‌توانن قازانجی قه‌رزه‌کان بده‌ن به‌ بانکه‌کان. جوتیاران له‌سه‌ر ئه‌و باجه‌ زۆره‌ی له‌سه‌ریان دانرابوو ده‌یاننالا‌ند، له‌ سالی (۱۹۳۳)دا کۆمه‌له‌ی بینکاری کشتوکالیه‌کان و یه‌کیتی جوتیاران داوای سیسته‌میکی دراویان ده‌کرد، که‌ دوو دراوی تیا‌دا به‌کاربه‌ێنن، هه‌روه‌ها داویان له‌ یاساکرد کشتوکال نرخ‌ی نزم‌تریبێت به‌ شتویه‌که‌ له‌گه‌ڵ خه‌رجی به‌ره‌مه‌ێناندا هاوسه‌نگ بێت.^(۲)

ئهم‌ قه‌یرانه‌ ئابوورییه‌ کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سه‌ر سیاسه‌تی ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مریکا، چونکه‌ ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مریکا ناچاربوو پاشه‌کشه‌ له‌و سیاسه‌ته‌ توند و تیژه‌ بکات که‌ دژی ولاتانی ئه‌مریکای لاتین په‌یره‌وی ده‌کرد، هه‌ربۆیه‌ (هۆقه‌ر) رایگه‌یان‌د سیاسه‌تی ئه‌مریکا نابێت له‌سه‌ر بنه‌مای ده‌ست تیوه‌ردان بێت به‌ هێن، پـیویسته‌ په‌یوه‌ندییه‌کانی له‌گه‌ڵ ئه‌مریکای لاتیندا باش‌تر بکات، له‌سه‌ر بنه‌مای دانیایی هاوکاری ئابووری، ئه‌مه‌ش له‌ کۆنگره‌ی (ها‌غان) له‌ سالی (۱۹۲۸) جه‌ختی له‌سه‌ر کرابوو‌یه‌وه.^(۳)

قه‌یرانی ئابووری ئه‌مریکا له‌ کاتیکدا بوو که‌ ئابووری جیهان له‌ دژوارییه‌کی زۆردا بوو، به‌ جۆریک له‌ سالی (۱۹۲۹)دا نرخ‌ی سه‌رجه‌م به‌ره‌می نه‌ته‌وه‌یی بـۆ (۶۹،۵٪) داشکا و له‌ سالی (۱۹۳۳)دا داشکا بـۆ (۵۵،۶) بلیۆن دۆلار له‌ نرخ‌ی تیچوونی گشتی، ئهم‌ قه‌یرانه‌ کوشنده‌ ئابوورییه‌ بووه‌ هۆی که‌وتنی ولات و بلاوبوونه‌وه‌ی بینکاری به‌ شتویه‌کی فراوان، هه‌روه‌ها به‌ره‌مه‌ێنان سنووریکی دیاری کراوی هه‌بوو نرخ‌ی زۆر به‌رزبوویه‌وه و بووه‌ هۆی که‌مبوونه‌وه‌ی ده‌ست که‌وت.^(۴)

به‌ هۆی ئه‌و بارودۆخه‌ ناله‌باره‌ی که‌ کاروباری بازرگانی به‌ خۆیه‌وه‌ بین‌ی ژیان پـووی له‌ ئالۆزی کرد، ئه‌مریکا نه‌یتوانی به‌ شتویه‌کی خێرا چاره‌سه‌ری گونجاو بـۆ

۱ - د.عبد‌العزیز سلیمان و د. عبد‌المجید نعنعی: س-پ، ل ۲۰۱.

۲ - فریشته‌ نورانی: س-پ، ل ۱۹۶.

۳ - د.ئاراس فره‌یق زه‌ینه‌ل: ئوباما و پرسه‌ هه‌ستیاره‌کان، ل ۷۳-۷۵.

۴ - موریس کروزیه‌: س-پ، ل ۱۹۵.

ئەم قەيرانە بدۆزىتەۋە و بە سەرىدا زال بىت، ئەم بارودۇخە ماۋەى چوار سالى خاياند تا گەشتە ئەۋپەرى بى بازارى، ئەۋ بەرزىۋونەۋەىە كە لە ئاستى دامەزىراندن و كەمبۈنەۋەى سەرچاۋە نەتەۋەىيەكاندا پرويدا بوۋە ھۆى كورت ھىنانى بوجەى دەۋلەت لە ئەنجامىشدا ھەلاۋسانى نرخی لىكەۋتەۋە نرخی شەمكى نىشتمانى بۇ بلىۋنەھا دۇلار دابەزى.^(۱)

فرانكلين روزفيلت سەر بە دىموكراتەكان بوو، لە سالى (۱۹۱۰) ھەلىان بژارد بۇ پلەى (سىناتۇر) لە ناۋچەى (داتش كاۋنتى) و سەرگەۋنتى بەدەستەيتا، لە سالى (۱۹۱۴) خۆى بۇ ئەندامىتى ئەنجومەن پىران ھەلبژارد و لەۋىش سەرگەۋنتى بەدەستەيتا.^(۲)

بۇ يەكەمجار لە سالى (۱۹۲۰) لەلايەن كۆنگرەى نەتەۋەىى پارتى دىموكرا تەكانەۋە دەستىشان كرا بۇ جىگرى سەرۋك جىمس كۆكس، لەنىۋەى دوۋەمى تشرىنى دوۋەمى ئەۋ سالىدا ئەنجامدرا، بەلام دىموكراتەكان سەرگەۋنتيان بە دەست نەھىتا.^(۳)

بەھۆى ئەۋ كىشە ئابوورىيەى لە سالى (۱۹۲۹)دا لە ئەمريكا پرويدا بوۋە ھۆى ھاتنى دىموكراتەكان بۇ سەر كورسى دەسەلات، (فرانكلين پۇزفيلت) لە سالى (۱۹۳۰)دا بوو بە حاكمى نيوۋورك، لە ھەلبژاردنەكەدا بەرپژەىەك دەنگى بەدەستەيتا لە مېژۋوى نيوۋوركدا بى وىنە بوو، لە ماۋەى سەرۋكايەتى كردنى چوار سالى نيوۋورك توانى لە سەرچەم بۋارەكانى ئابوورى و سياسى و كۆمەلايەتى گەلىك كارى گرنگ و چەندەھا خزمەت گوزارى گشتى بگرىتە ئەستق، كارەكانى لەۋ ماۋەىدا بۇ كەمكردنەۋەى نەھامەتىەكانى خەلكى نيوۋورك بوو لە دانانى بەرپۆبەرايەتىەك بۇ ھاۋكارى كردنى ئەۋ پژە زۆرەى بىكارى لە نيوۋورك وبەلىتنى پىدان بىانگىرپتەۋە سەركار و خۆشگوزەرانىان بۇ دەستەبەر بكات و داھات بە شىۋەىەكى گشتى و فراۋان دابەش بكات، ھەۋلىكى زۆرىدا بۇ ھاۋكارى كردنى پپۆژەىەكى ستراتىژى گەۋرەى وزە لەسەر پووبارى (سانت لورانس) بۇ بەرھەمەتپانانى وزەى كارەبا، كارەكانى لە ناۋەندەكانى سياسى و كۆمەلايەتىدا لە نيوۋورك ھەلىكى ترى بۇ پەخساند و واى لىكرد لە ناۋ خەلكى ئەمريكا زياتر

۱ - بۇ زانىارى زياتر بروانە(چون ستيل جوردون:امبراطورية الثروة).

۲ - الن نفنز:نظام الحكم في الولايات المتحدة، ص ۵۰۶.

۳ - ديب على حسن: الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۸۳.

بناسریت. له ئه نجامی دابه زینی نرخ و زیادبوونی پښه ی بیکاری، سه دان بانک
پووخان وخواهن مولکه کان که وخته داوای یارمه تیکردن.^(۱)

بۆ وه لامدانه وهی ئه م کارانه سه روک (فرانکلین روزفیلد) هه ستا به دامه زرانندی
(به رنامه ی نوئ) بۆ ده ولته ی ئه مریکا، بۆ ئه م مه به سته هه ستا به پښخستنی
بازاره کانی دارایی و بانکه کان و ناردنی به ره مه ی کیلکه کان بۆ بازاره کان و
پښخستنی کشتوکال، شیوازه بنه رته یه کانی دامه زران بۆ دابینکردنی کۆمه لایه تی
دژی بیکاری. حکومت له سالێ (۱۹۳۰) دا کۆمه لیک یاسای بۆ سه ندیکای کریکاران
پیکهینا و به دۆزینه وهی کار بۆ (۶) ملیۆن کریکاری له کارکه وتوو به ره نگاری
کیشه ی بیکاری بوویه وه. به شیوه یه کی پوون هه ولیدا بۆ چاره سه رکردنی
کیشه کان، گرنگی گه وهی دا به هه موو کاره کان و خواهنی چالاکیه کی زۆر بوو،
سیفه ته چاکه کانی له خراپه کانی زۆرتر بوو، خه باتی (روزفیلد) وه ک خه باتی
یه که مه ی (ولسن) بوو، که جه ختی ده کرده وه له سه ر ئه وهی میلله ت له کرۆکا
ساغه،^(۲) سه روک خوی ته رخان کردبوو بۆ:

یه که م: یارمه تیدانی هه ژاران.

دووه م: گه پانه وهی هاوسه نگی نیوان کشتوکال و پیشه سازی.

سییه م: چاودیریکردنی کاروباری بانکه کان.

چواره م: ئاسانکردنی په یوه ندی ئابووری نیوده ولته ی و ده ستپیکردنی سیاسه تی
دراوسیه تی باش.^(۳)

(فرانکلین روزفیلد) و پارتی دیموکراتی ئه مریکی سه رقالی دارشتنی پلان و
پښوینیکی وه هاوون که سیسته می سیاسی ئه مریکا و نه ته وه کاره ساتباره که ی
له مه ترسی تیاچوون بپاریزیت، سه رباره ت به وته به ناوبانگه که ی (روزفیلد)
له باره ی ده ستووری ئه مریکی وتی (ده ستوره که مان ته واو ساده و خوگونجینه و
به کاره، له بهر ئه مه سیسته می ده ستوره که مان سه لماندی به شیوه یه کی نموونه ی
له گه ل جیهانی نویدا گونجاوه و له توانیدایه له گه ل فراوانبوونی زهوی و جهنگی
بیانی و قهیرانه نیوخویه کان چاره سه ری ته واوی کیشه کان بکات).^(۴)

۱ - د. محمد محمد صالح واخرون: الدول الكبرى بين الحربين العالميتين (۱۹۱۴-۱۹۴۵)، ص ۲۳۶.

۲ - فرحات زیاده و ابراهیم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۳۲۱.

۳ - ستيفن فنسنت بنية: امريكا، ص ۱۶۸.

۴ - الن نفيز وهنری ستيل كومجر: س-پ، ص ۵۱۲.

(روزفیلت) ههستا به ئەنجامدانی چەند چاکسازییهک که له چەند خالێکدا دەیانەتین:

۱. باج بخڕیتەسەر دەستگەوت و مالی بەجێماو (میراتی).
۲. خەرجکردنی هەموو داراییە کۆکراوەکان بۆ چاککردنی لایەنە جیاوازه‌کانی کۆمەڵایەتی.
۳. دەستگرتن بەسەر نه‌خۆشییه په‌تاکاندا له پرۆژە تەندروستیەکانه‌وه حکومه‌تیش به‌و کاره هه‌ستیت.
۴. که‌مکردنه‌وه‌ی کاتی کارکردن به‌تایبەت بۆ ژنان و مندالان و ئەوانە‌ی له کارگه ته‌سکه‌کاندا کارده‌که‌ن.
۵. بڕینه‌وه‌ی مووچه‌ی خانه‌نشینی بۆ که‌سه به‌ ته‌مه‌نه‌کان به‌جۆریک بۆیویان دابین بکات.
۶. چاککردنی کاروباری شاره‌کان، ئەوه‌ش به‌ دروستکردنی باخچه و یاریگای گشتی.
۷. گرنگیدان و گشتگیرکردنی بواری فێرکردن.

۸. گرنگیدان به‌کارو به‌کریکاران.^(۱)

له هه‌ڵبژاردنه‌کانی سالی (۱۹۳۲)دا، (فرانکلین روزفیلت) کاندیدکراوی پارتی دیموکراتیه‌کان بوو به‌رامبەر به‌ (ه‌ربرت کلاک ه‌وڤەر) کاندیدکراوی پارتی کۆمارییەکان، دواچار روزفیلت سەرکه‌وتنی به‌ده‌سته‌یتنا.^(۲)

قه‌یرانی دارایی جیهانی بارودۆخیکی به‌سەر جیهان و ئەمریکادا ه‌یتابوو زیاتر گرنگیان به‌ناوخۆ ده‌دا، بۆیه (روزفیلت) له هه‌ڵبژاردنه‌کانی سالی (۱۹۳۲)دا زیاتر په‌ره‌ی به‌ کاروباری ناوخۆ ده‌دا، لێره‌دا خۆی بۆ چاکسازی ئابووری و سیاسی ناوخۆ ئاماده‌ کردبوو، وه‌ک چۆن له وه‌لامی داخواییه‌که‌ی پۆژنامه‌نووس (ولیه‌م رندولف هرست)دا پێی ده‌لێت (واز له‌ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ بێته‌ و زیاتر په‌ره‌ به‌ باری ناوخۆ ده‌ سه‌رده‌که‌وێت، ئەویش جه‌ختی له‌وه‌ ده‌کرده‌وه‌).^(۳)

---

۱ - فرحات زیاده و ابراهيم فريحي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۳۲۲.

۲ - الن نفيز وهنري ستيل كوجر: س-پ، ص ۵۱۱.

۳ - د.فاضل حسين ود.كاظم هاشم نعمة: التاريخ الاوربي الحديث، (۱۸۱۵-۱۹۳۹)، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، الطبعة الاولى، ۱۹۸۲، ص ۲۶۸.

ئەنجامى ھەللىۋاردىنە كانى سالى (۱۹۳۲) بەم شىۋەيە بوو: (۵۹%) بۇ دېموكراتىيە كان، (۳۶%) بۇ كۆمارىيە كان بوو.

فرانكلين روزفېلت پاش سى مانگ لە گەشتى بە كورسى دەسلەت، بۇ زىياتر سەرگەرتنى لە كارەكانىدا زىچىرەيەك ياساى دەكرد، كە پىشتىر ويلايەتە يەكگرتوۋەكان لەو جۆرە ياساينەي بە خۆيەو نەدىبوو، ئەم ياساينە بە (بەرنامەي نوئ) ناسران، بەپىنى ئەو بەرنامەيەش دەستى كرد بە دابەشكردنى ۋەزارەتەكان بەسەر خەلكانىكى تەكنۆكرات و پسپۇر لە بوارەكاندا بە تاييەت ۋەزارەتە گرنگ و گەرەكان، (كوردل ھول)ى كرد بە ۋەزىرى دەرەو، (فرانس پىرس) ۋەزىرى كارو (وليام ۋودن) ۋەزىرى گەنجىنە كە لەدايدا گۇرا بۇ (ھىنرى مورگنشاۋ) و (ھىنرى لاست) ۋەزىرى كشتوكال و (ھارولد ئايكس) ۋەزىرى ناوخۇ، بوون.^(۱)

ئەو ياساينە لە سەرەتادا زۆرىنەي پياۋانى كاروبار و ياساناسانى نىگەرەن كرد، بەلام بە شىۋەيەكى دوابەدوا (قۇناغ بە قۇناغ) سوودى ئەم ياساينە ئاشكرا بوون و ئەنجامەكانىنى دەرگەرتن، حكومەتەكەي (فرانكلين روزفېلت) بەو پىشت ئەستور بوو كە دەتوانىت زۆرىك لەو بەرنامەنەي ھەيەتى بە ئازادى بخاتە ھالەتى جى بەجىكردنەو، چونكە زۆرىنەي ئەندامانى كۆنگرىسى ئەمريكى كە بالاترىن دەسلەتە ياسادانانىان ھەبوو لە دېموكراتەكان بوون، بە پىچەوانەي (ھوقەر) ھو كە زۆرجار پېرژەكانى توۋشى گرفت دەبوۋيەو لە كۆنگرىسدا.^(۲)

زۆرىك لە چاۋدىرانى سىياسى پىيان وابو سەرگەرتنى دېموكراتىيەكان لە ھەللىۋاردنى سالى (۱۹۳۲) دا دەگەرپتەو بۇ ئەو پىشتىۋانىيە كە جوتياران و چىنى كرېكاران لىيان كرد، سەرەراي ئەو ھەندىك لە سەرانى حىزبى كۆمارى بەو تاونبار دەرگان لەگەل سەرمايەدارى مادە بىھۆشكەرەكاندا پەيوەندىيان ھەبوو، ۋەك (وتبش سولز و جىمس ھانيل).^(۳)

(فرانكلين روزفېلت) لە دواي ۋەرگرتنى پۇستى سەرۋكايەتى وتارىكى خويندەو ۋە وتى سەرەتا دەبىت داكۆكى لەو بەكەم دەبىت ئىمە لە ھىچ شتىك نەترسىن، جگە

۱ - د. محمد صالح واخرون: الدول الكبرى، ص ۲۳۸.

۲ - فرحات زىادە و ابراهيم فريجي: س- پ، ل ۳۲۲.

۳ - جاك لين ۋلى مورطير: أمريكا دولة تحكمها العصابات، ص ۶۵.

له خودى ترس نه بېت^(۱) هەر له سالى (۱۹۳۲) دا له ژېر پوښنايى ټو وټه ټابووريه ي که ده لېت (نه ته وه له ناخى خويدا ته ندروسته) هه موو ټو هه لانه ي که پرويدا خسته ټه ستوى ټو که سانه ي که ټالوگورې پاره ده که ن و ته نها مه به ستیان قازانجى خويانه، ټو به رنامه يه ي (روزفيلت) گرتيه بهر بؤ چاره سه رکردنى ټم کيشه يه له پرووى کؤمه لايه تى و ټابووريه وه کارى گه رى هه بوو، له سه ره تاي ده سه لاتيدا کيشه ټابووريه که له وپه رې تونديدا بوو.^(۲)

چه ند خالېکى بنه رته ي دانا بؤ چاره سه رکردنى کيشه که:

۱. دووباره چاککردنه وه ي بانکه کان و دام و ده زگا داراييه کان.
  ۲. بهر زکردنه وه ي ټاستى بهر هه مه ټناني پيشه سازى بؤ ټاستيک که بتوانى ژماره يه ک کرټکارى بېکار بخاته گه ر.
  ۳. جېبه جيکردنى پرؤژه کشتوکالى و پيشه سازيه کان.
  ۴. حکومت له چاره سه رکردنى کيشه که دا پؤلټيکى ټرينى هه بېت به بى ټه وه ي مه ترسى بؤ سه ر سيستمى ديموکراتى له ټمريکا دروستبکات.^(۳)
- حکومه تى روزفيلت ده سته يه کى تاييه تى پېکھينا که مليونه ها دؤلارى بؤ خه رج کرد، بؤ ټه وه ي يارمه تى ټو که سانه بدات که بېکار که وتوون، چ له سه ر ټاستى ټمريکا يان له سه ر ټاستى ويلايه ته کان، ټم هه نگا وه ي حکومت توانى مليونان که س له بېکارى پزگار بکات، هه رچه نده به ته واوى کيشه که چاره سه ر نه کرا، به لام له کؤتايى سييه كاندا پزده ي بېکارى که م بوويه وه، به م شتويه تى توانى پروويه پرووى ترسناکترين و توندترين گرتى ټابوورى بوويه وه که ټمريکا به خويه وه بينى، (روزفيلت) توانى پرؤژه ي سيستمىکى نوې دابنى که به رنامه يه کى گشتگر بېت بؤ چاکسازيه کؤمه لايه تيه کان، ټم پرؤژه يه له لايه ن کؤماريه کانه وه تووشى توندترين په خنه بوويه وه، ټم سيستمه نوټيه به هؤى مايه پوچ بوونى بانکه کان و گؤراني بازار و بېکارى که به هؤى وه ستانى کارو پيشه سازيه کان دروست ببوو، پټويستى به وه هه بوو هه موو پرؤژه تاکه که سيه کان بکه ونه ژېر چاودېزى فيدراليه وه، له م کاته دا کؤنگريټس په زامه ندى ده ربړى له سه ردانانى کؤمه لټيک ياسا بؤ به خشينى

۱ - د. محمد صالح واخرون: س- پ، ل ۲۳۷.

۲ - رمضان لاوند: الحرب العالمية الثانية، دار العلم للملايين، الطبعة الثانية، بيروت، ۱۹۸۱، ص ۹.

۳ - د. صلاح احمد هريدي: دراسات في التاريخ الأمريكى، ص ۲۶۸.

هاوکاری دارایی بۆ پهککه ووتوان و بهخشینی قهرز به بانکەکان و هاوکاریکردنی جوتیاران له پرووی داراییهوه.^(۱)

دیارتترین کارهکانی روزفیلت ئهوهبوو پشتی دهبهست به سیاسهتی دراوسیهتی چاک له گهڵ ولاتانی ئهمریکا، کاری دهکرد بۆ بهرهنگاربوونهوهی خیرا و چالاک و بهلینی دها به جی بهجیکردنی بهرنامهکانی، ههروهها به کۆنگریسی راگهیانده لدهستیت به پیشناری ریگهچارهیهکی پنیوست به گویرهی دهستور، ئهگه کۆنگریس بریاری لهسهردا هه لدهستیت به درێژکردنهوهی دهسهلاتی پنیوست بۆ دهستگرتن بهسهر کیشه ئابوورییهکان، لهم کاتهدا ولات لهباری ترسناک بوو و ههپهشهی دهرهوهی لهسهر بوو، کۆنگریس پهزامهندی خوی دهربری به جیبهجیکردنی کۆمهله یاسایهک له بواری کۆمهلایهتی و ئابووریدا، ئهمهش وهک شۆرشیک وابوو و ههموو چاکسازییهکانی گرتهوه.^(۲)

ئهو ریوشوینانهی (روزفیلت) بۆ چارهسههرکردنی ئهو بارودۆخه خراپهی که له ولاتدا ههبوو گرتیهبههر، بریتیبوو له ریخهستی بانکەکان، بۆ ئهم مهبهستهش بۆ چاودیری ههلاوسان یاسایهک دهرکرا، یاسای هاوکاری دارایی بانکەکان له (۹۱ مایسی ۱۹۳۳) دهرچوو، که دهقی دانابوو لهسهر ملکهچکردنی بانکەکان بۆ چاودیری و ریگرتن له مامهلهکردن به ئالتوونهوه، دووهمیان دانی قهرزی فیدرالی به کۆمپانیاکان و خاوهن مولکهکان، سینیهمیان یارمهتیدانی جوتیاران له ریگهی ئاسانکاری بۆ دهستکهوتنی پاره بۆ جوتیاران و بزگارکردنی چینی جوتیاره کرییهکان و ئهوانهی لهسهر سنور نیشتهجی بوون، ههروهها دۆزینهوهی بازاری نوێ له دهرهوه و ناوهوه بۆ بهرهمه کشتوکالیهکان، چوارهمیان ریخهستی پرۆژهکانی ئاوهدانکردنهوه، پینجهمیشیان بریتی بوو له ریخهستنهوهی سهندیکای کریکاران و دابینکردنی مافی کریکار لهلایه خاوهن کارهوه.^(۳)

له سالی (۱۹۳۳) یاسایهک بهناوی (یاسای بوژانهوهی نیشتمانی) دهرکرا، ئهمهش له پیناو کهمکردنهوهی کاتژمیری کارکردن و بهرزکردنهوهی کری (روزفیلت) سووربوو لهسهر گرتهبههری ریوشوینی راستهوخۆ بۆ دهستپیکردنی پرۆژهی ئابووری نیشتمانی، له ریگهی بهرنامهکهیهوه به پلان دانان بۆ داهاتی گشتی و

۱ - دیب علی حسن: س- پ، ل ۲۸۴.

۲ - فرحات زیاده و ابراهیم فریجی: س- پ، ل ۳۲۶.

۳ - د. محمد محمد صالح واخرون: س- پ، ل ۲۳۹.

پنځیریکردنی نرخى ناوخو دهستیپنکرد به ئامانجى هاندان و چاککردنی بهرهمههینان، بهلام له کۆنگرهى (لهندهن) له سالى (۱۹۳۳) دا ههولیدا دووباره سیستمى دراو لهسهر بنهمای نرخى ئالتوونى یهکگرتوو بونیاد بنی، (روزفیلت) وای به باش دهزانى ویلايه ته یهکگرتوو هکان پاریزگارى لهو ئازادیه بکات. ^(۱)

له ههمان سالدا پرۆژه یاسای (وادى التسنی) دانا، ئەم پرۆژهیه یارمهتیده ر بوو بۆ بهرهمههینانى وزهى پتیویست و دروستکردنی خانووبه ره بۆ زیاتر له (۲) ملیۆن و نیو خه لکی ناوچه که، ههروه ها چاکسازی له بواری زهوى کشتوکالی و ناشتنی درهختی تازه و چاککردنی بازرگانی ده ریایی له پروباری (التسنی) نهجامدا. ^(۲)

له (۱۲) ی ئیاری (۱۹۳۳) دا یاسای ریکخستنه وهی کاروباری کشتوکالی ده رکرد، به پنی ئەم یاسایه جوتیاران یارمهتیدران له پیناو که مکردنه وهی خه رجی لهسهر بهرهمه کشتوکالییه سه ره که هکان، ههروه ها حکومه ت ئاسانکاری به هیلی ئاسن پینشه شکرد و له (۱۰) ی حوزهیرانی (۱۹۳۳) هیلی ئاسنی له کیشه ی مایه پووچبوون رزگار کرد، یاسای بازرگانی و پیشه سازی دانا، باجی لهسهر دهوله منده هکان هه لگرت. ^(۳)

هه ستا به دانانی پلانیکی گونجا و بۆ ریکخستنه وهی که رتی کشتوکال و پیشه سازی و له ناو بردنی بیتکاری و ئاوه دانکردنه وهی ولات و پینشه ستنی بواری وه به ره هینان، له (۶) ی ئازاری (۱۹۳۳) دواى دوو رۆژ له ماوه ی سه ره کایه تی مۆرکیکی یاسایی دا به بانکه هکان، داواى کۆبوونه وهی کۆنگرێسی کرد یه ک له دواى یه ک بۆ ماوه ی (۱۰۰) رۆژ تا له (۹) ی ئازار بۆ (۱۵) ی حوزهیران کۆبیته وه، لهو ماوه یه دا کۆنگرێس کۆمه لێک یاسای ده رکرد که به (شیوه ی نوێ) ناسرابوو میتۆدیکی دادپه روه رانه بوو، له وانه:—

یه که میان: یاسای ئابووری و پیدانی پاره.

دووه میان: یاسای دامه زراندنی گروپی چاککردنه وهی دارستانه کان.

سینیه میان: یاسای فریاکه وتنی بانکه هکان، کۆنگرێس به بیی گفتوگۆ بریاری لهسهر ئەم یاسایه ده رکرد.

چواره میان: هه لوه شانیه وهی بناغه ی ئالتوون بۆ پاره.

۱ - لويس ل. شنايدر: العالم في القرن العشرين، تر. سعيد عبود السامرائي، بيروت، ص ۸۹.

۲ - فرحات زیاده و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۳۲۲.

۳ - الن نفيز وهنرى ستيل كومجر: س، ص ۵۱۲.

پېنجه‌میان: دامه‌زړاندنی ده‌زگای کشتوکال بۆ کرپنه‌وه‌ی به‌رووبوومی کشتوکال له‌جوتیاران به‌نرخ‌یکې گونجا و.

شه‌شه‌میان: یاسای بیمه و د‌لن‌یایی بۆ ئاشکرا کردنی (سند‌ات) پشک‌نی دارایی تازه. حه‌وته‌میان: یاسای پاره‌ بۆ دروست‌کردنی بینا.^(۱)

هه‌موو ئه‌و کارانه‌ی که کردی له‌ پیناو زیاد‌کردنی به‌ره‌می پیشه‌سازی و بایه‌خ‌دان به‌ ب‌واری کشتوکالی بوو، بۆیه‌هه‌ستا به‌ سن‌ورد‌ار‌کردنی کیل‌گه‌ کشتوکالیه‌کان، ده‌وله‌ت له‌ پرۆسه‌ی نار‌دنه‌ ده‌ره‌وه‌ی به‌ره‌مه‌ کشتوکالیه‌کان پ‌و‌لی بینینی و ر‌ی‌یازی (ئاراسته‌کردنی ئابووری) له‌ جی‌گای (ئازادی دام و ده‌زگاکان) په‌په‌وه‌ ده‌کرد و ب‌یکارانی له‌ دروست‌کردنی ر‌ی‌گه‌وبان و قوتابخانه‌ خسته‌وه‌ کار.^(۲)

ئ‌ه‌و سه‌رده‌مه‌ تازه‌ی که روز‌فیل‌ت به‌ ولاتی به‌خشی به‌شیکی بوژانه‌وه‌ و پشت‌به‌ستن بوو، به‌شه‌که‌ی دیکه‌ش ئ‌ه‌و چاک‌سازیا‌نه‌ بوو که له‌ ر‌ی‌گه‌ی قه‌رزی فیدرالیه‌وه‌ گه‌شته‌ نزیکه‌ی بلیونه‌ها د‌و‌لار به‌ ئه‌نجامی گه‌یاند، بۆ ئ‌ه‌م مه‌به‌سته‌ ده‌ست‌یکرد به‌ دانانی پرۆگرامیکی فراوان بۆ خه‌رج کردنی له‌ کاره‌ گشتیه‌کان، توانی ئ‌ه‌و به‌ل‌ینانه‌ جیبه‌جیبات که دای به‌ خه‌لک به‌را‌ده‌یه‌ک بووه‌ مایه‌ی سه‌رسام‌بوونی خه‌لک، نرخی کشتوکالی دیاری‌کرد، چه‌ند د‌و‌نمیکی دیاری کرد بۆ جوتیاران ده‌بوو بیکه‌نه‌ کشتوکال، ئ‌ه‌و به‌رنامه‌ نوییه‌ دوو‌خالی له‌خ‌و ده‌گرت:^(۳) یه‌که‌میان بوژانه‌وه‌ی باری ئابووری، دووه‌میان چاک‌سازی له‌ ب‌واری پیشه‌سازیدا بوو، یاسایه‌کی ده‌رکرد که کورترکراوه‌که‌ی (AAA) بوو له‌م یاسایه‌دا ئاماژه‌ به‌وه‌ ده‌دات ده‌ب‌یت به‌ بری (۱) ملیار د‌و‌لار یارمه‌تی جوتیاران بدر‌یت بۆ دانه‌وه‌ی قه‌رزه‌کانیان، یاسای دووه‌میان کورترکراوه‌که‌ی (NRA) تاییه‌ت بوو به‌ ب‌واری پیشه‌سازی که روز‌فیل‌ت له‌ (۱۱)ی حوزه‌یرانی (۱۹۳۳)دا ده‌ریکرد‌بوو، له‌م یاسایه‌دا کۆمه‌ل‌یک بنچینه‌ی دار‌پشت ئه‌وانیش:

۱. داننان به‌ مافی سه‌ندی‌کا‌کان.

۲. دیاری‌کردنی کاتی کار‌کردن.

۳. دیاری‌کردنی ر‌یژه‌ی کر‌ئ.

۱ - فرحات زیاده و: س- پ، ل ۳۲۵.

۲ - د.محمد محمد صالح واخرون: الدول الکبری، ص ۲۳۸.

۳ - تشارلز و ماری بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۲/ ص ۲۶۲.

٤. حکومت چاودیزی جینه جیکردنی ئەم بەندانهی دەکرد.^(١)

ههروهها (روزفیلت) کاری کرد بۆ ئەوهی هیللی ئاسن و پێگهی ده‌ریایی و وشکانیه‌کان بخاته‌کار تا کێشه‌ی بێکاری نه‌مێنێ، له‌ سالی (١٩٣٤)دا کۆنگره‌ بریاریدا له‌سه‌ر یاسایه‌ک که‌ په‌یوه‌ست بوو به‌لێن و پێگه‌وتنه‌ بازهرگانه‌کان که‌ له‌سه‌ر بنه‌مای ئالوگۆرکردن دانرابوو، پێگای به‌ سه‌رۆک ده‌دا ئەندازه‌ و بری گومرگ بۆ (٥٠%) که‌م بکاته‌وه‌ ئەمه‌ش ئاماژه‌بوو بۆ سیاسه‌تی که‌مکردنه‌وه‌ی پێگری بازهرگانی، ئەم یاسایه‌ش (یاسای پارێزگاری کردنی به‌رووبوومی ناوخۆ) بوو.^(٢)

سه‌باره‌ت به‌ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ش (روزفیلت) ئەو پلانه‌ی دا‌رشت که‌ ولات له‌ پێشدا له‌سه‌ری ده‌پۆشت، ئەویش پارێزگاریکردن بوو له‌ ئازادی ده‌ریاکان و چاککردنی ناشتی جیهان و پشتگیریکردن له‌ بنه‌ماکانی دیموکراتیه‌ت، حکومه‌تی نوێ بازارپی ده‌ره‌وه‌ی له‌بیر نه‌کرد، کۆنگریس له‌ سالی (١٩٣٤)دا یاسایه‌کی ده‌رکرد، سه‌رۆکی ولات و وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی سه‌رپشک کرد له‌ به‌سه‌تنی هه‌ر پێگه‌وتنه‌نامه‌یه‌کی بازهرگانی له‌گه‌ل ولاته‌ بیانییه‌کان، به‌پێی ئەم یاسایه‌ سه‌رۆک و وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ ده‌توانن باج و گومرگ له‌سه‌ر هاورده‌کان که‌م بکه‌نه‌وه‌.^(٣)

یاسای گرنتی و دلنیاپی: له‌ سالی (١٩٣٥)دا کۆنگریس بریاری له‌سه‌ردا، که‌ له‌ زنجیریه‌ک یاسا پێکهاتوو، به‌پێی ئەم یاسایه‌ داواکراوه‌ سه‌نه‌داتی داراییه‌ نوێکان ئاشکرا بکری، له‌م یاسایه‌دا مووچه‌ بۆ پیره‌کان دا‌بین کرا و هه‌لی کار بۆ بێکاران په‌خسینرا، له‌گه‌ل یارمه‌تیدانی ئەو ئافره‌تانه‌ی که‌ کاریان نه‌بوو، ته‌رخانه‌کردنی پارهی پیویست بۆ ته‌ندروستی گشتی.^(٤)

(روزفیلت) پرۆژه‌یه‌کی دیکه‌ی پیشکه‌ش به‌ کۆنگریس کرد بۆ یارمه‌تیدانی ملیۆنیک له‌کارکه‌وتوو، (٥) ملیار دۆلاری ئاماده‌کرد بۆ ئەو پرۆژه‌یه‌، ئەمه‌ش بۆ بنیاتنان و نوێکردنه‌وه‌ی جیاوا‌ز.

١ - د. طليعة الصباح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ١٩٨.

٢ - الكساندر كيرسانوف: الولايات المتحدة الأمريكية وأوروبا الغربية (العلاقات الاقتصادية بعد الحرب الكونية الثانية)، تر. جبرائيل الفياض، دار الفارابي، بيروت، ١٩٧٤، ص ٤٨.

٣ - الن نفيز واخرون: س-پ، ص ٥١٢.

٤ - د. محمد محمد صالح واخرون: س-پ، ل ٢٣٨.

ئامانجى (روزفيلت) له دەرکردنى ئۇ ياسايەنە ئۇوېو پووبەپووى ئۇو كېشە ئابوورىيەنە بېيىتەو كە ھەموو ولاتى گرتېوۋو، بەلام ئۇم كارانەى (روزفيلت) لەلەين دادگای دەستورپو دزایەتى دەرکرا و ژمارەپەك لەو ياسانەى پوۋچەل کرانەو كە (روزفيلت) لە چارەسەرکردنى لایەنېك لەلەينەکانى ئۇو كېشەپە پىشتى پېدەبەستەن لە ئەنجامى ئۇم ھەموو کارو كۆششەنەدا، نرخ دانان و بازەرگانىکردن تارادەپەك چاكبووۋو، بەلام چاك بوونى راستەقېنە لە دل و دەروونى كرىكار و خاوەن ئېش و فرمانەكاندا بوو، ئېتر ھەست كردن بە بەزىن و شكست نەما، متمانەيان بە سەرۆك زىادى كرد.^(۱)

بەرھەمەتەن لە بواری پېشەسازى و كشتوكالى گەشەى بەرچاوى بەخوۋو بېنى، بەجۆرىك لە سەرۋەندى ھەلگىرساندنى جەنگى دووھى جېھاندا وىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمرىكا بوو دەولەمەندترین ولاتى جېهان.

لە ھەلېژاردنەكانى سالى (۱۹۳۶) دا فرانكلین روزفيلت بۆ جارى دووھم خۆى بۆ پۈستى سەرۆك كۆمار پالاوت، لە بەرامبەردا پارتى كۆمارى (ئەلف بوندن) يان بۆ ململانئى ئۇو پۈستە دەستىشان كرد، كە ئەوكات حاكىمى وىلايەتى تەكساس بوو، (فرانكلین روزفيلت) سەرکەوتنى بە دەستەپنا لە ھەموو وىلايەتەكاندا جگە لە (فېرمونت)، ئەمەش باشتىن سەرکەوتن بوو.

ئەنجامى ھەلېژاردنەكان بەم شىۋەپە بوو:

پارتى دېموكرات (۶۰%) و پارتى كۆمارى (۳۶%) بوو، لېرەو فرانكلین روزفيلت سىياسەتى دوورەپەرىزى راگەيان.^(۲)

ھەلېژاردنەكانى سالى (۱۹۴۰) ھەلېژاردنېكى سەخت بوو بۆ فرانكلین روزفيلت، چونكە لەلەپك سېتەم جاربوو خۆى بېالىتوېت و لەلەپكى ترېشەو پووبەپووى نارەزايى ھەندېك ئەندامانى حزبەكەى بووۋو، سەبارەت بە خۇپالاوتنى (جېمس فارلى و جۆن نېسانسى) لە سالى (۱۹۴۰) دا كە ھەردووكيان دەيانوېست خۇيان كاندىد بكەن بۆ ئۇو پۈستە، كۆنگرەى گىشتى پارتى كۆمارى لەو سالدە لە شىكاگو بەسترا، بېراردرا ئۇو كېشەپە بە ھەلېژاردن لە ناوھىزىدا يەكلایى بكرېتەو، ئۇوېو فرانكلین (روزفيلت) توانى بە زورىنەى دەنگ بېيىتە پالىوراوى پارتى

۱ - فرانسېس فرېدمان: موجز التاريخ الأمريكى، ص ۱۵۲.

۲ - جواهر لال نەرۇز: س- پ، ل ۲۹۵.

دیموکراته‌کان بۆ هه‌لبژاردنه‌کانی سالی (١٩٤٠)، له به‌رامبه‌ردا پارتی کۆماری (ویندل ویکلی) یان بۆ پۆستی سه‌رۆک کۆمار له هه‌لبژاردنه‌کانی ئه‌و ساڵه‌دا دیارکرد و (ویکلی) له هه‌لبژاردنه‌کانی سالی (١٩٣٢) دا ده‌نگی بۆ روزفیلت داو، چونکه ئه‌و ده‌مه ئه‌ندامی پارتی دیموکراته‌کان بوو، له سالی (١٩٣٨) دژی سیاسه‌ته‌کانی روزفیلت وه‌ستایه‌وه و چوویه پال پارتی کۆماری، ئه‌گه‌ر چی حکومه‌تی ئه‌مریکی بێلایه‌نی خۆی له کێشه‌ ده‌ره‌کییه‌کان راگه‌یانده‌بوو، به‌لام کێشه‌ ده‌ره‌کییه‌کان به‌ شێوه‌یه‌کی ناپه‌سته‌وخۆ کاریگه‌ری له‌سه‌ر هه‌لبژاردنه‌کان هه‌بوو. ^(١)

ئه‌نجامی هه‌لبژاردنه‌کانی سالی (١٩٤٠) به‌م شێوه‌یه‌ بوو: دیموکراته‌کان به‌ پێژه‌ی (٥٤%) و کۆمارییه‌کان به‌ پێژه‌ی (٤٤%) ده‌نگیان به‌ده‌سته‌یتنا، له‌ گه‌رمه‌ی شه‌ری جیهانی دووه‌مدا (فرانکلین روزفیلت) بۆ جاری چواره‌م خۆی بۆ هه‌لبژاردنه‌کانی سالی (١٩٤٤) پالوت، ئه‌مه‌ش له‌لایه‌ن پارتی دیموکراته‌کانه‌وه به‌ گه‌رمی پێشوازی لێکرا، له به‌رامبه‌ردا پارتی کۆمارییه‌کان (تۆماس دیو) یان پالوت، که له‌وکاته‌دا حاکی ویلایه‌تی نیویۆرک بوو، ئه‌نجامی ئه‌م هه‌لبژاردنه‌ش به‌م شێوه‌یه‌ بوو:

دیموکراته‌کان (٥٣%)، (٤٦%) بۆ کۆماره‌یه‌کان. ^(٢)

گرنگترین یاساكانی روزفیلت

١. یاسای فریاکه‌وتنی بانکه‌کان، کۆنگریس به‌بێ هیچ گفتوگۆ و راگۆڕینه‌وه‌یه‌ک په‌زنامه‌ندی خۆی ده‌ربهری له‌سه‌ر ئه‌م یاسایه‌، به‌رێوه‌به‌رایه‌تی فیدرالی سه‌رپشک کرد بۆ چاودێری چالاکی بانک و کۆنتڕۆڵکردنی به‌ شێوه‌یه‌کی کارا.
٢. یاسای پێکه‌ینانی فه‌رمانگه‌ی فریاکه‌وتنی فیدرال بۆ فریاکه‌وتنی که‌سانی هه‌ژار هه‌روه‌ها پێدانی قه‌رزى فیدرالی بۆ کۆمپانیا و خاوه‌ن سه‌رمایه‌کان. ^(٣)
٣. یاسای دامه‌زراندنی تیپی سیانه‌ی دارستانی مه‌ده‌نی بۆ سیانه‌ی دارستان و خاک و ده‌ست به‌سه‌رداگرته‌ی رووداوه‌ سروشته‌یه‌کان، ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ بێکاران له‌و فه‌رمانگانه‌دا خراوه‌ سه‌رکار.

١ - کارله‌اینتس دشنر: تاریخ الولايات المتحدة، ص ٣٤٩.

٢ - میشال بوغنون جوردان: أمريكا التوتوليتارية الولايات المتحدة والعالم: الى أين، تر. خليل احمد خليل، الطبعة الاولى، دار الساقی، ٢٠٠٢، ص ٩٥.

٣ - فرحات زیاده و ابراهيم فريجي: س- پ، ل ٣٢٢.

۴. هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی بڼه‌مای ئالتوونی دراو.

۵. یاسای رینک‌خستنی کشتوکال، ئامانج لیتی ئه‌وه‌بوو حکومه‌ت یارمه‌تی دارایی بدات به جوتیاره‌کان، له دوا‌ی ده‌رچوونی به‌س‌ی سال دادگای بالا ئه‌م یاسایه‌ی هه‌لوه‌شانده‌وه، هه‌ر له‌وکاته‌دا کۆنگریس یاسای دووه‌می ده‌کرد، ئه‌م یاسایه‌یان له یاسای یه‌که‌م باشت‌ر بوو، باسی له‌وه‌ ده‌کرد که حکومه‌ت یارمه‌تی دارایی بدات به‌و. جوتیارانه‌ی که به‌شیکی زه‌ویه‌که‌یان داده‌ن‌ین بۆ چاندنی ئه‌و به‌ره‌مانه‌ی خاک به‌پیت ده‌که‌ن، هه‌تا سالی (۱۹۴۰) ژماره‌ی به‌شداربووانی ئه‌م پرۆژه‌یه‌ نزیکه‌ی شه‌ش ملیۆن جوتیار بوو، هه‌روه‌ها ئه‌م یاسا نوێیه‌ سه‌رپشک کرا بۆ پێدانی قه‌رز به‌رامبه‌ر به‌ره‌مه‌ زیاده‌کان، و ئاسانکاری کرا بۆ خزمه‌ت کردنی بریکی زۆر له دانه‌وتله.^(۱)

۶. یاسای به‌ په‌هندانی کینگه‌کان و هاوکاری کردنی ماده‌ی په‌هنده‌ره‌کان له کاتی پێوستدا.

۷. یاسای پێدانی پاره‌ی پرۆژه‌ بیناکارییه‌کان بۆ بوژانه‌وه‌ی بازاری کاری ئه‌و که‌رته‌ و کۆبوونه‌وه‌ی کریکاران له‌و جوړه‌ کارانه‌دا.

۸. یاسای پیکه‌یتانی فه‌رمانگه‌ی ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی گشتی که‌ تیا‌یدا بری (۳۳,۰۰۰,۰۰۰) دۆلار بۆ دروستکردن و نوێ کردنه‌وه‌ی به‌ست و به‌ندا و و پرد و پیکه‌ و بان و فروکه‌ خانه‌ و چاک کردنی زه‌وی و زار و هه‌ندی پرۆژه‌ی هاوشیوه‌ی تر ته‌رخان کرا.^(۲)

۹. قه‌ده‌غه‌کردن و نه‌هینانی مه‌ی و به‌ خیرایی دروستکردنی مه‌ی لا‌برد.

۱۰. یاسای ژبانه‌وه‌ی پیشه‌سازی نه‌ته‌وه‌یی که‌ له ژێر سه‌ره‌پرشتی ده‌وله‌تدا بوو، بۆ ئه‌وه‌ی به‌پێی چه‌ند سیفاتینکی دیاریکراو و گونجا و و به‌پێی به‌رژه‌وه‌ندی ئابووری نه‌ته‌وه‌یی کار بکات.

له‌ ناوه‌پۆکی. ئه‌م یاسایه‌شدا هاتووه‌ که پێوسته‌ حکومه‌ت ملیۆنه‌ها دۆلار بۆ هاندانی ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی ولات و چاککردنی ژبانی کریکاره‌کان خه‌رج بکات به‌ شیوه‌یه‌ک بتوانن به‌ره‌مه‌ نوێکان بکړن و به‌کاری به‌ینن.

۱ - د. طلیعة الصیاح و راغب العلی: س- پ، ل ۲۰۱.

۲ - د. محمد محمد صالح واخرون: س- پ، ل ۲۳۸.

کۆنگرئیس له سالی (۱۹۳۰) بریاری هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی ئەم یاسایه‌ی دا، پاشان یاسایه‌کی تری ده‌کرد، که مافی به کریکاره‌کاندا سه‌باره‌ت به ماوه‌ی کارکردن و ریژه‌ی کرێ به ویستی خۆیان سه‌ندیکاکان هه‌لبژێرن و نوینه‌ر دیاری بکه‌ن بۆ قه‌سه‌کردن له‌سه‌ر مافه‌کانیان لای خاوه‌نکار، له هه‌مان کاتدا ده‌زگایه‌کی تایبه‌ت دروستکرا بۆ ئەوه‌ی چاودێری ئەم کارانه بکات، به‌م شێوه‌یه‌ دوو سه‌ندیکای گه‌وره دروست بوو ئەوانیش (یه‌کیتی کریکارانی ئەمریکی و لیژنه‌ی پیکه‌ستنی پیشه‌سازی) بوون.^(۱)

۱۱. له سالی (۱۹۳۴)دا کۆنگرئیس بریاری له‌سه‌ر یاسایه‌کدا که په‌یوه‌ست بوو به به‌لێنی پیکه‌وتنی بازرگانی و له‌سه‌ر به‌م‌ای ئالوگۆر دانرابوو، که پینگای به سه‌روک ده‌دا ئەندازه و بری گومرگ که‌مبکاته‌وه بۆ (۵۰٪)، ئەمه‌ش ئاماژه‌یه بۆ سیاسه‌تی که‌مکردنه‌وه‌ی پیرگی بازرگانی، ئەم یاسایه‌ش (یاسای پارێزگاریکردنی به‌رووبوومی ناوخۆ بوو).

۱۲. یاسای گره‌نتی دانیایی که کۆنگرئیس له سالی (۱۹۳۵)دا بریاری له‌سه‌ردا، که له زنجیره‌یه‌ک یاسا پیکه‌اتبوو، به‌پێی ئەم یاسایه ده‌خوازیت سه‌نه‌داتی داراییه تازه‌کان ئاشکرا بکری، له‌م یاسایه‌دا مووچه بۆ پیره‌کان دابینکرا و هه‌لی کار بۆ بیکاران په‌خسینرا، یارمه‌تی دانی ئەو ژنانه‌ی کاریان نه‌بوو، ته‌رخانکردنی پاره‌ی پێویست بۆ ته‌ندروستی گشتی.^(۲)

به‌نده‌کانی ئەو یاسایه زۆریک له چینه‌کانی کۆمه‌لگای ده‌گرته‌وه و له حاله‌تی چاوه‌پړوان نه‌کراو ده‌پیاراستن. له هه‌مان سالدا (فرانکلین روزفیلت) پرۆژه‌یه‌کی پێشکه‌شی کۆنگرئیس کرد بۆ فریاکه‌وتن و یارمه‌تیدانی سی و پێنج ملیۆن له کار که‌وتوو، پێنج ملیار دۆلاری ئاماده‌کرد بۆ ئەو پرۆژه‌یه، ئەویش بۆ بنیاتنان و نوێکردنه‌وه‌ی جیاوازان.^(۳)

سه‌روک (فرانکلین روزفیلت) بۆ جێ به‌جیکردنی ئەو یاسایانه هه‌ولیدا که‌سی شیاو و دلسۆز بۆ ئەو فه‌رمانگه و دامه‌زراوانه دابنێ، هه‌ربۆیه چهند که‌سانێکی به وه‌فای بۆ ئەم ئه‌رکه گرنگانه هه‌لبژارد، بۆ نمونه (هنری مویکنسی) بۆ سه‌روکی فه‌رمانگه‌ی فریاکه‌وتنی فیدرالی و (جۆرج بیک) بۆ سه‌ره‌پرشته‌ی دائیره‌ی

۱ - فرحات زیاده و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكي، ص ۳۲۵.

۲ - الن نفيز واخرون: س-پ، ص ۵۱۲.

۳ - د. محمد محمد صالح واخرون: الدول الكبرى، ص ۲۳۹.

(پښخستنې کشتوکال) و (هیر جونسن) بڼه سرکردایه تیکردنی فرمانگه ی
(بوژاندنه وهی پیشه سازی نه ته وهی) دیاریکړد. ^(۱)

نه گهر چی له ماوه ی یه که می سرورکایه تی (فرانکلین روزفیلټ) دا بهرنامه که ی
نهیتوانی به ته واوه تی بڼه بری نه هامه تیه کانی گه لی ئه مریکا بکات، به لام گوروتینیکی
باشی به توانای ئابووری و ئاستی بژنیوی گه لی ئه مریکا به خشی. ^(۲)

له کانونی دووه می سالی (۱۹۳۶) دا دادگای بالای فیدرالی ئه مریکی بریاری نا
دهستووری بوونی (یاسای بوژاندنه وهی پیشه سازی) دهرکرد، نه گهر چی نه و
یاسایه خزمه تیکی زوری گه لی ئه مریکای کردبوو، پاشانیش بریاری نا دهستوری
بوونی (پښخستنې کشتوکال) ی دهرکرد، نه مه مانای نه وه بوو که زوریک له
بهنده کانی پروگرامی تازه ی سرورک (فرانکلین روزفیلټ) له کار ده که ون. ^(۳)

فرانکلین روزفیلټ له سالی (۱۹۳۶) پروژیه کی پیشکesh به کونگریس کرد بڼه
پاکردنه وهی دادگای فیدرالی، دوا ی نه وهی نه و دادگایه زنجیره یه ک بریاری
دهرکردبوو هاوشیوهی نه بوو، ئامانجه که شی نه وه بوو دادوهره به سالآچووه کان
دهریکرین له پوسته کانیان نه وه بوو فرانکلین روزفیلټ شهش نه ندامی خانه نشین
کرد له وانه یان که ته مه نیان له هفته سال تیپه ر کردبوو.

له سالی (۱۹۳۷) دا له وتاریکیدا روزفیلټ کوتای پروگرامی یه که می راده که یه نیت
و پیداکری له سهر نه وه ده کاته وه که شوینه واره کانی قهرانی ئابووری لاده بات و
گرنگی ده دات به پیشخستنې ناوخو. ^(۴)

۱ - فرحات زیاده و: س- پ، ل ۳۲۸.

۲ - بول م، سام ویلسون واخرون: الاقتصاد، تر. هاشم عبدالله، الاهلیه للنشر، عمان، ۲۰۰۱، ص ۳۵۲.

۳ - د. محمد صالح واخرون: الدول الکبری، ص ۲۳۹.

۴ - د. محمد صالح واخرون: س- پ، ل ۲۴۰.

به شی سیازدهیه م

ئەمریکا و جەنگی دوووەمی جیهانی

(١٩٣٩ - ١٩٤٥ ز)

(ھۆكۈمەت ھەلگىرسانى جەنگى دوۋەمى جىھانى)

ھەلگىرسانى جەنگى دوۋەمى جىھان كۆمەللىك ھۆكۈمى پاستەوخۇ و ناراستەوخۇ لى پشەتە بوو، ھۆكۈمى پاستەوخۇ بەھۇى ھىرشى ئەلمانىاۋە بوو بۇ سەر پۆلەندە، كاتىك (ئادۇلف ھىتلەر) لى (۱) ئىلىولى (۱۹۳۹) فەرمانى پەلاماردانى پۆلەندە، بەلام ھۆكۈمە ناراستەوخۇكان جىگى تىرامان و جىاۋازىيەكى گەرەى مېژوونووسانە، لىرەدا چەند ھۆكۈمىك دەخەينەپو. (۱)

پەيمانى (قىرساى) لى سالى (۱۹۱۸) لى پارىس، كۆمەللىك مەرجى توندى سەپاند بەسەر ئەلمانىادا، لى مادەى (۲۳) پەيماننامەكەدا ھاتوۋە، ئەلمانىا بەرپرسە لى ھەلگىرساندنى جەنگى يەكەمى جىھان ۋەھموو ئەو زىانانەى لى ھاۋپەيمانان كەوتوۋە، بۇ ئەم مەبەستەش لىژنەيەك پىكېنرا بۇ چاۋدىرىكىردنى تواناكانى ئەلمانىا لى گەل سىستەمى باجا، تا ئەلمانىا زىانەكان بېژىرىت. (۲)

بەپىسى ئەم پەيماننامەيە ئەلمانىا (۱۲،۵) لى پوۋبەرەكەى و (۱۲%) دانىشتوانەكەى و نىزىكەى (۱۵%) بەرھەمى كشتوكالى و (۱۰%) پىشەسازى و (۷۴%) بەرھەمى ئاسنى خاۋى لى دەستدا، سوپاى ئەلمانىاش نەدەبوو لى (۱۰۰) سەد ھەزار سەرباز تىپەرىت، بە زۆر سەرباز كىرتىشى تىادا ھەلۋەشايەۋە، ئەم پەيماننامەيە ئەلمانىاى خستە بارودۇخىكى نالەبارى و دەرېازبوون لىنى زۆر ئەستەم بوو، ھەرۋەھا ھەستىكردن بە شىكىست گىانى پىق و تۆلەكردنەۋەى لى ئەلمانەكان زىاتىر كىرد. (۳)

ئەم بارودۇخە نالەبارەى ئەلمانىا و ئەلمانەكان زۆرى نەخاىاند و پاش ئەۋەى نازىيەكان بە سەرۋىكايەتى ھىتلەر چوۋنە سەر كورسى دەسلەت، ئەلمانىا بوۋىيەۋە بە يەكىك لى گەرەترىن و بەھەژموونتىر زلەپىزى ئەوكاتى جىھان لى سەرچەم بوۋەرەكانى سىياسى و ئابوۋرى و بازىرگانى و سەربازى (بەتايىبەتتە)، سەرچەمى ئەو قەرزانەى ۋەك قەرەبوۋى جەنگ بەسەر ئەلمانىادا سەپىنرابو، توانىيان لى ماۋەيەكى كەمدا بىدەنەۋە، پاش خۇ پىكخستەۋەى ناوخۇى ولات، (ھىتلەر) كەۋتە بىرى گەراندەۋەى ئەو زەۋىيانەى كەلە پاش جەنگى يەكەمى جىھانى و پەيماننامەى قىرساى لى ئەلمانىا داپىنرابوون و خرابوونە سەر چەند ولاتىكى ھاۋسنىورى

۱ - د.خليل على مراد واخرون:دراسات في التاريخ الاوروبى الحديث والمعاصر، ص ۳۷۵.

۲ - د. طليعة الصباح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۱۸.

۳ - على حيدر سليمان: تاريخ الحضارة الاوروبية الحديث، ص ۳۹۶.

ئەلمانىيا، ھىتلەر قۇناغ بە قۇناغ دەستى كىرد بە جىيەجى كىردى پىلانەكەي،^(۱) ھەرچەندە ھەنگاۋەكانى (ھىتلەر) مەترىسيەكى گەورە و راستەقىنەي دروستكردبوو بۇ سەر ئاشتى ئەورپا و جىھان، بەرىتانيا و فەرەنسا بەيىانوى پاراستنى ئاشتى جىھانى ھىچ ھەنگاۋىكى راستەقىنەيان ھەلنەگرت بۇ رېگىرىكىردن لە ھەولە فراوانخووزىيەكانى ھىتلەر، (ھىتلەر) زۇر ھەولېدا بۇ ئەۋەي پەيماننامەي فېرساى ھەلبۇەشېئىتەۋە و زەۋىيە لە دەست چوۋەكانى ئەلمانىيا جارىكى تر بخاتە ژىردەسەلەتى خۆيەۋە، بۇ ئەۋ كارە بارودۇخ يارمەتيدەرى بوو، چونكە دواين ھىزى ھاۋپەيماننان لە سالى (۱۹۲۰) ئەلمانىاي بەجى ھىشت، لەگەل دارووخانى ئابووريشدا بژاردنەكانىش دارووخا.^(۲)

سەرۋكى ئەلمانىيا دەستى كىرد بە تىكدانى چوارچىۋەي كارى پەيماننامەي (فېرساى)، لە تشرىنى يەكەمى (۱۹۳۳)دا ئەلمانىيا لە (كۆمەلەي گەلن) كىشايەۋە، سەرنەكەۋتنى ئەۋ كۆنگرەيەي كۆمەلە كە بۇ دامالېنى چەك سازىدابوو خستە ئەستۋى فەرەنسا، بەۋەي فەرەنسا لە كۆنگرەي دامالېنى چەك نايەۋى ھىزەكانى خۆي كەم بىكاتەۋە، ئەمەش وا لە ئەلمانىيا دەكات بەردەۋام نەبىت لە مانەۋەي لە كۆمەلە و كۆنگرەدا.^(۳)

(ھىتلەر) لە (۱۶)ى مارسى (۱۹۳۵) بېرىركى مەترىسدارىدا، ئەۋىش برىتى بوو لە پشتگوى خستى بەندەكانى پەيماننامەي فېرساى، ئەۋەبوو بېرگە سەربازىيەكانى ھەلۋەشانەۋە و گوتى ئەلمانىيا چىتر بەرگەي ئەۋە ناگرىت سوپاكەي تەنھا (۱۰۰) ھەزار سەربازىيەت و رايگەياند لەجىياتى ئەمە سوپاكەي سىن بەرامبەر زىاد دەكات و ھىزى ئاسمانىش دادەمەزىنېت، بەمەش ئەلمانىيا بوو بە دەۋلەتلىكى بەھىزو ھىچ كارىگەريەكى رېككەۋتننامەي فېرساى لەسەر نەما، تەنھا ئارەزوۋى تۆلەكردنەۋەي ھەبوو لەۋ لايەننەي مەرجى قورسىيان لە رېكەۋتننامەكەدا سەپاندبوو بەسەرىدا.^(۴) ھىتلەر رايگەياند ئەۋ خەلكانەي بە زمانى ئەلمانى دەۋىن و لە دواي جەنگى يەكەمى جىھانىيەۋە خراۋنەتە سەر خاكى چىكوسلوۋاكىيا، پېتشيلىكردنى مافى چارەي

۱ - د. طليعة الصباح و راغب العلي: س- پ، ل ۱۸۵.

۲ - ج.م. روبرتس: موجز تاريخ العالم، ترفارس قطان، دمشق، ۲۰۰۴، ج ۲/ص ۸۷۸.

۳ - د. محمد ئىحسان: مملانيه نيودهۋلەتەكان لە سەدەي بىستەمدا، ئاسۋ كرىم و كامران مەنتك، چاپى يەكەم، وەزارەتى پەرۋەردە، ھەلېز، ۲۰۰۱، ل ۱۲۷.

۴ - دخليل على مراد واخرون: س- پ، ل ۳۷۵.

خۆنوسىنە و نموونەيەكى تىرى زۆردارى دەولەتە ھاوپەيمانەكانە، داوايىکرد ئۇ زەويىيانەي خەلگەكانيان بە زمانى ئەلمانى ئەدوین لە چىكوسلۇڤاكيا دابىرىن و بخرىنەو سەر ئەلمانىا.^(۱)

لە (۲۹)ى ئەيلولى (۱۹۳۸) لە كۆبوونەوئەي چوار زلھىز (بەرىتانيا، فەرەنسا، ئەلمانيا و ئىتالىا) لە ميونخ پىگەوتن لەسەر ئەوئەي ولاتى ئەلمانيا ناوچەي (سودىن)ى لە ژىر دەسەلاتدا بىت، لەم كۆنگرەيەدا بەرىتانيا و فەرەنسا سىياسەتى ئاشتەواييان لەگەل ئەلمانيا گرتەبەر، سەرۆكى حكومەتى بەرىتانيا (ئىڤىل چامبرلن) دەستىكى گەرەي ھەبوو لە ھەلگىرساندى جەنگ، بەوئەي ھىچ ھەلوئىستىكى يەكلاگەرەوئەي نەبوو دژ بە (ھىتلەر) لە كاتىكدا ئەلمانيا داواي بەندەري (دانزىك)ى دەكرد، چونكە دەيزانى ھىزى بەرگرى ولاتەكەي و سىستەمەكانى پادار ئامادەي شەپىكى ئاسمانى نىن.^(۲)

چامبرلن دوا بە داواي كۆتايى ھاتنى كۆنگرەي ميونخ دەگەرپتەوئە ولاتەكەي و مزگىتى بە خەلگ دەدات، گوايە ئاشتى دابىن كىردوئە. تەنھا شەش مانگ بەسەر كۆبوونەوئەي ميونخدا تىپەپىيو، ھىزەكانى ئەلمانيا لە ئازارى (۱۹۳۹) چوئەناو پارچەكەي تىرى چىكوسلۇڤاكياو و (پراگ)ى پايتەختيان داگىركرد.^(۳)

بىدەنگى زلھىزەكان لە ھەنگاو ھەراوانخووزى و تەماعكارىيەكانى ھىتلەر نەك ئاشتى ئەوروپاي نەپاراست بەلكو ئاشتى ئەوروپا و جىھانىشى بەيەكجارى لەناوبرد، و بوو بە پىگەخۆشكەر بۆ سەرھەلدانى گەرەترىن و ترسناكترىن و وىزانكەرترىن جەنگ لە مېژووئەي مرقاھەتپىيدا، لەلايەكى ترەوئە كەمى دەسكەوتەكانى لە جەنگى يەكەمى جىھانى و سەرقالى ولاتانى پوژئاوا بە كىشەكانى داواي جەنگ و قەيرانى ئابوورى، واى لە ژاپونىش كىر بەكوئە بىرى ھەراوانخووزى لە پوژھەلاتى دوور، ئەمەشى لەژىر دروشمى (پوژھەلات بۆ پوژھەلاتىيەكان و پوژئاواش بۆ پوژئاوايەكان)دا دەكرد، بۆ ئەم مەبەستە لە (۱۹۳۱/۹/۱۸) ھىزەكانى ژاپون ھەستان بە داگىركردنى (مەنشورىا) لەبەر ئەوئەي مەنشورىا لە دوو لاىەنى ستراتيچى و

۱ - د. محمد ئىحسان: س - پ، ل ۱۲۸.

۲ - د. صلاح احمد ھرىدى: س - پ، ل ۲۷۵.

۳ - د. محمد ئىحسان: س - پ، ل ۱۲۹.

ئابوورییه وه گرنگ بوو بۆ ژاپۆن، به لām کۆمه لهی گه لښ له شوباتی (۱۹۳۳) دا راگه یاند که به هیچ شتویه که مه نشوریا ناییت به به شیک له دهوله تی ژاپۆن.^(۱)

ههروه ها که می دهسته وتی له جهنگی جیهانی یه که م و هاته سهرکاری دهسه لاتی فاشی له ئیتالیا له سالی (۱۹۲۲) و ههوله داگیرکارییه کانی به تاییه ت داگیرکردنی هه به شه له لایه ن ئیتالیا وه له سالی (۱۹۳۵) بوو به هۆی تیکچونی ئاسایشی جیهانی و کۆمه لهی گه لښ نه ی توانی هیچ هه نگاوینکی پتویست و جدی بۆ کۆتایی هینان به م داگیرکارییه و پاراستی سهر وه ری ولاتان و ئاسایشی جیهان بنی ، به مه ش هه لگیرسانی ئاگری ئه و جهنگه ترسناک و ویرانه که ره ی هه ره شه ی له ئاینده ی ته وای مرقایه تی ده کرد، نزیکتر بوویه وه.^(۲)

له ئه نجامی ئه وه ی ولاته زله یزه کان ده ستیان کرد به پاشگه زبوونه وه له په یماننامه کان، بارودۆخی سیاسی تیکچوو، له ماوه ی هه ردوو ده یه ی بیست و سییه کانی سه ده ی رابردوو چه ن دین په یماننامه له نیوان ولاته جیا وازه کاند ا به مه به ستی هاوکاریکردنی یه کتر له کاتی پتیه اتنی هه ر رووداوینکی چاوه پروانکرا و چاوه پروانه کرا و دا، هه رچی ولاته دیکتاتوره کان هه بوو که وتنه ریکخستنی خۆیان به وه ی هیزیان باشت رین هۆکار ده زانی بۆ گه شتن به ده سکه وتی جهنگ.^(۳)

لاوازی کۆمه لهی گه لښ له چاره سهرکردنی کیشه گرنگ و گه وره کان به هۆی نه بوونی هیزیک ی سهر بازی به هیزی سه ر به کۆمه له که تا بریاره کانی کۆمه له که جتیه جی بکات وای کرد بریاره کانی کۆمه له که ته نها مره که بی سه ر کاغه زبیت و هیچ قورساییه کی لای ولاته به هیزه کان نه بی.^(۴)

کۆمه لهی گه لښ له سه ره تای دروستبوونی وه له سالی (۱۹۲۰) هه ولیدا له رینگه ی چالاکیه کانی وه ئاشتی جیهان مسۆگه ر بکات، ئه مه ش له رینگه ی قه دهغه کردنی جهنگ و بلاوکردنه وه ی گیانی هاوکاری و تیگه یشتن له نیوان دهوله تاندا، سه پاندنی سزای ئابووری و ده رکردنی دهوله تی سه رپتچیکه ر له کۆمه له دا، پشتیوانانی کۆمه لهی گه لښ هیوایان وابوو دامه زراندنی کۆمه له سه ره تای سه رده میکی نو ئ بیت،

۱ - د. طلحة الصباح و راغب العلي: س- پ، ل ۲۰۷.

۲ - د. خليل علی مراد واخرون: س- پ، ل ۲۷۴.

۳ - د. طلحة الصباح و راغب العلي: س- پ، ل ۲۰۸-۲۰۷.

۴ - د. محمد ئیحسان: مملانیه نیوده وله تیه کان له سه ده ی بیسته مد، ل ۱۲۱.

به لām ئەم گەشبینیهیان بۆ نەچوووە سەر، دواتر هەندێ پرودای گرنگ ئەوەی سەلماند.^(۱)

کۆمەڵەی گەلن نەیتوانی چەند کیشەیهک چارەسەربکات لەبەرئەوەی لە توانای کۆمەڵەدا نەبوو، لەوانەش پێشبرکێتی خۆ پر چەک کردن و دەست تێوەردانی دەولەتان لە ململانێی نیوان ئیتالیا و یۆنان، کاتیک ئیتالیا لە سالی (۱۹۳۷) دوورگەی (کورفوی) داگیرکرد، لە (۱۹۳۱/۹/۱۸) ژاپۆن مەنشوریای داگیرکرد و لە سالی (۱۹۳۲) دەستی گرت بەسەر (بیهول)دا و بەستیهو بە مەنشوریا، تا دەولەتی منشوکی پیک بهیتیت، کۆمەڵەی گەلن لە (۱۹۳۳) رایگەیان بەهیچ شیوەیهک دان بە مەنشوریا ناییت وەک دەولەتیک، سەرەرای ئەوەی کۆمەڵەی گەلن هیچ گەمارۆیهکی نەسەپاند بەسەر ژاپۆندا، بە لām ژاپۆن لە کۆمەڵەی گەلن کشایەو.^(۲)

لە تشرینی یەكەمی (۱۹۳۵)دا، ئیتالیا ئەپیوبیای داگیرکرد، ئەم داگیرکردنە کاریکی دەستدریژیکەرانهو ئەنجومەنی کۆمەڵە فیتۆی ئیتالیا خستە لاو و داوای بەستنی کۆنگرەیهکی تایبەتی کرد، بۆ ئەوەی بریار لەسەر ئەو سزایانە بدات کە پیویستە بەسەر ئیتالیا بەسەپیندری، دواي سەپاندنی سزا بەسەر ئیتالیا، گەشبینیهکی تەواو هەبوو، کە ئەو سزایانە ئیتالیا ناچار بکەن لە ئەپیوبیا بکشیتەو، بە لām بە پێچەوانەو بە مایسی (۱۹۳۶) ئیتالیهکان وایان لێهات توانای تەواوکردنی سەرکەوتنە سەربازییهکانان هەبیت، لە مانگی تەمووزدا سزاکان هەلگیران.^(۳)

لە سالی (۱۹۳۱) شۆرشگیرانی ئیسپانیا توانیان کۆماریک سەربەخۆ دابمەزرینن، بە لām زۆری نەخایاند دوژمنان پلانیان بۆ رووخانی ئەم کۆمارە سازکرد و لە تەمووزی (۱۹۳۶) ئاگری شەری براکوژی لەو ولاتەدا هەلگیرسا، هەرچەندە (۲۷) دەولەتی ئەوروپی بریاران دابوو دەست لە کاروباری ناوخۆی ئیسپانیا وەرنەدەن، بە لām نازییهکانی ئەلمانیا و فاشیهکانی ئیتالیا، خۆیان پێ نەگیرا و دەستیان خستە نیو کاروباری ئیسپانیاو، بەپیتی ناوهرۆک و پێرهوی کۆمەڵە دەبوو کۆمەڵەی گەلن یەكەم دەزگا بیت لەسەر ئیسپانیا بیتە دەنگ، تەنانهت بریاری

۱ - د.صلاح احمد هريدي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۲۷۶.

۲ - د.ناهد ابراهيم دسوقي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۱۶۰.

۳ - د.محمد ئیحسان: س- پ، ل ۱۲۱.

ئابلۇقەدانى ئىتالىيا و ئەلمانىاشى نەدا، چونكە كۆمەلەى گەلن لەو پەرى لاوازىدا^(۱) بوو.

كۆمەلەى گەلن هیچ پرى و شوئىنىكى نەگرتەبەر بۇ پرىگەگرتن لە جەنگى نىوان پاراگوایى و پوليفيا لە سالى (۱۹۳۵) بەوہى لە سەرەتادا گەمارق بىسەپىتى بەسەر ھەردوو لایەنى بەشەر ھاتوودا، پاش سنوور دانان بۇ پاراگوای بە تەنھا. فاشىستەکانى ئىتالىيا هیچ بايەخىکیان نە بەرای گشتى و نە بە كۆمەلەى گەلن نەدەدا، لە شكرى ئىتالىيا لە سالى (۱۹۳۹) ئەلبانىای داگیرکرد، فاشیەکان پايانگەياند ئەو ولاتە ھەمیشە بەشىكى مېژووئى ئىتالىای دىرىن بوو بە تايبەت (مۆسۆلۆنى).^(۲) يەكئىك لە خالە ھەرە لاوازەکانى كۆمەلەى گەلن برىتى بوو لەوہى كە وىلايەتە يەگرتووەکانى ئەمرىكا نەچووہ نىو كۆمەلەى گەلنەوہ، سەرەپای ئەوہى پۆلىكى سەرەكى بىنى لە بنیاتنانىدا، لە سالى (۱۹۳۴) يەكئىتى سۆڤىيەت پەيوەندى کردبەكۆمەلەى گەلنەوہ، بەلام لە سالى (۱۹۳۹) كشايەوہ.^(۳)

پۆلى يەكئىتى سۆڤىيەت لە ھەلگىرساندنى جەنگى دووہى جىھان لەوہدا ھەردەكەوئىت، واژووئى ئەو پرىكەوتننامەيەى كرد، كە دەست درىژى بۇ سەر ئەلمانىا قەدەغە دەكرد، پتۆست بوو لەسەرى ھاوپەيمانىتيەك لەگەل ھەريەكە لە ولاتانى پۆژئاوا و پۆلەندا بىسەتت دژى (ھىتلەر) بۇ ئەوہى واژبەئىت لە پلانە دوژمنكارىيەكان، لەلایەكى ترەوہ بەرىتانىا ئامادەى ھاوپەيمانىيەتى نەبوو لەگەل سۆڤىيەتدا، پەنگە ئەوہش لە ئەنجامى جياوازى ئايدۆلۆژيايى ھەريەك لەو دوو زلھىزە بوو بىت.^(۴)

بەھىزبوونەوہى ولاتە شكست خواردووہەكانى جەنگى يەكەمى جىھانى ودرۆستبوونى گيانى پق و تۆلەسەندەوہ لايان وئەو داگیركارىيانەى لە دەيەى سىيەكاندا پوویدا...، ھىچ ھىوايەكى بۇ مانەوہى ئەو ئاشتىيە لەرزۆكەى بالى بەسەر جىھاندا كىشاو، نەھىشتەوہ.

۱ - د.كەمال مەزھەر: چەند لاپەرەيەك لە مېژووئى گەلى كورد، دەزگای روشنبىرى كوردى، بغداد، ۱۹۸۵، ص ۶۹.

۲ - د.خليل على مراد واخرون: س- پ، ل ۲۷۴.

۳ - د.رياض الصمد: تطورات الاحداث الدولية في القرن العشرين، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، بيروت، ۱۹۹۹، ص ۱۲۳.

۴ - د.خليل على مراد واخرون: س- پ، ل ۳۷۹.

هەلۆیستى ئەمىرىكا بەرامبەر گۇرپانكارىيەكان

سەبارەت هەلۆیستى ئەمىرىكا بەرامبەر گۇرپانكارىيەكانى ئەوروپا دواى سەرکەوتنى ھاوپەيمانان لە جەنگى يەكەمى جيهانى و گىنرپانەوى ھاوسەنگى ھىز، بە برپارىكى كۆنگرىس ويلايەتە يەكگرتووہكانى ئەمىرىكا گەرايەوہ سەرھەمان سىياسەتى دوورە پەريزى و دابرا، ئامانجىش لەم كارە ئەوہبوو پىگە لە ويلايەتە يەكگرتووہكان بگريت، بۆ ئەوہى نەچىتە جەنگەوہ لە دەرەوہى كىشووہرى ئەوروپا.^(١)

لە ئەنجامى ئەو گۇرپانكارىيانەى لە ئەوروپا پروياندەدا، ويلايەتە يەكگرتووہكان بۆچوون و تىروانىنەكانى خۆى دەخستەپوو و ئامۆژگارى ئەو ولاتانەى دەکرد كە راستەوخۆ ئەم بارە دەيگرتنەوہ، بەوہى پەنا نەبەن بۆ جەنگ و ھانى دەدان پشت بەو پىگەچارانە ببەستن، كە لە ئەنجامى پىگەوتن و كۆنگرەكاندا برپارىيان لەسەردرابوو، ھەرچەندە ويلايەتە يەكگرتووہكان سەرکەوتوو نەبوو لە پىگەکردنى بارودۆخى ئەوروپا، بەلايەنى كەمەوہ پۆلى ھەبوو لە دواخستنى كارەساتى گەورە، تا ئەوكاتەى سىياسەتمەدارەكان چارەيان بۆ دەدۆزىيەوہ، بەشئوہيەك ئاشتى بپاريزىت.^(٢)

سەرەپاى بەرزبوونەوہى دەنگى ناپەزايى لە بەرامبەر سىياسەتى گۆشەگىرى، ھىشتا كاربەدەستانى ئەمىرىكا و سەنتەرى برپار لەم ولاتە بە وردى و ورياييەوہ مامەلەيان لەگەل ئەو پرووداوەنەدا نەدەکرد، نەك ھەر ئەوہش لە سالى (١٩٣٥)دا كۆنگرىسى ئەمىرىكى ياساى بىلايەنبوونى ئەمىرىكاى لە كىشەى ئەوروپادا راگەياندا، ئەوہش زياتر بۆ دانانى سنورىك بوو بۆ دەسەلاتى سەرۆك لە گۆرەپانى سىياسەتى دەرەوہيدا، ئەم ياسايە پىگربوو لە ناردنى چەك و تەقەمەنى بۆ لاينە بە شەپ ھاتووہكان، بەلام لە سالانى دواتردا گۇرپانكارى لەم ياسايەدا كرا.^(٣)

جارىكى تىرىش بە ھۆى داگىركردنى ئەپىوبيا لەلايەن ئىتالىاوە كۆنگرىس لە سەرەتاي سالى (١٩٣٦) برپارى بى لاينى دووبارە كردەوہ، جگە لەوہش بە بۆنەى

١ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكى، ص ١٣٧.

٢ - د. محمد عبدالمنعم الشرقاوي: الولايات المتحدة، ص ٢٤٧.

٣ - د. فاضل حسين ود. كاظم هاشم نعمة: س- پ، ل ٢٧٢.

هه‌لگیرسانی شه‌ری ناوخوی ئیسپانیا، کونگریس یاسای سینیە می بیلایەنی راگەیاندا، ئابلقەه‌ی خستەسەر ناردنی چەک بۆ کۆماری ئیسپانیا.^(۱)

سەرەپای ئەو‌ه‌ی ویلايەتە یە‌ک‌گرتوو‌ه‌کان شوین ب‌ه‌مای دوورە‌پ‌پ‌یزی کە‌وت‌بوو، بە‌لام ئە‌م سیاسەتە لە‌بارنە‌بوو بۆ چاودێ‌ری‌کردنی ئە‌و رووداوانە‌ی لە ئە‌وروپا روویان‌دە‌دا، ویلايەتە یە‌ک‌گرتوو‌ه‌کانی ئە‌مریکا بە‌گومان بوو بە‌رامبەر بە‌ ولاتی‌می‌حوەر، بە‌ هۆی سیاسەتە فراوان‌خوازییە‌کانیان و پ‌یز نە‌گرتیان لە‌ پە‌یمان‌نامە نیۆدە‌ولە‌تیە‌کان، لە‌ تشرینی یە‌کە‌می (۱۹۳۷) (روزفیلت) سەرۆکی ئە‌مریکا لە‌ وتاری‌کدا ه‌یرشی کردە‌سەر (ئە‌لمانیا و ئیتالیا و ژاپۆن) بە‌بێ ناو‌هێنانیان بە‌ ئاشکرا، هەر یە‌کە‌یانی تاوان‌بار کرد بە‌ دروست‌کردنی ئائارامی و پ‌یز نە‌گرتن لە‌ یاسا نیۆدە‌ولە‌تیە‌کان.^(۲)

لە (۵)ی ئایاری (۱۹۳۸)، وە‌زیری جە‌نگی ئە‌مریکا هە‌ریە‌کە لە ئە‌لمانیا و ئیتالیا و ژاپۆنی ئا‌گادار‌کرده‌وه لە‌هەر کاری‌ک ب‌بیتە هۆی هە‌لگیرساندنێ جە‌نگی دوو‌هە‌می جی‌هان، لە‌ کاتی هە‌لگیرساندنێ جە‌نگی دوو‌هە‌می جی‌هاندای لە‌ سالی (۱۹۳۹) ویلايەتە یە‌ک‌گرتوو‌ه‌کان هە‌ل‌ئۆیستی بێ لایە‌نی گرتە‌بەر، چە‌کی د‌ه‌نارد بۆ هە‌موو دە‌ولە‌تە بە‌ شە‌ر هاتوو‌ه‌کان بە‌بێ جیا‌وازی، بە‌م کارە‌ش زیان بە‌ بە‌رژە‌وه‌ندییە‌کانی فە‌ره‌نسا و بە‌ریتانیا گە‌یشت، چونکە لە‌لایە‌نی سە‌ربازییە‌وه ئامادە‌ی جە‌نگ نە‌بوون، لە‌ کاتی‌کدا ئە‌لمانیا ئامادە‌کاری بۆ ئە‌م جە‌نگە کرد‌بوو.^(۳)

سەرە‌تای هە‌لگیرساندنێ جە‌نگی دوو‌هە‌می جی‌هانی لە (۱/۹/۱۹۳۹) دابوو، کاتێک ه‌یزە‌کانی سوپای ه‌یتلە‌ری نازی لە‌ ه‌یرشی‌کی بە‌رفراوانی گە‌وره‌دا ولاتی پۆ‌لە‌ندای داگیر‌کرد، دو‌اتر لە (۲/۹/۱۹۳۹) دا ه‌یزە‌کانی هاو‌پە‌یمانان (بە‌ریتانیا و فە‌ره‌نسا) جە‌نگیان لە‌ دژی ئە‌لمانیای نازی راگە‌یاندا، ئە‌مریکا لە‌م کاتە‌دا دژی ئە‌لمانیا بوو بە‌لام زۆ‌رینه‌ی رای گشتی ئە‌مریکی لە‌گە‌ڵ بە‌شدار نە‌بوونی ئە‌مریکا بوون لە‌م جە‌نگە‌دا، بۆیە ویلايەتە یە‌ک‌گرتوو‌ه‌کان هە‌ل‌ئۆیستی بیلایە‌نی گرتە‌بەر، بە‌بێ جیا‌وازی چە‌کی د‌ه‌نارد بۆ هە‌موو دە‌ولە‌تە بە‌شدار‌بوو‌ه‌کان بە‌م کارە‌ش زیان بە

۱ - د. طليعة الصياح و راغب العلي: س- پ، ل ۲۱۰.

۲ - د. خليل علی مراد واخرون: دراسات في التاريخ الاوروبى الحديث والمعاصر، ص ۴۰۳.

۳ - د. طليعة الصياح و راغب العلي: س- پ، ل ۲۱۰.

بەرژەۋەندىيەكانى فەرەنسا و بەرىتانىا گەشت، چونكە لە لاىەنى سەربازىيەۋە ئامادەى جەنگ نەبوون، لە كاتىكدا ئەلمانىا ئامادەى كردبوو بۆ جەنگ.^(۱)

پاش ماۋەيەك لە جەنگ ويلايەتە يەكگرتوۋەكان بۆى دەرکەوت ئەم بىلايەنيەى زيان بەو دەولەتە دەگەيشت كە زۆر نزيكن لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانەۋە، وەك بەرىتانىا و فەرەنسا، بۆيە لە پاش ماۋەيەكى كەم ئەمريكا لە بەرژەۋەندى دەولەتەنى ھاۋپەيمان ھەلۋىستى گۆپى، لە (۳)ى تشرىنى دوۋەمى (۱۹۳۹)دا روزفيلتى سەرۆكى ئەمريكا داۋاي لە كۆنگرەسى ئەمريكا كرد ياساى بىلايەنى بگۆرەيت، كۆنگرەسىش ۋەلامى داۋاكەى دايەۋە، ويلايەتە يەكگرتوۋەكان چاۋى پۆشى لە فرۆشتنى كەل ۋەپەلى جەنگى بە بەرىتانىا و فەرەنسا بە مەرجىك دەم و دەس نەرخەكەى پىن بديرى و لەسەر پىشتى كەشتىيەكانى ئەمريكا بارنەكرين و نەگۈيزىنەۋە، ئەمەش بەپىيى ياساى (الاعارە والتأجير) بوو.^(۲)

لە ئەيلولى (۱۹۳۹) ويلايەتە يەكگرتوۋەكان بۆى دەرکەوت، ئەم بى لاىەنيە زيان بەو دەولەتە دەگەيەنى، كە زۆر نزيكن لەو ويلايەتە يەكگرتوۋەكانەۋە وەكو بەرىتانىا و فەرەنسا، لە سالى (۱۹۴۰) (روزفيلت)ى سەرۆكى ئەمريكا لە نامەيەكيدا بۆ (مۆسۇلۋنى) داۋاي لىكرد بەشدارى جەنگ نەكات، بۆ جاريكى تر سەرۆكى ئەمريكا ئەم داۋايەى دووبارەكردەۋە، لە ھەمان سالىدا (وينستون چەرچل) سەرۆك ۋەزىرانى بەرىتانىا نامەيەكى بۆ (مۆسۇلۋنى) نارد و داۋاي لىكرد دژى بەرىتانىا نەچىتە جەنگەۋە، بەلام سەرکەوتنە بروسك ئاساكانى ئەلمانىا وايان لە (مۆسۇلۋنى) كرد، ۋەلامىكى نەرينى ئەو نامانە بداتەۋە، كە پىشتەر لەايەن (چەرچل) و رۆزفيلت) ۋە ئاراستەى كرابوو، لە ۋەلامى سەرۆكى ئىتالىا بۆ (روزفيلت) رايگەياندى ناتوانيت داۋاكارىيەكەى جىن بەجىبكات سەبارەت بە نەچوونە جەنگەۋە.^(۳)

سەرۆكى فەرەنسا داۋاي لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكان كرد، قورسايى خۆى بخاتە تەرازوۋەۋە بۆ پزگاركردى فەرەنساى پاسەۋانى ديموكراتى لە ئەوروپا، سەرۆكى ئەمريكا بەلئىنى ناردنى بړىكى گەۋرەترى چەكيدا بە فەرەنسا و بەرىتانىا بى ئەۋەى خۆى لە جەنگەۋە بگليتى.^(۴)

۱ - كارلھايىتس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة، ص ۲۸۷.

۲ - د.خليل على مراد واخرون: س- پ، ل ۴۰۳.

۳ - د.محمود السيد: تاريخ اوربا والامريكتين، ص ۹۶.

۴ - كارلھايىتس دشنر: س- پ، ل ۲۸۸.

تېنكشكانى فەرەنسا لە لاىەن ئەلمانىاوە لە ھاوینی (۱۹۴۰) بوو بە ھۆى ئەوھى گرنگیدانى ویلايەتە يەكگرتووەكان بە ڕووداوھەكانى ئەوروپا زیاتر بێت، بە تايبەت پاش داگیرکردنى پاریس لە ھەمان سالدا، (روزفیلت) ئاشكرایكرد ولاتەكەى دەبیته جبهەخانە و یارمەتى پڕچەك كردنى ولاتە دیموكراتیەكان دەدات.^(۱)

كاتێك ھێرشى ئاسمانى ئەلمانیا بۆ سەر بەریتانیا دەستى پێكرد، لە ئەمریکا كەس بە عەقڵیەتێكى دوورە پەریزی بیری نەدەكردەوھ جگە لە ژمارەيەكى كەم نەبێت. لە (۳)ى ئەیلولى (۱۹۴۰)دا ویلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمریکا و بەریتانیا ڕێكەوتنێكیان واژووكرد و بەپێى ئەو ڕێكەوتنە ئەمریکا (۵۰) پەنجا كەشتى دژە تۆریدی دا بە بەریتانیا، لە بەرامبەر بە كریگرتنى بنكە سەربازییە بەریتانیەكان لە (ئەلباهاماس، جامایكا، سانتالوسیا، ترینیتی و ئەنتیگوا)دا بۆ ماوھى (۹۹) سال.

ئەم ڕێكەوتنە قازانجێكى زۆرى بۆ بەریتانیا ھەبوو، چونكە پالېشتى لە بنكەى دەریایی و ھێلى بەرگری بەریتانیا دەكرد لە پشتهوھى ڕووبارەكان. ویلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمریکا یارمەتیەكى زۆرى پێشكەش بە بەریتانیا و ھاوپەیمانان كرد بەبێ ئەوھى جارى بەشداریكردنى خۆى لەو جەنگەدا بدات.^(۲)

لە ۱۹۴۱/۳/۱۱ دا كونگریس رازی بوو لەسەر یاسایی خواستن و بە كرێدان بە (۶۰) شەست دەنگ بەرامبەر بە (۳۱) سى و یەك دەنگ، یاسای ناوبراو ڕێگەى بە سەرۆكى ئەمریکا دەدا بۆ فروشتن یان گۆڕین یان خواستن یان دەستكارىكردنى كەل و پەل و ئامێرى جەنگ بۆ بەرژەوھەندى ئەو دەولەتانەى كە بەرگریكردن لێیان دەبوو ھۆى بەرگریكردن لە ئەمریکا، سەرۆكى ئەمریکا دەسەلاتى پەھای ھەبوو لە ناوھێنانى ئەو دەولەتانەى سودیان لە یارمەتیەكانى ئەمریکا وەرەگرت، یارمەتى ویلايەتە يەكگرتووەكان گەشتە ڕووسیا و چین، دواى سى مانگ ڕووسیا چووھ پال ھاوپەیمانان لە دژی ئەلمانیا، جێى ئاماژەپێكردنە بەریتانیا و یۆنان سودێكى زۆریان لەو یاسایە وەرگرت.^(۳)

بەرى یارمەتى ئەمریکا بۆ ولاتانى ھاوپەیمانان لە سالانى جەنگدا، گەشتە (۵۰) پەنجا ملیار دۆلار، پشكى بەریتانیا لەو یارمەتیانە (۶۵%) و یەکییەتى سۆڤیەت (۲۳%) بوو. لە (۱۴)ى ئابى (۱۹۴۱) سەرۆكى ویلايەتە يەكگرتووەكانى

۱ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۳۸.

۲ - عبدالوهاب القيسي واخرون: تاريخ العالم الحديث ۱۹۱۴-۱۹۴۵، الطبعة الاولى، الموصل، ۱۹۸۳، ص ۱۶۶.

۳ - د. محمود السيد: تاريخ اوربا والامريكتين، ص ۹۶.

ئەمريكا لەگەل سەرۆك وەزيرانى بەريتانيا كۆبوونەو، بە باشيان زانى هەندى
بنەماى گشتى ئاشكرا بكن لە سياسەتى هەردوو ولائدا، كە خواستەكانيان لەسەر
دانابوو لە پيناو داها توويهكى باشتەر بۆ هەموو جيهان.^(١)

بەلگەنامەى ئەتەسى دانرا، ئەم بنەمايانە دەستنيشانكرا بۆ قەدەغەکردنى
فراوانخوازى هەريەمى يان گۆرانكارى هەريەمى، كە پێك نەگونجيت لەگەل ئارەزووى
ئەو گەلەدا، بېريارى مافى چارەى خۆنوسين بۆ هەموو گەلن لە هەلبژاردنى هەر
جۆرە دەسەلاتيەك كە خويان دەيانەويت، هەموو دەولەتيەك مافى بازركانى و
بەدەست هيتانى كەرەستەى سەرەتايى هەييت، لە هاريكارى ئابوورى لە نيوان
گەلندا، پاراستنى ئازادى دەريايى، بەكارنەهيتانى هيتز لە چارەسەرکردنى كيشە نيو
دەولەتيةكان.^(٢)

هەرچەندە ويلايهە يەكگرتووەكانى ئەمريكا بەندەكانى ئەم پەيمانەى پەسەند
كرد، بەلام لەسەر دوورە پەريزى خوى بەردەوام بوو، بەهوى پێگەگرتن و شەپ
فروشتنى دەرياوانە ئەلمانیهەكانەو، ويلايهە يەكگرتووەكان ناچاربوو بېريارى ليندانى
هەموو كەشتى و فرۆكە و دەرياوانە ئەلمانى و ئيتاليەكان بدات، ئەوانەى لە
ناوچەكانى ژيەر دەسەلاتى ئەمريكا ببينريت، بەم هەلويسەش هەلوەشانەو، هە
پەيوەنديهەكانى نيوان ويلايهە يەكگرتووەكان و ولاتانى محوەر راگەيهەنرا.^(٣)

هۆكارى راستەوخوى چوونە ناوەو، ئەمريكا بۆ جەنگى دووهمى جيهانى
ئەوەبوو كە لە (١٩٤١/١٢/٧) دا فرۆكەكانى ژاپون هيرشيان كرده سەر بنكهى
سەربازى ئەمريكا لە دورگەى (بيرل هار بەر) و بەشيكى گەورەى كەشتيه جەنگى
و فرۆكەكانى ئەمريكايان لەناو برد، هەروەها داگيرکردنى پاريس لەلايهە ئەلمانياو
و پيگري سوپاي ئەلمانيا لەو ژيەر دەرياييه ئەمريكيانهى كە چەك و پيداويستى
جەنگيان بۆ سوپاي بەريتانيا دەگواستەو و داگيرکردنى چين لەلايهە ژاپونەو
چەند هۆكارى تر بوون بۆ چوونە ناوەو، ئەمريكا بۆ جەنگ.^(٤)

لە پاش ئەم رووداوانە زوزفيلت داواى لە كونگريس كرد شەپ لە دژى ژاپون
راگەيهەنيت و لە (١٩٤١/١٢/١١) دا بە كۆى دەنگ ئەندامانى كونگريسى ئەمريكا رازى

١ - د. طلعيه الصياح و راغب العلي: س- پ، ل ٢٧٥.

٢ - الن نفيز وهنرى ستيل كومجر: س- پ، ص ٥٢٥.

٣ - د. عبدالوهاب القيسي واخرون: س- پ، ل ١٦٧.

٤ - د. طلعيه الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ٢١٥.

بوون به راگه یاندنی شهر دژی ولاتانی به ره ی ناوه ند، گه لی ئەمریکیش پشتی روزفیلتیان گرت.^(۱)

له شه شی کانوونی دووه می سالی (۱۹۴۱) دا روزفیلت و تاریکی ئاراسته ی کۆنگریس کرد و تیایدا جهختی له سهر چوار ئازادی کرده وه و وتی:

(له پۆزانی داهاتوودا هه ولده دین سه لامه تی و ئاسایش دابین بکهین، سه ره پای ئەمهش داوا له ولاتانی جیهان ده کهین چوار ئازادیه که بۆ مروّف دهسته بهر بکهین)،^(۲) ئەو چوار ئازادییه شی بهیان کرد که ئازادی قسه کردن و پاده ربهرین له هه موو شوینیکی جیهاندا و ئازادی بیروباوه پی مه زه ب و ئازادی له دابینکردنی پێویسته ئابووریه کان و ئازادیش له ترس به مانای که مکردنه وه ی خۆ پر چهک کردن.^(۳)

له ئابی سالی (۱۹۴۱) دا (فرانکلین روزفیلت و چه رچل) پیکه وه به یاننامه یه کیان به ناوی (پهیمانی ئەتله سی) و رایانگه یاند، که چه ند بنه مایه کی سودمه ندی له خۆ ده گرت بۆ پیکهسته وه ی جیهانی دوا ی جهنگ، له سالی (۱۹۴۱) دا یه کیتی سوّفیه تیش چووه ناو ئەم په یاننامه یه وه.^(۴)

کۆنگریس سه روک پۆزفیلتیان سه رپشک کرد به به کارهینانی سه رجه م تواناکانی میله ت و به رووبوومیان، پازیش بوون له سه ر دابینکردنی بوودجه یه کی دارایی زۆر بۆ شه ر، پۆزفیلت هه ستا به پیکهستنی دهسته ی به ره مهینانی جهنگ له (۱۹۴۲/۱/۱۳) دا و (دۆنالد نلسۆن) کرایه سه روکی ئەم دهسته یه، یاسای سه رباز گرتنی تازه ی ده رکرد.^(۵)

روزفیلت ههروه ها به شداری کرد له هه ریه ک له کۆنگرهکانی تاران (۱۹۴۳) و یاها (۱۹۴۵) که له مانگی شوپا تدا بوو، بۆ تسدام ته موزی (۱۹۴۵)، له م کۆنگره دا هه رسی سه روک (چه رچل و روزفیلت و ستالین) له پیناو سه رکه وتنی یه کجاری به سه ر ئەلمانیا و ژاپۆندا به رنامه ی هاوکاریکردنی یه کتریان دا رپشت.^(۶)

۱ - بدون، مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۳۹.

۲ - د. محمود السید: س- پ، ل ۹۹.

۳ - عبدالوهاب القيسي واخرون: تاريخ العالم الحديث ۱۹۱۴-۱۹۴۵، ص ۱۷۷.

۴ - د. خليل علي مراد واخرون: س- پ، ل ۴۱۲.

۵ - د. ناھد ابراهيم دسوقي: دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۱۶۶.

۶ - د. عبدالوهاب القيسي واخرون: س- پ، ل ۱۷۸.

له هاوینی (۱۹۴۲)دا (وینستون چەرچل)ی سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا لەگەڵ سەرۆکی ئەمریکا (روزفیلت) پێگەشتن، ئەمەش لە کاتێکدا بوو ئەڵمانیا ھێرشى بردبوو سەر (لیبیا) و پێگای بۆ قاھیرە و کەنداوی سوێسی والا کردبوو.^(۱)

ھەردوو سەرکردە پێگەوتن ھێرشىکی فراوان دژی ھیزەکانی ئەڵمانیا و ئیتالیا لە باکووری ئەفریقا ئەنجام بدەن و بەرەى پۇژئاوایان دروستکرد وەک گۆرەپانىکی نوێ بۆ فشار خستە سەر سوپای ئەڵمانی بۆ کەمکردنەوێ ھێرشەکانیان ئەڵمانی بۆ سەر بەرەى رۆژھەلات (یەکیەتى سۆڤیەت). ھیزەکانی ھاوپەیمانان لە سالی (۱۹۴۲) بە سەرکردایەتى جەنەرالی ئەمریکی (ئایزنھاور) توانیان لیبیا لە دەسلاتی مۆسۆسۆلنى و ھیزەکانی ئەڵمانیا پاک بکەنەو، پاشان ئەڵمانەکانیان بە یەكجاری دەرپەڕێنران،^(۲) لە (۱۹۴۲/۱/۲۳)دا پلانەکانی ھاوپەیمانەکان چوو و قۇناعی جى بەجێکردنەو، ھەر لەگەڵ گەشتى ھیزی سەربازى ئەمریکا بۆ گۆرەپانەکانى جەنگ راستەوخۆ گۆران بەسەر ھەلومەرجى کردەو سەربازى بەکاندا ھات، ھیزەکانى ئەڵمانىاش تووشى کۆمەلێک شکست و دۆران بوونەو لە باکوورى ئەفریقا بەتایبەت لە شەرى (العلمین)دا، لەلایەكى تریشەو لە (۱۲)ى تشرینی دووھمى ئەو سالەدا چوونە ناو (گبرقەو)، لە (۱۴)ى کانوونى یەكەمدا (عقلىەش) دەستى بەسەرداگیرا،^(۳) ھەروەھا لە سالی (۱۹۴۳)شدا دەست بەسەر (ترابلس)دا گیرا، بەبەروای فەرەنسییەکان سنورى تونس بۆ ڕووبەروو بوونەو ئیتالیا توندوتۆڵ بوو، لە تشرینی دووھمى سالی (۱۹۴۲)دا ھیزەکانى بەریتانیا و ئەمریکا ھێرشیان کردەسەر ناوچەکانى جەزائیر و ھیچ بەرەنگرییەكى ئەوتۆ نەکران، ھیزەکانى ئەڵمانیا دواى چەند ڕۆژىكى كەم توانیان بچنە ناو تونسەو، لەلایەكى ترەو بەریتانیاش دەستى کرد بە ھێرشىکردن بۆ سەر پێگای ھاتوچۆى ژاپۆن بە تايبەت لە گۆرەپانى ناوچەى دارستانە ئىستىوايیەکان، ژاپۆنیەکانى لە سالی (۱۹۴۳)دا ھێرشەکانى خویان دەستپێکرد بۆسەر (ئاسام) بە مەبەستى دەسگرتن بەسەر ڕۆلى (براھماپرنرا)، بەلام بەھۆى ئەو بارانە زۆرەى لەو ناوچەدا بارى سەرەپای

۱ - د.عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۰۰.

۲ - د.ناهد ابراهيم دسوقي: س-پ، ل ۱۶۴.

۳ - د.محمود السيد: تاريخ اوربا والامريكتين، ص ۹۹.

بەردەوامى جەنگ بۇ ماوەى شەش مانگ ھىزىشەكانيان دەرئەنجامىكى ئەوتۇى نەبوو. ^(۱)

يەككىتى سۆڧىيەت بەھۇى ھىزىشى لەناكاو و فراوان و گىشتىگىرى ھىزەكانى ئەلمانىا توشى شىكىست و زىيانىكى بىئ ئەندازە ھاتن، ھەموو پىگەكانى گەياندىنى كۆمەك بەم ھاوپەيماىنە تىكشىكاو و ماندوويەيان لەبەردەم ولاتە ھاوپەيماىنەكاندا داخرايوو، تەنھا ھىوا و پىگە كە لە بەردەمياندا مابوو ئەو ھەبوو لەپىگەى ئىترانەو ھە كۆمەك و ھاوکارىيەكانيان بگەيەننە سۆڧىيەت، بەو ھىوايەى تواناى بەرگىرى ئەم ولاتە لە بەرامبەر ئەلمانىا زيادىكەن، ^(۲) لەئىزان پەزاشا ھوكمپانى دەكرى، بە بيانووى بىتلايەنى لە جەنگ و پاراستنى سەرورەى خاكى ئىزان ئامادەنەبوو ھەك پىتويست ھاوکارى ئەمريكاو ھاوپەيماىنەكانى بىكات، پاش سەرنەگرتتى ھەولەكانىيان بە پىگەى ئاشتىيانە بۇ بەدەست ھىنانى ھاوکارى خىراو پىتويستى ئىزان، ھىزى ھاوپەيماىنان ئىزانىيان داگىركرد و پەزاشايان لەسەر دەسلەلات لاپرد و كوپەكەى (محمەد پەزاشا) يان لەشويىنى دا دانا، (محمەدشا) بە پىنچەوانەى باوكىيەو ھە ئامادەى پىشكەش كردنى ھەموو جۆرە ھاوکارىيەك بوو، كۆنگرەى (تاران) گرنگى خۇى ھەبوو، چونكە پىگەيەكى باشى بوو بۇ چاوپىنكەوتنى ويلايەتە يەكگرتوۋەكان و بەرىتانىا و يەككىتى سۆڧىيەت. سەرەكىترىن كىشە كە لەو كۆبوۋنەوانەدا خىرايەپوو، پووبەپووبوۋنەو ھى ئەلمانىا بوو لە چەند بەرەيەكدا، لە كۆتايىدا پىكەوتن لەسەر كردنەو ھى بەرەى پۇژئاوا. ^(۳)

ئەو ھەبوو لە (۶) كانوونى دوۋەمى سالى (۱۹۴۴) ھىزەكانى ھاوپەيماىنان بە سەركرىدەيتى جەنپالىكى ئەمريكى بە ناوى (داويت ئايزن ھاور) كە دواتر بوو بە سەرۋكى ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا بە ھىزىكى (۲۰۰) ھەزار سەربازىيەو ھەرو باكوورى فەپەنسا كىشا و لە كەنارى نۇرماندى دابەزى، زۆربەى ئەم ھىزە ئەمريكى بوون، ئەوانەى تىرىش بەرىتانى و كەنەدى و فەپەنسى بوون پلانى ئەم كارەش بە گەورەترىن ھىزىشى سەربازى دائەنرى لە بەرىتانىا، كە بوو ھۇى

۱ - عبدالوھاب القىسى واخرون: تاريخ العالم الحديث، ص ۱۷۲.

۲ - د. محمود السىد: س-پ، ل ۹۹.

۳ - د. عبدالوھاب القىسى واخرون: س-پ، ل ۱۷۷.

ئازادکردنى ناوچەكە لە دەستى ئەلمانىا دواى ئەوھى زىيانىكى زۆر لە ھەردوولا كەوت.^(۱)

لە بەرھى پۇژھەلاتى ئەوروپاش ھىزەكانى سۆڧىيەت توانيان لە سالى (۱۹۴۲) لە شەپى (ستالينگراد) سەرکەوتن بەسەر ھىزەكانى ئەلمانىا بەدەست بەيئن و گەرەترين زيانى مال و گيانيان ليندەن. بەلام لە بەرھى پۇژئاواو ھاوپەيمانان لە (تشريني دووھى ۱۹۴۴) دا كەنارەكانى يۇنانيان داگيرکرد و لە پيش كۆتايى ھاتنى ھەمان سالد ئازاديان کرد، ھەرھەا ھىزەكانى ئەمريکا لە سەرھەتاي سالى (۱۹۴۴) دا توانيان چەند دورگەيەكى فيليپين داگير بکەن، دوا بەدواى ئەوھش سوپاي ژاپۆن دوچارى شىكستىكى تر بويەو لە دروگەى (ليت).^(۲)

لە (۴)ى شوباتى سالى (۱۹۴۵) ئەمريکا و بەريتانىا و يەكەيتى سۆڧىيەت كۆبوونەو و پىكەوتن لەسەر ھىرشى كۆتايى بۆ سەر ئەلمانىا، ئەوھبوو لە پيناو لەناوبردنى ھىلى بەرگري ئەلمانىا لە (۸)ى شوباتى (۱۹۴۵) ھىرشى ھاوپەيمانان بە دريژايى بەرھى پۇژئاوا دەستى پىکرد، دواتر توانرا دەست بەسەر ھەردوو ھىلى بەرگري ئەلمانىادا بگرى.^(۳)

بەم شىوھە ئەلمانىا نەيتوانى بەرگري لە شارەستانىيەتەكەى خۆى بكات و ھاوپەيمانان لە خۆرھەلات و خۆرئاوا گەشتە ناوجەرگەى ئەلمانىا و ھەموو بەرگريەكى ئەلمانەكان لە ناو چوو، شارەكانى ئەلمانىا خۆياندا بەدەست ھاوپەيمانانەو، لە (۷) ئيارى (۱۹۴۵) دا دواى چەند جەنگىكى توند وتيژ بەرلين خۆيدا بەدەستەو، لە (۸)ى ئيارى (۱۹۴۵) دا (جەنرال يودل) سەرۆكى (ھەيئەى ئەركان)ى جەنگ لە ئەلمانىا بەبى ھىچ مەرجىك بەلئىنامەى خۆبە دەستەوھدانى مۆرکرد لەگەل (ئايژن ھاور)، لە ھەمان پۇژدا (ھيتلەر) خۆى كوشت، سوپاي ئيتالياش كە ھاوپەيمانى ئەلمانىا بوو پاش بەرگريەكى زۆر لە ئەيلولى (۱۹۴۳) دا خويان بە دەستەوھدا، سوپاي ھاوپەيمانان ھاتنەناو ئيتالياو،^(۴) دواچار مۆسۆلۆنى لە كۆتايى نيسانى سالى (۱۹۴۵) دا دادگايى كراو ھەر لەو پۇژدا گوللە باران كرا. لە نيسانى سالى (۱۹۴۵) دا سەرۆكى ئەمريکا كۆچى دوايى کرد، لە (۲۶)ى

۱ - لوقمان خەيالى: س- پ، ل ۵۶.

۲ - خليل على مراد واخرون: س- پ، ل ۴۲۱.

۳ - د. محمود السيد: س- پ، ل ۱۰۵.

۴ - د. خليل على مراد واخرون: س- پ، ل ۴۲۳.

حوزەيرانى (۱۹۴۵)دا دەولەتانى ھاوپەيمانان و چين ئاگاداريان پىشكەش بە ژاپۇن كىردى كە خۇي بىدات بە دەستەوۋە پاش ئەۋەي ژاپۇن ئەم داۋاكارىيەنى پەتكر دەۋە، ئەمريكا بە سەرۋاكىيەتى ترومان (پالىئوراي پارتى كۆمىرى) لە (۶) ئابى (۱۹۴۵)دا لە ھىرشىنكى ئاسمانىدا بۇ سەر شارى ھىرۋىشماي ژاپۇن يەكەمىن بۆمبى ئەتۇمىيان بەسەر ئەۋ شارەدا خستە خوارەۋە، پاش چەند پۇژىك دوۋەمىن بۆمبىيان بەسەر شارى ناكازاكىدا خستە خوارەۋە، زىانەكانى ژاپۇن لە ھىرۋىشماي (۸۰) ھەزار كۇژراۋ زىاد لە (۲۰۰) ھەزار كەس بى سەرۋىشۋىن بو، پاش ئەم ھىرشانە حكومەتى ژاپۇن بە پەسمى خۇ بە دەستەۋەدانى راگەياندى، بەم شىۋەيەش كۆتايى بە جەنگى دوۋەمى جىھانى ھات.

جەنگى دوۋەمى جىھانى درىژخايەن بو، چەكەكانى توندتر بوون بۇ لە ناۋبىردى خەۋنە مرقىيەكان لە پروي ئاسايش و جىگىربوون و دلىيائى ئاشتىۋە.^(۱) ئەلمانىا ناچار بو پاش بەرگىيەكى زۇر خۇي بىدات بە دەست ھىزەكانى سۇقىيەۋە، لە پىش ئەم پروداۋە بەسى پۇژ ھەۋالى خۇكوشتنى (ھتلەر) و كەۋتنى رايخى سىيەم راگەياندىراۋ بەرلىن داگىركرا، بەمەش سوپاي ئەلمانىا و ئىتالىا و باكورى پۇژاۋاي ئەلمانىا خۇيان بە دەستەۋەدا، جەنەرال (جول)سەرۋكى ئەركانى جەنگى لە سوپاي ئەلمانىا بەپىنى بەلىنامەي خۇ بە دەستەۋەدانى خۇي بە دەستەۋەدا، لە مانگى ئابى (۱۹۴۵) دوو بۆمبى ئەتۇمى لە شارەكانى (ھىرۋىشما) و (ناكازاكى)دا و بەرگى ئەم ولاتەي تىك شكاند.

ئەمەش دۋاي ئەۋەي كە لە (۳)ى ئابدا (ھارى ترومان) فەرمانىدا بە بەكارھىتەنى بۆمبى گەردىلەيى بۇ چوار ئامانجى دىيارىكراۋ (ھىرۋىشما، كوكورا، نىفاتاۋ ناكازاكى).^(۲)

ئەۋەبو لە (۶)ى ئابدا بۆمبى يەكەمىيان پەۋانەي ھىرۋىشماكرىد و وىرانيان كىرد لە پاش سى پۇژ بۆمبى دوۋەمىياندا لە ناكازاكى، ئەم دوو بۆمبە زىانىكى گىيانى و مادى زۇريان گەياندى ژاپۇن كە مېژوۋ لەۋەۋپىش پروداۋى ۋەھاي بە خۇۋە نەدى بو. دۋا راپۇرتى كۇژراۋانى ئەۋ كارەساتە ژمارەي كۇژراۋەكان بە (۸۷۸۳۳) كەس

۱ - د.محمود السىد:تارىخ اوربا والامرىكتىن،ص ۱۰۱.

۲ - د. طليعة الصياح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۳۰.

دادەنیت، لەگەڵ برینداربوونی (۵۲۲۶۶۴) کەسی تر، کە دواتر (۲۴۶۷۲۶) کەسی تریش لەم بریندارانە مردوون.^(۱)

جەنگی جیهانی دووھم بە یەکیک جەنگە گشتگیر و پڕ خەرجیەکانی میژووی مرقۆقایەتی دادەنریت، لەبەر فراوانی گۆرەپانی شەپەکە و زۆری و فراوانی بەرەکانی جەنگ، نزیکەی (۶۰) ملیۆن کەس لە سەرباز و مەدەنی بوونە قوربانی ئەم جەنگە کە ژمارەیی قوربانییە مەدەنییەکان زیاتر بوو.

پسپۆرپان دەلێن بە تەنها بودجە سەربازییەکان گەشتە (۱۱۰۰) ملیار دۆلار و زیانەکانی ئەم جەنگە گەشتە (۲۱۰۰) ملیار دۆلار، جگە لەوێ چەندین شار وێرانکران و خاک و کێلگە کشتوکالییەکان سوتان و وێرانکران.^(۲)

جەنگی دووھمی جیهانی بە ھەموو کارەساتەکانیەو نەیتوانی باوەر بە مرقۆق بەینیی و گرنگی ئازاد بوونیکی بنەرەتی لە دینەزمەیی کۆشتن و وێران کردن بخاتەپیش چاو، گومان و دوو دلییەکانی ئەمەڕۆ لە سەربازگە جیهانیەکان زیاتر لە دوینی، ئەو چەکانەیی کە مرقۆق بەکاریان دەھێنن مال وێرانکەرترن لە چەکەکانی دوینی، ئەمەڕۆ ھیوابوون بە ناشتی لە دوینی تاریکترە.

ئەوھتا ئەمەڕۆش جیهان لە ھەلگیرساندنی جەنگیکی نوێ دەترسێ کە پەنگە زەرەر و زیانەکانی ھێندە زۆر بن زیانی ھەردوو جەنگی یەکەم و دووھەممەن لەبیربەرئەو. بەلام لەگەڵ ئەو گومانەشدا ھێشتا ھیوايەک ھەیە بە چەند سەرکردە و مرقۆق دۆستیک کە ھەول دەدەن و کاردەکەن لە دژی جەنگ و بانگەوازی ناشتی دەکەن و ھەول دەدەن دڵەکان پاک بکەنەو لە تۆوی رق و کینە و شۆقینستی. بەو ھیوايەیی چیتەر مرقۆقایەتی بەھای خۆی بۆ بگەریتەو و چیتەر مرقۆق نەبیتە سوتەمەنی جەنگەکان و نەبیتە قوربانی بۆ چاوچنۆکی مرقۆقە شەپانگیزەکان.

ئەمریکا و ژاپۆن لە جەنگی دووھمی جیهانیدا

بایەخدانێ زۆری ئەمریکییەکان بە خۆرھەلاتی دوور دواي شۆرشی سەربەخۆیی ئەو ولاتە بوو، لەوکاتەو بوو کە بازارگانی نیوئینگلاند بازارگانیان لەگەڵ چیندا دەکرد. جەنگی جیهانی دووھم بۆ ئەمریکا ھەلیکی زیڕین بوو بۆ

۱ - د. فوزی درویش: الشرق الاقصى، ص ۱۶۱.

۲ - رمضان لاوند: جەنگی جیهانی دووھم، و.سەفین لاوچاک، ۱، سلیمانی، ۲۰۰۷، ل. ۵۰۸.

دەستەبەركردنى سامانە سىرۇشتىكەن، ئەم ۋلاتە كۆمەلىك ھاۋپەيمانى ھەبوو لە ماۋەى جەنگ، ئەوانىش ھەۋلىاندا بەرھەمھېتىراۋەكانيان زياتر بەرھەم بھىتن و شوئىنىك بدۆزنەۋە بۇ فروشتىنى.^(۱)

مەبەستى سەربازە ژاپۇنىيەكان لە جەنگ دووركەوتنەۋەى گىانى نەيارە ژاپۇنىيەكان لە چىن بوو، ھەروەھا مەسەلەى گىرىكى پۇژھەلاتى ئاسىيا لەبەر ئەۋەى ژاپۇن دەيەۋىت پۇژھەلاتى ئاسىيا لە ژىر پكىفى خۇيدا بىت، بەمەش ژاپۇن ھەپەشەيەكى پاستەوخۇ بوو بۇ سەر پۇژئاۋاييەكان، كۇمپانيا نەۋىيەكانى ئەمىرىكا و ھەروەھا كۇمپانيا بازىرگانى و پىشەسازىيەكان ھەستان بە ئەنجامدانى چالاكىيەكى فراۋانى ئابوورى لە ناۋچەكانى دەرياي ناۋەرەست و كەنداۋى عەرەبى و زەرياي ھندى و چىن، ئەم چالاكىيە فراۋانە ئابوورىيە لە ناۋچەكانى رۇژھەلاتدا بەپىشەينەيەكى باش دائەنرا بۇ دانانى بناغەى سىياسەتتىكى كراۋە بۇ كىشەى ئاسىيا، ژاپۇن ئارەزوۋى داگىركردنى ھەموو ئاسىياى دەكرد.^(۲)

سەركردە ژاپۇنىيەكان واپان دانابوو كە داگىركردنى ناۋچەكانى پۇژھەلاتى ئاسىيا دەبىتە ھۋى ئەۋەى ئەمىرىكا و بەرىتانيا نەتوانن لەو شۆكە ھەستەنەۋە تا دواى چەند سالىك، بەمەش ژاپۇن ئەتوانىت ئامادەكارى بكات بۇ داگىركارىەكانى و ھىزى ئابوورى و سەربازى بىيات بىتتەۋە، دواتر ئەتوانن لەگەل دوژمنەكانيان پىكەۋتن بكن.

ئەمىرىكا خۇى بە پارىزەرى دىموكراتىت دەزانى، ھەربۇيە روزفېلت لە سەرەتاي خولى سىتەمى دەسەلاتىدا، ئەم وتەيەى ئاراستەى كۇنگرىس كرد (لە راستىدا پىگاي ژيانى دىموكراتى لەم كاتەدا و لە ھەموو جىھاندا لە مەترسىدايە، بەداخەۋە پىۋىستە بلىم داھاتوۋى سەلامەتىمان لە ھەموو شوئىنىك لە مەترسىدايە) بۇيە داۋاى كرد بەرھەمى جەنگى زىادبكرى بۇ ئەۋەى پوۋبەرۋى دىكتاتورەكان بوەستەنەۋە.^(۳)

نەخشە و پىلانەكانى ژاپۇن بۇ دەست بە سەراگرتنى ئابوورى ناۋچەكە، ھاۋشىۋەى نەخشە و ھەۋلەكانى ئەمىرىكا بوو كاتىك وىستى لە پوۋى سىياسى و ئابوورىيەۋە دەست بگىرت بەسەر ناۋچەكانى دەۋرۋەرى دەرياي كارىيى و ئەمىركاي ناۋەرەست، ژاپۇن بۇ پلانەكانى خۇى سوۋدى لەمە ۋەرگرت.

۱ - موريس كروزيه: س-پ، ل ۵۹.

۲ - د.اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، ص ۱۹۷.

۳ - د.فوزي درويش: س-پ، ل ۱۶۰.

ژاپونیه‌کان خۆیان به پزگارکهری گه‌له ئاسیاییه‌کان ده‌زانی، بۆیه جه‌نگنی جیهانی دووهمیان به هه‌ل‌زانی و دروشمی (ئاسیا بۆ ئاسیاییه‌کان)یان به‌رزکردوه. هه‌ربۆیه ژاپونیه‌کان بیریان له‌ کردنه‌وه‌ی بازارێکی ئابووری ناوچه‌یی کردوه، له‌ پیتناو پێشکه‌وتنی هاوبه‌شی ئاسیای گه‌وره، به‌ شتویه‌ک به‌ره‌مه‌کانی ئهم بازاره له‌ ژێر کۆنترۆلی خۆیاندا بێت، ژاپونیه‌کان پرۆپاگه‌نده‌ی ئه‌وه‌یان ده‌کرد که ده‌یانه‌ویت به‌م کاره‌یان ئاسیا و ئابووری ئاسیا له‌ ژێر کۆنترۆلی ئه‌وروپیه‌کان ده‌ربه‌ینن.^(۱)

ئهمریکا گرنگی زۆری ده‌دا به‌ ناوچه‌کانی ئاسیا، له‌ دوا‌ی ده‌ست به‌ سه‌رداگرته‌ی دوورگه‌ی (هاوای) ئه‌و بایه‌خ پێدانه‌ زیاتر بوو، له‌ سالی (۱۸۹۸-۱۸۹۹) ئهمریکا به‌هۆی ئه‌وه‌ی بوو به‌ خاوه‌نی فلیپین بووه‌ دراوسێی هه‌ریه‌که له‌ چین و ژاپون، بازارگانه ئهمریکیه‌کان هه‌ستیان کرد هه‌ل په‌خساوه‌ بۆ ئه‌وه‌ی بازارگانی له‌گه‌ڵ ئه‌و ژماره‌ زۆره‌ی خه‌لکی چینه‌دا بکه‌ن.^(۲)

دوورگه‌ی (ریوکیو) ته‌وه‌ره‌ی ناکوکی ئهمریکا و ژاپون بوو، ئه‌مه‌ش کۆمه‌ڵی دوورگه‌یه‌ له‌ شتویه‌ی که‌وانه‌یه‌کی گه‌وره‌دا درێژ ده‌بێته‌وه له‌ باشووری پوژئاوای دوورگه‌کانی ژاپون له‌ دووری (۵۰۰میل)، پووبه‌ری ئهم کۆمه‌له‌ دوورگه‌یه‌ ده‌گاته (۱,۲۹۰) مل و دانیشتوانی ده‌گه‌شته (۹۰۰,۰۰۰) نو سه‌ده‌ هه‌زار که‌س.^(۳)

دوا‌ی ئه‌وه‌ی پووسیا هێزی سه‌ربازی هه‌بوو له‌ زه‌ریای ئارامدا مه‌سه‌له‌ی ده‌ستگرتن به‌سه‌ر زه‌ریای هادیدا له‌ لای ویلايه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کان مه‌سه‌له‌ی ژیان و مردن بوو، له‌به‌ر ئه‌وه‌ هه‌ریه‌که له‌ ئهمریکا و ژاپون هه‌ولیان ده‌دا له‌ پێگه‌ی جه‌نگی جیهانی دووهمه‌وه‌ به‌رژه‌وه‌ندی و ئاواته‌کانی خۆیان به‌هێننه‌دی له‌م ناوچه‌یه‌دا.^(۴)

له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ کێشه‌ی پاوکردنی ماسیش له‌ ئاوه‌کانی باکووری پوژئاوای زه‌ریای هیمندا هه‌بوو کاتێک ژاپونیه‌کان زۆر لیها‌تووبوون له‌م ناوچه‌یه‌دا، به‌لام ویلايه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئهمریکا بوونی هه‌بوو له‌ باکووری پوژه‌ه‌لات و باشووری پوژئاوا و باکووری پوژئاوای زه‌ریای هیمندا.

۱ - د.عبدالعظیم رمضان: تأریخ اوروبی والعالم فی العصر الحدیث، الهيئة المصریة العامة للکتاب، القاهرة، ۱۹۹۳، ص ۱۴۵.

۲ - محمد عبدالغنی: جوغرافیا و په‌یوه‌ندییه‌ سیاسیه‌ نیو ده‌وله‌تیه‌کان، و.د.جه‌زا توفیق تالب و ئه‌حمه‌د علی ئه‌حمه‌د، چاپخانه‌ی حمه‌دی، سلیمانی، ۲۰۰۵، ت ۲۹۴.

۳ - د.محمد متولی و د.محمود ابو العلاء: الجغرافیه‌ السیاسیه‌، مکتبه‌ الانجلو المصریة، القاهرة، ۱۹۸۶، ص ۴۸۶.

۴ - کارله‌ایتنس دشنر: تاریخ الولايات المتحدة، ص ۳۶۰.

ئەمىرىكا ھەمىشە دژى بەرژەۋەندىيەكانى ژاپۇن بوو لەو ناوچانەدا، ھەرۋەك (كورد ھىل) ۋەزىرى دەرەۋەى ئەمىرىكا پايگەياند كە مەرامى ژاپۇن دژى ناوھپۇكى پەيماننامەى (كولج برىان) ۋ دژى بنەماكانى پەيوەندىيە نىودەولەتەكانە.^(۱)

پىنگدادانى سىياسى ۋ ئابۋورى نىۋان ئەمىرىكا ۋ ژاپۇن

لە (۵) ئۆكتوبەرى سالى (۱۹۳۷) روزفيلت لە شىكاگو وتارىكى خويندەۋەو تىايدا ئيدانەى كارەكانى ژاپۇنى كرد ۋ داۋاى كرد ئابلوقەى ئابۋورى ۋ سىياسى بخرىتە سەر ھەرسى دەولەتى (ئىتالىا ۋ ئەلمانىا ۋ ژاپۇن) ۋ پەيوەندىيە سىياسىيە دەرەكىەكانىيان سنووردار بكرىت، ئەمەش بە ھۆى ھىرشى ژاپۇنەۋە بوو بۇ سەر مەنشوريا.^(۲)

ئەمەش ۋاى لە ژاپۇنىيەكان كرد ئەگەر بارودۇخى خۇيان نەگۇپن، پوۋبەپوۋى ئايندەيەكى تارىك دەبنەۋە، بۆيە ھەولياندا سەرۋەرييەكى ھەرىمى بۇ خۇيان دروست بكن. ژاپۇنىيەكان لەو بپروايەدا بوون ئەو پىگايە بوارى ئەۋەيان بۇ دەرخسىنى بەرەنگارى ھەرەشەكانى بەرىتانىا ۋ ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا بىبنەۋە.^(۳)

كاتىك حكومەتى ژاپۇن لە (۲۳)ى يۇليۋى (۱۹۴۱) ھەستا بە فراۋان كردنى داگىركارىيە سەربازىيەكانى لە ھندى چىنى (فەرەنسىدا)، لە پۇژى (۲۶)ى يۇليۋى حكومەتى واشنتن ۋەلامى ئەمەى دايەۋە بە بپريارى قەدەغەكردنى ھەموو نارەدنىيە كان بۇ ژاپۇن ۋ بىلۆك كردنى مولىك ۋ مالى ژاپۇنىيەكان لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكاندا.^(۴)

پىشترىش ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا ياسايەكى دانا بەپىنى ئەم ياسايە، كۆچ كردنى كرىكارە ژاپۇنىيەكانى بۇ ئەمىرىكا قەدەغەكرد، ھەرۋەھا ئەمىرىكا ۋەك ۋەلام دانەۋەيەك بۇ ئەو كارانەى كە ژاپۇن كردبوۋى لە داگىركردنى مەنشوريا ۋ لىدانى بەرژەۋەندىيەكانى ئەمىرىكا لە چىن ئەو پىككەۋتنە بازىرگانىيەى پەتكردەۋە كە لە سالى (۱۹۱۱) لە نىۋان ئەمىرىكا ۋ ژاپۇندا مۇركرابوو.

۱ - بدون مؤلف:موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۳۹.

۲ - عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۰۸.

۳ - د. محمد ثبحسان: مللانيه نيوەولەتەكان لە سەدەى بىستەم دا، ل ۱۳۵.

۴ - بدون مؤلف:موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۴۳.

بەلام روزفيلت ئامادە نەبوو تەنھا لە پيتاۋ چيندا مەترىسەكانى جەنگ لەگەل ژاپوندا قبۇل بكات، پاشان ويلايەتە يەكگرتووھكان پيگەي نەدا بە ناردينى نەوت و ئاسن بۆ ژاپون، ئەمەش وەك ھەماھەنگى و پەيوەست بونيك بوو بۆ ھاوپەيمانهكان (يەكپەشتە سۆڧيەت ، فەرەنساو بەريتانيا).^(۱)

كاتىك لە چيندا كارە شەپەنگىزىيەكانى ژاپون جۆرىك لە ئاژاۋە و پوق ليونەوھيان ھەژاند، چونكە ژاپونىيەكان بەرژەوھەندىەكانى ئەمريكاي نەپاراست، بوو ھۆى ئەوھى كە پەيوەندىەكانى ئەمريكا و ژاپون زياد لە چەند بۆنەيەكدا گرژى و ئالۆزى بە خۆيەوھ بېينيت. لە (۱۶)ى ديسەمبەرى سالى (۱۹۴۱)دا روزفيلت سەرۆكى ئەمريكا داۋاي لە ئيمپراتۆرى ژاپون كرد كە كار بكەن بۆ پاراستنى ئاشتى، ژاپونىش وەفدىكى پەسمى نارد بۆ واشنتن بۆ چارەسەركردينى ناكوكىەكانيان بە شىۋەيەكى ئاشتىانە، بەلام ژاپون بە نەيتنى ھەستا بە ھىرش كردنەسەر كەشتىەكانى ئەمريكا لە دوورگەي(پېرل ھارېر).^(۲)

كاتىك (تشيانچ كاي شك) سكالاي پيشكەش بە كۆمەلەي گەلن كرد، كۆمەلەي گەلن بېياريدا لە سالى (۱۹۳۱) ژاپون پابەند بىت بە كشانەوھى ھىزەكانى لەو زەويانەي كە داگىرى كردوۋە، بەلام ژاپونىيەكان ھەولياندا بارودۆخى جەنگى جىھانى دووھم بقۆزنەوھ بۆ بەدەست ھىتلى خواستە داگىركارىيەكانيان لە ناوچەي باشوورى پۆژھەلاتى ئاسيا.^(۳)

ھەر بۆيە ژاپون چاۋى بېيە سەر ھندى چىنى و ئەندەنوسيا، ئەم دوو ناوچەيە كەوتبوونە ژىر دەسەلاتى فەرەنسا و ھۆلەندا، ھندى چىنى دەرەمەتتىكى گەورەي ھەبوو لە لاستىك و خەلوز و ئاسن و... ھتد.^(۴)

پۆژ بەپۆژ بارودۆخى پۆژھەلاتى دوور خراپتر دەبوو ئىتر ئەمريكا بېياريدا بە ھىچ شىۋەيەك نەوت بە ژاپون نەفروشىت. پەيوەندىيەكانى ئەمريكا لەگەل بەريتانيادا دەربارەي كردارى سىياسى ھاوبەش لە زەرياي ھىمندا زيادى كرد و بەستنى بەلئىنى

۱ - د.صلاح احمد ھريدي:دراسات في التاريخ الأمريكي، ص ۲۸۹.

۲ - د.اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، ص ۲۰۴.

۳ - د.خليل على مراد واخرون: س- پ، ل ۴۰۶.

۴ - د.خليل على مراد واخرون:دراسات في التاريخ الاوروبي، ص ۴۰۶.

ئەنگلۇ ئەمىرىكى لىكەوتەۋە، ژاپۇن ھەۋلىدا ھۆكۈمەتى لاۋازى (فىشى) بازى بىكات بۇ ئەۋەى رېڭەى پېتېدات بۇ بە كارھىنانى فرۆكەخانەكانى ھندى چىنى فەپەنسى.^(۱)

ئەم ھۆكۈمەتە بىن ھىزەش داۋاكارىيەكەى پەسەند كىرد، بەلام چاۋچىنۇكى ژاپۇن بەمەۋە نەۋەستا، بەلكو ھىزەكانى بەرەۋ ناۋچەكانى باكورى ھندى چىنى فەپەنسا بىزۋاند. تۋانى رېڭاى بۇرما كە يارمەتى پىدا دەرۋىشت بۇ چىن بىرگىت، ئەم ھەۋلە فراۋانخۋازىيەى ژاپۇن لە پىناۋ بونىادنانى ئىمپراتۋرىيەتى رۇژھەلاتى گەۋرەدابوو، كە خەۋنى لە مېژىنەى ژاپۇنىيەكان بوۋ لەۋ پىناۋەشدا تىدەكۋشان.^(۲)

ھۆكۈمەتى ئەمىرىكى سووربوۋنى خۇى لەسەر بەرھەلىستكارى كىردنى ئەم دەست بە سەراگرتەنى ژاپۇن لە خۇرھەلاتى دور پىشاندا، بۇ ئەم مەبەستەش لە ماۋەى پازدە مانگدا پەناى بىردەبەر ھۇ و پىناۋى (فشارى ئابورى)، پەيۋەندىيەكانى نىۋان ئەمىرىكا و ژاپۇن جۇرىك لە ئالۋزى و ئائارامى لە خۇگرت بە شىۋەيەكى گىشتى بوۋە ھۇى پىكدادانى بەرژھەۋەندىيەكانى ھەردوۋ دەۋلەت بە تايىبەت لە ناۋچەكانى ئەۋپەرى رۇژھەلاتى ئۇقيانوسى ھىمىن، ژاپۇنىيەكان ھەستىيان بە ئالۋزى بارودۇخەكە كىرد، بەلام بۇ بەدى ھىنانى ئامانجەكانىيان ھەستان بە بەستنى رېكەۋتتنامەيەك لەگەل ۋلاتە يەكگرتۋەكاندا بۇ نىزىك بوۋنەۋەى بىروبوچۋونەكانىيان، لە سالى (۱۹۴۱)دا گىفتوگۇى نىۋان ئەدمىرالى ژاپۇنى (فومور و) و ۋەزىرى دەرەۋەى ئەمىرىكا (كوردل ھل) بۇ چەند مانگىك بەردەۋام بوۋ، بەلام ۋلاتە يەكگرتۋەكان سووربوۋ لەسەر كىشانەۋەى ژاپۇن لە چىن و ھندى چىنى، لە كۋنگرەى ئىمپراتۋرى لە (۲)ى يۇلىۋى سالى (۱۹۴۱) ژاپۇن بىريارىدا بەجى بەجىكردى پىلانەكەى دەربارەى ھندى چىنى ئەگەر ئەنجامەكەى جەنگىش بىت لەگەل ۋىلايەتە يەكگرتۋەكاندا.^(۳)

سەركىدە سەربازىيە ژاپۇنىيەكان دركىان بە نەزۋكى ھەۋلەكانىيان كىرد، بۇيە بىريارىندا پەنا بۇ شەب بەرن، دەستىيان كىرد بەجى بەجىكردى پىلانى شەب لە كاتىكدا لە واشنتن گىفتوگۇ دوۋ لايەنىيەكان بى سەركەۋتن بەردەۋام بوۋن. ژاپۇنىيەكان بەردەۋام بوۋن لە داگىركىردنى ناۋچەكان، ئەۋەبوۋ لە شۋباتى سالى (۱۹۴۲) سەنگافورە و ئەندەنوسىياشىيان خىستەژىر دەسەلاتى خۇيانەۋە، ھۆكۈمەتى

۱ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۳۸.

۲ - د. محمود السيد: تاريخ اوربا والامريكتين، ص ۹۷.

۳ - د. فوزي درويش: س - پ، ل ۱۵۶.

ژاپون به كرده وه دهستی به سهر هه موو ناوچه كه ناراوويه كانی چيندا گرتبوو، له پیناو زیادکردنی ئاواته كانی به رهو دهرياکانی باشووری هندی چینی و هندی هۆلهندی، سوودی وهرگرت له داگیرکردنی ئەلمانیا بۆ زهویه نزمه كان و ههرهس هینانی فهرهנסا. ^(۱)

ئەمریکیه كان خۆیان له ئاراسته ی جهنگی ئەوروپا ده پاراست، به لام پۆلی زۆریان له پۆژه لاتی دووردا هه بوو، ژاپون دانانی (سیاسه تی نوێ) ئاشکرا کردو به هه موو توانایه کیه وه هه ولی دها بۆ ده سه لاتداریتی له سهرانسهری پۆژه لاتی دوور و زهریای هیمندا، به ریتانیاش له بارودۆخیکی وه هادانه بوو بتوانیت به رگری بکات، بۆیه دهستی به کشانه وه ی هیزه كانی کرد له شهنگه های. ^(۲)

ئەمریکا به رهه لسته یکی گه وره ی بۆ چاوچنۆکیه كانی ژاپون بۆ ئەندهنوسیا پيشاندا، ئاگاداری كرده وه له ههر هه ولدانیکي بۆ داگیرکردنی، ژاپونیش وه لامی ئەم ئاگادارکردنه وه یه ی دایه وه به وه ی كه به لینتنامه یه کی ئیمزاکرد له بهرلین له گه ل ئەلمانیا و ئیتالیا له ئەیلولی سالی (۱۹۴۰) دا. ^(۳)

روزفیلت هه زی ده کرد سزایه کی ئاقلکه رانه ی ئابووری به سهر ژاپونیه كاندا به سه پینتی، له سۆنگه ی ده ست درێژی کردنیان بۆ سهر باشووری پۆژه لاتی ئاسیا. له بهر ئەوه ی ناکوکیه كان گه شته ئه و په ری له پۆژه لاتی دوور، ژاپون به شینویه کی فه رمی چوو ه ریزی ولاتانی (محور) و هه ولیدا بۆ جی به جی کردنی سیاسه ته نوێ یه که ی كه ناوی لی نابوو (سیسته می نوێ)، ئەیان ویست له پشت ئەو سیاسه ته نوێیه وه ده ست بگرن به سهر پۆژه لاتی دووردا. ^(۴)

هارۆلد ئایکز یه کیک له وه زیره كانی ئەوکاته ی حکومه تی ئەمریکا، له ده فته ری یاده ره وریه كانیدا نوسیویه تی له یه ک کاته دا باوه رم وایه باشترین پینگا بۆ به شداری کردن له جهنگی جیهانی دووهم، پاگه یانندی جهنگه له گه ل ژاپوندا. به تایبه ت دوا ی هیرشی ژاپون له (۷) ی کانوونی دووهمی سالی (۱۹۴۱) دا بۆ سهر به نده ری (پیرل هاربر)، دوا ی ئەوه ی ئەمریکا راستی هیرشه که ی بۆ سهر دوورگه ی (پیرل هاربر) بۆ ده رکه وت، روزفیلت نامه یه کی ئاراسته ی کۆنگریس کرد

۱ - د.صلاح احمد هريدي: س- پ، ل ۲۹۰.

۲ - فرنسيس فريدمان: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۶۴.

۳ - د.خليل علي مراد واخرون: س- پ، ل ۴۰۶.

۴ - د.اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الأمريكي الحديث، ص ۲۰۲.

و ئەمەش نامەكەى بوو: (دوینیى له (۷) ى كانوونى دووهدا مێژوو به پەرەیهكى پوو پەش و ئابو وەر دەنوسریتەو، به شیوەیهكى كۆپەر هێرش كرایەسەر ویلایه ته یهكگرتووهكان كه بهرلهوه له لایەن هێزه دەریایی و ئاسمانیهكانی ئیمپراتۆری ژاپۆن ئامادهیی بۆ كرابوو) هەربۆیه هێزهكانی ئەمریکا بیریان لهوه دهكردهوه پێش ئەوهی ئەلمانیا بروخینن دەبیت تۆلهی خۆیان له ژاپۆن بكەنهوه. هەر له هەمان. پۆژدا كه ژاپۆنییهكان پهلاماری بنكهی بیرل هاربریاندا، فرۆكهكانیان هێرشێكى تریان كردهسەر فرۆكهخانه ئەمریکیهكان له فلیپین و زیانیكى گهورهی لێكهوتەوه، له هەمان پۆژیشدا ژاپۆنییهكان هێزهكانیان له تایلاند دابهزاند، ودواى تەنها یەك پۆژ گیرا. ^(۱)

له بهرهبەیانى پۆژی دواى هێرشى بیرل هاربر له (۸) ى كانوونى دووهمى سالى (۱۹۴۱)، روزفیلت سەرۆك كۆمار له كۆنگرێسى ئەمریکا ئامادهبوو و به شیوازیكى خەماوى رایگەیاندا (ژاپۆن هێرشێكى نامەردانەى كردۆتەسەر سوپای ئەمریکا له ئاسیا) و لههەمان كاتدا داواى لهكۆنگرێس كرد، جەنگ له دژی ژاپۆن رابگەیهنن. ^(۲) روزفیلت دەیزانى جەنگ له دەرگای دەدات، دواتر بهریتانیای هاوپەیمانی ئەمریکا، دەستی كرد به هێرشى بهردهوام بۆ سەر رینگای هاتووچۆی ژاپۆن به مەبەستى له ناوبردنى هێزهكانى ژاپۆن له مایۆى سالى (۱۹۴۲) ژاپۆنهكان بۆ بەدهست هێتانی چەند ئامانجێكى ستراتیژی و ئابوورى هەستان به هێرش كردنه سەر نیوه دورگەى میلانۆ چەند بهرەیهکیان كردهوه، له یەك كاتدا له مارسى سالى (۱۹۴۲) به تهواوى غینیای نوێ و دوورگەى سلیمان داگیركرا، له (۸) ى ئازارى سالى (۱۹۴۲) هێزه دەریاییهكانى ئەمریکا له جەنگى (دەریای كۆرال) پێشڕهوى ژاپۆنییهكانیان وهستاند و به شیوەیهكى كاتى ئۆسترالیایان له مەترسى هێرشى ژاپۆنییهكان رزگارکرد. ^(۳)

ژاپۆنییهكان به خیرایی زنجیرهیهك سەرکهوتنى سەر سورھینەریان بەدهست هینا كه ئەندەنوسىای هۆلەندى و فلیپین و ملقا و به شیکى گهورهى بۆرمای دەست كهوت. له هاوینی سالى (۱۹۴۳) سەرکهوتنهكانى ژاپۆن شكستێكى كەمى توش بوو كه بووه هۆى وهستاندنى ژاپۆن له بهرەوپێش چوون. ^(۴)

۱ - د. طلحة الصباح و راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۱۴.

۲ - د. رأفت غنيمى الشیخ: أمريكا والعالم، ص ۱۱۷.

۳ - ديب على حسن: س-پ، ل ۲۸۶.

۴ - فرحات زیادة وابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الأمريكى، ص ۳۲۷.

له سالی (۱۹۴۳)، بهریتانیه‌کان هیرشه‌کانیان بۆ سهر سوپای ژاپۆن و هیله‌کانی گه‌یاندنی له بۆرمادا چرتر کرده‌وه، توانیان له سه‌ره‌تای سالی (۱۹۴۵) ئه‌و پرێگه‌یه ئازاد بکه‌ن، ژاپۆن له بۆرما و مه‌لایۆ شکستی هێنا. له سه‌ره‌تای سالی (۱۹۴۴) دا دواى هیرشیکی چر وپری هیزه‌کانی ئه‌مریکا به سه‌رکردایه‌تی جه‌نه‌رال (دۆگلاس مارک ئارپهر) بۆ سهر غینیای نوێ توانیان کۆمه‌لیک دوورگه‌ داگیر بکه‌ن. ئه‌وه‌بوو دواى ئه‌م هیرشانه ئه‌مریکا له جه‌نگی ده‌ریایی دژ به ژاپۆندا له هه‌ردوو ده‌ریای مه‌رجان و میراویدا سه‌رکه‌وت.^(۱)

له تشرینی دووه‌می سالی (۱۹۴۱) ئه‌مریکه‌کان له واشنتن (کو‌رۆزۆی) نێردراوی ژاپۆنیان به پێشنیاره‌کانی ئه‌مریکا سه‌باره‌ت به چاره‌سه‌رکردنی قه‌یرانی نیوان هه‌ردوو ولات ئاشناکرد، به‌لام ژاپۆن ئه‌و پێشنیارانه‌ی په‌تکرده‌وه. ئه‌فسه‌ری ژاپۆنی (میتسو فوشیدا) ده‌لیت: (پۆژی یه‌کی کانونی یه‌که‌م، بپاری راگه‌یاندنی جه‌نگ له کۆنگره‌ی ئیمپراتۆریدا له توکیو به شیوه‌یه‌کی نه‌ینی درا، پاشان له پۆژی دوایدا فه‌رمان درا به سه‌رکردایه‌تی گشتی، که کاتی (سفر) پۆژی هه‌شتی کانونی یه‌که‌م به کاتی ژاپۆن، به‌رامبه‌ر به حه‌وتی کانونی یه‌که‌م به کاتی دورگه‌ی هاوی و ئه‌مریکا بێت).^(۲)

به‌م شیوه‌یه دواى هه‌لمه‌تی هیزه ئاسمانیه‌کانی ژاپۆن بۆ سهر بیرل هاربر، کۆنگریسی ئه‌مریکی حه‌له‌تی شه‌ری راگه‌یاند له دژی ژاپۆن، دواى سێ پۆژ هه‌ریه‌ک له ئه‌لمانی و ئیتالیا جه‌نگیان دژی ویلایه‌ته یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مریکا راگه‌یاند. دواتر هه‌ریه‌ک له ئه‌لمانی و ئیتالیا و ژاپۆن بوونه به‌ره‌یه‌کی دژ به شیوعیه‌ت و ولاته پۆژئاواییه‌کان، ئه‌وانیش به‌ریتانی و ویلایه‌ته یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مریکا بوون و چین و یه‌کیته‌ی سو‌قیه‌ت چوونه پال ئه‌مریکا و به‌رده‌وام له شه‌په‌کاندا سه‌رکه‌وتنیان به ده‌ست ئه‌هێنا. ئه‌وه‌بوو له (۶) ی یۆنیۆی سالی (۱۹۴۴) هیزه‌کانی هاوپه‌یمانان به سه‌رکردایه‌تی جه‌نه‌رالی ئه‌مریکی (داوید ئایز نه‌اورد)، له که‌ناره‌کانی (نۆرماندی) له فه‌په‌نسا دابه‌زین و زیاتر له (۲۰۰) دووسه‌ده‌زار سه‌ربازیوون، زۆربه‌یان ئه‌مریکی و ئه‌وانی تر به‌ریتانی و که‌نه‌دی و فه‌په‌نسی بوون.^(۳)

۱ - فرانکلن اشتر: س-پ، ل ۱۷۴.

۲ - تشارلز ومارى بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ج ۲/ص ۲۶۷.

۳ - کارله‌اینتس دشتر: تاریخ الولايات المتحدة، ص ۳۶۰.

له (۷) ی ئایاری سالی (۱۹۴۵) به بی هیج مهرجیک سهرۆکی ههیهتی ئهرکانی جهنگ له ئەلمانیا به لیتنامهی خۆ به دهسته وه دانی واژوو کرد له گهڵ سوپاسالاری جهنگ (ئایز نهارد)، بهم شیوهیه جهنگ له بهرهی پۆژئاوا کوتایی پیهات و هاوپهیمانان پووین کرده بهرهی پۆژههلات بۆ جهنگان له دژی ژاپۆن.^(۱)

له تشرینی یهکهمی سالی (۱۹۴۴) هیزهکانی ئهریکا دابهزینه دوورگهی (لیت)، له سهرهتای سالی (۱۹۴۵) دا توانیان دهست به سهر (لادسون) دا بگرن، دواتر چوونه نیو شاری (مانیلا) ی پایتهختی فلپین. له ماوهیهکی کهمدا توانیان دهست به سهر تهواوی دوورگهکانی فلپیندا بگرن، بهم شیوهیه هیزهکانی ئهریکا وورده وورده له دوورگهکانی ژاپۆن نزیک دهبوونهوه، له ئازاری سالی (۱۹۴۵) چوونه نیو دوورگهی (ئوجیما) دواتریش چوونه نیو دوورگهی (ئوکیناوا)، له (۲۶) ی حوزهیرانی سالی (۱۹۴۵) کۆنگرهیهک بهسترا له (پۆتسدام) لهم کۆنگرهیه داوا له ژاپۆن کرا به بی هیج مهرجیک خۆی بدا به دهسته وه یان به شیوهیهکی یهکجاری کاول دهکریت.^(۲)

بهلام ژاپۆن رازی نه بوو بهخۆ به دهسته وه دان، تا ئهریکا له ئابی سالی (۱۹۴۵) دا، له رینگهی هاویشتنی دوو بۆمب، که یهکه میان له هیزوشیما کهوته خوارهوه، دووهمیان له ناکازاکی، له ئهجامدا ئیمپراتۆریهتی ژاپۆن ناچاربوو خۆی به دهسته وه بدات.^(۳)

له (۲۲) حوزهیراندا، سهرکردهی هیزی ژاپۆنی خۆی کوشت و و ژمارهی کوژراوه ژاپۆنییهکانیش به زیاتر له (۱۳۰) ههزار کهس مهزهنده دهکریت و له بهرامبه ریشدا زیانهکانی سوپای ئهریکی (۱۳) ههزار کوژراو و (۳۷) ههزار بریندار بوو. له پۆزی (۱) ی ئهیلولی سالی (۱۹۴۵) که یادهوهی داگیرکردنی پۆله ندایه ئیمپراتۆری ژاپۆن ناچار بوو بی هیج مهرج و بیانویهک جهنگ رابگریت و. بۆیه لهو یاده دا له سهر پشتهی کهشتی ئهریکی (میسۆری) له بهرامبه ر کهناری تۆکیۆ له نگه ری گرتبوو، بهرپرسهکانی ژاپۆن ریکه و تنی خۆ به دهسته وه دانی ولاته که یان ئیمزاکرد و کوتایی به جهنگی جیهانی هات، که به گه وهرهترین کاره ساتی مرقایه تی داده نریت له میژووی کۆن و نویدا.^(۴)

۱ - د. محمود السید: تاریخ اوربا والامریکتین، ص ۱۰۴.

۲ - د. طلحة الصیاح و راغب العلی: تاریخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۲۹-۲۳۰.

۳ - د. خلیل علی مراد واخرون: س-پ، ل ۲۸۵.

۴ - لوقمان خقیال: س-پ، ل ۵۰.

به‌شی چوارده‌یه‌م

ئەمریکا و جەنگی سارد

جەنگى سارد

لە پاش تەواو بوونى جەنگى دووھى جىھانى لە سالى (۱۹۴۵) سىياسەتتىكى نوئى ھاتە كايەو، ئەوئىش سىياسەتى (دەوردان) بوو. ئەمەش چەمكىك بوو لە چەمكەكانى جەنگى سارد، مېژوونووس و دېلۇماتى ئەمىرىكى (جۇرچ كىنان) كە ئەو كات بالۆيزى وىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا بوو لە يەككىتى سۆڧىەت، بە نووسىنى و تارىك لە گۇڧارى (فورىن افىرز) لە مانگى يۇنىۋى سالى (۱۹۴۷) دا، لە ژىر كارىگەرى تىۋرى ترومان، چونكە وىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا لەو كاتەو تە ئىستە لە چوارچىۋە سىياسەتەكانى دەرەوئى ئەمىرىكا رېگە بە پىادەكردنى سىياسەتى گۇشەگىرى نادات، بەلام لە پاش تەواو بوونى جەنگى دووھى جىھانى و سەرھەلدانى جەنگى سارد لە زۆربەى پەيوەندىيە نىۋەدەلەتتەكاندا ئەم سىياسەتە (واتە سىياسەتى ئابلۇقەدان) پىادە دەرە، چونكە سىياسەتى دەوردان لە بەرھەمەكانى عەقلى سىياسى سەردەم بوو، پاش ئەوئى سىياسەتمەداران كەلىنكىيان بەدىكرد لەنىۋان دىالۇگى دىلۇماسى و بەرەگار بوونەوئى سەربازى، ئەوئىش سىياسەتى دەوردان، كە خۇى لەخۇيدا رۇبەرۇوبوونەوئى كى نادىار و شەرىكى راستەقىنەى شاراۋە،^(۱) بەرنامەكانى ئەم سىياسەتە لە دەستى ئەو لايەنە، كە سىياسەتى ئابلۇقەدان پىادە دەرەكەت و بەرامبەرەكەى ناچار دەرەكەت بە قايل بوون بە زۆربەى داۋاكارىيەكان بە ئامانجى دەرچوون لەو قەيرانە بە كەمترىن زىان، ھاۋكات خاۋەن بەرنامە دەتوانىت باشتىن و بەھىزترىن گورزەكانى خۇى بوەشىنىت بەبى ئەوئى خۇى راستەوخۇ بەشدارى ئەو بەرەنگار بوونەوانە بكات، ھاۋكات بە ئاسانى ئامانجەكانى خۇى بېكىت و دوژمن ناچار بكات بە مەرچەكانى خاۋەن ئەو سىياسەتە قايل بىت، بۇ نموونە لە ئەوروپا فشارىكى جىاۋاز سەرىيەلدا، كاتىك شۇرپىگىزە شىۋىيەكانى گوندە چىايىيەكانى باكوور و بۇژئاۋى يۇنان ھەۋلىدا شىكست بە حكومەتى نىشتىمانى يۇنان بەھىن، ھەرچەندە بەرىتانىيەكان تا ماۋەيەك توانىيان كۆنترۆلى ئەو بارودۇخە بكن، بەلام كاتىك بەرىتانيا لە سالى (۱۹۴۶) بېرىرى كىشانەوئى ھىزەكانى خۇيدا لە يۇنان، دووبارە بلىسەى شۇرپى بە ھاندانى

۱ - دانيال ف. دافىز - نورمان لنجر: تاريخ الولايات المتحدة منذ ۱۹۴۵، تر. عبدالحليم ابراهيم الابيض، الدار الدولية للنشر والتوزيع، القاهرة، ۱۹۹۰، ص ۴۴.

ولایتە دراوسى شىوعىيەكانى يۇنان وەك (ئەلبانىيا ، يۇغسلاڧيا و بولغارىيا) لە دژى حكومەتى يۇنان سەرىپەلدا، لەم كاتەدا بەرىتانىيا لەئەنجامى دەرچوونى لە جەنگى دووھى جىھانى و كشانەوھى ھىزەكانى لە ناوچەكە، نەيتوانى ھىچ ھاوکارىيەك پىشكەش بە حكومەتى يۇنان بكات. (۱)

لە سەرھەتاي سالى (۱۹۴۷) ئەمريكەكانى ناو يۇنان واشنتونيان لە پىشھاتە نوپىيەكانى ناوچەكە ئاڭاداركردەوھ بەتايبەت فشارى شىوعىيەكان بۆ سەر يۇنان و مەترسى پروخاندنى حكومەتى يۇنان و ھاوكات فشارى سۆڧىت بۆ سەر توركىيا سۆڧىت ھەولى دەدا فشار بخاتە سەر توركىيا، بەئامانجى قايلىكردى ئەو ولاتە بۆ رېڭەدان بەھاتووچۆكردى كەشتىيەكانى - بازركانى و سەربازى - لە ئاوەكانى دەرەدنيل و بسڧۇردا، ئەگەر ھاتوو يەكيتى سۆڧىت لەم كارەى سەرگەوتوو بىت، بە تايبەت لە پۆژھەلاتى دەرياي ناوھەراست، ئەوا سەرچاوەى ھەرسى كىشورەكە (ئەوروپا ، ئاسىيا و ئەفەرىقا) بۆ خۆى كۆنترۆل دەكات. (۲)

(دىن انشسون) كە وەكىلى وەزارەتى دەرەوھى ئەمريكا بوو، وتى(سۆڧىت مەترسیدارترین سەركىشى دەكات لە مېژوودا) ھەروھەا وتى (تەنھا ئىمە دەتوانىن ئەم يارىيەيان لى تىكبەدىن)، ئەوھەبوو سەرۆكى ئەمريكا (ترومان) پۆژھەكى پىشكەشى كۆنگرىسى ئەمريكى كرد بە بېرى (۴۰۰) چوار سەد ملیۆن دۆلار وەك يارمەتى سەربازى بۆ ھەر يەك لە (توركىيا و يۇنان) و لە ماوھى (۱۰) پۆژدا كۆنگرىس پازىبوو بە پۆژھەكى ترومان، كە بە تىۆرى ترومان ناسرا، بەمەش توركىيا و يۇنان لە ئەنجامى ھاوکارىيەكانى ئەمريكا لە دەرەوھى دەسەلات و ھەژموونى يەكيتى سۆڧىتەدا مانەوھ. (۳)

ئەم سىياسەتەى (دەوردان) كە ئەمريكا لە دژى يەكيتى سۆڧىت گرتىبەر لە پاش تىورەكەى ترومان وتاركەى (كىنان) بوو، چونكە (كىنان) لە درىژەى وتارەكەيدا ئامۆژگارى ئەمريكاي دەكرد، كە راستەوخۆ بە جەنگ پووبەپووى يەكيتى سۆڧىت نەبىتەوھ، بەلكو لەگەل ھەزە فراوانخوآزىيەكانى يەكيتى سۆڧىت

۱ - دئاراس فەرىق زەينەل: ئوباما و پەرسە ھەستىارەكان، ل ۱۳۲.

۲ - دانيال ف. دافىز - نورمان لنجر: سەرچاوەى پىشوو، ل ۴۵.

۳ - دئاراس فەرىق زەينەل: س- پ، ل ۱۳۴.

سیاسه‌تیکی درێژخایه‌ن و تایبه‌تمه‌ندو ژیرانه پیاده بکات، کینان پیتی وابوو ئەم
 هه‌زانه‌ی سۆڤیه‌ت و نه‌بوونی یه‌کیته‌ی ناوخۆیی ورده ورده زه‌مینه‌ ده‌رخسینیت بۆ
 پوخاندن و میژوویش ئەو راستی و بۆچوونه‌ی کینانی سه‌لماند و له‌ ساڵی (١٩٩٠)
 له‌ ناو خۆیدا لیکه‌هلوه‌شا و پروخا.^(١) ئەمهی باسما لێوه کرد له‌ سه‌ده‌ی
 رابردودا پرویدا، ئایا ئوباما و ئیداره‌ی نوێی ئەمریکا بۆ ئەم سه‌ده‌ نوێیه‌ خۆیان
 له‌ چوارچێوه‌ی سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ چی له‌ هه‌گه‌یه‌اندایه‌ بۆ گه‌لنی پۆژه‌لاتی
 ناوه‌راست و ئەفریقا و جیهانی سێهه‌م به‌تایبه‌ت عێراق و ئێران، له‌ راستیدا ئوباما
 هه‌ر له‌ کاتی هه‌لمه‌تی هه‌لبژاردنه‌کانییه‌وه‌ تا ئەمڕۆ پیاده‌کردنی سیاسه‌تی گفتوگو
 و دیپلوماسیه‌تی بۆ چاره‌سه‌رکردنی قه‌یرانه‌ نیوده‌وه‌له‌تییه‌کان و خاڵه‌ جیاوازه‌کانی
 نیوان ئەمریکا و ولاتانی تری جیهان به‌ تایبه‌ت کۆماری ئیسلامی ئێران پێ باشه‌ و
 ئاماده‌یی خۆی نیشاندا تا راسته‌وخۆ له‌گه‌ڵ سه‌روکی ئێران گفتوگو بکه‌ن،
 هه‌رچه‌نده‌ ئەم لێدوانه‌ی له‌ لایه‌ن نه‌یاره‌کانی له‌ نیو ئەمریکادا بپوه‌ ه‌زی ئەوه‌ی
 ره‌خنه‌ی توندی لێگیریت، به‌لام ئوباما وه‌لامی دانه‌وه‌ وتی ((ئێران، فه‌نزویلا
 و کوبا)) ولاتی بچوکن له‌ چاو یه‌کیته‌ی سۆڤیه‌ت و مه‌ترسیه‌کانی له‌ کاتی شه‌ری
 سارد له‌سه‌ر به‌رژه‌وندیه‌کانی ئەمریکا له‌ جیهان، ئەوه‌ش بوو له‌گه‌ڵ یه‌کیته‌ی
 سۆڤیت دانیشتن و گفتوگومان کرد، لێردا ئەوه‌مان بۆ پروو ده‌بیته‌وه‌ سه‌روکی
 نوێی ئەمریکا ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ سیاسه‌تی جو‌رج کینان، که‌ سیاسه‌تی ده‌وردانه‌
 به‌رامبه‌ر به‌ ئێران له‌ جیاتی پروو په‌روو بونه‌وه‌ی راسته‌وخۆ وه‌ک ئەوه‌ی له‌ عێراق و
 ئەفغانستان پرویدا، به‌وه‌ش ناشتی و ئارامی بالی کیشا به‌سه‌ر ولاتانی ئەوروپای
 پۆژه‌لاتدا، یه‌کیته‌ی سۆڤیه‌ت پروخوا و جه‌نگی سارد کۆتایی پێهات.^(٢)
 ئەگه‌ر نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیسته‌م سیمای توند و تیژی پێوه‌ دیاری، ئەوا
 دیارترین شت له‌ نیوه‌ی دووه‌مدا پروونه‌دانی جه‌نگی جیهانی سێهه‌م بوو له‌ جینی
 ئەوه‌ جه‌نگی سارد هاته‌ ئاراوه‌.

جه‌نگی سارد بریتی بوو له‌ کێشه‌ کێشی رāmیاری و ئابووری و ئایدۆلۆجی و
 پێشبرکێی پرچه‌ک کردنی دوو ولات یان چه‌ند ولاتیک بوو، له‌گه‌ڵ جه‌نگی ده‌روونی

١ - دانیال ف. دافیز - نورمان لنجر: تاریخ الولايات المتحدة منذ ١٩٤٥، ص ٤٦.

٢ - د.ئاراس فه‌ریق زه‌ینه‌ل: س- پ، ل ١٣٦-١٣٧.

و ډاگه يانندن به بڼې ته وهى سهر باز يا چه كى تيدا به كار بڼت، واته جهنگى سارد دوژمنايه تيه كى شاراوهى له په يوه ندى نيوان دهوله تان دروست كرد، به لام به ره و جهنگى كى راسته قينه په لكيشى نه كړدن، هم زاراويه ش (جهنگى سارد) له پاش جهنگى دووه مى جيهانى سهره تا به كيشمه كيشى نيوان (بلوكى ږوژهلان) و (بلوكى ږوژئاوا) و تراوه.^(۱)

جهنگى سارد ناگه پرته وه بڼ مملانيه ك، به لكو بڼ سهرده ميكي ميژوويى دهگه پرته وه، هم سهرده مه ش دروست بوون و به رده وام بوونى چاخى مؤديرنه په له گهل شوږشى فېره نسى و پيشه سازى كه له كوتايى سدهى هژده همددا دهستى پيكر، نه گهر چى ولاته په كگرتووه كان و يه كيتى سؤفيه تى پيشوو له ماوهى جهنگى دووه مى جيهانيدا به سهر كردهى هاوپه يمانان له دژى هيزه په كگرتووه كان له قه له م دهران، به لام پيكر پاش كوتاي هاتنى جهنگه كه يه كيتيه كه يان گورپا بڼ ږووبه ږووبوونه وه يه كى دريژخايه ن و هم ناكوكيه ش به بيانوى پاراستنى ئاسايش و بهر په رچدانده وهى سؤشاليسى پېردهى دهخرايه سهر، هم مملانيه ش له نيوان هم دوو زلهيزه دا (ديارده يه كى جيهانى) بوو، چونكه به شتويه يه كى ئاسويى به سهر هم موو جيهاندا بلاوبويوه، هه ربويه له م ماويه دا جيهان به سهر دوو بلوكدا به ش بوو له گهل ته وه شدا چه ند ولاتيك به بڼ لايه نى مابوونه وه.^(۲)

دابه شېوونى سياسى جيهان

يه كه م: بلوكى ږوژهلان

بلوكى ږوژهلان به هم موو ولاته كؤمونيسته كانى ږوژهلان تى نه وروپا و ږوژهلان تى ئاسيا دهگوترا كه په يره ويان له يه ك رتيبازى سياسى و كؤمه لايه تى ده كړد، بهر له جهنگى جيهانى دووه هم هم زاراويه تهنه بڼ يه كيتى سؤفيه ت و پانزه كؤمارى فيدرالى هم ولاته به كارد هات، به لام پاش جهنگ هم موو هم ولاتانه ي دهگرتوه كه له بوارى سياسى و كؤمه لايه تيه وه خاوه ن رتيبازيك بوون و په يره ويان له سيس ته مى سؤشاليسى ده كړد و پيكر هاتبوون له (يه كيتى سؤفيه ت،

۱ - دانيال ف. دافيز - نورمان لنجر: س - پ، ل ۴۷.

۲ - هه مان سهرچاوه.

ئالبانيا، پۇلۇنيا، چىكوسلۇفاكىيا، رۇمانىيا، يۇگوسلاڧيا، ھىنگارىيا، بولگارىيا، ئەلمانىيى
رۇژھەلات لە كىشۋەرى ئەوروپا، كۇرىيى باكوور و قىتنام لە كىشۋەرى ئاسىيا
كوبا لە كىشۋەرى ئەمىرىكا). بلۇكى رۇژھەلات ماۋەيەك لە دۋاي جەنگى جىھانى
دوۋەمىش خاۋەنى يەككىتى سىياسى و خاۋەنى ھىز و دەسەلات بوو، بەلام
يۇگوسلاڧيا بە ھۋى سىياسەتى تايىبەتى ناۋخۇيى سەرۈك كۇمارى ۋلات لە سالى
(۱۹۴۸) ۋازى لەم بلۇكە ھىنا، ھەرچەندە لە پوۋى ئايدۇلۇژيەۋە بە بەشىك لەم
بلۇكە دادەنرا. ^(۱) ئەم دەۋلەتەنە بىرۈكەى شۇسىيالىستى ۋاتە سىستىمىكى
كۇمۇنىزىمىيان ھەلگرتىبوو لە دۋاي جەنگى دوۋەمى جىھانى يەككىتى سۇڧىيەت يەكەمىن
ۋلات بوو درىژە پىندەرى بىرۈكەى سۇشىيالىستى ئۇكتۇبەرى بوو، لە دۋاي ئەۋىش
مەنگۇلىيا بەم شىۋەيە لە سەرەتاي پەنجاكانەۋە زاراۋەى ئوردوگاي سۇسىيالىزم
سەرىيەلدا، ۋاتە لە ماۋەى جەنگى سارددا بە جىھاندا بلابۇيەۋە ۋەك جەمسەرىكى
مىللىنى بەرامبەر جەمسەرى رۇژئاۋا ۋاتە (سەرمایەدارى). ^(۲)

يەككىتى سۇڧىيەت خاۋەنى ھىزى ئەتۈمى و تايىبەتى خۇى بوو، بۇيە رۇژئاۋا ۋاي
دەبىنى لە يەك كاتدا پروبەپوۋى دوو مەترسى دەپىتەۋە، يەكەمىيان مەترسى
ھىرشى رامىارى سۇسىيالىزم لە ناۋچەكانى ژىردەسەلاتى و ناۋەندەكانى دەسەلاتى،
دوۋەمىيان مەترسى ھىرشى ناۋەكى بوو. ^(۳)

لېرەۋە جەنگى خۇپارىزى شىۋەى خۇى ۋەرگرت، ئەۋىش بە دانانى پلانىك بۇ لە
ناۋبردنى ھىزى بەرامبەر (دژ)، چىنش ئەۋكاتە ھانتبۋە مەيدان، پارتى كۇمۇنىستى
چىن ۋەك شۇرشىكى دىموكراتى رزگارى پۇلى گەۋرەى دەبىنى لە مىللىنىكاندا،
ھەر بۇيە لە نىۋەى دوۋەمى سەدەى بىستەمدا چىن بوو بە كەرەستەى ھىزى
سەربازى نەك يارىگايەك بۇ ھەردوۋ زلھىزە جىھانىكە، دەست پۇيشتنى يەككىتى
سۇڧىيەت بەسەر كۇرىيى باكوور و فلېپىن بۇى ھەبوو گەمارۋدانى چىنى
لېكەۋىتەۋە، ئەمە جگە لەۋەى ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا بە درىژايى ئەۋ

---

۱ - ادونىس العكرة: من الدبلوماسية الى الاستراتيجية (أمثولات من الحرب الباردة، دار الطليعة، الطبعة الاولى، بيروت، ۱۹۸۱، ص ۵۰.

۲ - ھەمان سەرچاۋە، ۵۱.

۳ - بول - ماري دولا غورس: الامبراطورية الاخيرة، ت. ر. ھىثم سريه، دار علاء الدين، الطبعة الثانية، دمشق، ۲۰۰۷، ص ۲۰.

ماوئەيە بۇ بەرژەۋەندىيەكانى خۇي ھەۋلى يارمەتى دانى چىن و ژاپۇنى دەدا، ھەربۇيە لە دواى دەسەلات گرتتەدەستى (خرۇشۇف) لە يەكيتى سۇقىيەت كىشمەكىشى نىوان يەكيتى سۇقىيەت و چىن زىيادى كرد لەبەر ئەۋە يەكيتى بىلۇكى پۇژھەلات ھەلۋەشايەۋە و تا ئەمپۇش چىن و سۇقىيەت خۇيان بە دوژمنى يەكتر دەزانن، ھەر بۇيە دەسەلاتى سۇقىيەت لە ئەروروپاي پۇژھەلاتىش لە سالى (۱۹۸۹) كۇتايى ھات و يەكيتى سۇقىيەتەش لە سالى (۱۹۹۱) ھەلۋەشايەۋە.^(۱)

يەكيتى سۇقىيەت لەۋ ماوئەيەدا جگە لە كىشمەكىش لەگەل چىن و ولاتانى تىرىشدا ناكوك بوو، ھەربۇيە ئەلبانىاش بەرامبەر بە يەكيتى سۇقىيەت دەستى دايە چەند سەركىشىك و پۇمانىاش لە سىياسەتى دەرەۋەدا كەم تا زۇر سەربەخۇ بوو، ئەمە جگە لەۋەى لە مەجەپ و جىكۇسلۇفاكيا چەند جارىك شۇرشى خويناۋى پوويدا، ھەموو ئەمانەش ئاۋابوۋنى بىلۇكى پۇژھەلاتى لىكەۋتەۋە.^(۲)

دوۋەم: بىلۇكى پۇژئاۋا

بىلۇكى پۇژئاۋا بە ولاتانى ئەۋروپاي پۇژئاۋا و ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمەريكا دەگوتىرى كە خاۋەنى سىستىمى سەرمایەدارىن و زۆربەيان ئەندامى ناتۇن، واتە لە ولاتانى بەرىتانيا و فەرەنسا و ئەلمانىاي پۇژئاۋا و كەندە پىك ھاتبوو، ئەم ناولىنەنەش بەرامبەر بىلۇكى كۇمۇنىستى (بىلۇكى پۇژھەلاتە)، بۇيە ئەم ولاتانە ھاۋپەيمانىيەتى و بەرەيەكى سىياسى و سەربازيان بەرامبەر ئەۋ بىلۇكە پىك ھىتا.^(۳)

ولاتانى (سويد) و (سويسرا)ش لەم كىشمەكىشمەدا بىن لايەنى خۇيان پراگەياندا، بەلام كاتىك دەلەين (بىلۇكى پۇژئاۋا) پاستە زۇر جار ولاتانى دەستىشان كراۋ لە ئاسيا و ئەفەرىقا و ئەمىرىكى لاتىن دەكرىتەۋە، بەلام مەبەست لە جىاكرەنەۋەى ئەۋ ولاتانە لە پوۋى دابەشكرەنى ئايدۆلۇژى و سىياسى بۇ دژايەتى كردنە لەگەل بىلۇكى پۇژھەلات.^(۴)

۱ - د.محمد ئىحسان: س- پ، ل ۱۴۳.

۲ - د.عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: تاريخ الولايات المتحدة الأمريكية، ص ۲۳۰.

۳ - مايكل نورثكوت: الملاك يوجة العاصفة، تر. د. عبدالعزيز الشيوخ، مكتبة الشرق الدولية، الطبعة الاولى، القاهرة، ۲۰۰۱، ص ۴۳.

۴ - كارلهايتس دشنر: تاريخ الولايات المتحدة، ص ۴۰۱.

ئەمەرىكا لەم قۇناغەدا بە پىچەوانەى سىستىمى كۆمۇنىستى بلۆكى رۇژھەلات بايەخى بە ديموكراسى دەدا، كۆمەك و يارمەتيدانى بۆ ديموكراسى لەو ھەو ھەچاۋەى گرتىبوو ئەمىرىكا بە نىيازى بە ھىزكردنى بلۆكى پۇژئاۋابو دۇ پەلھايشتى سۇقىت، ئەمەرىكا ھەولى دەدا پۇلى ھاۋسەنگى ھىز بىيىن لە ئەوروپا كە پىشتىر و تا ئەۋكاتە بەرىتانىا ئەو پۇلەى دەيىنى، بەلام لە دواى ئەۋەى لە سالى (۱۹۴۷) بەرىتانىا نەيتوانى قەيرانى يۇنان كۆنترۇل بكات و داۋاى كۆمەكى لە ئەمىرىكا كرد، بەم شىۋە ھاۋسەنگى ھىز كەۋتەدەست ئەمىرىكا، ھەربۇيە پۇژھەى (مارشال) لە سالى (۱۹۴۷) و بنەماى ترومان و دامەزراندنى ناتو لە سالى (۱۹۴۹)دا بە ئامرازىكى ئاشكرائى پۇلى نوئى ئەمىرىكا دادەنرى.^(۱)

ھۆكارى گەۋرەى ململانئى سۇقىت و پۇژئاۋا پەت كىردنەۋەى بەرىۋەبىردنى ديموكراسى بوو لەو ھەرىمانەى لە ژىردەستى سوپاى نازىدا بوون و سۇقىت لە جەنگدا دەستى بەسەردا گرتىبون، ئەمە لە كاتىكدا رېيەرانى دەۋلەتانى ديموكراسى واتا (بلۆكى پۇژئاۋا) بۆ چارەسەركردنى گىرەتەكان پەنايان بىردۆتە بەر گىفتوگۇ و دانوساندن و پىگەى بەكارھىتئانى چەكياى نەكردىبوو بەنەرىت.^(۲)

ئەمىرىكا ھەر لە كۆتايى جەنگى دوۋەمى جىھانىيەۋە سىتراتىژىيەتى نىۋەدەۋلەتى (جىھانى) پەيپەۋ دەكات و بىرىكى زۆر سەرمايەى خەرج كرد بۆ بلاۋكردنەۋەى سەرمايەدرائى لەو ۋلاتانى تردا بە تاييەت لە ژاپون و ئەلمانىا.

شان بە شانى ئەمەش پىشكەۋتنى ديموكراسى لە دەرەۋەى جىھانى كۆمۇنىست زىياتر دەبوو، لە ھەفتاكاندا چەند ۋلاتىكى ئەوروپا ۋەك (ئىسپانىا، پورتوگال و يۇنان) ديموكراسىيان لە مىزگىرت، پاشان ھەر لە ھەفتاكاندا سىستىمى ديموكراسى لە ھەندى ۋلاتى ئەمىركاى لاتىن چەسپا، لە كۆتايى ھەشتاكانىشدا تاكە ۋلات مايەۋە لە مەيدانەكەدا (كوبا) بوو، ھەر بۇيە ھەر بەگۇرانيكى لەم چەشەنە ھەر لە سەرەتاۋە كارىگەرى لە سەرسىستى سەرمايەدارى (بلۆكى پۇژئاۋا) ھەبوو و لە ھەموو قۇناغەكاندا بەرەۋپىشى بىردوۋە.^(۳)

۱ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۴۸.

۲ - هنري روبرتس: روسيا وامريكا، تر. شكري علاوي، المؤسسة الاهلية، بيروت، ۱۹۵۶، ص ۱۴.

۳ - محمد عزيز شكري: الاحلاف والتكتلات في السياسة العالمية، عالم المعرفة، الكويت، ۱۹۸۷، ص ۴۳.

قۇناغەكانى جەنگى سارد

جەنگى سارد ۋەك ھەموو جەنگەكانى تر بە ماوۋە و كاتىكى ديارىكراودا تىپەپۈۋە، ھەربۇيە دەتۈانين ماوۋەى جەنگى سارد بەسەر چەند قۇناغەيگدا دابەش بگەين لەوانە:

قۇناغى يەكەم: سەرەتاي جەنگ (۱۹۴۵-۱۹۵۳)ز

ترسان لە يەكيتى سۇقىيەت لە لايەن ئەمريكاوۋە پىۋىستى بەۋە بوو بانگەشەى جەنگىكى خۇ پارىزى بكات، واتە خۇ پارىزى ناوخۇيى، سىياسەتى ئەمريكاش لەۋ ماوۋەيدا بە سىياسەتى (ناۋبرەكى ئاسنين) ناسرابوو، (جۇرچ كىنان) داي رشتىبوو لە شىۋەى وتارىكدا پىشكەشى كرد و تىايدا پوۋنى كردهۋە دەسەلاتى سۇقىيەت لە فراۋانبوۋندايە ئەگەر ئەمريكا كارىك نەكات بۇ رىگرتنى، كاتىكىش (ترومان) لە كانوۋنى يەكەمى (۱۹۴۶) راپۇرتەكەى پىگەيشت لە وتارىكدا لە بەردەم كۇنگرىسدا بەم شىۋەيە دوا:

(ئەو سەرگەۋتتەى بە دەستمان ھىناۋە لە مەترسىدايە، پىۋىستە لەسەر گەلى ئەمريكى وريابن لە بەرپرسيارىتى جىهان)، لىرەۋە دەرگەۋت ترومان ئامانجى سىستىمىكى جىهانىيە لەسەر بىنەماى ئەمريكا بۇ ئەۋ سىستەمە.^(۱)

پەيۋەندىيەكانى نىۋان ئەمريكا و يەكيتى سۇقىيەت

لەمەر ئەۋ پەيۋەندىيەكانە كۆمەلىك فاكىتەر بوۋنە ھۇى ئالۇزبوۋن و تىكچوۋنى پەيۋەندىيەكانى نىۋانايان لەوانە:-

يەكەم: ئەلمانىا

بۇ بە ئەنجام گەياندىنى لىك گەيشتن لە نىۋان سۇقىيەت و ئەمەريكا كىتەشى زۇر ھەبوو، كە لە پوۋى سىياسىيەۋە دەبوو چارەسەر بگرىن لە سەروو ھەموۋشيانەۋە كىتەشى ئەلمانىا بوو، لە كۇتاي جەنگى دوۋەمى جىهانىدا ھەردوۋلا لەسەر ئەۋە رىكەۋتن نابى بھىلېن ئەلمانىا بېيتەۋە بە مەترسى بۆسەر سۇقىيەت يان ئەمريكا.^(۲)

۱ - د.محمد محمد صالح واخرون: الدول الكبرى، ص ۳۲۶.

۲ - د.محمد ئىحسان: س- پ، ل ۱۵۴.

ئەمريكاو سۆڧيەت لە كۆبوونەوہى (مالتا)دا لەسەر ئەوہ پرىككەوتن ئەلمانىا
 بىست مىليار دۆلار قەرزى شەپ بداتەوہ و لەو پىژەيەش (۱۰) مىليار دۆلارى بۆ
 سۆڧيەت بىت و لە داھاتى كەرتى ئەلمانىاي پۆژئاوا بدرى، بەلام ترومان پايگەياندا
 ئەگەر پارە لە ئاوەدان كەردنەوہى ئەلمانىاي پۆژئاوا مايەوہ ئەوسا دەدرى بە
 سۆڧيەت ئەگەر نا با لە ئەلمانىاي پۆژەلاتى وەرگرى كە خۆى داگىرى كەردوہ،
 بەم شىوہيە ئەمريكا و سۆڧيەت لەسەر ئاوەدان كەردنەوہى ئەلمانىا لە يەكترى
 داېران.^(۱)

دووەم: ژاپون

لە دواى جەنگى دووەمى جىھانى نوینەرى (۵۲) دەولەت كۆبوونەوہ و
 كۆنگرەيەكيان بەست لە (پۆستدام) كە (۴۸) دەولەت پەزامەنديان لەسەر سەر بە
 بەخۆى ژاپون دەربرى، سۆڧيەتيەكان داواى كەرتىكيان لە ژاپون دەكرد، بەلام
 ترومان پايگەياندا سۆڧيەت دەرەنگ گەيشتۆتە ئەوى، بۆيە دەبىت بى بەشبن و
 كەرتيان پى نادى، ھەر بۆيە ئەمريكا كۆمەكى پيشكەش بە ژاپون كەرد بۆ خيرا
 چاككەردنەوہى ئابوورىيەكەى تابىت بەنموونەيەكى دەرەوشاوہى سەرمايەدارى و
 ديوارى بىت لە بەردەوام بۆلەبوونەوہى سۆسياليزم.^(۲)

سێيەم: پۆژەلاتى ناوہراست

پۆژەلاتى ناوہراست گەنگەكى زۆرى ھەيە و ھەموو دەولەتەكانى بە
 يەكترييەوہ بەستراونەتەوہ و گەنگى خويان ھەيە، بۆيە ناكى لە پرووداويك
 لە پرووداوەكان جيا بکەیتەوہ، ھەموو ھىزەكان جا ئەوہى لە ناوخۆدا دروست بووہ
 يا لە دەرەوہى ناوچەكە دروست بووہ ھەوليان داوہ دەسەلاتى خويان بەسەر
 ناوچەكەدا بسەپتن.

بەريتانيا پيش جەنگ لە پۆژەلاتى ناوہراست بالادەست بوو، بەلام لە دواى
 جەنگ گۆرانكارى زۆر ھاتە ئاراوہ، يەكەك لەوانە لە قوناغى يەكەمى جەنگى ساردا
 ناوچەكانى كەنداوى فارس و ولاتى ئيران لەبەر ھۆكارى ستراتيگى و سامانى

۱ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۱۵۸.

۲ - د. عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: س- ث، ل ۲۵۴.

نەوت و كانزا پووبەپووی چاوتیپینی یەکییتی سۆقیەت بوویەو، بەلام ئەمریکا لەو کاتەدا جینگە بەریتانیای گرتەو، بۆیە پینگە لە هەولە فراوانخوایەکانی سۆقیەت گرت. ^(۱)

چوارەم: ئەتۆم

سەرھەلدانی چەکی ئەتۆم لە کۆتایی جەنگی جیهانی دووھەدا کاریگەری گەورەیی ھەبوو لەسەر گۆپان و تەنانت ھەلۆشانەو، ھەندیک لە پلانە ستراتژیەکان، لەو بەروارە بە دواوە باس لە ستراتژی ئەتۆمی دەکرا کە جیاوازی لە ستراتژیە کلاسیکەکان،

(روزفیلت) سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بپاریدا یەکییتی سۆقیەت لە بوونی بۆمبێ ئەتۆمی ئاگادار بکاتەو، ھەر بۆیە لە کۆنگرەیی پۆتسدامدا ترومان بەستالینی راگەیاندا ئەمریکا بۆمبێ ئەتۆمی ھەیە، بەلام ستالین ئەو ھەوالەیی بەلاوە ئاسایی بوو چونکە پێشتر لە پێی سیخوورەکانیەو ئەو بۆمبێ بپستبوو. ^(۲)

کاتیکیش ولاتە یەکگرتووەکان لە سالێ (۱۹۴۶) پڕۆژەیی (باردخ)یان پێشکەشی نەتەو یەکگرتووەکان کرد، تا نەتەو یەکگرتووەکان چاودێری چەکی ئەتۆمی بکات، ستالین ئەو پڕۆژەیی رەتکردەو چونکە دەیوسیت بۆمبە تاییبەتیەکی خۆی دروست بکات. ^(۳)

قوناغی دووھەم: لە نیوان سالانی (۱۹۵۳ - ۱۹۷۰)

ئەم قوناغە لە (۱۹۵۳ تا ۱۹۷۰) درێژەیی کێشا لەم قوناغەدا ئەمریکا و سۆقیەت بۆ جاریکی تر بە شێوەیەکی توندتر پووبەپووی یەکتەر بوونەو، جاریکیان لەسەر بابەتی (کوبا) و جارەکی تر لەسەر بەرلین لە ھەردوو حالەتەکاندا سۆقیەت تووشی قەیرانی نامۆ بوو، ھەر چۆنی سەرکەوتنەکانی نامۆ بوو، بەلام دەستکەوتەکانی سۆقیەت زۆرتر بوون. ^(۴)

۱ - د. محمد ئیحسان: س- پ، ل ۱۵۵.

۲ - ھەمان سەرچاوە.

۳ - د. محمد ئیحسان: س- پ، ل ۱۵۵.

۴ - دانیال ف. دافیز، نورمان لنجر: تاریخ الولايات المتحدة منذ ۱۹۴۵، ص ۲۰۰.

لەم قۇناغەدا بەرلین دابەشکرا، ئەوەبوو (فرۆچونی) لەگەل کەنەدیدا لە کۆنگرەى (فیەننا) تىک چوون و فرۆچۆن پايگەياندا بەم زووانە کىشەى بەرلین چارەسەر دەکات، ئەوەبوو سەر لە بەيانى (۱۳) ى ئابى (۱۹۶۱) ھەزاران ھاۋالاتى ئەلمانىاي خۆرھەلات بەرەو پۆژئاۋاي بەرلین کشان، ئەوەبوو سەربازانى ئەلمانىاي خۆرھەلات بە چەندىن تۆپ و تەلى دېکاۋى و بلۆكى کۆنگرىتى و پىک و خاگەناز لە ناو ئۆتۆمبىلە سەربازىيەکان ھاتنە دەرەوہ و بەرلىنيان دابەشکرد. ^(۱)

کوباش ئەوکاتە ناوچەيەک بوو بۆ موشەكەکانى سۆڤىيەت ئەمەش بارگرژى لە نيوان ئەمريکا و سۆڤىيەتدا زياتر کردبوو تا ئەوکاتەى لە (۱۹۶۱-۱۹۶۳) پىگەوتتىک بەستراو لە ویدا دەولەتەكەى (کەنىدى) دانى بە سىستىمى سۆڤىيەت دانا لە کوبا و سۆڤىيەتیش موشەكەکانى خۆى لە کوبا کشاندەوہ. ^(۲)

ھەريەكە لە سۆڤىيەت و ئەمريکا لە سالانى شەستەکان بەدواوہ توانايەكى تەواويان لە چەكى ئەتۆمى بە دەست ھىتابوو، بەمەش ئەگەر ھەر پووبەپروو بوونەوہيەكى راستەوخو لە نيوانياندا پوويىدايە کىشەى گەورەى لى دەكەويتەوہ، ھەروہا ھەردوو ۋلات ھەولياندەدا لە ۋلاتانى جىھانى سىيەمدا ھىزو پىگەى خويان زياتر بکەن و بۆ سەركەوتنيان لەم جەنگەدا دەيانويست سود لە توانا مۆيى و سروشتيەکانى ئەو ۋلاتانە وەرېگرن و ململانىکانيان بگوازنەوہ بۆ خاكى ئەو ۋلاتانە. ^(۳)

ھەر لەم قۇناغەدا ناکۆكى نيوان ھندوچين لە سالى (۱۹۶۴) گۆپا بۆ جەنگىكى گەورە، ھەروہا پەرەسەندنى ستراتيژى (دژە کردارى سنوردار) لەلايەن ناتوۋە لە سالى (۱۹۶۷)دا بابەتتىكى جىي قسە و باس بوو بەلام وردە وردە ئەم ستراتيژە بە تەواۋى جىگەى خۆى لە بەرنامەپژى بەرگرى پۆژئاۋادا کردەوہ، لە ئاکامدا (ستراتيژى دژەکردارى) سنوردار ۋەك ژىرخانىكى تىۋورى لە گەلى لەو گۆپانکاریانەى پووياندا کارى لە (ستراتيژى و ھىزەکانى ناتۆ- ئەمريکا کرد). ^(۴)

۱ - لوقمان خەيالى: س- پ، ل ۶۴.

۲ - د.عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: س- ث، ل ۲۵۵.

۳ - فرانكلن اشتر: س- پ، ل ۱۸۵.

۴ - د.عبدالعزيز سليمان نوار واخرون: س- ث، ل ۲۶۰-۲۶۱.

قۇناغى سىيەم: لە نىۋان سالانى (۱۹۷۰-۱۹۹۱)

قۇناغى سىيەمى شەرى سارد لە دەيەى (۱۹۷۰)وہ دەست پىدەكات، توندى ھىرشەكانى سۇقىيەت وماندوبوونى لە رادەبەدەرى ئەمريكا لە شەرى قىتنام و كەمبونەوہى گرژى و ئالۇزىيەكانى نىۋان ئەمريكا و چىن لە تايبەتمەندىيە گرنگەكانى ئەم قۇناغە بوون.

لە دواى (۱۹۷۰)شەوہ بەرنامەپىژى بەرگرى ئەمريكا وردە وردە ناوچەكانى دەرەوہى خاكى ئەوروپاي خستە بەرنامەى كارى خۇيەوہ، لە ئەنجامى ئەمەدا لە دواى سالى (۱۹۷۵) پەيوەندىيەكانى ئەمريكا و سۇقىيەت بە شىۋەيەك بوو ھەندىك پىيان وابو ھەمان تايبەتمەندىيەكانى قۇناغى سەرەتاي جەنگى سارد دووبارە بۆتەوہ، بۆيە بە جەنگى ساردى نوي يان (جەنگى ساردى دووہم) ناويان دەبرد.^(۱) ھىرشەكانى سۇقىيەت بۆ سەر ئەفغانستان لە مانگى كانوونى يەكەمى (۱۹۷۹) نمونەى ديارى جەنگى ساردى دووہمە، چونكە ئەمريكا ناچاربوو لەم قۇناغەدا پشتىۋانى لە سياسەتى كوشتنى راستەوخۇ سەربازەكانى سۇقىيەت بكات.

ئەم جەنگە گرنگ بوو لەم قۇناغەدا، چونكە ئىدارەى (پىگان) مۆركىكى ئايدۇلۇزىيى كىرد بەبەر جەنگدا و ھەوالگرى ئەمريكىش ھەموو ئەو گرۇپانەى پەراۋىز خست كە لايەنگرى نەتەوہىيى بوون، لە بەرامبەردا ھارىكارى ئەو گرۇپانەى كىرد كە لە لايەنگرى ئەمريكا بوون، ئەمەش لەبەر ئەوہى نەوہك دانۇستان لەگەل سۇقىيەتدا بكن لە ماوہى جەنگىشدا ئىدارەى پىگان تۆرىكى پائىنانى بۆ ئەو بزۋوتنەوانە دانا كە دژى سۇقىيەت بوون.^(۲)

ھەر لەم قۇناغەدا لە سالى (۱۹۸۵) گۆرباشۇف گۆرپانى بەسەر سياسەتى ستراتىكى و ئامانجە سياسى و ئاسايشەكانى سۇقىيەتدا ھىنا، بەلام ئەم پىقۇرمانە نەك ژيانىكى دووبارەى بەسەر سۇقىيەتدا نەھىنا، بەلكو خالە لاوازەكانى ئەم سىستەمى زياتر دەرخت، ئەم گۆرپانەش بى ئەنجام بوو، لەم كاتەدا ئەمريكا بىرياردا موشەكە دور ھاۋىژەكانى خۇى لە ولاتانى ئەوروپاي پۆژئاۋادا جىگىر بكات و لەۋيۋە خاكى سۇقىيەت لە بەرامبەر ھىرشە چاۋەروان نەكراۋەكەيدا بداتە

۱ - ھىرى كىسجەر: ئايا ئەمريكا پىۋىستى بە سياسەتى دەرەوہ ھەيە، و.كەمال نورى، چاپخانەى ھەمدى، سلىمانى، ۲۰۰۵، ل. ۴۴۹.

۲ - د.محمد ئىحسان: س- پ، ل. ۱۷۰.

بەر ھىرش و پەلامارەكانى خۇي، ئەنجامى بە فېرۇچوونى سەرمايەيەكى زۆر بە ھۆي كېرىنى چەكەۋە و نەرمى نواندىنى سۇقۇيەت بەرامبەر ئەو بزۈوتنەۋانەي لە ژىردەستى دابوون و دەرکەۋتنى سەرکردەي نوئى كۆمۇنىستى و پېفۇرمخۈۋاتر بوۋە ھۆي نىزىك بوۋنەۋەي پوۋخانى سىستىمى كۆمۇنىستى، پاش ئەمەش لە ئاكامى ئەو ئالۋى و توند وتىژيەي لە ئەۋروپاي پۇژھەلات و ناۋەندا پرويدا لە سالى (۱۹۸۹) بلۋكى پۇژھەلات (كۆمۇنىزم) لەبەريەك ھەلۋەشايەۋە، بەمەش لە كانوونى يەكەمى (۱۹۹۱)دا بە رەسمى يەكيتى سۇقۇيەت لەبەر يەك ھەلۋەشانەۋە.^(۱)

لە كۇتاييدا دەتۈانين بلېين بە درىژايى سەدەي بىستەم ھەردوۋ دەۋلەتى (پرووسيا و ئەمريكا) پەيۋەندىيەكى ئالۋز و دژ بەيەك لە نيۋانىندا ھەبوۋ، ھەردوۋ دەۋلەت لە جەنگى جىھانى يەكەمدا و بەدۋاي يەكدا لەبەرى و لاتانى ھاۋپەيماناندا دژى و لاتانى مىحوەر شەريان كرد، بەلام لە دۋاي جەنگى جىھانى يەكەم و لە ماۋەي نيۋان ھەردوۋ جەنگدا پەيۋەندى نيۋانىان ئالۋز و دژ بەيەك بوۋ، ئەمەش بەھۆي جياۋازى بەرنامە و سىستىمى سىياسى و ئابۋورى ھەردوۋ و لات بوۋ.

بەلام بە ھەلگىرسانى جەنگى جىھانى دوۋەم و گەۋرەبوۋن و فروانبوۋنى مەترسىيەكانى ئەلمانىاي (نازى) لەسەر تەۋايى مۇقايەتى و (فاشى) لە ئىتالىا و دەسلەتلى (سەربازى) لە يابان واىكرد ئەم دوۋ و لاتە بىنەۋە ھاۋپەيمان و پىكەۋە لەيەك بەرەدا كارېكەن بۇ كەمكردنەۋەي و سنورداركردىنى مەترسىيەكانى ئەلمانىا و ھاۋپەيمانەكانى و لەناۋېردىنى ئامانجە فراۋانخۈۋازىيەكانىان، لەم پىناۋەشدا ئەمريكا لە رېگەي خاكى ئىترانەۋە ھاۋكارىيەكى بى شومارى دەۋلەتى پرووسىاي كرد، بۇ ئەۋەي لەبەردەم ھىرشى ھەمەلايەنەي ئەلمانىادا خۇي بگريت، بەلام ئەم ھاۋكارىيانە نەبوۋنە سەرەتايەك بۇ پەيۋەندىيەكى بەھىزى نيۋان ئەم دوۋ و لاتە، بەلگۈ پىتش تەۋاۋبوۋنى جەنگ ئەم دوۋ دەۋلەتە چۈۋنە ناۋ يەككە لە مەترسىدارترىن و ماۋە درىژترىن جەنگەكانى مېژۋوى مۇقايەتى كە بە جەنگى سارد ناسرا، ھەرچەندە ئەم جەنگە پوۋبەپوۋبوۋنەۋەي پاستەۋخۇي سەربازى

نیوان ئەم دوو دەولەتەى تیدا نەبوو،^(۱) بەلکو زیاتر شەپى ھاوپەیمانیەکان و شەپى ئابوورى و پېشپىرکى تەکنەلۆژى بوو. ماوەى ئەم مەملانئ سەختەى نیوان ئەم دوو بەرەى (سەرمايەدارى و ئىشتراکى) تا سالى (۱۹۹۰)ى خایاند، بەلام یەکیەتى سۆفیەت و ھاوپەیمانیەکانى لەم سالا بەدواوە نەیاننۆنى درێژە بەم مەملانئ تاقەت پىروکینە بدن و یەکیەتى سۆفیەت ھەلوەشایەو و سیستى تاک جەمسەرى لە جیھاندا دەستى پیکرد، ئەم مەملانئ درێژخایەنە دەولەتى روسیا (یەکیەتى سۆفیەتى پېشوو)ى لە ھەموو بوارەکانى ئابوورى و سیاسى و بازرگانى و.... ھتد تووشى داتەپىن کردبوو، بەلام لە دواى سالى (۱۹۹۰)ووە بەتایبەت لە سەردەمى ھەردوو سەرۆک (بۆرج یەلسن و فلادیمیر پۆتن) دەولەتى روسیا دووبارە بە تواناو گروپىنیکى زۆرەووە گەراپەووە سەرکایەى سیاسى جیھان و بوویەووە بە یەکیک لە گەورەترین زلھیزەکانى ئەمروى جیھان.^(۲)

ئەمەش دوژمنەکانى دوینى و دۆستەکانى ئەمروى (ئەمریکا و ھاوپەیمانیەکانى) روسیای تووشى نیکەرانى و دلەنگى کردووە، چونکە ھەرچەندە لە دواى سالى (۱۹۹۰)ووە روسیا و ئەمریکا پەيوەندییەکانى نیوانیان تارادەیک ھیوربووەتەو، بەلام بە گومانەووە لەتوانا و ھەنگاوەکانى یەکتەر دەروانن (بەھوى پېشینەى دوژمنایەتى نیوانیان)، ئەوہى مەترسى دروست دەکات لە ئالۆزبوونى پەيوەندییەکانى نیوان ئەمریکا و روسیا، بوونى جیہخانەیکى گەورەى چەکی ئەتۆمىە لەم دوو ولاتەدا بەجۆریک رێژەى (۹۰%)ى چەکە ئەتۆمىەکانى جیھان لەم دوو ولاتەدا، حکومەتى ئەمریکا لە سەردەمى بۆشى کوردا ھەولئ دا چەند بنگەیکى دژە موشەک لە چەند ولاتیکى ئەوروپادا بونیاد بنئ (بە بیانوى کەمکردنەوہى مەترسى موشەکە دور ھاوێژەکانى ئێران و کۆریای باکوور لەسەر ئەمریکا و ھاوپەیمانیەکانى)،^(۳) ئەم ھەنگاوە مەترسى روسیای بەرامبەر ئەم سیاسەتەى ئەمریکا زیاترکردووە بەتوندى دژایەتى کرد، ئەمەش دووبارە پەيوەندییەکانى نیوان ئەم دوو دەولەتەى بەرەو ئالۆزى بردەووە، بەلام دواى ھاقتە

۱ - کارلھاینتس دشنر: تاریخ الولايات المتحدة، ص ۳۵۹.

۲ - بدون مؤلف: موجز التاريخ الأمريكي، ص ۲۰۶.

۳ - امین شلبی: الوفاق الأمريكي السوفيتي، القاهرة، ۱۹۸۱، ص ۳۲.

سەرکاری ئۇباما گرژییەکانی نیوان ئەم دوو ولاتەتارادەیکەم بۆونەتەو و
 ھەولێ چارەسەرکردن و ھینورکردنەو ھێ کێشەکانی نیوانیان دەدەن، پشتیوانی
 بەردەوامی پوووسیا بۆ ئێران و ھەولدان بۆ قۆرغکردنی بازارپەکانی جیھان و
 دەستگرتنی پوووسیا بەسەر وزە و ئوروپا (غازی سروشتی و نەوت) و
 پێشخستنی سیستمە سەربازییەکە و فرۆشتنی چەکی پێشکەوتوو بە ولاتانی
 نەیارێ ئەمریکا و ھاوپەیمانەکانی، لەگرتنترین ھۆکاری مەترسیەکانی لە
 بەرھەوپیشتچوونەکانی پوووسیا، لەبەرامبەردا پوووسیا مەترسی لە ھەنگاوەکانی
 ئەمریکایە لە سەرچەم ولاتانی جیھاندا بەگشتی و ئوروپا و پۆژھەلاتی ناوہراست
 بەتایبەتی، ئۇباما دەیەوئ گۆران لە ھەلوئستی ولاتەکەیدا بکات بەرامبەر پوووسیا
 و دەیەوئ ترسی ئەو ولاتە برھەوئینیتەو لە ھەنگاوەکانی ولاتەکە. (۱)

لە تازەترین ئەو بەرھەوپیشت چوونانەش لە پەیوەندیەکانی نیوان ئەمریکا و
 پوووسیا، رێککەوتنی ئەم دوو ولاتە لەسەرکەمکردنەو ھێ چەکە ئەتۆمیەکانیان کە
 گەرەترین مەترسین بۆسەر تەواوی مرقفایەتی، بەم ھەنگاوەش دەیانەوئ ئەو
 بەسەرچەم ولاتە سەرکەشەکان بۆ ھەولدان بۆ بەدەستخستنی ئەم چەکە
 مەترسیدارە کارێکی بێ سوودەو ئابووری ولاتەکیانی بە ھەدەر دەبەن و لە
 کۆتایشدار پووبەرووی دژایەتی کۆمەلگە نیودەولەتیان دەکاتەو، لەبەرامبەردا
 پوووسیا قایل بوو بەو ھێ فشار بخاتە سەر ئێران بۆ راگرتنی چالاکیە ئەتۆمیەکانی
 یەکەم ھەنگاوی پوووسیا لەم بوارەدا قایلبوونی بوو بۆسەپاندنی سزای زیاتر
 بەسەر ئێراندا، لەحالەتیکدا ئەگەر ئێران رازی نەبوو دەستبەرداری چالاکیە
 ئەتۆمیەکانی بێ.

جهنگى ئەمىرىكا - قىتئام

يەكەم / ھۆكۈرى نۆدەولەتى

روسىا دوای شۆرپىسى بە لىشەفى لە سالى (۱۹۱۷) لەلاى زۆر كەس وىتەيەكى خراپى رادىكالى ھەبوو، ولاتە يەكگرتوۋەكان ھەتا سالى (۱۹۳۴) پەيوەندى دىلۇماسى لەگەل سۆقىتەدا دانەمەزراندبوو، لەگەل پەرەسەندى نازىيەتەدا لە سالانى سىيەكان، ھەندى گروپى بچووك بىروايان وابوو كۆمۇنىزم باشترىن بەربەستە لەبەردەم فاشىزىمدا و پىشەنگىكىشە بۆ سىستېمىكى نوپى دادپەرۋەرەنەتر لە جىھاندا، كاتىك ئەلمانىا پەلامارى سۆقىتى دا ھاوسۆزى بەرامبەر لايەنى قوربانى دروست بوو، سەرۈكى ولاتە يەكگرتوۋەكانىش فرانكلين رۆزفېلت (۱۹۲۳-۱۹۴۵) لەسەر ئەو بىنەمايە مامەلەى لەگەل سۆقىتەدا دەكرد، بىرواى وا بوو چەندىن سەدەى دوور و درىژ لە ئۆتۆكراسى و ئىمپىريالىزم و نەتەۋەيى كەسايەتى ستالىن پاش جەنگ نابىنە رېگەر لەبەردەم ھاوكارى ئەمىرىكا- سۆقىتەدا،^(۱) بەلام دۆستايەتى نىوان ئەم دوو زلەپزە جىھانىە زۆرى نەخاياند و لەگەل كۆتايەتەنى جەنگ نىشانەكانى مەملەنى و ناكۆكى لە پەيوەندىيەكانى نىوانىاندەركەوت، بە تايبەت لە كىشەى ھەردوو لا كۆرپاۋ گەمارۆى سەر شارى بەرلىندا، بە كۆتايەتەنى جەنگى كۆرپا جەنگى سارد كۆتايى نەھات، بەلكو بەھۆى دابەش بوونى بەرلىنى پايتەختى ئەلمانىا لە نىوان ھاوپەيمانان و سۆقىتەدا، ھەروەھا بەھۆى جەنگى قىتئامەۋە قۇناغى سامناك و پىرمەترسى بەخۆۋە دى، بۆيە سىياسەتە جىھانىەكان بە درىژايى جەنگى سارد. بوونە دوو جەمسەر بەسەر دوو گروپدا، گروپىكى دەۋلەمەندى كۆمەلگا دىموكراتەكان بە رېبەرايەتى يەكىتى سۆقىتەت كە لە پىنى ئابوورى و سەربازىيەۋە پىكەبەرى يەكترىيان دەكرد، زۆرىنەى پىكەدادانەكان لە دەرەۋەى سەربازگەى ئەمىرىكا و سۆقىتەدا و لە قەلەمپەۋى جىھانى سىيەمدا كە سەقامگىرى سىياسىيان نەبوو يا تازە سەربەخۇ بوون پوۋىدەدا.^(۲)

ھاۋشىۋەيىيەك لە قورسايى پىنگەى بزاڧە پىزگارخوۋازە نىشتەمانىيەكان و بزاڧە نىشتەراكىيەكاندا لەھەمبەر پوۋبەپوۋبەۋەى دەۋلەتەنى سەرمایەدارىدا ھەيە،

۱ - ھنرى كىسېنچەر: س- پ، ل ۱۱۱.

۲ - ادونىس العىكرا: س- پ، ل ۵۰.

یەکیتهی سوڤیهته بۆ لاوازکردنی ئەوروپای پوژئاوا و ویلایهته یهگرتوووهکان، بیروکەهی یارمهتیدانی بزاقی پزگاریخوازی نیشتمانی لاگه‌لاله‌ بوو، به‌بێ ئەوهی په‌نا بۆ هێرشێ راسته‌وخۆ به‌ریت، سوڤیهته بۆی ده‌رکه‌وت سێ په‌گه‌زی بنچینه‌یی هێزی شوێشگێڕی له‌ جیهاندا هه‌ن، ئەوانیش: سیستمی ئیشتراکی جیهانی و بزوووتنه‌وه‌ی کریکارانی جیهانی و بزاقی پزگاریخوازی نیشتمانین، پێویسته‌ هاوپه‌یمانیته‌ی له‌ نێوان ئەم سێ هێزه‌دا دروست بکریته‌ بۆ لاوازکردنی پێگه‌ی ئیمپریالیزم، به‌م پێیه‌ یه‌کیته‌ی سوڤیهته به‌رده‌وام ده‌ستی له‌ کاروباری ئەوروپای خو‌ره‌ه‌لات وه‌رده‌دا و هه‌ولێ فراوانخوازی سیاسه‌ته‌کانی و ئایدۆلۆژیای کۆمۆنیزمی ده‌دا، ولاتانی ئەوروپاش به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ نه‌یانده‌توانی دژ به‌کۆمۆنیزم به‌هه‌ستنه‌وه‌و هه‌ستیان به‌ پێویسته‌ی به‌شداریکردنی ئەمریکا له‌ دامه‌زراندنی ئاسایشی ئەوروپا ده‌کرد له‌ چوارچێوه‌ی په‌یمانیکی به‌رگریدا، بۆیه له‌ (٦)ی ته‌مووزی (١٩٤٨) گفتوگۆکانی تایبته‌ به‌ مۆرکردنی په‌یمانی باکووری ئەتله‌سی (ناتو) به‌ به‌شداری ئەمریکا، که‌نه‌دا، ئەندامانی په‌یماننامه‌ی برۆکسل، له‌ واشنتون ده‌ستیپێک‌کرد و سه‌ره‌ئهنجام له‌ نیسانی (١٩٤٩)دا مۆرکردنی په‌یماننامه‌که‌ی لێکه‌وته‌وه.^(١)

فەلسەفەی دامه‌زراندنی ئەم په‌یماننامه‌ سه‌ربازیه‌یه، یه‌که‌م: دامه‌زراندنی مه‌ربه‌ندیکی ئەمنی به‌ ده‌وری ولاته‌ دیموکراسیه‌یه‌کانی پوژئاوا، دووهم: که‌مارۆدانی یه‌کیه‌تی سوڤیهته‌ زله‌یزی کۆمۆنیزم و تاقمه‌که‌ی، که‌ دواتر ئەمانیش له‌ چوارچێوه‌ی په‌یمانی وارشۆدا کۆبوونه‌وه، پێکه‌ینانی ئەم دوو په‌یمانه‌ تا نیه‌وی یه‌که‌می سالانی (١٩٨٠)، په‌یوه‌ندییه‌کانی هه‌ردوو جه‌مسهری پوژه‌ه‌لات و پوژئاوای له‌ بواره‌ جیا جیاکاندا دووچاری کێشه‌ و گرفت کرد، ئەوپه‌ری پێکدادانی سه‌ربازی له‌ نێوان هه‌ردوو به‌ره‌که‌دا، له‌ کۆریا و فیتنام و چه‌ند ناوچه‌یه‌کی تری له‌ جیهاندا پوویدا.^(٢)

(له‌ راستیدا دامه‌زراندنی ئەم په‌یمانه‌ سه‌ربازیه‌یه و پێشبرکێ کردنی یه‌کیته‌ی سوڤیهته‌ له‌ دروستکردنی چه‌کی ئەتۆمی و ده‌ستیوه‌ردانی هه‌میشه‌یی هه‌ردوو جه‌مسهره‌که‌ له‌ کێشه‌ و گرفته‌ جیا جیاکانی جیهان، جه‌نگی ساردی نێوان

١ - د.عبدالعزیز سلیمان نوار واخرون: س- پ، ل ٣٠٧.

٢ - د.عصام العطیه: القانون الدولي العام، ط ٥، بغداد، ١٩٩٣، ص ٢١٠.

ھەردوولای توندوتیژ تر کرد، بەلام دیارە خوڤاگرتن و مەترسی لە بەرپاڤبوونی جەنگێکی ئەتۆمی سەرانسەری، کە ترسی ئەوەی لێدەکرا بێتە ھۆی لە ناوچوونی کرۆی ئادەمیزاد بە گشتی، وایلیکردن ھەمیشە دان بەخۆدابگرن لە پێناو پاراستنی ئاسایشی جیھان ئەمەش لە ئەنجامی ئەو ھاوسەنگییە لە تەرازووی ھیزدا ھەبوو).^(۱)

ئەوەی جینگای تێرامانە، لە ناو پیکخواوی پەیمانی ئەتلەسیدا، سەدا و ھەژمونی واشنتۆن لە دیاریکردنی ستراتیژ و تەرخانکردنی پێداویستییەکانی پڕچەک کردن زالبوو. ئەمریکا بە ھاوکاری ولاتە ھاوئەھمەکانی توانیویەتی ئاراستەیی مشتومڕە سیاسیی و دبلۆماسی و سەربازییەکان لە ھەمبەر کیشمەکیشەکانی لە فیتنامدا بە قازانجی خۆی ببات، بڕیارەکانیشی تا پادەییکی زۆر تووشی شکست نەبۆتەو، ئەمەش سروشتی زلھیزەکانە لە پوژھەلات بێت یا پوژئاوا، چەندە قورسایان ھەبێت بە ھەمان بڕ لە ھاوکیشە سیاسییە نێودەوڵەتیەکاندا خاوەن بڕیار و کاریگەرین.^(۲)

ویلایەتە یەکگرتووەکان لەمەڕ خۆ بەخاوەن زانیی سیستمیکی نێودەوڵەتی لە ئاسیادا پێگرتییەکی ھەبوو، چونکە لە پرووی ئاسایشەو، ئاسیا لەیەک کاتدا لەدوو جیھانی جیاوازا بوو، ئەمریکاش نەیدەتوانی ستراتیژیکی دوو سەرھە سەربازی و سیاسیی پیادە بکات وەک ئەوەی لە ئەوروپا پیادەیکرد، ئەویش دامەزراندنی بەرھەییکی سەربازی بۆ پووبەپووبوونەو مەترسی ھەر لەشکرکیشەییکی سۆڤیتی شان بەشانی چاودێریکردنیک مەنھەجیانە دامەزراندنی دەسەلاتە دیموکراسییەکان، لە پێی پیشتگیری بۆژانەو ئەوروپا و دواتریش یەکانگیربوونی ئەوروپا، ھیچ کام لەو دوو ستراتیژە لە ئاسیادا جێ بەجێ نەکران، جگە لە پەيوەندی دوو قۆلی ولاتە یەکگرتووەکان لەگەڵ ژاپۆن و کۆریای باشوور، شەپیش لە (کۆریا و فیتنام) لە بری بەرھەییکی ناوچەیی ھەلنەگیرسا.^(۳)

بە شێوەیەکی گشتی ولاتە یەکگرتووەکان لە ناوھندی جەنگی ساردا، ویستی یەکییتی سۆڤیەت بنگۆل بکات، ھەرچەندە سیاسەتی بنگۆلکردن دوو مەسەلەیی تەم و مژاوی تێدابوو، یەکیکیان پەيوەندی بە نیازەکانەو ھەبوو، ئایا ھیزی سۆڤیەت

۱ - لوقمان خەیاڵی: س- پ، ل ۶۶.

۲ - کلود جولیان: الامپراطورية الأمريكية، ت. ناجی ابوخلیل، دار الحقیقة، ط ۱، بیروت، ۱۹۷۰، ص ۳۵۱.

۳ - ھنری کیسنجەر: س- پ، ل ۱۹۲.

بنكۆل بكرىت و پارە بۇ رېڭا گرتن لە فراوانخوۋازى ھىزى سۇقىيەت دايىنبكرىت، يان لە چەند ناوچەيەكى سەرەكى ديارىكراودا بوەستى، كە بەرادەيەكى ترسناك بۇ ھىنانەدى ھاوسەنگى گرنگن، جۇرچ كىنان داوايدەكرد لە برى ئامرازى سەربازى زۆرتر پىشت بەھەلبۇاردن (الانتقائىة) ببەستريت، بەلام دواى شەرى كۆريا، تىزەكەى كىنان پاساۋەكانى خۇى لە دەستدا، دەرگەوت كۆمۇنىستەكان بەھەماھەنگى و يەكپىزى دەجولئەنەو، لە كاتىكدا سىياسەتى بەخۇو گرتن پى لەسەر ئامانجى ئايدۇلۇژى دادەگرت ئەويش رېڭەگرتن بوو لە بلابوونەوھى كۆمۇنىزم، لەم چوارچىۋەيدا ئەمريكا ھەلەيەكى گەورەى كرد، كاتى خۇى لەجەنگى فېتنام ھەلقورتاندا، كىسنىچەر دەلى: (فېتنام بوو درزى خستە جەستەى پىكەوھە لكاوى ئايدۇلۇژيا و ستراتىژى)، بۇ ماوھى دوو دەيە ئەمريكا خەرىك بوو رېڭا نەدا كۆمۇنىستەكان دەست بەسەر فېتنامدا بگرن كە نرخەكەى (۵۸) ھەزار كوژراوى ئەمريكى و نزيكەى يەك مليۇن كوژراوى فېتنامى و (۶۰۰) مليار دۇلار و ئاژاۋەى ناوخۇيى بوو، پاشان ئەمريكا ھەولیدا لە فېتنامى باشوور كۆمۇنىزم بنكۆل بكا، دەرترسا لە فېتنام بدۆرپ، ئەم ترسە لاي (كىسنىچەر) ھەستى پىدەكرىت كە دەلىت: (جەنگى فېتنام سەرەتا ۋەك تەقەلا دەستپىنكر بۇ بەكارھىنانى تەكنۇلۇژياى ئەمريكا لە شكست پېنھىنانى پارتىزانە ناوخۇيەكاندا، رەنگە زور جار بۇ پرزگاربوون لە تەنگزە و ۋەھمىك بە دروستبوونى مەترسىيەكى گەورەتر بۆسەر ئاسايش و ئارامى تەواو بىت).^(۱)

دووەم/ھەلەكەتەى جىۋپۆلەتىكى فېتنام

ھەردوو كۆلۇنيالىزمى بەرىتانيا و فەپەنسا لەو ناوچانەى بۇ ماوھى چەند سەدەيەك دەستيان يەسەرداگرتبوو، بە شىۋەيەكى پلە بەپلە بەرەو لاوازبوون چوون رېڭەى بۇ سەرھەلدانى گروپى ولاتە تازە سەربەخۇكان (جىھانى سى) خۆشكرد، لە پووى جىۋپۆلەتىكەوھە جىھان بەسەر دوو بەرەدا دابەش بوو بوو، يەكەميان: ھەندى ولاتى ۋەك يەكىتى سۇقىيەتى جارن - روسياى ئەمىرۆ - ئەمريكا - كەنەدا - بەرازىل - ھىندستان - چىن - ئەرجەنتىن ناوچەيەكى بەربلاويان لەبەردەستدا بوو،

دووهميان: هه‌ندى ده‌وله‌تى مامناوه‌ندى و بچووك به‌سه‌ر هه‌ندى نۆكه‌ند و ته‌نگه و پى‌گاو‌بانى وشكانى و ده‌ريايى گرنگدا زال.^(۱)

دابه‌شبوونى ناوچه‌ى نۆكه‌ند و ته‌نگه‌كان به‌سه‌ر ده‌وله‌تانى جيهاندا دابه‌شبوونىكى وهك يهك نيه، ئه‌مه‌ش واى‌كردوو ده‌وله‌ته به‌هيزه‌كان بۆ كۆنترۆلكردنى ناوچه گرنگه‌كانى جيهان په‌نا ببه‌نه به‌ر هيز، هه‌لكه‌وته‌ى نيمچه‌دووورگه‌ى هيندى چينيش له‌ پووى جيوستراتيجه‌وه پۆلى پالېشتيان ده‌بينى و ناوچه‌يه‌كى ئه‌كتيف و شياوى دزه‌كردن و پووبه‌پوو بوونه‌وه‌ى په‌يوه‌نديه نيوده‌وله‌تیه‌كان بوو، له‌ هه‌مان كاتدا جينى پىكه‌وه‌به‌ستنى دوو ستراتيژى وشكانى و ده‌رياييه، بۆيه‌ هاو‌جووته له‌گه‌ل ناوچه ده‌سپۆ و ده‌ره‌كه‌كان، ئه‌م جوړه سه‌رزه‌وييانه هه‌ریمىكى ده‌رياييان هه‌يه كه هه‌ميشه مامناوه‌ندتره له‌ناوچه ناوخۆيه‌كان،

له‌ كاتى‌كه‌دا بناغه‌ى نه‌ته‌وه‌گه‌رى له‌م زه‌وييانه‌دا لاوازتره، چوونه‌پالى ئه‌و فره جوړيه مروييه بۆ پال جيوپۆله‌تيك له‌سه‌ر ئاستىكى فراوان هه‌ماهه‌نگى يه‌كتر ده‌بن، بۆيه به‌دریژايى ميژوو به‌ملاولا‌دا پاكيشراون.^(۲)

له‌گه‌ل ده‌ركه‌وتنى كيشه‌ى وزه‌ى پيوست و كه‌ره‌سته‌ى بنه‌په‌تى، ويلايه‌ته يه‌كگرتووه‌كان گرنگدا به‌ هه‌ندى ناوچه له‌ جيهاندا كه‌ خاوه‌ن په‌هه‌ندى ئابوورى و ستراتيژى گرنگ و مللانىشيان له‌سه‌ربوو، له‌پال ئه‌و ئامانجاندا ئامانجى ئاسايشيشى هه‌بوو، ئه‌مريكا و ئه‌وروپه‌ هاوپه‌يمانه‌كانى قسه‌يان له‌سه‌ر چۆنيتى پاريزگارى ئاسايشى هه‌ریمایه‌تى ده‌كردوه‌ له‌ هه‌مبه‌ر هه‌ر شه‌پۆلىكى ريكخراوه رادىكال و بزافه‌ شوپشگيريه‌كان كه له‌ لايه‌ن سۆفیته‌وه كۆمه‌ك ده‌كران، له‌و پووه‌وه ئه‌مريكا ترسنى زۆرى هه‌بوو له‌ ناوچه‌ى باشوورى خۆره‌لاتى ئاسيا، له‌لايه‌ك ترسى فراوانخوازی شيوعيه‌كان له‌ هيندى چينيدا به‌گشتى و فیتنام به‌تايه‌تى، له‌لايه‌كى ديكه‌وه هه‌ره‌شه‌ى شۆفیت له‌ ئاوه‌كاندا.^(۳)

به‌رژه‌وه‌ندى سه‌ره‌كى ولاته يه‌كگرتووه‌كان له‌ فیتنامدا ته‌نها له‌سه‌ر چۆنيتى به‌كاره‌ينانى سه‌رچاوه‌ سروشتيه‌كان يان دۆزينه‌وه‌ى بازاپى تازه له‌ هه‌ریمه‌كه‌دا

۱ - لوقمان خه‌يالى: س - پ، ل ۶۷.

۲ - هه‌مان سه‌رچاوه.

۳ - د.عبدالقادير محمد فهمي: الصراع الدولي وانعكاساته على الصراعات الاقليمية، دار الحكمة للطباعة والنشر، الموصل، ۱۹۹۰، ص ۱۸۵.

رانه وەستابوو، بەلگە پەيوەندى بە بەرژە وەندىيە ستراتيژىيەكانى ئەمريكاو هەبوو، واتە هەر دەولەتتەك ئىتتىپاقىيەت كۆنترۆل بىلەن پىنگەى لە هەريەكەدا بەهيز دەبى بە پىچەوانەشەو ئەگەر ئىتتىپاقىيەت لەدەست بىد، كاريگەرى لەسەر گشت هەريەكە لاواز دەبىت، ئەم پەرسىيە لە سىياسەتى دەرەوى ولاتە يەكگرتووكان بە تىورى (دۆمىنۆ) ناسراو. ^(١)

دەبينىن پاش زياتر لە چارەكە سەدەيەك لە جەنگى ئىتتىپاقىيەت، پىنگەى ستراتيژى و ئابورى ئىتتىپاقىيەت لە هاوگىشە هەريەتى و نۆدەولەتەكاندا بايەخدارتر دەبىت، ئەنجومەنى داپشتنى ستراتيژى ئاسايشى نەتەوىي ئەمريكا ئىتتىپاقىيەت بە يەكەك لە ولاتانى كە بە خستەنەپرووى سەرمایەى مرووى و كەرەستەى خا و خزمەتگوزارى دارايى و هيزى كاري ئامادە و بازاري لۆكالى گرىگ و گەشەسەندوو دادەنيت كەدەتوانيت رۆلەكى گەورە بگيريت لە پەرەپيدانى تەكنۆلۆژىي ناوچەكەدا. ^(٢)

سىتەم/ ھۆكاري ئايدۆلۆژى

جەنگى دووھەمى جىھانى بە نوشوستەينانى دەولەتەنى فاشى و نازى و سەركەوتنى دەولەتە لىبرال و شىوعىيەكان كۆتاي ھات، بە ھۆى جياوازي و ناكۆكى نيوان سىستەمى لىبرالى و شىوعىيەو، مەملەتيەكى توند لەسەر بناغەى ئايدۆلۆژى دروست بوو، بۆرجوازي رۆژئاوايى لەلايەن چيني رۆژئاوايى گەورەترين گروھى لەگەلدا دەكرا، خەرىك بوو ھەوال و دەنگى باسەكانى (ماركس) بىتەدى، بەھەى لەگەل گەشەكردنى سىستەمى لىبرالىزمدا چيني كرىكاران گەشە دەكەن و ئەو سىستەمە لەناودەبەن، ئەم مەملەتيە جۆرە جەنگىكى نووى ھىنايە كايەو كە مێرووى مەرقايەتى بەخۆيەو نەيدىبوو، ئەويش جەنگى ساردە. ^(٣)

خويندەنەھەى رۆژئاوا بە تايبەت ولاتە يەكگرتووكانى ئەمريكا بۆ گەلنى دنيا، پەيوەستەردنەيە بە بەھاكاني ديموكراسى رۆژئاوايى، بازاري ئازاد، ھۆمەتى سنووردار، مافەكانى مەرقە سەربەخۆيى تاك و پابەندبوون بەھۆكمى ياسا، ئەم بەھاكە لە دەزگاكانياندا بگونجىن، ئەگەر چى كەمىنەى شارستانىيەكانى تر

١ - ھەرى كىسەنچە: س- پ، ل ٦٣.

٢ - د. عبدالوھاب الكيال: الموسوعة السياسية، ج ٧/ ص ٣٣٠.

٣ - عبدالعظيم رمضان: س- پ، ل ١١.

بېروايان بهم به هاگه له ههيه و په رهيان پېندهدن، به لام بۆچوونی کۆمه لگه ناروژئاواييه کان جياوازه و به ئيمپرياليزمی دهزانن.^(۱)

به سهرکه وتنی شيوعيه کان له چين و راگه يانندی کوماری چینی میلی له لايهن (ماوتسی تونگ) هوه له ئيلولی (۱۹۴۹) دا ئه وهندهی تر مه ترسی لای ئه مريکا دروستکرد چونکه سهرکه وتنی ئه م شوړشه فاکتريکی هاندانی بزوتنه وه چه په شوړشگيريه کانئاسيا و جيهانه به ئاراسته ی پلان دانان بۆ جيبه جيکردنی تيؤريای (مارکسی- لينينی). ئيتناميش وهک ناوچه يه کی گرنگی نيمچه دورگه ی هيندی چینی، بارودخه که ی زور له باربوو بۆ گه شه کردنی بيری کۆمونيژم تيايدا چونکه ته مه نيکی دوور ودریژی له دهسه لاتی داگيرکاری و ئيمپرياليزميدا به سهر برذبوو، به چاوی فرياد په سه وه له کۆمونيژم و سهرکرده کانی دهروانی،^(۲) له راستيدا کۆمونيژم ته نها ئه و ميتوده نه بوو بۆ کاولکردنی دهسه لاتی سياسی و ئه و کۆمه له بنه مايه ش نه بوو بۆ ريکخستنی چالاکیه ئابووريه کان، به لکو سيستمیک بوو بۆ کوشتنی به کۆمه ل و توندوتیژی و دلره قی و چه وساندنه وه و کوشتنی خه لکی بيتاوان به شيويه کی بهرچاو، ئه وانه سيمای نمونه یی ئه و سيستمه بوون، بۆيه له سه دهی بيسته مدا يه کتيک له و ره خنه سهره کيانه ی کۆمه لگا ديموکراته کان، ئاراسته ی پړنيمه سه رتاپاگيره کانيان ده کرد و به تاييه تيش ئاراسته ی کۆمونيسته کانيان ده کرد، ئه وه بوو که به شيويه کی پلان بۆ دانراو به ها نيوده وله تيه کانيان پيشيل ده کرد، له رپی ئه و بزوتنه وه راديکال و پارتانه وه که له دهروه به رپيه دهبران، به واتايه کی تر له رپی گه رانه وه يان بۆ رۆحی جهنگه ئاينيه کان.^(۳)

له ماوه ی نيوه ی يه که می سه دهی بيسته مدا، ولاته يه کگرتوه کان چووه دوو جهنگه وه بۆ ريگرتن له وه ی هيزيکی دوژمن ئه وروپا پاوان بکات، دواي جهنگی دووه می جيهانيش ولاتيک له ئه وروپا نه ما بایي ئه وهنده هيزی هه ييت ئه وروپا پاوان بکات، يان ئاماده ييت په نابهریته بهر جهنگ وهک ئامرازيکی سياسی دژ به هاوسيکاني، که واته هه ره شه کانی ئاسايش له دهروه دههاتن، له نيوه ی دووه می سه دهی بيسته مدا، به ورد تر له سه ره تاي سالی (۱۹۴۱) هوه، ولاته يه کگرتوه کان

۱ - دادونيس العکرة: س- پ، ل ۶۲.

۲ - فرزند شیرکو: ئه مريکا له ميژووه وه بۆ داهاتوو، چاپخانه ی خاک، سليمانی، ۲۰۰۵، ل ۶۱.

۳ - هنری کيسنجر: س- پ، ل ۴۲۷.

چووه سى جەنگەوۈ دژى ژاپۇن و كۇريا و فېتنام بۇ بەرگريگردن لەهەمان بنەما، نيۈەى دوۋەمى سەدەى بېستەم، سىستىمى سىياسەتى ئەمىرىكى تەرخانگراپوۋ بۇ ئەنجامدانى ئەو كارانەى كە سەرگردايەتى نىۋەدەولەتى دەيوست، چونكە بۇ ولاتە يەكگرتوۋەكان ئەو كاتە كاتى جەنگ بوو نەك دواى جەنگ، پېتشىبىنى و پېنمايى دەزگاكان بۇ جىبەجىگردنى دىموكراتى لە ئەوروپاى پۇژئاوا لە مەترسى كۆمۇنيزم و بەربەستگردنى ئەم ئايدۆلۇژيا ترسناكە بۇ سەر بەرژەۋەندىيەكانى جىهانى پۇژئاوا بەگشتى و ئەمىريكا بەتايىبەتى، ناچاربوو چەند شىۋازىك بگريتەبەر، لەوانە دامەزراندنى ھاۋپەيمانىتى سەربازى بە مەبەستى بەرگريگردن لەو ولاتانەى كە لايەنگرى ئەمىريكا بوون، ھەروەھا لەپېناۋ پارتە چەپرەۋەكانى جىهاندا بوو.^(۱)

سەرۆك (جۇن.ف. كىندى) (۱۹۶۱-۱۹۶۳) ئەۋەى دوپاتگردەۋە كە ئامانجى ئەمىريكا تەنھا ئەۋە نىە ئاشتى بۇ ئەمىرىكىەكان فەراھەم بكات، بەلكو كار بۇ پاراستنى ئاشتى و ئاسايشى جىهان دەكات ھەروەھا لىندۇن جۇنسۇن (۱۹۶۳-۱۹۶۹) لەو كاتەدا ھەۋلى دا پى لە كۆمۇنىستەكان بگري دەست بەسەر فېتنامى باشووردا بگرن، پىنى لەسەر پاپەپاندنى ئەركى ئەخلاقى داگرت نەك بەرژەۋەندى نەتەۋەيى، چونكە ۋەك دەلەت لەخۇ بوردن بناغەى سىياسەتى ئەمىريكا بوو، ھاۋكات ھاۋكارى خۇمان پېتشكەش دەكەين بە ھەركەسنىك لە ئاسىي باشووردا كە داۋاى يارمەتىمان لىبكات، بۇ بەرگريگردن لە ئازادىيەكەى، لەو ناۋچەيەدا شتىك نىە ئارەزوومان لەسەرى ھەيىت يان ھەۋلى بۇ بدەين، نەزەۋى وزار، نە پىگەى سەربازى و نە نىيازى سىياسى، تاكە ئارەزوو و ويستمان ئەۋەيە ۋاز لە گەلنى ئاسىي باشوور بھىئىرئ بە ئاسوۋدەيى بژين، تا بتوانن بە شىۋازى تايىبەتى خۇيان چارەنۋوسى خۇيان دىارى بكەن.^(۲)

ئەۋەى لە جەنگى فېتنامدا جىگاي تىپرامانە ئەۋەيە ئەمىريكا ئەۋەندە ھەۋلى بەدەمەۋە چوۋنى ناۋچەيەكى ۋەك فېتنامى باشوورى ژىر ھەرەشەى كۆمۇنيزمى داۋە، ئەۋەندە باكى لەۋە نەبوو بەھا ئەخلاقى و ياسا نىۋەدەولەتى و مافە نەتەۋەيى و ئاينىەكانى ناۋچەيەكە پېتشىل بگريت، كە مەترسى بۆسەر بەرژەۋەندىيەكانى نەبوو بىت، لە پاستىدا ئەو حكومەتە يەك لە دواى يەكانەى لە لايەن ئەمىريكاۋە

۱ - لوقمان خەيالى: س- پ، ل ۶۵.

۲ - ھىزى كىسجەر: س- پ، ل ۴۴۶.

پاڤشتی و هاوکاری دهکران و مانهوهیان بهندبوو بهمانهوهی ئەمریکا له څیتنامی باشووردا ئەگەر له شکاندنی بهها ئەخلاقیهکان و پیشیلکردنی مافگهلیکدا له کۆمونیستهکان زیاتر نهکردی، ئەوا هاوشانی یهکترن!^(۱)

کۆلن پاول یهکێکه لهو سهربازه ئەمریکیانهی بهشداری جهنگی ئەمریکای له څیتنامدا کردووه له کۆتاییهکانی سالی (۱۹۷۲) نیردراوه بۆ شهپرکردن لهپیناو دروشمیکي زۆر بریقهدار: (رېگهگرتن له بلابوونهوهی کۆمونیزم له دۆزهخه خاموشهکهی څیتنام) پاول باس لهوه دهکا ههموو ئەو ئەفسهراڼه‌ی که تازه گه‌شتبوونه څیتنام کۆکرانهوه، ئەفسه‌ریکی پله بهرز دهستیکرد به قسه‌کردن بۆیان سه‌بارت بهوهی ئەوان بۆچی هاتوون، ئەفسه‌ره‌که وتی: (ئێوه خیزانه‌کانتان به‌جی هیشتووه و هاتوون بۆ ئێره بۆ یارمه‌تیدانی څیتنامیه باشورییه‌کان و پاراستنی ولاته‌که‌یان له کۆمونیزم، ئەمه باشتترین رېگه‌یه بۆ پاراستنی خومان و ولاته‌که‌مان و ئازادی په‌روه‌ران)،

(پاول) ده‌لیت (پاش ئاشنابوون به ژماره‌یه‌ک بنهما به بیروباوه‌ره‌وه کارم ده‌کرد، به‌لام به درێژایی کات ده‌مبینی ئەو بنهمایه به‌هۆی کاره‌ دزیوه‌کان و درۆ و خۆه‌لخه‌له‌تاندنه‌وه نرخیان نامیښت).^(۲)

ئەمریکییه‌کان وایانده‌زانی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان تایبه‌تمه‌ندیتی جیهانی هه‌یه و دابه‌شکردن هه‌لناگریت، به‌و واتایه‌ی هه‌ر بارگۆران و کیشه‌یه‌ک له‌جیهاندا ږووبدات ئەکرێ په‌یوه‌ندی به‌ ئاسایشی ئەمریکاوه هه‌بیست، له‌گه‌ل ئەوه‌شدا ئەمریکییه‌کان بلابوونه‌وه و چه‌سپاندنی به‌هاکانیان له‌جیهاندا به‌ کاریکي پیشینه‌و نموونه ده‌هینایه‌وه، بۆ به‌ده‌سته‌ینانی ئامانجه‌که‌ی و سه‌رخستنی سیاسه‌ته‌که‌ی به‌هاکانی خۆی په‌راویز ده‌خست کیس‌نجه‌ر پیتی وایه څیتنام پیچه‌وانه‌ی ئەوه‌ی سه‌لماند، قه‌یرانی سیاسه‌تی ده‌ره‌کی ئەمریکا له‌ شه‌سته‌کان و هه‌فتاکاندا له‌وه سه‌ریه‌له‌نده‌دا که ویلايه‌ته یه‌کگرتووه‌کان شه‌یدای هیزبوو، به‌لکو له‌وه‌وه بوو که به‌هاکانی له‌سه‌ر ئاستیکي زۆر فراوانی جیهاندا په‌یره‌وه ده‌کرد.^(۳)

۱ - محمد عباس جلال، میژووی خه‌باتی گه‌لی څیتنام، و.فهرهاد هه‌مزه محمد، بغداد، ۱۹۶۸، ص ۱۱۳.

۲ - دیپ علی حسن: س- پ، ل ۳۹۹.

۳ - د.محمد ئیحسان: س- پ، ل ۵۳.

بەشى پازدەيەم

سياسەتى ئەمريكا لە رۆژھەلات

یه که م/ستراتیژی تهی ئه مریکا

ستراتیژی تهی ویلایه ته یه ککرتوو هکانی ئه مریکا بۆ سیاسه تی ناوخۆ و دهره وهی کاریکی ئاسان و بی بهرنامه نییه، به لکو پلاندانان و داپشتنی ئه و سیاسه ته یاخود ستراتیژییه بۆ ماوه یه کی دوور و دریژ داده نریت نه ک بۆ سال و دوان، هاوکات ئه و کهس و گروپ و لایه نانه ی ده سلات و ئیداره ی نوی ئه مریکا ده گرنه ده ست، ئه رکه له سهریان، له گه ل بۆچوون و سیاسه تی ئه و ئیداره نوییه ئه و ستراتیژییه جیهی جی بهکن، که خاوه ن بریار له ئه مریکا دایناوه، له گه ل ئه وه شدا ده بی ئوباما ئه و خه ونه گه وره یه ی ئه مریکا به دی به ئیتیت، که پیش ئیداره که ی ئوباما وینه ی بۆ کیشراوه به تاییه ت له پاش ته واو بوونی جهنگی سارد و پروخاندنی یه کیتی سؤقیه ت و مانه وهی ئه مریکا وه ک تاکه زله یزی جیهان.

زۆریک له چاودیرانی سیاسی پیتانوانیه، که ئوباما له م سیاسه ته یاخود ستراتیژی ته هه لیت و جیه جی نه کات و ئه مریکا گۆشه گیر بکات و دایبیریت له جیهان وه ک ئه وهی (مۆنرۆ) له سالی (۱۸۲۳) له چوارچێوه ی بنه ماکانی خۆی، که به بنه ماکانی (مۆنرۆ) ناسراوه ئه نجامیدا، بنه مای (مۆنرۆ) بنه مایه کی نه ته وه یی بوو، حزبی کۆماریه کان کاری پنده کرد، به م هۆیه شه وه بوونه خاوه نی عه قلی خه لکی، ئه مه ش له هه لبژاردنی سالی (۱۸۱۶) ده رکه وت کاتیک پالیئوراوی کۆماریه کان (جایمس مۆنرۆ) بوو به سه رۆکی ویلایه ته یه ککرتوو هکانی ئه مریکا، له ماوه ی سه رۆکایه تی دووه می مۆنرۆدا، حکومه تی ئه مریکی بیردۆزه یه کی نوی دانا، که پنی ده وتریت بنه مای مۆنرۆ (مبدأ مونرو) و کاریگه ریه کی گرنگی هه بوو له سه ر گونجاندنی سیاسه تی دهره وهی ئه مریکا، ئه م بنه مایه له و به یاننامه سالانه یه دا هه بوو، که سه رۆک له مانگی ئه یلول ئاراسته ی کۆنگریسی ده کات، ئه وه بوو مۆنرۆ له ئه یلولی سالی (۱۸۲۳) ئه م بنه مایه ی ئاراسته ی کۆنگریس کرد، که دوو بۆچوونی له خۆگرته بوو:

یه که میان: نه هیشتنی داگیرکردن له نیوه ی پوژشاوی گۆی زهوی دا دیاره مه به ست ئه مریکای لاتینه له لایه ن ولاته ئه وروپیه کانه وه.

دووه میان: پێگرتن له ولاته تازه کان و هه ر شه کردن له سه ر به خۆیان، هه روه ها ئه مریکاش له کاروباری تاییه تی ولاته ئه وروپیه کان خۆی به دوور بگریت.

گه شه کردنی ئه م دوو بیره شتیکی له ناکاو و نوی نه بوو، به لکو له میژوه له میتشکی (بیری) ئه مریکیه کاندایه بوونی هه بوو، ده توانین ئه م بیروباوه ره له وه دا ببینین

کاتی (تۆماس جیفرسون) بهرامبەر به گواستنهوهی خاوه‌نداریتی (لویزیانا) له ئیسپانیاه بۆ هەر ولاتیکی جگه له ئەمریکا ناپه‌زایی دهربرێ، جگه له‌مه‌ش (جورج واشنتون) له‌سالی (۱۷۸۹) هاوکاری شۆرشی فهره‌نسی نه‌کرد، هه‌روه‌ها له‌سالی (۱۸۱۹) توانییان فلۆریدا به‌رامبەر به (۵) پینچ ملیۆن دۆلار له ئیسپانیا وه‌رگرن، پیش ئه‌وه‌ی هەر ولاتیکی تر داوای ئه‌م شوینه‌ بکات، به‌لام بیروبۆچوونی دووهم بیریکی دابهران و نامۆ بوو، ده‌توانین له‌ دوا وتاری جورج واشنتوندا تییینی شوینه‌واری ئه‌م بیره‌ بکه‌ین، له‌ کاتیکدا نزیک بوو له‌وه‌ی ماوه‌ی سه‌رۆکایه‌تی یه‌که‌ی ته‌واویت، ئه‌و نه‌ته‌وه‌که‌ی ئاگادار کرده‌وه له‌ ده‌ست تیوه‌ردانی کاروباری ولاته‌ بیانییه‌کان و هاوپه‌یمانانی له‌ گه‌لیاندا، چونکه ئه‌وه په‌لکیشیان ده‌کات بۆ شه‌ر و ئاژاوه، دوا به‌ داوای ئه‌مه‌ش (تۆماس جیفرسون) خه‌لکی له‌مه‌ ئاگادار کرده‌وه و تا ئیستاش ئه‌م هه‌سته هەر ماوه.

له‌ جه‌نگی جیهانی یه‌که‌مدا (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸)، ئەمریکییه‌کان به‌و ولاتانه‌شه‌وه، که له‌ گه‌لیدا دژ به‌ ئەلمانیا شه‌ریانده‌کرد پینانیان ده‌ووت (شه‌ریک) نه‌ک (هاوپه‌یمان)، ئه‌مه‌ش له‌گه‌ل ئه‌و بیروبۆچوونه‌ رێک ده‌هاته‌وه، که له‌ بنه‌مای مۆنرۆدا باسکرابوو. ئه‌م بیرى ده‌ست تیوه‌رنه‌دانه‌ هۆکاریکی تریش کاری لیکرد، که بریتی بوو له‌ مافی چاره‌نووس. گه‌لی ئەمریکی له‌گه‌ل گه‌له‌ ئەمریکییه‌کانی تری ژیر ده‌ستی ئیسپانیا کاتیک داوای سه‌ربه‌خۆییانده‌کرد و ئه‌م هه‌وله‌ی داگیرکه‌کانیان به‌ به‌شیک له‌ بزوتنه‌وه‌ی دیموکراتی داده‌نا، که ده‌یخته‌ هۆی که‌مکردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی داگیرکه‌ران.

بۆ ده‌رکه‌وتنی ئه‌م بیره‌ (بیری ده‌ست تیوه‌رنه‌دان) و په‌یره‌وکردنی به‌ شتوازیکی ئاشکرا له‌ بیرى مۆنرۆدا و چه‌سپاندنی له‌ بیرى ئەمریکییه‌کاندا کاتیکى زۆری ویست، هۆکاری سه‌ره‌له‌دانیشی زۆر بوو، له‌وانه‌ پوسیا هه‌ستا به‌ داواکردنی زه‌ویه‌ درێژکراوه‌کانی باشووری (ئالاسکا) هه‌تا هیللی پانی (۵۱) له‌ هیله‌کانی پانی، ئه‌مه‌ له‌ کاتیکدا ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کان بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ی ده‌کرد ئه‌م ناوچانه‌ مولکی خۆیه‌تی و وای ده‌بینی له‌ به‌رژه‌وه‌ندی ئەمریکادایه، بۆیه‌ هه‌لۆیستی خۆی به‌رامبەر ئه‌م کیشه‌یه‌ به‌ ئاشکرا و به‌بێ پینچ و په‌نا دهربرێ، ئه‌و هه‌لۆیسته‌ش پازی نه‌بوون بوو به‌ هەر داگیرکردنیک، که له‌ جیهانی نویدا له‌لایه‌ن هەر ولاتیکی ئه‌وروپییه‌وه‌ پووبدات، هۆکاریکی تری ئه‌م بیره‌ ده‌گه‌رپه‌ته‌وه‌ بۆ سه‌ربه‌خۆبوونی ویلایه‌ته‌کانی ئەمریکای باشوور له‌سالی (۱۸۲۲) که داوای تیکۆشانیکى زۆر دژی

وادانه نریت ئەمریکای لاتین بپینته جیگه یهک بۆ داگیرکردن له لایهن هەر ولاتیکیی ئەوروپییەوه).

ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئەمریکا وایداوه نا هەر دهست تێوهردانیک له لایهن ئەم دهوله تانهوه له کاروباری ولاته کانی ئەمریکای لاتین و فشار خستنه سهریان به خراپه به سههر خۆیاندا دهشکێتهوه، بهمشێوهیه دهبینین گیانی که نارگیری له ئەمریکادا به شیوازیکی پوون ده رکهوت و کاریگهری له سههر سیاسهتی دهروهی ئەمریکا پهنگی دایهوه ئەمهش له دواي جهنگی یه که می جیهانی ده رکهوت و ئەوهی پهتکردهوه له کومه لهی گهلندا (عصبه الامم) به شداریت و کێشه نیو دهوله تییه کانی وه لانا وهک ده بینین.

جیی باسه پێگه نادریت به ئوباما دووباره ئەمریکا گوشه گیر بکات و سیاسهتی دابراپان پیاده بکات، له کاتیکدا ئەمریکا به شیوه یهکی گشتی پالەوانی هەردوو جهنگی جیهانی یه کهم و دووهم بووه، ئەمه جگه له جهنگی سارد، ئەمهش ئەوه دهگه یه نیت، که ئەمریکا سه دهی رابردووی به سههرکهوتوویی تهواو کردووه و خاوهن گه وره ترین ئیمراتۆریهتی سههردهم بووه، بۆیه وا چاوه پروان دهکریت ئوباما و ئیداره ی نویی ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئەمریکا، ئەو ستراتیژییهی، که پیش ئیداره کهی ئەوان داریژراوه بێ زههردان له بهرژه وهندی ئەمریکا و هاوپه یمانه کانی له جیهاندا جیبه جیبکریت، چونکه کاتیک له سالی (۲۰۰۲) بریاری شه ری عیراق درا ئوباما دژی ئەم بریاره بوو، به لام له سالی (۲۰۰۸) و له کاتی پروپاگهنده بۆ ههلبژاردنه کان له ژیر فشاری (پاستر هوه کانی) نیو حزب و ئیسرائیل و په خنه ی کۆماریه کاندای لیدوانه کانی گوپانی به سهرداهات، ئەوه بوو که پیشتر له کاتی ههلبژاردنه کان ده یووت له ماوه ی (۶) شهش مانگدا هه موو هیژه سه ربازییه کانمان له عیراق دهکشینه وه، کهچی کاتیک بوو به سهروکی ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئەمریکا له یه کهم وتاری خوی که ماوه ی (۲۰) خوله کی خایاند و له بهرامبه ر نزیکه ی (۲) ملیۆن جهماور و کۆنگریسی ئەمریکا وتی "ئیمه بهرپرسانه له عیراق دهکشینه وه به پیتی پلانه کانی فه رمانده سه ربازییه کانمان له عیراق، ئەمهش ئەو راستیه ده سه لمینیت مه رج نییه ئەوه ی ئوباما له کاتی ههلبژاردنه کان بانگه شه ی بۆ ده کرد بتوانیت هه مووی جیبه جی بکات، چونکه خاوهن بریار له ئەمریکا پێگه به

هیچ سەرۆکی نادات پلان و بەرنامە و بەرژەوێ و ستراتیژی ویلایەتە بەگرتووێکانی ئەمریکا و هاوپەیمانانی تێکدات.^(١)

دووهم/ سیاسەتی ئەمریکا بەرامبەر بە عێراق

دۆسیەی عێراق ئالۆزترین هاوکیشی سیاسی ئەمریکای پێوە سەرقال کردووە بەتایبەت لە ماوەی سەرۆکایەتی (جۆرج. W. بۆش) کە عێراق خاوەن کیشەی جۆراوجۆر و ئالۆز و چارەسەر نەکراو و ھەمبەری ھێزەکانی گۆڕەپانی سیاسی عێراق بە کورد و شیعە و سوننە ھتد...بوو، بە تێپەربوونی ئەو پۆژە سەختانەی سەردەمی بۆش، بەلام ئیستا لە سەردەمی ئیدارەی نوێی ئەمریکادا بە سەرۆکایەتی ئۆباما دەتوانین بڵێین تا ئاستیکی زۆر عێراق بە بەراورد لەگەڵ سالانی پابردوودا، لەو تەنگژانەی تیکەوتبوو بەتایبەتیش کیشە ئەمنییەکان پزگاری بوو، چونکە ئیدارەی نوێی ئەمریکا باس لە سیاسەتێکی نوێ دەکات لە عێراق بەتایبەتی پاش واژوکردنی پێککەوتنامە ئەمنییەکی نیوان ھەردووولا کە ھەر یەک لە عێراق و ئەمریکا لە کۆتایی سالی (٢٠٠٨) پێککەوتنامە یەکیان ئیمزاکرد تێیدا ھاوێ دەبێت ھێزەکانی ئەمریکا پێش سالی (٢٠١١) خاکی عێراق جێبھێڵن، ئەوەش جێگای خۆشحالیە بۆ زۆریک لە عێراقییەکان بۆ گێڕانەوەی سەرورەیی ولاتەکیان کە لە سالی (٢٠٠٣) وە ھێزەکانی ئەمریکا و هاوپەیمانانی تێدا، کشانەوەی ھێزەکانی ئەمریکا کەمکردنەوەی پۆلی سەربازی و لێپرسراوانەي ئەمریکا دەبێت بەرامبەر ھێزەکانی عێراق، بێگومان ئەمریکا لە کاتێکدا گەیشتووە ئەم ئەنجامە کە توند و تیژی تائیفی نیوان شیعە و سوننە تا ئاستیکی زۆر لاواز بوو، ھاوکات تارادەییەکی شکست ھێناوە بە دیاردەي تیرۆر ئویش بە پووکانەوي تواناکانی پێکخراوی ئەلقاعیدە لە عێراق، لەگەڵ ئەوي باراک ئۆباما لە وتارەکیدای ئاماژەي کرد بە کشانەوي سوپای ئەمریکا لە عێراق، بەلام کشانەوي خیرا و کتوپر، نەک تەنها زیان بە بارودۆخی عێراق دەگەيەنیت، بەلکو بەرژەوێ و ھەندییەکانی ئەمریکا لە ناوچەکیدای دەخاتە مەترسیەوي، لەگەڵ ئەویشدا ئۆباما دەتوانیت وردە وردە ژمارەي سەربازەکانی ئەمریکا کەمبکاتەوي، پۆلی شەپکردنیان سنوور دار بکات و بە شێوێکی زۆر بەرپرسیاریتی بخاتە ئەستۆي ھێزە عێراقییەکان، پێویستە کەم

١ - بڕوانە دئاراس فەریق زەینەل: ئۆباما و پرسی ھەستیاریەکان، ٤٤-٥٨.

کردنه وهی ژماره‌ی سهربازەکان به کارامه‌یی و زیره‌کانه جێبه‌جێکریته، بۆ ئه‌وه‌ی مه‌ترسی هه‌لگه‌پانه‌وه‌ی به‌ره‌و پێشچوونی ئیستای لێنه‌که‌وێسته‌وه، ئه‌گه‌ر ئه‌مه‌ پێشاندانی دیوی باب‌ه‌ته‌ ئه‌منیه‌کان بێت و هه‌ک ئه‌وه‌ی که عێراق له‌ پ‌رووی جێگری و ئاسایشه‌وه‌ هه‌نگاوی گه‌وره‌ی ناوه، به‌لام له‌ پ‌رووی سیاسیه‌وه‌ چه‌ند کێشه‌یه‌کی چاره‌نوس‌ساز ماون و هه‌ک کێشه‌ی کورد و شیعه و سوننه و ئه‌وانی تر، ئه‌گه‌ر ئه‌م کێشانه هه‌روا به‌مێنه‌وه، دوور نییه جاریکی دی عێراق پ‌ووبه‌پ‌رووی گێژاو و بارودۆخی ناهه‌موار و پ‌ر له‌ قه‌یران و کێشه‌ی چاره‌سه‌ر نه‌کراو بێته‌وه و میژوویه‌کی خوێناوی دووباره بکاته‌وه.^(۱)

سییهم/ سیاسه‌تی ئەمریکا به‌رامبه‌ر به‌ کورد

له‌ ئه‌نجامی ئه‌و بارودۆخه‌ی، که پ‌ۆژه‌ه‌لاتی تێدا به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی و کێشه‌ی کورد له‌ عێراق به‌تایبه‌ته، هه‌روه‌ها هاوکێشه‌ سیاسیه‌کانی نێو خودی عێراق له‌ ململانی و توندو تیژی و به‌لێندان و پاشگه‌ز بوونه‌وه له‌ به‌لێنه‌کان و سستی جێبه‌جێکردنی به‌نده‌کانی ده‌ستور له‌مه‌ر کێشه‌کانی کورد به‌تایبه‌ت کێشه‌ی که‌رکووک و ناوچه‌جێ ناکۆکه‌کان و نا‌پ‌روونی سیاسه‌تی ئیداره‌ی ئەمریکا به‌رامبه‌ر کورد و هه‌ک هاوپه‌یمانی‌ک له‌ ناوچه‌که، و هه‌ک ئه‌وه‌ی له‌گه‌ل تورکیا و عه‌ره‌ب ده‌کریته و هه‌اش له‌گه‌ل کورد بکریته، به‌لام ئه‌و هیوا و ئاواته‌ی لای کورده‌کان هه‌یه به‌رامبه‌ر ده‌سه‌لات و بوونی ئەمریکا له‌ عێراق و ناوچه‌که به‌ پێچه‌وانه‌وه لای ئیداره‌ی واشنتۆن به‌دیناکریته، چونکه تا ئیستاش ئەمریکا به‌ گه‌ل و حکومه‌تی کوردی نه‌وتوه هاوپه‌یمانی ئێمه‌ن، جگه له‌وه‌ی زۆر جار ده‌بیستن ئەمریکا ده‌لێت کورد له‌ وه‌فادارترین دۆسته‌کانی ئێمه‌ن له‌ عێراق، ئه‌مه‌ش بۆ خۆی زه‌نگیه‌که بۆ سه‌رکردایه‌تی کورد، چونکه ئەمریکا کورد به‌ هاوپه‌یمان و شه‌ریک نازانیت، ئه‌مه‌ش خۆی له‌ خۆیدا له‌ عێراقیه‌کی پ‌ر له‌ کێشه‌و ئاژاوه‌دا بۆ ئێمه‌ی کورد مه‌ترسیداره له‌وه‌ش زیاتر لای هه‌موان ئاشکرایه ئێمه‌ی کورد به‌ درێژایی میژووی حکومه‌ته‌کانی عێراق له‌ ساڵی (۱۹۲۱) تا ئه‌مرۆ حکومه‌ته‌یه‌ک له‌ دوايه‌که‌کانی عێراق له‌گه‌ل میله‌ته‌ی کورد پ‌استیان نه‌کردووه، چونکه حکومه‌ته‌کانی عێراق درکیان به‌ قورسایه‌ی کێشه‌ی کورد نه‌کردووه، هه‌رچه‌نده له‌ سه‌رده‌می (عبدالکریم قاسم) دا

باسی مافه‌کانی کورد کراوه، به‌لام به هیچ شیوه‌یه‌ک نه‌چوه‌ته بواری جییه‌جیکردنه‌وه، هه‌روه‌ها له دواى پرۆسه‌ی ئازادی عێراق له سالی (۲۰۰۳) به دواوه، سه‌رکردایه‌تی کورد له پرۆسه‌ی ئازادی عێراق و دانانی ده‌ستور و دامه‌زراندنی یه‌که‌م حکومه‌تی فیدرالی له عێراق و چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌کانی نیو خودی عێراق له نیوان گروپه‌ جیاوازه‌کاندا به هه‌ول و هیممه‌تی زۆری سه‌رکردایه‌تی کورد له به‌غدا پۆلی به‌رچاو و گرنگیان گێراوه، له به‌رامبه‌ردا کورد بۆ خۆی هیچ ده‌ستکه‌وتیکی دلخۆشکه‌ری نیه له‌چاو هه‌موو ئه‌و هه‌ول و چالاکی و ماندوو‌بوون و قوربانییه‌ زۆرانه‌ی، که له‌و پێناوه‌دا پیشکه‌ش کراون، هاوکات ئیمه‌ی کورد قایل بووین به‌وه‌ی له‌پێناو پاراستنی یه‌کیتی خاکی عێراق و پێگرتن له دابه‌شبوون و هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی عێراقدا کیشه‌که‌مان له چوارچێوه‌ی عێراقدا چاره‌سه‌ر بکړیت، که‌چی عێراق قایل نییه کیشه‌کانی ئیمه به‌تایبه‌ت کیشه‌ی که‌رکوک (پێشمه‌رگه، بودجه و مووچه) چاره‌سه‌ر بکات، ده‌بێ ئوبالی ئه‌م بارودۆخه ناهه‌مواره هه‌مووی بخړیته ئه‌ستۆی کێ؟ (ئه‌مریکا) که به ولاتی خه‌ونه‌کان ناسراوه و بتوانیت خه‌ونی ئیمه به‌دیبه‌یتیت له چوارچێوه‌ی قه‌واره‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆدا، یاخود عێراق که نایه‌ویست خۆی له قه‌ره‌ی کیشه‌ی کورد بدات به مه‌به‌ستی چاره‌سه‌رکردنی یه‌که‌جاره‌کی، یان خودی کورد ده‌یه‌ویت وه‌ک ئه‌مریکه‌کان بکات کاتیک له سالی (۱۷۷۵) له دژی به‌ریتانیا شۆرشیان به‌رپا کرد تا‌کو یه‌ک سال به‌هیچ شیوه‌یه‌ک بیریان له سه‌ربه‌خویی و جیا‌بوونه‌وه له به‌ریتانیای مه‌زن نه‌ده‌کرده‌وه، تا کیشه‌کان له نیوانیاندا زیاتر ئالۆزبوون و شۆرشه‌که ماوه‌ی (۸) سالی خایاند و له‌و پێناوه‌دا قوربانییه‌کی زۆریاندا تا له (۳-۸-۱۷۸۳) توانییان سه‌ربه‌خویی ئه‌مریکا به‌ده‌ست به‌یئن، به‌لام ئیمه‌ی کورد زۆر له‌وه زیاتر قوربانیمان داوه که‌چی ده‌ستکه‌وته‌کانمان له مه‌ترسیدایه، چونکه ئیداره‌ی ئه‌مریکا وتاره‌کانی خۆیان به‌لێندا که له ماوه‌یه‌کی دیاریکراودا هیزه‌کانی خۆی له عێراقدا بکشیته‌وه، ئه‌گه‌ر ئه‌مریکا بکشیته‌وه، په‌نگه بارودۆخه‌که له ده‌ست ده‌ربچیت و گرژی و ناکۆکی و باری نا‌ئاسایش ولات دابیو‌ش، بیگومان ئه‌م بارودۆخه بۆ کورد زیاتر گه‌وره‌یه، چونکه تا ئێستا کیشه‌ی که‌رکوک و ناوچه دابراوه‌کانی دیکه‌ی کوردستان چاره‌سه‌ر نه‌کراون.

با ئیمه‌ی کورد هه‌موو شته‌کان نه‌خه‌ینه ئوبالی ئه‌مریکاو عێراق، به‌لکو خودی خۆمان که‌مه‌تر خه‌مین له‌مه‌ر چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌کانی خۆمان و هه‌موو

هه‌وله‌كانمان بۆ پارو ده‌سه‌لاته، له كاتێكدا ده‌بێت كێشه‌و مه‌سه‌له چاره‌نوس‌سازه‌كان به‌ گشتی و نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌كانمان به‌ تایبه‌تی له‌ پێشه‌نگی هه‌موو مه‌سه‌له‌كانه‌وه‌ بێت، ده‌بی ئێمه‌ی كورد ئه‌و راستیه‌ باش بزانی و لاتانی دراوسێی عێراق به‌ عه‌ره‌ب و غه‌یره‌ عه‌ره‌ب پێگه‌ ناده‌ن كێشه‌ی كورد له‌ عێراق به‌ ئاسانی چاره‌سه‌ر بكه‌یت، به‌لام سه‌ره‌پای هه‌موو ئه‌م ئه‌گه‌ره‌كان ده‌بێت كورد پێگه‌ی ستراتیژی خۆی له‌ عێراقدا له‌ بیر نه‌كات و ئه‌گه‌ر هاتوو عێراق توانی حكومه‌تیکی دیموكراتی فیدرالی راسته‌قینه‌ دروست بكات، ئه‌وا كوردیش ده‌توانێت بێته‌ خاوه‌ن حكومه‌تیکی فیدرالی به‌هێز به‌ كه‌ركووكه‌وه‌ له‌ چوارچێوه‌ی ئه‌و عێراقه‌ فیدرالیه‌ راسته‌قینه‌یه‌دا، ئه‌وكات ئه‌مریكا ناچار ده‌بێت به‌ فهرمی دان بێت به‌ حكومه‌تی هه‌رێمی كوردستاندا و لاتانی دیکه‌ی دونیاش له‌ پۆژه‌ه‌لات و پۆژئاوادا دان بنین به‌ ده‌سه‌لاتی كورددا.^(١)

چاره‌م/ ئه‌مریكا و كێشه‌ی ئێران

په‌چانی په‌یوه‌ندییه‌ دبلۆماسیه‌كانی نێوان ئێران و ئه‌مریكا ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ سالی (١٩٧٩) به‌تایبه‌ت له‌ پاش سه‌ره‌له‌دانی شوێشی ئیسلامی و دامه‌زراندنی كۆماری ئیسلامی ئێران، په‌چانی ئه‌م په‌یوه‌ندییه‌ دبلۆماسیه‌ تا ئێستا نزیکه‌ی (٣٠) سالی خایاندووه‌، به‌لام چاودێرانی سیاسی به‌ هیوای ئه‌وه‌ن ئیداره‌ی نوێی ئه‌مریكا به‌ سه‌رۆكایه‌تی ئۆباما كێشه‌كان به‌ پێگه‌ و شیوه‌ی دبلۆماسی چاره‌سه‌ر بكات، له‌ كاتێكدا حكومه‌تی ئۆباما له‌ سه‌ره‌تای وه‌رگرته‌ی ده‌سه‌لاتیدا ئاماده‌یی خۆی نیشاندا بۆ ئه‌نجامدانی گفتوگۆی راسته‌ وخۆ له‌گه‌ل ئێراندا و هه‌ڵدان بۆ چاره‌سه‌ری دبلۆماسیه‌یه‌ی ناكوکیه‌كانی نێوانیان.

له‌ راستیدا ئیداره‌ی پێشووی ئه‌مریكا به‌ سه‌رۆكایه‌تی جوړج بۆش بیری له‌وه‌ نه‌كردبووه‌ ئێران وه‌ك ولاتیکی دوژمن سه‌یری بكات، به‌لكو هه‌ولی ده‌دا كێشه‌كان راگرێت، به‌ پێچه‌وانه‌وه‌ وا سه‌یری ئێرانی ده‌كرد كه‌، پۆلێکی به‌رچاو بگه‌ڕێت له‌ چوارچێوه‌ی ستراتیژی نێو ده‌وله‌تی ویلایه‌ته‌ یه‌كگرتوه‌كانی ئه‌مریكا، بێگومان پۆلی سه‌ره‌کی له‌ به‌دییه‌تانی ئامانجه‌كانی ئه‌مریكا نه‌ك له‌ پووبه‌پوو بونه‌وه‌یدا، چونكه‌ ئێران به‌هۆی هه‌له‌كه‌وته‌ی ستراتیژی جوگرافی خۆی ده‌توانێت له‌ زۆر لایه‌ن

پۆلى كارىگەر بېيىنى لە پۇژھەلاتى ناوھراستدا، بۇ نموونە ئىران پۆلى ھەيە لە ناو عىراق بە تايبەتى ناوھەند و باشورى عىراق، جگە لە باشورى لوبنان و سوريا و بزووتنە و ھەكەنى ھەماس و حىزبۇللا. ھاوكات ئىران، ولاتى روسيا لە ولاتە عەرەبىيەكانى ناوچەى كەنداو جىادەكەتەو، لە ھەمان كاتدا ئەمريكا دەتوانى ئىران وەك كارتىكى فشار بەسەر ولاتانى ناوچەكە بەتايبەت كەندا و بەكار بەيىتت لەپىناو سەپاندنى ستراتىژى نىو دەولەتى و پاراستنى بەرژھەندىيەكانى لەپۇژھەلات، ھەموو ئەم ھۆكارانە وا لەو ولاتانە دەكات كە ھەمىشە پىويستيان بە ئامادەبوونى ئەمريكا و پۆل و چەك و تەكنۆلۇجىيائى ئەمريكا بىت لەناوچەكەدا، بۆيە دەتوانىن بلىن ئىدارەى نوئى ئەمريكا، كە ئوباما سەركردايەتى دەكات سياسەتى (ئىحتوائى ئىران) پىادە دەكات پۆلى گرنگى خۆى دەيىت، ئىران لە چوارچىوہى سياسەتە ئىستراتىجىيەكەى ئەمريكا لە پۇژھەلات پىنگەى تايبەتى خۆى ھەيە، چونكە ئەمريكا ناتوانى ئىران فەرامۆش بكات يان خۆى گۆشە گىر بكات لە بەرامبەر ئىران.

(سۆزان پارس) بالىوزى وىلايەتە يەكگرتوھەكانى ئەمريكا لە نەتەوہ يەكگرتوھەكان لە بارەى پەيوەندىيەكانى ولاتەكەى لەگەل ئىران ئەوہى راگەياندا، كە ولاتەكەى ئامادەيە لەگەل ئىراندا دەست بەدانوستانى دىلۇماسى پاستەوخۇ بكات، بە مەرجىك ئىران سەرجم بىيارەكانى ئەنجوومەنى ئاسايش جىيەجى بكات، كە مەبەست لى وەستاندى بەرنامەى پىتاندى يۇرانيۇم، دۆسيەى ئەتۆمى ئىران بە ھەموو پەھەندە زانستى و سياسىيەكانىو، كارىگەرى پاستەوخۆى ھەيە لەسەر جۆر و شىوازى پەيوەندى ئىران لەگەل ئەمريكا بە تايبەت و جىهان بە گشتى، چونكە ئەم دۆسيە پۆلى ئىران لە پۇژھەلاتى ناوھراستدا ديارى دەكات، ئايا ئەمريكا پىنگە بە ئىران دەدات پۆلى خۆى بگىرپىت لە ناوچەكە وەك خۆى دەيەويىت لە كىشە ھەنووكەيەكاندا وەك عىراق و لوبنان و سوريا و فەلەستىن...ھتد ياخود بە پىچەوانەوہ سياسەتتىكى نوئى پىادە دەكات، بەپىنى داخوازيەكانى سەردەمى ئوباما، چونكە ئوباما لە يەكەم وتارى خۆيدا بەلئىندا پىيازىكى نوئى بگىرپەبەر بۆ مامەلەكەردن لەگەل دۆسيەى ئەتۆمى ئىران، بە گىرتەبەرى چەند پىوشوئىنىكى پىويست بۆ فشار خستە سەر ئىران بە مەبەستى دەستەلگرتن لە بەرنامە ئەتۆمىيەكەى، پەنگە زمانى دىالۆك و دىلۇماسىيەت بەردەوام بىت لەگەل ئىراندا، لەلايەكى ترەوہ ئەو دەولەتانەى كە ئەندامى ھەمىشەين لە ئەنجوومەنى ئاسايش، سەرقالى ھەولەدانىكى دىلۇماسى چالاكن بۆ قايلكردى ئىران بۆ وازەيتان لە پىتاندى

يۇرانيۇم، لە پىناو دوور كەوتتەنە لە پوودانى كىشە و قەيران، ھەرچەندە لە ماوەى سالانى پابردوودا ئىران بە بەردەوامى پىشنىارى دەولەتە گەورەكانى لەوبارەيەو پەتكر دۆتەو، ھاوكاتىش لەگەل درىژ پىدانى ناكۆكيەكاندا دەولەتە گەورەكان (۳) بېريارىان لە ئەنجوومەنى ئاسايش دەر كردو، كە سەر جەميان داوا لە كۆمارى ئىسلامى ئىران دەكەن پړۆسەى پىتاندى يۇرانيۇم رابگرىت و (۴) لەو بېريارەنش سەپاندى سزاي ئابوورىيە بەسەر ئىراندا، سەرەپاي ئەمانەش ئەمريكا و ئەوروپا مەترسى زۇريان ھەيە لە بەرامبەر تواناكانى ئىران، بەتايبەت ئەو ھەيان بۆ ئاشكرا بوو كە تاران توانيوپەتى ئەو ھەندە يۇرانيۇم بېيتىت، كە بەس بېت بۆ دروستكردى بۆمبى ئەتۆمى، پىتاندى يۇرانيۇم تەنھا كىشە نيە لە چوارچىوۋى كىشەكانى ئىران و ئەمريكا، بەلكو ھەموو ئەو كىشانە دەرگىتەو، كە بسوونەتە ھۆى قوولبسونەو ھى كەلىنى پەيوەندىەكانى نىوان ئەم دوو ولاتە، دەستپىكر دىنەو ھى پەيوەندى دېلۇماسى، پەيوەندى ئابوورى و بازركانى، ھەر ھەا بەرژەو ھەندىەكانى ھەردوولا لە عىراق و ئەفغانستان و ناوچەى كەنداو پىنويستە، چونكە ئەمريكا دواى ئەو گۆرانكارىيە بنەپەتەيە لە پەيوەندىەكانى لەگەل ناوچەكە، واىكرد چاويك بە ستراتيژىەكەى خويدا بخشينيئەو و دارشتەو ھەيەكى نوئ بۆ پۆژ ھەلاتى ناو ھەراست بكات، بۆ ئەو ولاتانەى كە پىتيان واىە ئىران پۆلى گرنگ دەبينيئە بە ئامانچىكى تر كار بكات و گۆرانكارىيەكان لە نەخشەى سياسى و جوگرافى نوئ دابريژىت، لەلایەكى ترەو ھەو ھەول ئەدات شىوازی ليكترازانى ولاتانى ناوچەكە لە بەرژەو ھەندى خويدايىت، ھاوكات ويلايەتە يەكگرتو ھەكانى ئەمريكا ھەول دەدات ئەم ليكترازاندە لە بەرژەو ھەندى ستراتيژى نىودەولەتى و پاراستنى بەرژەو ھەندىەكانى لە پۆژ ھەلاتدا بېت.

لەلایەكى دىكەو ھەو زۆر ليكدانەو ھى سياسى ھەيە، كە پىتيان واىە لە سەردەمى باراك ئوبامادا ئىران و پاكستان زۆرترين سياسەتى ئەمريكايان بۆ تەرخان دەرگىت، بەتايبەتەش ئىران كە باسما نىو ھەردو. جگە لەو، ئەمريكا لە سۆنگەيەكى ترەو ھەيەو یت دىالۆگى سورى ئسرائىلى زياتر بەرەو پىشەو ھەجىت، بۆ ئەو ھى ئىران كە مەترىن كارىگەرى بمىنيئە لەسەر ھەماس و ھىزبو للاً.

ئەم بۆچونە سياسىيە بەرامبەر تاران ليكدانەو ھى زۆر ھەلدەگىت، لەلایەك واشنتون دەيەو یت ئىرانى ئەتۆمى لە ناوچەكە دروست نەبىت و لەلایەكى دىكەش دەيەو یت بە دىالۆگى ولاتانى تر پۆلى كارىگەرى ئىران نەھىليئە.

هەرچۆنیک بێت، دانوستان و ڕێککەوتن لە نێوان کۆماری ئیسلامی ئێران و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پێویستی بەو هەیه وردە وردە و هەنگاو بە هەنگاو بەرەوباشی بچیت، چونکە پەرانی پەيوەندی دبلۆماسی تەمەن (۳۰) سال، ئەمەى پێويستە، ئەم نزیکبوونەو هەیهى نێوانیان تەنها قازانجى بۆ ئێران و ئەمریکا نییه، بەلکو قازانجى زیاترى دەبێ بۆ جیهان بە گشتى و پۆژەهلاتى ناوهراست بە تايهتی.^(۱)

پێنجەم/ ئەمریکا و دەولەتى سوريا

پەيوەندییه نێو دەولەتییهکان بریتیه لە کۆمهڵیک مەملانی و هاوکاری تێهەلکێشی یەکتەر، کە بەپێى پێويست دەرەکهوێت بۆ بەکارهێنانى هێز یاخود وەلامدانەوهى سیاسەتى بەرامبەر، پەيوەندییهکانى ئەمریکا و سوريا بە هەموو تايهتەندییهکانیهوه لەم چوارچێوهیه دەرناچیت و بەهۆى واقعی نێو دەولەتى تاک جەمسەرى و هەژموونى ئەمریکا، هەندێ تايهتەمەندى خۆى هەیه ئەمەریکا سوريا بە یەکیک لە تەوهرەکانى ئاژاوه و شەڕ و هاوکاری تیرۆر لە رۆژەهلات لە قەلەم دەدات، لە چوارچێوهى ستراتیجیهتى ئەمریکا بۆ شەڕى دژە تیرۆر لە پێناو پاراستنى ئاسایشى نێو دەولەتى بە گشتى و ئاسایشى ناوخۆى ئەمریکا بە تايهتی.

بە گەرانهوه بۆ میژووى پەيوەندییهکانى نێوان هەردوولا لە نیوهى دووهى سەدهى رابردوو تائىستا تەرازووى مەملانییهکان کلاسیکی بوو، بەلام بە هاتنى (بەشار ئەسەد) لە مانگی حوزەیرانى سالى (۲۰۰۰) وەك سەرۆک کۆمار، جیگای هیوا و متمانهى زۆریک لە چاودێرانى سیاسى بوو، بە ئامانجى پیاوێر کردنى سیاسەتێکی نوێ بۆ ولاتى سوريا، لە هەموو بوارەکان و بە تايهت سیاسەتى دەرەوه، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا بە وتەى چاودێرانى سیاسى (بەشار ئەسەد) نەیتوانى سیاسەتى دەرەوه لە چوارچێوهى پەيوەندییهکانى خۆى بگونجێتیت لەگەڵ گۆرانکاریهکانى دەورووبەرى سوريا، بەلکو لەسەر هەمان ڕێبازى سەرۆکی پێشوو هەنگاوى ناوه.

ئەوهى پێويستە ئاماژەى بۆ بکەین، ئەوهیه کە پڕۆژمى سیاسى سوريا ڕووبەرووی دوو قوناغ لە بەرهەڵستکاری بووه، بە تايهتە لە پاش ڕووداوهکانى (۱۱)ی سێپتەمبەرى سالى (۲۰۰۱) ئەویش قوناغى پێش داگیرکردنى عێراقە لە لایەن

ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئەمریکا و قوناغی پاش داگیرکردنی عێراق. هەر قوناغیکیش کۆمه‌لێک تایبه‌تمه‌ندی خۆیی هه‌یه، که له قوناغه‌که‌ی پێش خۆی جیای ده‌کاته‌وه.

قوناغی یه‌که‌م

قوناغی پێش داگیرکردنی عێراق له‌لایه‌ن ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووه‌کانی ئەمریکا، سیاسیی پ‌ژیمی سوریا رووبه‌رووی هاوکێشه‌ی سیاسیی ناوخۆیی بوو، چونکه‌ ئەم سیسته‌مه به‌ ده‌ستی کۆمه‌لێکی بچووکێ شیعیه‌یه، که له سه‌رووی ده‌سه‌لاته‌کان له ولاته‌دا له‌گه‌ل هه‌ندیک هاوپه‌یمانی تائیفی و ئەتئیکی و مه‌ده‌نی و سه‌ربازی له‌ پێناو به‌رده‌وامبوونی ئەم ده‌سه‌لاته‌ و له‌ خوگرتنی هه‌موو چین و توێژه‌کانی نیو کۆمه‌لگای سووری، به‌لام ئەم هاوکێشه‌یه‌ رووبه‌رووی به‌ره‌هه‌ستکاری و مه‌ترسی بووه، وه‌ک: (که‌نده‌لی، که‌مکردنه‌وه‌ی ئازادییه‌کان، تیکچوونی باری ته‌ندروستی سه‌روک... هتد)، هه‌موو

ئهمانه‌ پ‌ژیمی رووبه‌رووی ئیفلجی کردووه، هەر بۆیه (حافظ الاسد) ناچار بوو ته‌رکیز له‌سه‌ر هه‌ندێ کێشه‌ی نیوده‌وله‌تی بکاته‌وه‌ بۆ پارێزگاریکردن له‌ پێگه‌ی ناوچه‌یی و نیوده‌وله‌تی سوریا، هه‌روه‌ها کارکردن بۆ گواسته‌نه‌وه‌ی ده‌سه‌لات بۆ (به‌شار)ی کورێ به‌بێ کێشه‌.

به‌ هاتنی (به‌شار ئەسه‌د) بۆ سه‌ر ده‌سه‌لات، و‌اچاوه‌پوان ده‌کرا که به‌رنامه‌ی چاکسازی له‌گه‌ل خۆیدا به‌ئیت، له‌گه‌ل ده‌رگا والاکردن له‌ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ له‌گه‌ل رۆژئاوادا، هه‌روه‌ها به‌ره‌وپێشبردنی گفتوگۆ له‌گه‌ل ولاتانی عه‌ره‌ب و ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووه‌کانی ئەمریکا و پاراستنی په‌یوه‌ندیه‌کانیان له‌گه‌ل ئێران و دروستکردنی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل عێراق و چاککردنی په‌یوه‌ندیه‌کانیان له‌گه‌ل ئوردن و تورکیا.

به‌لام نه‌بوونی ئەزموونیکێ باش بۆ به‌پێوه‌بردنی په‌یوه‌ندیه‌کانی ده‌ره‌وه‌ی سووریا و له‌ یادکردنی پێگه‌ی ستراتیجی سوریا له‌ ناوچه‌که‌دا گرژی و ئالوژی دروستکرد.

له‌ راستیدا ئەمریکا له‌ چوارچێوه‌ی به‌رنامه‌ و ستراتیجیه‌تی خۆی کار ده‌کات بۆ نزیککردنه‌وه‌ی سوریا و ئیسرائیل له‌ پێگای گفتوگۆی (سوری-ئیسرائیلی) بۆ چاره‌سه‌رکردنی کێشه‌ی (ئیسرائیل - فه‌له‌ستین) له‌ پ‌وژه‌ه‌لاتدا.

قوناغی دووهم

قوناغی داگیرکاری ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئەمریکا و هاوپیهمانیان بۆ عێراق له مانگی ئازاری سالی (۲۰۰۳)دا، که به پرۆسهی ئازادی عێراق ناسرا و پاشان برپاری ئەنجوومهنی ئاسایشی بۆ دهركرا، ئەم قوناغەش تاقیکردنەوهیەکی نوێ بوو بۆ (به‌شار ئەسەد) له و ماوه که‌مه‌ی که ده‌سه‌لاتی سوریا‌ی گرتبووه ده‌ست، له و ماوه‌یه‌دا دۆخیکی گرژی و ئالۆزی له پهیوه‌ندیه‌کانی نیوان سوریا و ئەمریکا ده‌ستی پێکرد، له سه‌روبه‌ندی ئەم گرژی و ئالۆزییه‌شه‌دا حکومه‌تی سوریا زمانی توندی به‌کاره‌ینا، چونکه سوریا له به‌رامبه‌ر سیاسه‌تی ئەمریکا پێی وابوو واشتتۆن له پاش پرۆسهی ئازادی عێراق ئامانجی سوریا‌یه، به‌لام حکومه‌تی سوریا پرایه‌یه‌که‌ماند له به‌رامبه‌ر سیاسه‌ت و ئامانجه‌کانی ئەمریکا بێده‌نگ نابیت.

له پاستیدا حکومه‌تی سوریا پێش پوو‌خاندنی پ‌ژیمی سه‌دام حسین به‌ ماوه‌یه‌که‌ به‌ ئاشکرا پشتگیری عێراقی ده‌کرد، به‌ هیوای دروستکردنی به‌ریه‌کی عه‌ره‌بی یه‌کگرتوو له دژی ئامانجه‌کانی ئەمریکا له پ‌و‌ژه‌ه‌لات. ئەوه‌بوو سنووریکی بۆ ئۆپ‌ۆس‌زیۆنه‌ عێراقیه‌کان دانا، که له دژی سه‌دام حسین بوون و له به‌رامبه‌ر ئەم کاره‌دا حکومه‌تی عێراقی برپاریدا که پ‌و‌ژانه‌ ب‌ری (۱۵۰ - ۲۰۰) هه‌زار به‌رمیل نه‌وت له پ‌یگای بۆریه‌کانی (کرکوک-بانیاس) به‌ خاکی سوریا‌دا بنی‌رتیه‌ ده‌ره‌وه، به‌لام پێش ده‌ستپێکردنی پرۆسهی ئازادی عێراق، حکومه‌تی عێراق هێزه‌ سه‌ربازیه‌یه‌کانی به‌ره‌و سنوره‌کانی سوریا برد وه‌ک ئاماژه‌یه‌ک بۆ ئاگادار کردنه‌وه‌ی ئیس‌رائیل. له هه‌ره‌یه‌رشیک‌ی چاوه‌پ‌روان نه‌کراودا ئەو و‌لاته‌ بۆسه‌ر عێراق.

له سه‌رتای سالی (۲۰۰۱) له پ‌یگای خاکی سوریا چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نی له ئەوروپای پ‌و‌ژه‌ه‌لاته‌وه‌ گه‌یشه‌ خاکی عێراق، هه‌روه‌ها له سالی (۲۰۰۲) حکومه‌تی سوریا پ‌یگه‌یدا به‌ پ‌ژیمی عێراق هه‌ندێ له‌چه‌که‌ کۆکۆژه‌کانی له خاکی سوریا به‌شاریه‌وه‌ جگه‌ له ناردنی هه‌ندێ چه‌کی عێراقی بۆ (حزب‌و‌للّا).

هه‌موو ئەمانه‌ ئەوه‌ ناگه‌یه‌نیت سوریا به‌رده‌وام هه‌لو‌بستی توند و په‌تکردنه‌وه‌ی دیبلۆماسیه‌تی له‌به‌رامبه‌ر ئەمریکا وه‌رگرتبیت، سوریا له ئەنجامی هاوکازییه‌کانی له شه‌پی که‌نداوی دووهم له سالی (۱۹۹۱) و پشتگیری نه‌کردنی بۆ پ‌ژیمی عێراق یارمه‌تی دارایی باشی ده‌سکه‌وت، که داگیرکردنی کویت کێشه‌یه‌کی دوولایه‌نه‌ له جیهانی عه‌ره‌بی و نیو ده‌وله‌تیدا، به‌و بیانووه‌ی لایه‌ک له سه‌ر حه‌قه‌و لایه‌که‌ی دیکه‌ ناحه‌قن، هه‌روه‌ها سوریا ئیمزای له‌سه‌ر برپاری ژماره‌ (۱۴۴۱) ئەنجومه‌نی

ئاسايىشى كرد، كه خۇي له خۇيدا سەرکهوتنى دىبلۇماسىيەتى سورى بوو لهو کاته دا.

بهلام له کاتى داگیرکردنى عىراق له سالى (۲۰۰۳) (بهشار ئەسەد) ئەوهى راگه ياند كه هه موو ئامانجه كانى ئەمريكا دىستكهوتنى گرىبهسته نهوتىيه كانى عىراق و كيشانى نهخشهى سياسى ناوچه كهيه، كه له دامه زراندى دهولهتى ئيسرائيل مهترسيداتره، چونكه لهم قوناغدا پرۆژهكه چوارچىوهى پرۆژهلاتى گهوره دهگرتهوه كه به وهى چاودىرانى سياسى سورىا له پەيمانى (ساىكس بىكۆ) و (وعد بلفور) وه زۆربهى زۆرى ولاتانى عەره ب هاوپهيمان و هاوكارى ويلايهته يهگگرتوه كانى ئەمريكا.

چاودىرانى سياسى وا چاوه پوانى ئىدارهى نوئى ئەمريكا به سەرکايهتى ئوباما دهكەن له ژير پۆشنایى پروپاگەنده كانى خۇي له کاتى ههلمهتى ههلبزاردنهکاندا، دهركای گفتوگو و دىالۆگ لهگهڵ ههريهك له سورىا و ئيران بکاته وه، ههريهكده دانىشتن لهگهڵ ئەم دوو ولاته زۆر ئالۆز و ههروا ئاسان نييه، بهلام ئوباما بى هيو نييه لهم سياسهتهى خۇي له چوارچىوهى بهرنامه ستراتيگىيەكهى له پرۆژهلات و نزيكبونهوهى سورىا و ئيسرائيل، لهراستيدا ئەوهى ئىستا ئەمريكا به دهستىيه وه دهئالتييت، هاوكاريه كانى سورىا و ئيرانه بۆ بزوتنه وهى حماس له فهلهستين و (حيزبو للآ)ى لوبنانى له دژى ئيسرائيل.

بيگومان ئىدارهى نوئى ئەمريكا و ئوباما ئەو راستىيه دهزانن، كه سورىا له ناوچهكه دا ئەو هيزه گهورهيه نييه، كه ببيتە مايهى مهترسى بۆ سەر بهرژه و ههندىيه كانى ئەمريكا، ئەگەر هاتو هيزه پهيوه ندىداره كانى دهروهى لىي دابېر، له هه مانكاتدا ئەمريكا ئەوهش دهزانيت، كه دهتوانيت سورىا بکاته ولاتيكي سوود بهخشى ناوچهكه تا بۆ پاراستنى ئاسايشى ناوچهكه، پۆلى باش و کارا بگيريت، چونكه لهم قوناغدا له بهرنامهى ئوبامادا نييه له دژى سورىا و ئيران هيز بهكاربهيتيت، بهلكو لهپيناو بهديهتاني ئامانجه كانى له پرۆژهلات سياسهتى نهرم و دىبلۇماسى و گفتوگو و دىالۆگى راسته وخۆ و ناراسته وخۆ پياده دهكات.

هاوپهيمانيه كانى نيوان ئيران و سورىا له سەر دوو بنه ماى سهرهكى بنيادنراوه، ئەويش:

يه كه م: ئيران پنى وايه تيروانين و ئامانجه كانى ئەمريكا له ناوچهكه دا بهدينايهت تا ئەو هۆكار و يارمهتى له پهيوه ندىيه كانى لهگهڵ ئيران و سورىادا بميتيت،

له لایه کی دیکه وه ئیران ئه و راستیه ده زانیت که هاوپه یمانی له گه ل سوریا و گروپه فه له ستینییه کان و حیزبولا، به ره یه کی یه کگرتوو پیکده هینیت دژ به سیاسه ته کانی ئیسرائیل له ناوچه که دا، که ویلایه ته یه کگرتوو هکانی ئه مریکا پشتیوانی ده کات.

له راستیدا ئه م ههسته ی ئیران بۆ توانا سه ربازییه کانی ده گه پریته وه بۆ پیشکه وتنی له و بواره دا، له ناوه راستی سالی (۲۰۰۵) وه زیری به رگری ئیران رایگه یاند، که ئیران له تاقیکردنه وه ی مووشه کی دوور هاوێژدا که مه ودا که ی (۲۰۰۰) کیلومه تره، سه رکه وتنی به ده ست هیناوه، ههروه ها له پاش ئه و تاقیکردنه وه یه خیراترین مووشه کی ژیر ئاوی له جیهاندا دروستکرد که له یه ک چرکه دا (۱۰۰) م ده بریت، ئه وه بوو ئیران له سالی (۲۰۰۶) گه وره ترین مانۆری سه ربازی خۆی له به نده ری (هورموز) ئه نجامدا به مه به ستی ده رخستنی توانا سه ربازییه کانی.

هاوکات راپۆرتی (په یمانگای لیکۆلینه وه ی ستراتیجی له لهندهن) ئاماژه ی به وه کرد سوریا بۆ به رگری ئاسمانی خاوه ن سیسته میکی چالاک و به هیزه، جگه له وه ش سوریا گرینه ستیکی ده ستخستنی چه کی له گه ل ولاتی روسیا واژۆکرد، ئه مه ش دوا ی سه ردانه که ی به شار ئه سه د بۆ ئه و ولاته له کانونی دووه می سالی (۲۰۰۵) و له نیو ئه و گرینه سه تدا مووشه کی پیشکه وتوو ی تیدایه که به (S-A-18) ناسراوه، حکومه تی سوریا ش نکۆلی له م گرینه سه ته نه کرد.

دووه م: بۆ نزیکبوونه وه ی ئیران و سوریا بۆ ئه وه ی هۆکاری نزیکبوونه وه یان دانه بریت به تایبه ت له پاش نه بوونی هاوکاری و هاوپه یمانی ئه وروپی بۆ هه ردوولا، له چوارچیوه ی ئه و ئاراسته سیاسیه ی ئه وروپا که هاوکار و پشتیوانه بۆ سیاسه ته کانی ئه مریکا له رۆژه لاتی ناوه راستدا، له به رامبه ر گه رانه وه ی ئه وروپییه کان بۆ ناوچه کۆنه کانی خۆیان، به تایبه تی له پاش داگیرکردنی عیراق راسته وخۆ له لایه ن ویلایه ته یه کگرتوو هکانی ئه مریکاوه، ههروه ها له حاله تی سه پاندنی گه مارۆی ئابوری بۆ سه ر سوریا له لایه ن ئه مریکاوه تاران پالپشتیکی به هیزه بۆ دیمه شق، چونکه له سالی (۲۰۰۶) کۆمه لیک پیکه وتنی ئابوری بازرگانی گه وره یان واژۆ کرد.

به سه ردانه که ی به شار ئه سه د له مانگی ئابی سالی (۲۰۰۵) بۆ پیروزیای به بۆنه ی سه رکه وتنی ئه حمه دی نه ژاد له هه لبژاردنه کانی ئیران، ئه م هاوپه یمانیتییه ی نێوانیان

زیاتر پته و بوو، پاشان سهردانه که ی ئه حمه دی نه ژاد له سهرتابی سالی (۲۰۰۶) بو دیمه شق بو توندوتولکردنی ئه و ته وهره ته کتیکیه ی نیوان ئیران و سوریا، ههردوولا ریکه وتن له سهر پیکهینانی به رهیه کی هاوبهش بو بهرنگاربوونه و هه هه ر پووداوێک و له سهر ئه م خالانه ریکه وتن:

- ۱- دهستدریژی کردنه سهر هه ر لایه ک دهستدریژی کردنه سهر ئه و ی دیکه یه.
- ۲- پابه ندبوونی ئیران به پیشکه شکردنی هاوکاری بو سوریا له کاتی هه ر دهستدریژی که ده ره کیدا.
- ۳- زیادکردنی ئالوگۆپی بازارگانی نیوان ههردوولا.
- ۴- هاوکاری سهربازی نیوان ههردوولا.

له سه ره و بهندی ئه م هاوپه یمانیه تی هه نیوان ئیران و سوریا و کاریگه رییان له سهر پووداوه کانی ناوچه که، هه لویستی سوریا سیاسی و ستراتیژی زۆر زهحمهت و ئالۆزه به هۆی فشاره کانی ئه مریکا له سهر سوریا له ناوهنده نیوده و له تیهکان، به تاییهت ئه و هه ی په یوهندی به ریفۆرم و کرده وه تیرۆریستییه کانه وه هه یه، به لام ئه و هه ی په یوهندی به بوونی سهربازی ئه مریکا وه هه یه له عیراق و نزیک له سنوره کانی سوریا دا، دوو بۆچوونی لیده که ویتته وه:

- ۱- په یوهندییه کانی ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئه مریکا - سوریا بهردهوام ده بیته له سهر بنه مای ململانی و گۆرانی گه وهره ی لی به دی نا کریت، به لام له هه مان کاتدا ئه وه ناگه یه نیت په یوهندی و دیالوگ بهت بکاته وه و بهردهوام دژی ئه مریکا بی، چونکه هه ره شه کانی ئه مریکا له ئارادایه، به تاییهت له پاش داگیرکردنی عیراق، هه رچهنده له م قوناغه ی ئیستادا ئوباما به نامه ی به کارهینانی هیزی له به رامبه ر سوریا نیه، به لکو له پیناو به دیهینانی ئامانجه کانی له پۆژه لاتدا هه مو وه وه دیبلۆماسیه کانی خستۆته گه ر.

- ۲- گۆران له په یوهندییه کانی نیوان ههردوولادا، له راستیدا دیمه شق ههنگاوی ئه رینی واقعی ده نا به حوکمی ئه و بارودۆخه ی که به سهر ناوچه که دا هاتوه، ئه مهش به هیوای خا وکردنه وه ی گرژییه کانیان له گه ل واشنتۆن، جگه له بارودۆخی ناوخی ههردوو ده و لهت، ئه مهش پتویستی به نه رمی و دیبلۆماسی هه یه له په یوهندییه کانیاندا، بو سوود وه رگرتن له م بارودۆخه پتویستییان به کرانه وه یه ک هه یه له په یوهندییه کانی ده ره وه له گه ل ولاتیانی زله یزدا، به تاییهتی ویلایه ته یه کگرتووه کانی ئه مریکا، ههروه ها کارکردن له سهر بنه مای عهقلانیهت و واقعیهت

بۇ كاراكردىنى پەيوەندىيەكانى نىوانيان، چونكى ئەمىرىكا پىنگەو ھاوپەيىمانى و پۇل و دەستتېۋەردانى سوريە و ئىران لە ناۋچەكە دەزانىت، بۇيە زۆر بە وردى چاۋدىرى ئەو ھاوپەيىمانىتېيە نىوان سوريە و ئىران دەكات لە ناۋچەكەدا.^(۱)

شەشەم/ ئەمىرىكا و پەرسى فەلەستىنى- ئىسرائىلى

پەرسى فەلەستىنى يەككىكە لەو كىشەنەي كە زىاترىن ئالۋزى و مەترسى دروست كىردۈۋە بۇ سەر ئاشتى و ئاسايشى جېهان بەتايىبەت بۇ ئاشتى و ئاسايشى ناۋچەي پۇژھەلاتى ناۋەرەست و ئەو ئالۋزى وكىشە ۋەلۋىستە پۇژھەلاتى و رۇژئاۋايى ۋەمىرىكىانەي كە لە خۇي دەگرىت. ھەموان دەزانىن چ باروودۇخى تەنگى ھەلچىنۋە بە دامەزىراندى دەۋلەتى ئىسرائىل و كىردۋىتەي بە ۋاقى سەر زەۋى، دەگرىت بلىين دىدى سىياسى ۋەروپى ۋەمىرىكى پىۋىستە بە داننان بە دەۋلەتى فەلەستىنى كە بتوانى لە پال ئىسرائىلدا بژىت، ئەمەش بە واتاى قىۋلكردى ئەۋەي ناۋدەبرىت بە (چارەسەرى دوو دەۋلەت) سەرەپاى ئەۋەي سەرۋك بۇش يەكەم سەرۋكى ئەمىرىكى بوو كە بە ئاشكرا باسى پىۋىستى دامەزىراندى دەۋلەتى فەلەستىنى كىرد، بەلام سەرۋك ئۇباما لە يەكەم پۇژى دەسلەتتەۋە بەلىنى دا بە كاركردىن لە پىشاۋ ئەۋەي ئاشتى لە رۇژھەلاتى ناۋەرەست بچەسپىن، دەۋلەتى فەلەستىنى ئەبى بىي بە ۋاقى. بۇيە لە پۇژى دواتردا جۇرچ مىشيل دىارى كرا بۇ ئاھەنگى دانانى لەبەر (بەرەست سەلماندى) بەلىندانى پىشۋوى لە ماۋەي ھەلمەتى ھەلېژاردنەكەيدا، مىشيل دىارىكرا تا بچى بۇ كىشەي پۇژھەلاتى ناۋەرەست بە تايىبەت بەۋەي ناسراۋە بە پۇلى لە چارەسەرى ناكۆكى نىوان ئىرلەندى باكور و پاشان شارەزايى قوۋلى بە كارىگەرى نشىنگە ئىسرائىلەكان و پەخنەگرىنى لەۋكارە لە ماۋەي ئەركى خۇي بە نىردراۋى ئاشتى لەنىۋىدارەي سەرۋك بۇشدا.

ئىستا و دۋاى ئەۋەي سەرۋكى نوئ ئۇباما كارگىرى ئەمىرىكاي گىرتۈتە دەست سەر لە نوئ جىموجۋولى لەسەر پەرسى فەلەستىنى دەستپىكردەۋە تا دەقى چارەسەرى پەيدا بكات كە كۆتايى بېئىنى بە ئالۋزىن كىشە جېهان لە كۆتايى جەنگى جېهانى دوۋەم لە سالى (۱۹۴۵) يەۋە. ئايا دەگرىت ئۇباما ئەۋەرەسەرە بىئىتە دى كە بۇ سەركرەكانى دىكەي ئەمىرىكا و پۇژئاۋا نەھاتە دى؟ ئايا سەرۋكى

ئەمريكى ئۆباما لە ويست و جوولەي لە پېنناو گەيشتن بە ئەنجامىك كە ئەو مەملەتيە كۆتايى پى بيت سوور و راستىيەكى تالە؟ ئايا ئەوە بۆ دەولەتانی پوژھەلاتى ناوەرەست و ناوچەكە وجیھان بە دیدینیت كە ئاشتی وئاسایش بکاتە بەشیان و ئەو ناوچە لەو ویرانکاریە دوور بخاتەوہ كە بەردەوامەو و دوور نیە ویرانکارییەكى گشتگیری لى بکەوینتەوہ، لە ئەنجامی ئەو مەملەتيەكى كە گەيشتوتە لوتكە. چونكە بارودۆخەكان پوژ لەدوای پوژ لە گۆرانی خراپتردان بەتایبەتى لەم قوناغەدا كە مەملەتيە نىوان ئەو لایەنە نوێیانەى ھاتونەتە مەیدان جەنگە كە توندتر بوەتەوہ وەك ئێران كە بىباكانە لە ھەموو بۆنەيەكدا دژايەتى خۆی بۆ ئیسرائیل و پشتگیری بۆ توندخوازی ناو فەلەستین و لوبنان و دوژمنانی دیکەى ئیسرائیل نیشان دەدات. ھەرۆھەا دلەتەنگی ئیسرائیل بە پیشكەوتنى ئێران لە بواری بە دەستھێنانی تەكنەلۆژیای ناوھەكى و توانای بەدەستھێنانی چەكى ناوھەكیدا كە ئیسرائیل بە وردى وریای ھەموو ھەنگاویكى ئێرانە لەو بواردەا و ئەویش و ئەمريكاش دەرئەسن ئێران بېتە دەولەتێكى ناوھەكى وەك كۆریای باكوور كە لەگەل ئێران ھاریكارە، ئیستا ئێران چەكى ناوھەكى ھەيە یان توانای بەرھەمھێنانی ئەو چەكەى ھەيە وھیندەى ناویت تا ئەزمونەكانى پارێگەيەنیت.

لەدوانی دیپلۆماسى و سیاسى كۆتايى ناو كۆشكى سبى لە بەيەكگەيشتەكانى نىوان سەرۆكى ئەمريكى و ھەزیرى دەرەویدا لە لایەك و نىوان سەرۆك ھەزیرانى ئیسرائیل و سەرۆكى فەلەستینی و ھەزیرى دەرەوہى میسر لەلایەكى دیکەوہ چەند بەلگەو ئاماژەيەك نیشان دەدات، بەو پىيەى ناوھەندەكانى ھەوال و شىكارە سیاسىيەكانى ئەمريكا و رۆژئاوا سەبارەت بەو يەكتەر بینانە قسە دەكەن گەشبینى ھەيە سەبارەت بەو پرسە، باراك ئۆباما بە زمانىكى نوێ ئیسرائیلیيەكانى دواند كە پێشتر لە سیاسەتى ئەمريكیدا نەبوو بەلگەو جەختى دەكردەوہ لە بىلایەنى پووختارى ئەمريكا بەرامبەر ئیسرائیل و لە ھەموو بواردەكاندا وای دەنواند، بەلام ئیستا بەلگەكان ئاماژە دەكەن بە گۆرانی دەربرینەكانى بە چەند پلەيەك بەوہى دەستپوێردانى وردى ئەمريكا ئەگەر كونجى دەستپوێردانى بە ئەرینیش بکاتەوہ و ويستىكى راستگۆ و وردى تەواو بنوینى زیاتر لە كونجى توندی ئەوا پرسەكە دەتەقینتەوہ و ھەرەب جۆرەگەشبینیەك بەرامبەر ھەلویتست و بەلینەكانى ئەمريكا بەدەدەكەن، داوای ئۆباما بۆ وەستاندن ھەموو جۆرە نیشتەجى كردنیک لە خاكى ھەرەبى لە بەرەى خۆیدا كرۆك و واتاگەلێكى ھەيە كە ئاستى سووربوونی لەسەر

جوولان له سهر ئه و پرسه وده سگرتنیشی به چاره سهری هه دوو لاوه نیشان دهدات (دهوله تی ئیسرائیل ودهوله تیکی سهر به خوی فهله ستینی) که بتوانی کرانه وه به ئاراسته ی عهره بیدا به دبیه ئیت. ده کریت عهره ب دلتیا بیته وه له راستگویی و ورده کاری نیازه کانی باراک ئوباما به وهی ئه وانیش بچنه ناو چالاکیه ئاشتیه خوازیه که وه به ویستیکی زیاتره وه به تاییه ت فهله ستینه کان جگه له چه ند بالئیکی گه لی فهله ستینی وه ک بزوتنه وهی حه ماس که هه لویستی تونده و به پیتی نه خشه ی ئیران ده جوولینه وه و دژی بالی میانره وهی فهله ستینه. ^(۱)

حه وته م/ئه مریکا و کوریای باکور

له پاش ته واو بوونی جهنگی دووه می جیهانی له سالی (۱۹۴۵) و کاتیک کۆرییه کان خۆیان به دهسته وه دا، سوپای ئه مریکا و روسیا ئیداره ی ئه و ولاته یان له نیوان هه ردوو لادا دابهش کرد، پووسه کان بهشی باکور ئه مریکیه کان بهشی باشوریان بهرکهوت له ولاتی کۆریادا.

له کاتی جهنگی سارد به تاییه ت له نیوان سالانی (۱۹۵۰-۱۹۵۳) جهنگ له نیوان هه ردوو به شه که ی کۆریا سهری هه لدا، بۆ دهست تیه وردان له نیوان هه ردوو لا نه ته وه یه کگرتوه کان یارمه تی کۆریای باشووری ده دا.

له به رامبه ردا چین هاوکاری کۆریای باکووری ده کرد، ئه م شه ره له نیوان هه ردوو کۆریا نه بوو، به لکو شه پێک بوو له جیاتی ویلایه ته یه کگرتوه کانی ئه مریکا و یه کیتی سوڤیه ت ده کرا، له پاش دوو سال جهنگ، سنوری نیوان هه ردوو بهشی کۆریا گه رایه وه بۆ پێش کاتی جهنگ.

په یوه ندییه کانی ویلایه ته یه کگرتوه کانی ئه مریکا له گه ل نیمچه دوورگه ی کۆریا له سهر دووبنه مای دیار مایه وه، ئه ویش:

یه که م: په یوه ندی له گه ل بهشی باشوور تاییه تمه ند بوو به هاوپه یمانی و پاراستن و واژو کردنی په یماننامه ی سالی (۱۹۵۳).

دووه م: په یوه ندی له گه ل بهشی باکور خراپ بوو، ئه مریکا کۆریای باکووری به سه رچاوه ی ئاژاوه ی له قه له م داده. به لام پرووداوه کانی (۱۱ سێپته مبه ری سالی

۲۰۰۰) پەيوەندىيەكانى لەگەل كۆرياي باكوور ئالۆزتر كرد بە تاييەت گۆرانكارىيەكانى پاش سالى (۲۰۰۳)، ئەمەش بۆ خۆى كارىگەرى خراپى ھەبوو لەسەر پەيوەندىيەكانى نىوان ھەردوولا. ناچار ئىدارەى بۆش چاوى خشاندەو بە ھەلۆيستەكانى پىشتىرى، چونكە تا دەھات كىشەكانى ئالۆزتر دەبوو و پووئى لە دوژمنكارى دەكرد. ئەمەش دوو ئاراستەى لىكەوتەو: يەكەميان لە پاش ئەوئى كۆرياي باكوور ھەلۆيستى (بەرھەلستەردنى) وەرگرت بە راگەياندى (بيۆنگ يانگ) بە پىشخستنى بەرنامە نەوہويەكەى و بەگەرخستەوئى كە دژە لەگەل بەند و بنەماكانى رىككەوتننامەى جنىف كە لە سالى (۱۹۹۴) واژو كراو.

دووەم- پەرەسەندنى ئۆپۆزىسيۆنى جەماوہرى.

لە بوونى بنكەى سەربازى ئەمريكى لە ناو كۆرياي باشوور و داواكردنى چاوخشاندەو و دانوساندن بەشىوہيك لەگەل گۆرانكارىيە سياسى و ئابوورىيەكانى ناوخۆى كۆريا لەلايەك و پەيوەندىيەكانىان لەگەل كۆرياي باكوور لەلايەكى دىكە بگونجى ويلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا رۆلىكى نمونەيى و وینە و چەشنى شتىكى گىرا لەپىناو مانەوئى سەربازى خۆى، بەشىوہيك كۆرياي باشوور بەردەوام لە دۆخى ئابوورى خراپدا يىت، سەرەراى لاوازى بونىدانى ھىزى سەربازى خۆى تا پىشت بە ھىزەكانى ئەمريكا ببەستىت، چونكە دوژمنىكى گەورەى بۆ دروست بوو ئەوئىش كۆرياي باكوور.

لە سالى (۱۹۹۳) كۆرياي باكوور ھەستا بە گەشەپىدانى بەرنامە ئۆتۆمىيەكەى خۆى و ھاوکارىيەكانى راگرت لەگەل رىكخراوى نىودەولەتى بۆ وزەى ئەتۆم و لە پەيماننامەى بلاونەبوونەوئى چەكى ئەتۆم كشايەو. ئەمەش قەيرانىكى توندى ھەلگىرساند لەنىوان (بيۆنگ يانگ) و ئىدارەى (بىل كلينتۆن)، لەو سەردەمەو ھەزارەتى بەرگرى پلانىكىيان دانا بۆ لىدانى چالاكىيەكانى كۆريا لەلايەن ھىزەكانى ئەمريكا و كۆرياي باشوور لەناو خودى كۆرياي باشوور، بە ھەلگىرسانى ئەم شەرپە بەلاى كەمەوہ يەك مىليۆن كەس لەناو دەچىت، چونكە ھىزەكانى ئەمريكا تەنھا (۲۰) ميل لە سنورى كۆرياوہ دوورن.

لە سالى (۲۰۰۳) ئەمريكا لە رىنگاى لىكۆلنەوہيەكى دوور و درىژ كە لە سەنتەرى نىودەولەتى و ستراتيچى لە واشىنتۆن ((CSIS))

به ناوېشانې ((proliferation in the Axis of Evil)) له لايېن (انتوني کروډسمن) به پښت به ستن به زانياريه هه والگريه كان ئاماده كړدېو، كه باس له گرنگترين هې و پالنه ريكاني ئه مريكا دهكات، كه كورايى باكور بخاته ته وهرى شهې و مەترسى له پوځه لات.

قسه كړدن له سهر شهې پيشوختى ئه مريكا له گهل كورايى باكور پيوستى به ژيرى و ووردبيني هيه له شتواز و ناوه پوك له لايه ك ئاكام و شوينه واره كانى له لايه كى ديكه، چونكه له م قوناغدا ئيداره نوي ئه مريكا به سه رو كايه تى ئوباما هه ندى جار پيوستى به هه ره شه هيه، به لام ناچاره په نا بياته بهر سياسه تى دهوردان له ريگايى يابان و كورايى باشور بؤ ئه وهى په يوه ندييه كانى نيوانيان زياتر ئالوز نه بيت و مەترسييه كانى كورايى باكور له پوځه لات به گشتى و بهر ژوه ندييه كانى ئه مريكا به تاييهت نه خاته مەترسييه وه، له م باره يه ته شه وه ئوباما وتى ئه م هه نگاوهى كورايى باكور پيشليكاريه بؤ برياره كانى نه ته وه يه كگرتو وه كان، هه روه ها وتى مووشه كى (تايبودونك-۲) پيشليكاريه كى پروون و ئاشكرايه بؤ بريارى ژماره (۱۷۱۸) ئه نجوومه نى ئاسايشى نيوده وله تى، كه به ئاشكرا ريگا نادرېت به كورايى باكور هه ستيت به هيچ چالاكيه كى په يوه نديدار به بهرنامه ئه تومبويه كى. هاوكات ئاماژه ي به وه كرد كه ئه م كيشه يه به رايوژ له گهل هاوپه يمانانى وهك (يابان و كورايى باشور) و ئه ندامانى ئه نجوومه نى ئاسايشى نيوده وله تى په وانده ي ئه وه ئه نجومه نه ده كريت بؤ چاره سه ركردن له چوارچينه وهى سياسه تى دهوردانى له ناوچه كه.^(۱)

هه شتم/ ئه مريكا و مەترسييه كانى چين

دهر كه وتنى چين وهك هيزيكى ئابوورى گه وره ي جيهان، بؤته جيگاي تيرامانى زوربه ي چاوديران و هه روه ها بابته تى ليكولينه وه له هه موو بواره كان، به تاييهت نه نيتيه سياسيه كانى ئه م گه شه كردن و كارابونه.

هيچ كهس گومان له وه ناكات پيشكه وتن و گه شه كردنى چين هه نگاوى ترى به دواوه يه، چونكه چين هه نگاوه به هه نگاوه له قورخكردنى بازاره كانى جيهاندايه، له راستيدا ولاتى چين وهك هيزيكى چالاك له خو سه لماندندايه بؤ سيسته مى نويى

جيهان. ميژوو ئه و راستييهى بۆ تۆمار كردوين كاتىك دهوله تىك له گهشه كردن و پيشكه وتندايه پرووبه پرووى ولاتى گه وره و زلهيز دهبيته وه و ئهمهش له سهدهى (۱۹) و (۲۰) له نيوان ئەلمانيا و بهريتانىاي مەزن و پاشان له نيوان ژاپۆن و ويلايه ته يه كگرتووه كانى ئەمريكا پوویدا.

ئایا پرووبه روبوونه وهى نيوان چين و ئەمريكا پرووده دات، ئایا چين ده توانيت ههژموونى خۆى بيه پيڤيت به سهر گۆره پانى سياسى نيو دهوله تيدا؟
رهنگه ئيستا و له م قوناغه دا نه توانين بريارى ئه و بالاده ستييه بدهين، به لام له هه مانكاتدا ده توانين له چوارچيويهى هونه رى ده سه لات و بۆچوونه كان بۆ ئامانجه كانى و به كارهيئانى هه موو ئه و ئامرازانه، كه خزمه تى ئه و پرۆسه يه ده كات، تيگه يشتمان هه بيت بۆ واقعى ولاتى چين.

رهنگه ئه م گه شه كردنه ي ولاتى چين له م سه رده مانه ي دوايدا مه ترسى هه بيت بۆ سه ر به رژه وهنديه كانى ويلايه ته يه كگرتووه كانى ئەمريكا له جيهان به گشتى و رۆژه لات به تاييه ت، هاوكات حكومه تى چين به رده وام پاساوى ئه وه دينيته وه، كه گه شه كردن و پيشكه وتنى ولاتى چين ((رينسانسى ئاشتى)) مه ترسى نيه بۆ سه ر سيسته مى نوڤى جيهانى، كه ئەمريكا سه ركردايه تى ده كات، هه روه ها تويزه رى به ناوبانگى چينى (وانگ جيىسى) ده لئيت: (ويلايه ته يه كگرتووه كانى ئەمريكا با دله نيا بيت له وهى گه شه كردن و رينسانسى چين پيويستى به پته وكردنى په يوه ندييه كانيه تى له گه ل ئەمريكادا ئه گه ر بيه ويت هه وله كانى له پيناويدا سه ركه وتوو بيت)،

له راستيدا ئه م هه ولانه واته شه راكه ت و هاوكارى واشنتۆن بۆ په كين هۆكارىكى زۆر گرنگه بۆ ئه و رينسانسه ي كه چين هه نكاوى بۆ ناوه.
ده سه لاتدارانى چين ده زانن به تاييه تى سه رۆكى چين(هوينتاو) كه به رده وام باس له جيهانىكى ته با ده كات و ده لئيت با هه موو ولاتانى دونيا به تاييه تمه ندى و ئاراسته جياوازيه كانيه وه پيگه وه به ئاشتى ژيان بيه نه به سه ر.

گومان له وه دا نيه ولاتىكى گه وره ي وهك چين به م ليدوانانه ي ئامانجى هيور كردنه وهى ئەمريكايه له لايهك و پاراستنى به رژه وهنديه كانى خۆيه تى له ئاسيا به گشتى و لاواز كردنى به رژه وهنديه كانى ئەمريكايه به تاييه ت، ئه وهى تيبينى ده كريت له م بواره دا، تيگه يشتمنى چين و رووسه له گه ل يه كتردا و دامه زراندى ريكخراوى (شانگه هاى) بۆ هاوكارى له گه ل ولاتانى ئاسياى ناوه راست وهك

(کازاخستان، قرغیزستان، ئۆزبەکستان و تاجیکستان)، هەروەها ئەم پێکخراوە بە پەلە ناپەرەزایی خۆی دەربرێ لەمەڕ بوونی هێزی سەربازی ئەمریکا لە ئاسیای ناوەرەست، ئەوەبوو لە ناوەرەستی سالی (۲۰۰۵) داوایان لە ویلایەتە یەکگرتووکانی ئەمریکا کرد کە خشتە ی کشانەوێ هێزەکانی خۆی لە ناوچەکە دیاری بکات، هاوکات چینییهکان پێگایاندا بە ولاتی هند و پاشان ئێران بەبێ بەشداریکردنی ئەمریکا وەک چاودێریک لەم پێکخراوە کاربەن.

چینییهکان کاریان کرد بۆ بەستنی چەند کۆبوونەوێک، لەوانە کۆبوونەوێکی لوتکە ی پرۆژەلاتی ناوەرەست کە بریتین لە (۱۰) دەوڵەت وەک (کەمبۆدیا، ئەندونیزی، برونێ، دارالسلام، لاوس، مالیزیا، میانما، فلیپین، سەنگافورە، تایلەند و فیتنام)، جگە لە (چین، ژاپۆن، کۆریای باشور، ئوسترالیا، نیوزلەندا و هیند) ئەمەش ویلایەتە یەکگرتووکانی ئەمریکای تێدا نییە، وادەردەکەوێت کە ولاتانی رۆژەلاتی ئاسیا و پێکخراوی (شانگەهای) بۆ هاوکاری بازەرگانی لە چوارچێوە ی پەيوه‌ندییه ستراتیژییه‌کانی چین لەگەڵ ولاتی ئاسیا، بۆ دەرخیستی گرنگی پەيوه‌ندییه‌کانی چین و لاوازی پەيوه‌ندییه‌کانی ئەمریکا بێت.

لە راستیدا دوو هەلوێستی تر گومانی زیاتر دەخاتە سەر نیازەکانی چین، ئەوانیش:

یەكەمیان: زۆر بەبێ دەنگی و هێمنی گەشە بە توانا سەربازییەکانی دەدات، بۆ نموونە تاماوەیەکی زۆر هیچ لایەتیک زانیاری دەربارە ی ئەو نەبوو کە ولاتی چین چەکی دژی مانگی دەستکردی هەیه، ئەمەش لەلای ئەمریکا و زۆریک لە ولاتانی جیهان دڵەپراوکی و مەترسی دروست کردووە.

دووەم: چینییه‌کان لە پێگە ی پەيوه‌ندییه‌کانیان لەگەڵ ولاتانی ئەفریقا لە پێگە ی بەستنی کۆنگرە ی سەرکەوتوو و پێدانی قەرز بە قازانجی کەم و پیشکەشکردنی هاوکاری بەبێ کۆت و بەند و پێزگرتن لە مافەکانی مرقۆف لەم ولاتانە چالاکییەکانیان فراوانتر کرد، ئەمەش بۆ خۆی لەلایەن ولاتانی ئەوروپا و ئەمریکاوە دوو بۆچوونی جیاوازی لێدەکەوێتەو، ئەویش هەندیک لە ولاتانە پێشوازی لەم هەنگاوانە ی چین دەکەن بۆ ولاتانی ئەفریقا، چونکە پێویستییان زۆرە بە و هاوکارییانە، لەبەرئامبەردا هەندیکی دیکە بەویلایەتە یەکگرتووکانی ئەمریکاشەو لەچوارچێوە ی بەرنامە فراوانخوازییه‌کانی و بۆ گەیشتن بە سەرچاوە سروشتییه‌کان و دروستکردنی پەيوه‌ندی بازەرگانی و دەستکەوتی کەرەستە ی خاوە،

به‌بێ ئه‌وه‌ی هه‌یچ په‌یمانێک بده‌ن به‌گه‌شه‌کردن و پش‌خستنی و لاتانی ئه‌فریقا و په‌نگه‌ جموجۆڵاً و چالاکیه‌کانی چین له‌ئاستی به‌رگریکردنی بیت به‌ ئامانجی پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی چین و پ‌یگرتن له‌ ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مریکا له‌ جێبه‌جێکردنی س‌تراتیژییه‌تی ده‌وردان (الاحتواء) له‌ دژی توانا و هه‌یزی چین، ئه‌گه‌ر هاتوو له‌لایه‌کی دیکه‌وه‌ ته‌ماشای مه‌ترسییه‌کانی چین بکه‌ین له‌ئه‌مریکا، به‌ئاسانی تێبینی ئه‌و مه‌ترسییه‌نه‌ ده‌که‌ین به‌تایبه‌ت په‌یوه‌ندییه‌ سه‌ربازییه‌کانی ئه‌مریکا و بنکه‌ سه‌ربازییه‌کان له‌ کیشوهری ئاسیا هه‌ر له‌کۆریای باشوور و ژاپۆنه‌وه‌ تا تایوان و له‌وێشه‌وه‌ بۆ ئوسترالیا و پاکستان، پاشان بۆ ئاسیای ناوه‌راست.

لێره‌دا تێبینی ئه‌وه‌ ده‌کرێت ئه‌مریکا شورییه‌کی نیمچه‌ بازنه‌یی به‌ ده‌وری ولاتی چیندا دروستکردوه‌، ده‌بێ ئه‌و ر‌استیه‌ش بزانی هه‌یچ هه‌زیک جگه‌ له‌ ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مریکا له‌م سه‌رده‌م و قوناغه‌دا توانای به‌رگرتن و پ‌یگرتنی له‌ کارابوون و هه‌لسانه‌وه‌ی چین نییه‌، هاوکات چینییه‌کان پ‌ییان وایه‌ ئه‌مریکا له‌ به‌رامبه‌ر چیندا سیاسه‌تی ئیحتیوا پ‌یاده‌ ده‌کات، ئه‌مه‌ش له‌ ترسی ئه‌وه‌ی نه‌وه‌ک کۆنترۆلی لاواز بیت به‌هۆی هه‌یز و توانا‌کانی چینه‌وه‌، جگه‌ له‌ ئاره‌زووی ئه‌مریکا له‌ مانه‌وه‌ی وه‌ک تاک جه‌مسهر له‌ جیهاندا.^(۱)

ئه‌مریکای گه‌وره‌ زله‌یژی جیهان

له‌ پاش پ‌وو‌خاندنی یه‌کیته‌ی سو‌فیه‌ت له‌ ساڵی (۱۹۹۰) ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مریکا وه‌ک تاکه‌ جه‌مسهر له‌سه‌ر سیستمی نوێی جیهان مایه‌وه‌، ئه‌م سیستمه‌ نوێیه‌ که‌ ئه‌مریکا دا‌یه‌ینا، بۆ ده‌رخستنی توانا و هه‌یبه‌ت و ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ر جیهان وه‌ک گه‌وره‌ترین ئیمپراتۆریه‌ت یاخود وه‌ک گه‌وره‌ترین زله‌یژی جیهان، پ‌رۆسه‌ی پ‌زگه‌رکردنی کوویتی جێبه‌جێ کرد به‌ ده‌رکردنی پ‌ژیمی عێراق له‌ کوویتی و گه‌رانه‌وه‌ی سه‌ربه‌خۆیی بۆ گه‌ل و ولاته‌که‌یان، هاوکات زه‌مینه‌ی په‌خساند بۆ سه‌ره‌لدانی ر‌اپه‌رینی شه‌عبانی باشووری عێراق له‌لایه‌ن شیعه‌کانی عێراقه‌وه‌، هه‌روه‌ها به‌رپابوونی ر‌اپه‌رینی مه‌زنی به‌هاری گه‌لی کورد له‌ کوردستان و ئازادکردنی که‌رکووک و پاشان دروستکردنی پشت‌پ‌شته‌ی ئه‌منی له‌ کوردستانی عێراق

و گه‌پانه‌وه‌ی خه‌لکی کوردستان بۆ شاره‌کانی هه‌ولێر و سلێمانی و گه‌رمیان و ده‌ۆک و دروستبوونی به‌ره‌ی کوردستانی و ده‌ستپێکردنی هه‌لبژاردنه‌کانی کوردستان و دامه‌زراندنی یه‌که‌م حکومه‌ت و په‌رله‌مان له‌ کوردستان پرکردنه‌وه‌ی ئه‌و بۆشاییه‌ی حکومه‌تی عێراق به‌جینی هه‌یشت، ئه‌مه‌ش به‌ره‌می خۆینی شه‌هیدانی بزوتنه‌وه‌ی پزگاریخوازی کورد بوو، هه‌رچه‌نده‌ له‌ سالێ (١٩٩٦) شه‌ری ناوخۆ ده‌ستی پێکرد و حکومه‌تی هه‌ریم دابه‌ش بوو بۆ دوو حکومه‌ت، یه‌ک له‌ هه‌ولێر و ئه‌وی دیکه‌ له‌ سلێمانی و ئیفلجکردنی په‌رله‌مان و دابه‌شبوونی هه‌ریم بۆ دوو به‌شی جیاواژ، به‌لام له‌ سایه‌ی سیستمی نوێی جیهانی، به‌تایبه‌ت له‌ دوا‌ی پروداوه‌کانی (١١) ی سیپته‌مبه‌ر له‌ نیویۆرک و واشنتۆن، ئه‌م سیستمه‌ گۆرانی به‌سه‌ردا هات و ئه‌مریکا وه‌ک هه‌یژیکێ گه‌وره‌ له‌ شێوه‌ی ئیمپراتۆریه‌ت سه‌ریه‌له‌دا له‌ پێناو پاراستنی ئاسایشی نه‌ته‌وه‌یی ئه‌مریکا، به‌و بۆنه‌یه‌وه‌ وه‌زاره‌تیکێ نوێ له‌ حکومه‌تی ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌وه‌کانی ئه‌مریکای دامه‌زرا، ئه‌ویش وه‌زاره‌تی ئاسایش بوو بۆ ئاگاداربوون و پرۆبه‌پرۆبوونه‌وه‌ی هه‌ر کێشه‌و گرفتیکێ چاوه‌ڕواننه‌کراوه‌، که‌ مه‌ترسی له‌سه‌ر ئاسایشی نه‌ته‌وه‌یی ئه‌مریکا هه‌بێت، ئه‌م ئیمپراتۆیه‌ته‌ که‌ له‌ پاش پرۆخاندنی یه‌کێتی سۆقیه‌ت سه‌ری هه‌له‌دا، پێویستی به‌ رابه‌ر و سه‌رکرده‌یه‌تی هه‌بوو، نه‌ک له‌لایه‌ن یه‌ک که‌سه‌وه‌، وه‌ک ئیمپراتۆریه‌ته‌کانی پێش خۆی، چونکه‌ ئه‌م ئیمپرا تۆریه‌ته‌ له‌م سیستمه‌ نوییه‌ی جیهاندا پێویستی به‌ کۆمه‌ل‌ و گروپ و لایه‌ن هه‌یه‌ تا بتوانن به‌ باشی به‌ریوه‌ی به‌رن، بۆ نمونه‌ له‌ پاش سالانی نه‌وه‌ده‌کان گرووپێک به‌ ناوی پارێزگاره‌ نوییه‌کان سه‌ریانه‌له‌دا و خاوه‌نی راوبۆچوونی تازه‌ بوون بۆ ئه‌وه‌ی چۆن ئه‌مریکا بتوانێت سه‌رکرده‌یه‌تی جیهان بکات له‌ پاش پرۆخانی یه‌کێتی سۆقیه‌ت، له‌وانه‌ش (دیک چین‌ و پامسفیلد و کۆندالیزارایس) و ئه‌م‌رۆش (جۆن بایدن و جونس و هیلاری کلینتۆن...هتد)، جگه‌ له‌مانه‌، جوله‌که‌ خاوه‌ن ده‌سه‌لاته‌کان له‌ ئه‌مریکا له‌ پشتی په‌رده‌وه‌ پۆلیان هه‌یه‌ له‌ بریاردان له‌سه‌ر چاره‌نووسی ئه‌مریکا، به‌تایبه‌ت راویژکارانی پنتاگۆن و ئاسایشی نه‌ته‌وه‌یی و کاروباری رۆژه‌لاتی ناوه‌راست، هه‌موو ئه‌مانه‌ پێکه‌وه‌ کارده‌که‌ن تا بتوانن خزمه‌تی ئه‌مریکا بکه‌ن و ئه‌مریکا به‌رده‌وام له‌پێشکه‌وتن و گه‌شه‌کردنی سیاس‌ی و ئابوری و کۆمه‌لایه‌تی...هتد بێت. بێگومان ئه‌م ئیمپراتۆریه‌ته‌ی باسی لێوه‌ ده‌که‌ین، وه‌ک هه‌موو ئیمپراتۆریه‌ته‌کانی قوناغه‌کانی میژوو ئامانج و ئامراز و به‌رژه‌وه‌ندی تاییه‌تی خۆی هه‌یه‌ و گرنگترین ئامانجه‌ ستراتیژییه‌کانی ئه‌وه‌یه‌ که‌ ئه‌مریکا

به‌رده‌وام بیت له پيشه‌وايه‌تي جيهان، چونكه ئه‌مريكا سه‌ده‌ي بيستم به سه‌ده‌ي
 خوي ده‌زانيته، بويه به هيچ شيوه‌يه‌ك ريگه به هيچ ولايتك نادات سه‌ده‌ي بيست و
 يه‌ك له‌ده‌ستي ئه‌مريكا ده‌ربكات به مانه‌وه‌ي توانا سه‌ربازيه‌كاني له جيهان پاش.
 شكسته‌هيتان به‌ديارده‌ي تيرور و پوكانه‌وه‌ي تواناكاني ريگخراوي ته‌لقاعيده له
 عيراق و ئه‌فغانستان، جيگيري باري ئه‌مني تاپاده‌يه‌كي زور له عيراق و
 كه‌مبونه‌وه‌ي كوشتاري تايفي نيوان شيعه و سوننه، هه‌نگاونان به‌ره و
 چاره‌سه‌ركردني كيشه‌كاني ئه‌فغانستان، خسته‌گه‌ري هه‌وله ديپلوماتيه‌كان
 بۆ‌چاره‌سه‌ركردني كيشه‌ي ئه‌تومي ئيران و كوراي باكوور و نزيك‌كردنه‌وه‌ي
 ديالوگي سوري - ئيسرائيلي، كه‌مكردنه‌وه‌ي پولي ئيران له عيراق و لوبنان و
 فه‌له‌ستين و پاراستني به‌رژه‌وه‌ندييه‌كاني خوي و هاوپه‌يمانه‌كاني له پورژه‌لاتي
 ناوه‌راست، جگه له كوشش و هه‌ولي جيدي بۆ‌چاره‌سه‌ركردني قه‌يراني ئابوري
 ئه‌مريكا به‌ بوژانه‌وه‌ي دارايي ئه‌مريكا نه‌وه‌ك ولاتاني ئه‌وروپا و چين بازپه‌كان بۆ
 خويان قورخ بكه‌ن، له هه‌مانكاتدا ساغ‌كردنه‌وه‌ي كالا ئه‌مريكيه‌كان له بازپه‌كاني
 روژه‌لات و كونترول‌كردني نه‌وتي كه‌نداو به‌گشتي و نه‌وتي عيراق به‌تايبه‌ت وه‌ك
 فاكته‌ريكي سه‌ره‌كي و پولي له ئابوري جيهان گرنگ‌ترين ئامرازه‌كاني پاراستن و
 مانه‌وه‌ي ئيمپراتوريه‌تي ئه‌مريكاي وه‌ك سه‌ده‌ي رابردوو كه به تاك جه‌مسهر
 كوتايي پيته‌ينا به‌مانه‌وه و گه‌شه‌كردني تواناو چالاكيه سه‌ربازي و
 ته‌كنه‌لوژيه‌كانيه‌تي به به‌راورد له‌گه‌ل ولاتاني جيهان و زياد‌كردني خه‌رجيه
 سه‌ربازيه‌كاني، كه يه‌كيكه له‌هوكاره‌كاني سه‌ره‌لداني قه‌يراني ئابوري ئه‌مريكا،
 به‌لام ئه‌مريكا نايه‌ويت به‌هوي خه‌رجيه زوره‌كاني خوي گوشه‌گير بكات، به‌لكو بۆ
 ئيداره‌ي نويي ئه‌مريكا به‌گشتي و وه‌زاره‌تي به‌رگري به‌تايبه‌ت بودجه‌ي زياتر
 دابين ده‌كات، چونكه ئيستاشي له‌گه‌لدا بيت، ته‌نها بودجه‌ي وه‌زاره‌تي به‌رگري
 ئه‌مريكا به‌رامبه‌ر زياتر له (۱۰) ده‌ولاتي گه‌وره‌ي جيهانه، په‌نگه زياده‌په‌وي
 تيدانه‌بيت گه‌ر بلتين بودجه‌ي وه‌زاره‌تي به‌رگري ئه‌مريكا به‌رامبه‌ر بودجه‌ي
 وه‌زاره‌ته‌كاني به‌رگري هه‌موو ولاتاني دنيايه، بويه ويلايه‌ته يه‌كگرتوه‌كاني ئه‌مريكا
 ناچاره بودجه‌ي زياتر ته‌رخان بكات له‌پيناو پاراستني هه‌يبه‌ت و هه‌يمه‌نه‌تي
 ئيمپراتوريه‌ته پيـــــرـــــوزه‌كه‌ي خـــــوي له جيهانـــــدا. ^(۱)

لیستی سه‌چاوه‌کان

- ۱- د. نازاد محمد أمين: جغرافية الامريكتين، جامعة البصرة، ١٩٨٣.
- ۲- مؤلف مجهول: معلومات وحقائق عن الولايات المتحدة الامريكية، دون مكان الطبع، ١٩٥٦.
- ۳- فرحات زیادة و ابراهيم فريجي: تاريخ الشعب الاميركي، تحت اشراف فيليب حتي، مطبعة برنستون، ١٩٤٦.
- ۴- لوقمان خه‌یالی: پوخته‌یه‌ک له میژووی گه‌وره زله‌یزى جیهان، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تى روشنبیری، سلیمانی، ۲۰۰۵.
- ۵- د. طلحة الصياح و د. راغب العلي: تاريخ الولايات المتحدة الامريكية، جامعة دمشق، ١٩٩٥.
- ۶- د. صالح زهر الدين: موسوعة الامبراطورية الامريكية، المركز الثقافي اللبناني، ط ١، ۲۰۰۴.
- ۷- تأريخ العالم له‌سه‌ر (C.D).
- ۸- د. محمد محمد صالح: تاريخ أوروبا من عصر النهضة و حتى الثورة الفرنسية (١٥٠٠-١٧٨٩) بغداد، ١٩٨١.
- ۹- د. فرغلي علي تسن: تاريخ أوروبا الحديث المعاصر، جامعة العلاقات الدولية، دار الوفاء للطباعة والنشر.
- ۱۰- د. عبد العزيز سليمان و د. عبد المجيد نعنعي: تاريخ الولايات المتحدة الامريكية الحديث، دار النهضة العربية، بيروت.
- ۱۱- د. اسماعيل احمد ياغي: معالم التاريخ الامريكي الحديث، مكتبة العبيكان، ط ١، الرياض، ۲۰۰۱.
- ۱۲- د. صلاح احمد هريدي: دراسات التاريخ الامريكي، جامعة العلاقات الدولية، دار الوفاء للطباعة والنشر، ۲۰۰۰.
- ۱۳- لاوريت سيجولانه: امريكا اللاتينية (الثقافات القديمة ما قبل الكولومبية، ترجمة- صالح علماني، ط ١، المجلس الاعلى للثقافة، ۲۰۰۳، القاهرة.
- ۱۴- ب. رادين: الحضارات الهندية في امريكا، ترجمة- يوسف شلب الشام، دار المنارة، ط ١، ١٩٨٩، سوريا.
- ۱۵- ديب علي حسن: الولايات المتحدة الامريكية من الخيمة الى الامبراطورية، مراجعة وتدقيق. اسماعيل الكردي، الاوائل للنشر، ط ١، ۲۰۰۲، سوريا.
- ۱۶- عمر خوشناو: سرينه‌وى به‌رامبه‌ر له كه‌لتورى ئه‌مريكيه‌كاندا (هنديه سوره‌كان) وه‌ك نموونه، روژنامه‌ی بزوتنه‌وى ئيسلامی، سالی ۲۰۰۷.
- ۱۷- لويس ى. لوماكس: ثورة الزوج، تر. ابراهيم عبود، نيويورك، ١٩٦٢.
- ۱۸- د. محمد فؤاد ابراهيم و د. حسين فوزي: المعرفة، المجلد الخامس، بيروت، ١٩٨١.

- ١٩- سمير سمو: فهرهنگی سهر و سه مه ركهانی جيهان، و.سته فا سعید علی، چاپخانه ی چوار چرا، سلیمانانی ٢٠٠٥.
- ٢٠- مسعود الخوند: الموسوعة التاريخية الجغرافية، الجزء الثالث، اورپا، د-ت.
- ٢١- کوفاری ئه مریکا ناسی، ژماره (١)، سه نته ری نما، ٢٠٠٥.
- ٢٢- فرانک ال شوئل: امریکا چگونه امریکا شر، و.ابراهیم صدقیانی، ج٣، چاپخانه ی شبهر، تاران، ١٣٨٣.
- ٢٣- د. رفعت غنیمی الشیخ: امریکا و العالم فی تاریخ الحدیث و المعاصر، عین للدراسات والبحوث، ٢٠٠٦.
- ٢٤- تشارلز ومارى بیرد: تاریخ الولايات المتحدة الامريكية، مكتبة الاطلس، دمشق، الجزء الاول والجزء الثاني.
- ٢٥- میسلون هادی: من اساطیر الهنود الحمر، الموسوعة الصغيرة، بغداد.
- ٢٦- صاموئیل الیوت مورسیون: کریستوفر کولمبوس (المكتشف العظيم)، ترجمة- فوزی قبلای، مطبعة دار مكتبة الحياة، بیروت، ١٩٥٩.
- ٢٧- محمود محمد الحبيب: کولمبوس مكتشف امريکا، ط١، بیروت، ١٩٧١.
- ٢٨- کارلهاینتس دشنر: تاریخ الولايات المتحدة، ترجمة محمد جدید، ط١، دار قدمس للنشر و التوزيع، سوريا.
- ٢٩- د. محمد محمود النیرب: المدخل فی تاریخ الولايات المتحدة الامريكية، ط١، ١٩٩٧، دار الثقافة الجديدة، الجزء الاول، القاهرة.
- ٣٠- د. محمود السید: تاریخ اورپا و الامریکتین، مؤسسة شباب الجامعة، الاسکندرية، ٢٠٠٤.
- ٣١- فرانک اشر: موجز تاریخ الولايات المتحدة الامريكية، ترجمة - مهیبة مالکی الدسوقي، مطبعة دار الثقافة للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٥٤.
- ٣٢- ستیفن فنسنت بنیه: امریکا، ترجمة- عبدالعزیز عبدالمجید، القاهرة، ١٩٤٥.
- ٣٣- ماکس لیرنر: امریکا کحضارة، ترجمة- د.راشد البراوی، الجزء الاول، القاهرة، ١٩٦٦.
- ٣٤- جواهر لال نهرو: چاوپیداخشاندنیک به میژووی جیهاندا، و. رؤوف محمد زوهدي، بهرگی یه کهم، هه ولیر.
- ٣٥- فریشته نورائی: میژووی گورانکاری کومه لایه تی و سیاسی ئه مریکا، و.هه ورامان فهریق کریم، چاپخانه ی خانی، چاپی یه کهم، ٢٠٠٧، دهوک.
- ٣٦- لاری الوتیز. نظام الحكم فی الولايات المتحدة، ترجمة - جابر سعید عوض، ط١، القاهرة، ١٩٩٦.
- ٣٧- ولیم لانجر: موسوعة تاریخ العالم، تر- د. محمد مصطفى زیادة، فرانکلین للطباعة والنشر، الجزء الرابع، القاهرة، ١٩٦٣.

- ٣٨- د. محمد محمود النيرب: تاريخ الولايات المتحدة الامريكية، دار الثقافة الجديدة، الطبعة الاولى، ١٩٩٧، الجزء الاول.
- ٣٩- د.علي حسين الشلش: جغرافية امريكا الشمالية الاقليمية، جامعة البصرة، ١٩٨٠.
- ٤٠- نيزاك ثايسيموف و فرانك وايت: ميژووي شارستانيه (ههنگاوى ههزارهكان)، و حاميد گهوهري، چاپخانهى وهزارهتى پهروهده، دهزگای ئاراس، ههولير، ٢٠٠٣.
- ٤١- بدون مؤلف: موجز التاريخ الامريكي، وزارة الخارجية، مطالعات عن اميركا.
- ٤٢- كنيث بير: كل شيء عن امريكا، دار الكرنك، القاهرة، ١٩٦٣.
- ٤٣- د. عبدالفتاح حسن ابو عليه: تاريخ الامريكيتين والتكوين السياسي للولايات المتحدة الامريكية، دار المريح للنشر، الرياض، ١٩٨٧.
- ٤٤- فرنسيس فريدمان: موجز التاريخ الامريكي، القاهرة، د-ت.
- ٤٥- احمد كمال ابو المجد: التاريخ الدستوري للولايات المتحدة الامريكية، مطبعة عمان، ١٩٩٨.
- ٤٦- الان نفينز و هنري ستيل كوماجر: موجز تاريخ الولايات المتحدة الامريكية، ترجمة مصطفى عامر، القاهرة.
- ٤٧- جوردن س.وود: الثورة الامريكية، ترجمة- نادر سعادة، مراجعة. فؤاد السروجي، الاهلية للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، عمان، ٢٠٠٦.
- ٤٨- محمد مصطفى صفوت: الجمهورية الحديثة، الطبعة الاولى، الاسكندرية، ١٩٥٨.
- ٤٩- ميلتون ميلتز: معالم الحرية، ترجمة.احمد عزت طه، دار اليقظة العربية للتأليف والترجمة والنشر دمشق، ١٩٦١.
- ٥٠- كلود جوليان: الامبراطورية الامريكية، نقلة الى العربية، ناجي ابو خليل و فؤاد شاهين، دار الحقيقة، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٧٠.
- ٥١- د.ياسين محمد العيثاوي: السياسة الامريكية بين الدستور والقوى السياسية، دار اسامة للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، عمان، ٢٠٠٩.
- ٥٢- محمد محمد صالح: تاريخ اوروا من عصر النهضة وحتى الثورة الفرنسية (١٥٠٠-١٧٨٩م)، جامعة بغداد، ١٩٨٢.
- ٥٣- دان ليس: الثورة الامريكية (دوافعها ومغزاها، ترجمة- سامي ناشد، منشورات مؤسسة سجل العرب، القاهرة، ١٩٦٦.
- ٥٤- د.حسن صبحي: معالم التاريخ الامريكي والاوروبي الحديث، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٦٨.
- ٥٥- ياسين جابر صالح: ههنگاوى پيداي گشتي، دهزگای چاپ و پهخشى سهردهم، چاپى يه كه م، سليتماني، ٢٠٠٥.

- ٥٦- (الكسي دو توكفيل: عن الديمقراطية في أمريكا، ترجمة- بسام حجار، معهد الدراسات الاستراتيجية، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٧).
- ٥٧- ليديا بجورنلوند: دامه زراندى ئەمريکا و دەستورەکهى، وه رگيترانى-ئەبو بەکر خۇشناو، چاپخانهى روون، چاپى يەكەم، سالى ٢٠٠٧.
- ٥٨- مايكل كامن: الدستور في ثقافة الامريكية، ترجمة- أحمد ظاهر، دار الفارس للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، عمان، ١٩٩٦.
- ٥٩- د. محمد مصطفى صفوت: الجمهورية الحديثة، دار المعارف، الاسكندرية، الطبعة الاولى، ١٩٨٥.
- ٦٠- المادة (٢) الفقرة (١) من الدستور الامريكي.
- ٦١- ارسنت صريبن: نظام الحكم في الولايات المتحدة الامريكية، ترجمة- محمد عبد المعز، القاهرة، ١٩٥٤.
- ٦٢- وايت ابراهيم و واحد رأفت: القانون الدستوري، مطبعة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٧٣.
- ٦٣- كمال المنوفي: أصول النظم السياسية المقارنة، شركة الربيعان للنشر والتوزيع، الكويت، ١٩٨٧.
- ٦٤- كازيوه صالح: فيمنيست ناسى وبزوتنوهوى سياسى، ك-رههه نند، ژماره (١٨-١٩)، چاپخانهى رهنج.
- ٦٥- كۆمه ليك نوسه: ره وه ته كانى فيمنيزم، و-كارزان محمد، چاپى يەكەم، چاپخانهى ته وار، سليتمانى، ٢٠٠٨.
- ٦٦- فرانك تيسلويت: الثورة العظمى، تر- لجنة من الاساتذة، دار الشرق الجديد، بيروت، ١٩٥٥.
- ٦٧- منصف السليمي: القرار السياسي الامريكي، الطبعة الاولى، مركز الدراسات العربي الاوروبي، ١٩٩٧.
- ٦٨- رالف غولدمان: من الحرب الى سياسة الاحزاب، ترجمة- فخري صالح، الدار الاهلية، الاردن، ١٩٩٦.
- ٦٩- جيفرسون الرئيس الفيلسوف من كتاباته، اشرف على التحرير- برنارد مايو، ترجمة- د. محمد عبدالمعز نصر، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٩.
- ٧٠- الان بالمر: موسوعة التاريخ الحديث، ١٧٨٩-١٩٤٥، تر- سوسن فيصل السامر ويوسف محمد امين، دار المأمون للترجمة والنشر، بغداد، ١٩٩٢.
- ٧١- د. ثاراس فريقت زهينل: ثوباما و پرسه هه ستياره كان، چاپخانهى چوارچرا، چاپى يەكەم، سليتمانى، ٢٠١٠.
- ٧٢- د. عبدالعزيز سليمان نوار ود. محمود محمد جمال الدين: تاريخ الولايات المتحدة الامريكية (من القرن السادس عشر حتى القرن العشرين)، دار الفكر العربي، القاهرة، ٢٠٠١.

- ٧٣- بكر احمد يعقوب: ظهور امريكا كقوة عظمى ودورها في بلدان شرق المتوسط، مطبعة شهاب، الطبعة الاولى، اربيل، ٢٠٠٨.
- ٧٤- د. محمد محمد صالح ود. ياسين عبدالكريم: تأريخ اوروا في القرن التاسع عشر، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٨٥.
- ٧٥- روبرت ام كروندين: موجز الثقافة الامريكية، تر-مازن حمادة، الاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٥.
- ٧٦- لويس ي. لوماكس: ثورة الزنوج، تر. ابراهيم عبود، مطبعة الانشاء، ١٩٦٥.
- ٧٧- د. حسن حجي: معالم التاريخ الامريكي والاوروپی الحديث، دار النهضة العربية للنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٦٨.
- ٧٨- د. جلال يحيى: التاريخ الاوروپی الحديث والمعاصر، المكتب الجامعي الحديث، الاسكندرية.
- ٧٩- فرانك ثيسلويت: الثورة العظمى، تر. لجنة من الاساتذة الجامعيين، دار الشرق الجديد، بيروت.
- ٨٠- د. عبدالوهاب الكيالي: الموسوعة السياسية، دار الفارس للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، عمان، ١٩٩١.
- ٨١- فرزند شيركو: ثمريكا له ميژووه وه بؤ داهاتوو، چاپخانهى خاك، سليمانى ٢٠٠٥.
- ٨٢- وليد نويهض: عصر الغلبة اكتشاف أمريكا و المركزية الاوروبية، مركز الدراسات الاستراتيجية والبحوث، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٩٢.
- ٨٣- روجر باركنسن: موسوعة الحرب الحديثة، تر. سمير عبدالرحيم الجلبى، دار المأمون، بغداد، ١٩٩٠.
- ٨٤- ه. ج. ويلز: مؤجز تاريخ العالم، تر. عبدالعزيز توفيق، مكتبة النهضة المصرية، مطبعة الحارة، مصر، ١٩٦٧.
- ٨٥- كوزنتسوف: عرض اقتصادي تاريخي، مكتبة التحرير، بغداد.
- ٨٦- كارل إن. ديفلر: الانطلاق من الماضي (القوى التي شكلت أمريكا الحديثة)، تر. صادق ابراهيم عودة، دار الاهلية للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٧.
- ٨٧- روز براون: البرازيل (شعبها وأرضها)، تر. محمد عبدالفتاح ابراهيم، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٦٩.
- ٨٨- د. جفرى برؤن: پوختهى ميژووى نهو روپا، و. نهاد جلال حبيب الله، چاپى يه كه م، ٢٠٠٩.
- ٨٩- د. خليل علي مراد وجاسم محمد حسن و د. عبدالجبار قادر: دراسات في التاريخ الاوروپی الحديث و المعاصر، الموصل، جامعة الموصل.
- ٩٠- تشالمرز چونسون: امريكا العظمى (القناع و الحقيقة)، تر. د. فاطمة نصر، الطبعة الاولى، ٢٠٠٦.
- ٩١- د. عبدالعظيم روخان: اوروا و العالم في العصر الحديث، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٣.
- ٩٢- د. راغب العلي و د. طليعة الصباح و د. عبدالكافي العطوف: اوروا المعاصر، جامعة دمشق، ١٩٩٥.

- ٩٣- فريديريكو روميرو: الامبراطورية الامريكية، تر. احمد الكريم، الاهالي للنشر، الطبعة الاولى، دمشق، ٢٠٠٠.
- ٩٤- عمر الديرناوي: الحرب العالمية الاولى: دار العلم للملايين، الطبعة الخامسة، بيروت، ١٩٧٧.
- ٩٥- روجز پاركنسن: موسوعة التاريخ الحديث، ١٧٨٩-١٩٤٥.
- ٩٦- على حيدر سليمان: تاريخ الحضارة الاوربية الحديثة، دار الاوسط، بغداد، ١٩٩٠.
- ٩٧- انيس لكود: قوة العلاقات الدولية، دارونوم، نيويورك، ١٩٦٢.
- ٩٨- د. بشري قبيس وموسى مغول: الحروب والازمات الاقليمية في القرن العشرين (أوروبا- آسيا)، بيسان للنشر و التوزيع، بيروت، ١٩٩٧.
- ٩٩- ه.ل. فشر: تاريخ اوربا في العصر الحديث (١٧٨٩-١٩٥٠)، تر. احمد نجيب هاشم و وديع الضيع، دار المعارف، مصر.
- ١٠٠- لويس ل. شتايدر: العالم في القرن العشرين، تر. سعيد عبود السامرائي، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت.
- ١٠١- ياسين صابر صالح: ثينسكلو پيداي گشتي، ده زكاي چاپ و په خشى سردهم، سليمانى، ٢٠٠٥.
- ١٠٢- محمد محمد صالح و ياسين عبدالكريم ونورى السامرائي: الدول الكبرى بين الحربين العالميتين (١٩١٤-١٩٤٥)، جامعة بغداد.
- ١٠٣- فاروق الحريري: الحرب العظمى (الحرب العالمية الاولى)، منشورات وتوزيع المكتبة العالمية، مطبعة حسام، بغداد، ١٩٩٠.
- ١٠٤- پيرو نوفن: تاريخ القرن العشرين، تر- نورالدين حاطوم، دار الفكر الحديث، بيروت، ١٩٦٩.
- ١٠٥- وليم زلوستر: موجز تاريخ الحركة النقابية العالمية، تر. عبدالحميد الصافي، مطابع دار الثورة، بغداد، ١٩٧٤.
- ١٠٦- ميشال جوبير: الاميركيون، تر. وجية البعيسى، المطبعة العربية، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٨٩.
- ١٠٧- د. عبدالعظيم رمضان: تاريخ اوربا والعالم الحديث من ظهور البرجوازية الاوربية الى الحرب الباردة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٩٣.
- ١٠٨- موريس كروزيه: تاريخ الحضارات العالم، تر. يوسف اسعد داغر، عويدات للنشر والطباعة، بيروت، ١٩٩٤.
- ١٠٩- چون ستيل جوردون: ابراطورية الثروة (التاريخ الملحمى للقوة الاقتصادية الامريكية، تر. هشام ممدوح طه، الشرق الدولية، الطبعة الثانية، القاهرة، ٢٠٠٩.
- ١١٠- الكسندر كيرسانون: الولايات المتحدة الامريكية، واوربا الغربية، تر. جبرئيل فياض، دار الفارابي، بيروت، ١٩٧٤.
- ١١١- د. فوزي درويش: الشرق الاقصى (الصين واليابان)، الطبعة الثالثة، ١٩٩٧.

- ١١٢- محمد عبدالمنعم الشرقاوي: الولايات المتحدة ارضا وشعب ودولة، الطبعة الثالثة، ١٩٥٦.
- ١١٣- د.فاضل حسين ود.كاظم هاشم نعمة: التاريخ الاوربي الحديث، (١٨١٥-١٩٣٩)، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، الطبعة الاولى، ١٩٨٢.
- ١١٤- رمضان لاوند: الحرب العالمية الثانية، دار العلم للملايين، الطبعة الثانية، بيروت، ١٩٨١.
- ١١٥- لويس ل. شنيدر: العالم في القرن العشرين، تر. سعيد عبود السامرائي، بيروت.
- ١١٦- الكساندر كيرسانوف: الولايات المتحدة الامريكية وأوروبا الغربية (العلاقات الاقتصادية بعد الحرب الكونية الثانية)، تر. جبرائيل الفياض، دار الفارابي، بيروت، ١٩٧٤.
- ١١٧- ميشال بوغنون جوردان: أمريكا التوتوليتارية الولايات المتحدة والعالم، الى أين، تر. خليل احمد خليل، الطبعة الاولى، دار الساقى، ٢٠٠٢.
- ١١٨- بول م. سام ويلسون وآخرون: الاقتصاد، تر. هاشم عبدالله، الاهلية للنشر، عمان، ٢٠٠١.
- ١١٩- ج.م. روبرتس: موجز تاريخ العالم، تر. فارس قطان، دمشق، ٢٠٠٤.
- ١٢٠- د. محمد نوحسان: مللانيه نيوده وله تيه كان له سهدهى بيسته مداد. ناسق كريم و كامران مهنتك، چاپى يه كه م، وهزاره تى پهروه رده، هه ولير، ٢٠٠١.
- ١٢١- د. كه مال مه زهر: نه ند لاپه ريه كه له ميژووى كه لى كورد، ده زگاي روشن بيري كوردى، بغداد، ١٩٨٥.
- ١٢٢- د. رياض الصمد: تطورات الاحداث الدولية في القرن العشرين، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٩٩.
- ١٢٣- عبدالوهاب القيسي وآخرون: تاريخ العالم الحديث ١٩١٤-١٩٤٥، الطبعة الاولى، الموصل، ١٩٨٣.
- ١٢٤- رمضان لاوند: نه نكي جيهاى دووهم، وسهفين لاوچاك، چ، سليمانى، ٢٠٠٧.
- ١٢٥- د. عبدالعظيم رمضان: تأريخ اورويى والعالم في العصر الحديث، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٣.
- ١٢٦- محمد عبدالغنى: جوجرافيا و پهيوه ندييه سياسيه نيو دهوله تيه كان، و. د. جهزا توفيق تالب و نه حمده على نه حمده، چاپخانهى حه مدى، سليمانى، ٢٠٠٥.
- ١٢٧- د. محمد متولي و د. محمود ابو العلاء: الجغرافية السياسية، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٨٦.
- ١٢٨- د. دانيال ف. دافيز- نورمان لنجر: تاريخ الولايات المتحدة منذ ١٩٤٥، تر. عبدالحليم ابراهيم الابيض، الدار الدولية للنشر والتوزيع، القاهرة، ١٩٩٠.
- ١٢٩- ادونيس العكره: من الدبلوماسية الى الاستراتيجية (أمثولات من الحرب الباردة، دار الطليعة، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٨١).
- ١٣٠- بول- ماري دولا غورس: الامبراطورية الاخيرة، تر. هيثم سرية، دار علاء الدين، الطبعة الثانية، دمشق، ٢٠٠٧.

- ١٣١- مايكل نورثكوت: الملاك يوجة العاصفة، تر.د. عبدالعزيز الشيخ، مكتبة الشرق الدولية، الطبعة الاولى، القاهرة، ٢٠٠١.
- ١٣٢- هنري روبرتس: روسيا وامريكا، تر.شكري علاوي، المؤسسة الاهلية، بيروت، ١٩٥٦.
- ١٣٣- محمد عزيز شكري: الاحلاف والتكتلات في السياسة العالمية، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٨٧.
- ١٣٤- هنري كيسنجر: ثاينا ئه مريكا پنيويستي به سياسه تي دهره وه هه يه، و.كه مال نوري، چاپخانه ي حه مدى، سليتماني، ٢٠٠٥.
- ١٣٥- امين شلبي: الوفاق الامريكي السوفيتي، القاهرة، ١٩٨١.
- ١٣٦- راشد البراوي: العلاقات السياسية الدولية، القاهرة، ط١، ١٩٨٢.
- ١٣٧- د. عصام العطية: القانون الدولي العام، ط٥، بغداد، ١٩٩٣.
- ١٣٨- كلود جوليان: الامبراطورية الامريكية، تر. ناجي ابو خليل، دار الحقيقة، ط١، بيروت، ١٩٧٠.
- ١٣٩- د. عبدالقادر محمد فهمي: الصراع الدولي وانعكاساته على الصراعات الاقليمية، دار الحكمة للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٩٠.
- ١٤٠- فرزند شيركو: ئه مريكا له ميژووه وه بؤ داهاتوو، چاپخانه ي خاك، سليتماني، ٢٠٠٥.
- ١٤١- محمد عباس جلال، ميژووي خه باتي گه لي فيتنام، و.فه رهاد هه مزه محمد، بغداد، ١٩٤٨.

ويلايه ته يه كگرتووه كانى ئەمريكا له دەستپىكى دۆزىنه وه جوگرافيه كان و دۆزىنه وهى جيهانى نويدا دۆزرايه وه، هەر له سەرەتاوه پانتاييه كى فراوانى له زهوى به پيت و ژينگه يه كى رهخساو بۆ گەشەى ژيان و جوولهى مرقايله تى له خوگرتبوو، ئەمەش ھۆكارى سەرەكى بوو بۆ ئەوهى به لىشاو خەلكى به جياوازى ئاستى كۆمەلايه تىيانه وه له هەموو ناوچه كانى جيهانه وه به تايهت له ئەورووپاي رۆژئاواوه روى تىبەكەن و تيايدا بناغى ئەم دەوله ته به هيزهى ئەمرۆ دابريژن.

به ھۆى فراوانى رووبەرەكەى و بيئەندازە دەوله مەندى خاكەكەى و نەبوونى دەسلەتايكى به هيز بۆ پاريزگار يکردنى، ئەمە وايکرد زلھيزە كانى ئەو سەردەمە چاو بېرنە ئەم دياريه به نرخەو ململانى بکەن بۆ بردنە وهى، له کوتاييدا به ريتانيا كه گەورە زلھيزى ئەو سەردەمە بوو توانى دەستبگريت به سەر ئەو خاكە دەوله مەندە تازە دۆزراوه دا.

وهك نەريتى ئەو سەردەمەى زلھيزە كان له گەل خەلكى ئەو ناوچانەى كه داگيريان دەکرد به ريتانيا گەلى ئەمريكاي له زۆر له مافە سەرتاييه كانى بيبەش كرد و له ناو خاكى خوياندا وهك ھاولاتى پلەدوو مامەلەيان له گەل دەکردن، يەكيك لهو رەفتارانەى به ريتانيە كان كه مايهى نيگەرانى زۆرى ئەمريكايە كان بوو ئەوه بوو كه به دريژايى ئەو ماوه زۆرهى كه به ريتانيا ھوكمى ئەمريكاي دەکرد ھيچ پلە به ريزيكى به ريتانيا (شا يان وەزيريكى پلە بەرز) سەردانى ئەمريكايان نەکرد، له کوتاييدا ھەستکردنى ئەمريكايە كان به چەوسانە وهو ژيردەستى و ھەموو ئەو سوکايە تيانەى به رامبەريان دەکرا بوون به ھۆكارى سەرەكى بۆ سەرھەلدانى شورشى گەلى ئەمريكا له پيناو سەر به خوييدا.